

ISSN 2300-1062 (print)
ISSN 2353-7841 (online)

SPHERES OF CULTURE

Volume IV

Lublin 2013

Journal
of Philology, History,
Social and Media Communication,
Political Science,
and
Cultural Studies

Maria Curie-Sklodowska University in Lublin
Faculty of Humanities
Branch of Ukrainian Studies

SPHERES OF CULTURE

Volume IV

Lublin 2013

Editor-in-Chief

Prof. **Ihor Nabytovych**
(Maria Curie-Sklodowska University, Poland),

Editorial Board:

Prof. **Leonid Rudnytzky** (La Salle University in Philadelphia, USA)
Prof. **Arnold McMillan** (University of London, Great Britain),
Prof. **Siarhey Kavalou** (Maria Curie-Sklodowska University, Poland),
Prof. **Witold Kowalchyk** (Maria Curie-Sklodowska University, Poland),
Prof. **Volodymyr Antofiychuk** (Chernivtsi National University, Ukraine)
Prof. **Vyacheslav Rahoysya** (Belarusian National University in Minsk, Belarus'),
Prof. **Mihlas' Tychyna** (Belarusian National Academy of Science, Belarus'),
Prof. **Ivan Monolatii** (Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ukraine)
Prof. **Ihor Sribnyak** (Borys Hrinchenko Kyiv University, Ukraine),
Prof. **Teresa Chynczewska-Hennel** (University of Warsaw, Poland),
Prof. **Agnieshka Kornieyenko** (Jagellonian University, Poland),
Prof. **Valentyna Sobol** (University of Warsaw, Poland),
Prof. **Yuriy Peleshenko** (Ukrainian National Academy of Science, Ukraine)
Head, Edditorial Office **Iryna Nabytovych**

Scientific Reviewers of Volume IV:

History and Cultural Studies

Prof., Dr hab. **Maryna Paliyenko**, Ukraine
Prof., Dr hab. **Serhiy Seheda**, Poland
Prof., Dr hab. **Vitalii Telvak**, Ukraine

Political Science

Prof., Dr hab. **Ivan Monolatii**, Ukraine
Prof., Dr hab. **Arkadyush Adamczyk**, Poland

Philology, Social and Media Communication

Prof., Dr hab. **Oleksandr Aleksandrov**, Ukraine
Prof., Dr hab. **Stefan Kozak**, Poland
Prof., Dr hab. **Yaroslav Polishchuk**, Ukraine
Prof., Dr hab. **Petro Mats'kiv**, Ukraine
Prof., Dr hab. **Oleh Tyshchenko**, Poland

Language Editing: English (*Iryna Nabytovych*), Polish (*Lubomyr Puszak*), Ukrainian (*Dzvenyslava Nabytovych*), Belarusian (*Siarhey Kavalou*), German (*Tetiana Monolatiy*)

PERMISSION TO REPRINT. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical photocopy, recording, or otherwise without prior written consent of the Editor in Chief.

The editors assume no responsibility for statements of fact or opinion made by contributors

ISSN 2300-1062

Copyright 2013, by the Maria Curie-Sklodowska University in Lublin & Ihor Nabytovych
Lublin 20-0431, pl. Marii Curie-Skłodowskiej, 4 / 433, Poland
www.spheresofculture.umcs.lublin.pl

All rights reserved

Printed by *Ingvarr*, Lublin, Poland

CONTENTS

Philology

Anatolii Tkachenko. Philologist is a Proud Name	12
Vasyl Pakharenko. Panmythical Model of World-View: An Attempt of Systematization	21
Olha Yakovlieva. The Semantics of Symbols in Ukrainian Folklore Texts	33
Anna Korzeniowska-Bihun. From the Damned Lenore to the Liberated: One Play <i>Shynkarka</i> by Svitlana Nowycka as the Modern Reference to the Lenore Topic	40
Halyna Levchenko. The Prometheus Complex of Images in Lesya Ukrainka's Poetry	48
Maria Sliusarenko. Peculiarities of Mykola Khvylovy's Pamphlets in the Context of Contemporary Theoretical Development of Newspaper Genres	57
Viktorija Olefir. Stylistic Devices in the Science Fiction Trilogy <i>Beautiful Catastrophes</i> by Yuriy Smolych	64
Halyna Yastrubetska. Expressionistic Representation of Western Ukrainian Magazine "Vikna" in the 1930s	69
Yulia Volynets. Genre Peculiarities of 19 th Century Ukrainian Historical Prose: Main Options of the Investigation	82
Anna Kolesnikova. The Specifics of the Implementation of the Chronotope of the Road in the Novel <i>Knights of Revenge</i> by Oles' Lupiy	90
Anna Kryvopyshyna. Poetics of Genre in the Contemporary Historical Novel (Based on the Novels <i>Black Raven</i> by Vasyl Shkliar and <i>Century of Yakiv</i> by Volodymyr Lys)	96
Valeria Knyazieva. Images of Animals in the Works by Ivan Chendei	104
Olena Hinda. The Synthesis of Literature and Folklore in the Poetry of Ukrainian Migrant Workers in Italy	110
Olha Pressitch. The Conflict of Generations as a Structure Forming Means of Ukrainian-Canadian Prose of the Second Half of the 20 th Century	117
Maryna Babenko. The Peculiarities of the Interpretation of the "Philosophy of Heart" in the Contemporary Ukrainian Lyrics	125
Nina Vasylchenko-Kaverina. The Problem of 'Sisyphean Labor' in the Poetry by Vasyl Stus	132
Olha Snitovs'ka. Content and Style Features of Intellectualism in Fiction: The World and National Context	139
Mariya Yankova. Principles of Transavantgarde Thinking in the Contemporary Ukrainian Literature	147

Lesia Kleputs. Processes of Language Pejoration in Postmodernist Literature: The Ukrainian Context	156
Olena Romanenko. <i>The Kobzar-2000</i> by the Kapranov Brothers as a Simulacrum: The Transformation of the Classics in Mass Literature	164
Nataliya Halushka. The Works by Iren Rozdobudko in the Context of Literary Hierarchies at the End of the 20 th – the Beginning of the 21 st Century	173
Maryna Koretska. Genre and Style Peculiarities of the Short Prose by Anatoliy Dimarov at the Beginning of the 21 st Century	180
Liudmyla Prybluda. Stylistic Features of the Metaphor in 21 st Century Ukrainian Prose	188
Liudmyla Yachnyk. The Reception of Creative Figure of Anna Akhmatova by Alexander Kushner	193
Lesya Kravchenko. The Perception of Martin Walser’s Works in Ukraine	200
Nataliya Ivanova. Michael Ondaatje’s Novel <i>Coming Through Slaughter</i> : On the Boundary of Cultures	207
Nataliya Pyshna. Ukrainian Religious Terminology: The History of the Title <i>The Canon</i>	215
Oksana Fedurko. Adverbs in -o (-e) // -ly as Obligatory Components in Ukrainian and English Sentences	220
Iryna Korobova. The Newest Foreign Abbreviations in the Modern Ukrainian Language	228
Yaroslav Yaremko. Political Picture of the World: The Peculiarities of Stereotyping and Functions of the Politonims	234

History

Maksym Stepanov. “The Heretics” and “the Romans” in the Conception of Orthodox Polemicists of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Late 16 th and Early 17 th Centuries	246
Serhiy Horin. Spreading of the <i>Brest’s</i> Union Among the Monks of Lutsk-Ostroh Diocese in the First Half of the 17 th Century	253
Vitalii Telvak, Viktoria Telvak. Hrushevskiana by Franciszek Rawita-Gawroński	260
Ruslana Truba. Historical Publications in Periodicals “Ateneum” and “Biblioteka Warszawska” as Viewed by Omelian Terletskyi	268
Taras Horbachevskyi. Rise and Activity of Catholic Leagues in Lviv in the 1920 ^s	276
Lesia Kupyn. Polish Labor Immigrants’ Daily Routine in France (1919–1939)	283

Political Science

Ivan Monolatii. Interethnic Interactions and Interethnic Communications in West-Ukrainian Region in Imperial (Habsburg) Area	294
Ihor Sribnyak. Cyprus Problem in Foreign Policy of Greece and Turkey: Historical Experience and Current Status	309
Vitaliya Yurchak. Israeli-Palestinian Conflict in the Franco-American Bilateral Relations	323
Serhiy Vonsovych. Political Culture as a Structural Precondition of Political Transit	330
Tetiana Poyarkova. The Peculiarities of Investigation of the Multiplicity of Political Crises of Modernization	340
Khrystyna Fedoriv. Politics of Memory and Authority: The Case of Ukraine	347
Natalia Holubyak (Abramchuk). The Evolution of the Regional Policy of the Republic of Poland in the Process of the European Integration (The Experience for Ukraine)	356

Cultural Studies

Oleksandra Stebelska. Critical Analysis of the Position of Evolutionists on the Nature of Consciousness	366
Liubomyr Fedoriv. The Place of the Transcendental in Classical and Non-Classical Theories of Cognition	373
Mariya Shymchyshyn. Metamorphoses of Identity in the Context of Race	381

Social Communication

Yuliya Shafarenko. The Use of PR-research in Ukrainian Practice of Public Relations	394
Zoriana Frankewych. Children Theater as a Form of Game Supporting the Development of Children with Impaired Hearing	401

Reviews

The Others and / not the Own Ivan Monolatii, <i>The Others Own. Political Participation of Ethnic Actors of Galicia and Bukovina under the Late Habsburgs.</i> A Monograph. (In Ukrainian), Ivano-Frankivsk: Lileya-NV, 2012, 432 p. (Waldemar Paruch)	408
About Shevchenko and the Roads to Ukrainian-Polish Understanding Stefan Kozak, <i>Shevchenko Studies and Comparative Studies. Papers. Articles. Lectures.</i> (In Ukrainian) / Ed. by H. Skrypnyk, Kyiv: Maksym Rylskyi Institute of Art, Folklore, and Ethnology, The National Academy of Sciences of Ukraine; International Association of Ukrainian Studies; International School of Ukrainian Studies, 2012, 568 p. (Valentyna Sobol)	412
In Memoriam (Ihor Kachurovskyi)	421

CONTENTS

Philology

Анатолій Ткаченко. Філолог – ім'я горде	12
Василь Пахаренко. Панмітична модель світосприймання: спроба систематизації	21
Ольга Яковлева. Семантика символу в українських фольклорних текстах	33
Anna Korzeniowska-Bihun. Od Lenory wyklętej do wyzwolonej: Sztuka <i>Szynkarka</i> (<i>Шинкарка</i>) Switłany Nowickiej jako współczesne odniesienie do wątku lenorowego	40
Галина Левченко. Прометеївський комплекс образів у ліриці Лесі Українки	48
Марія Слюсаренко. Специфіка памфлетів Миколи Хвильового в контексті сучасної теоретичної розробки газетних жанрів	57
Вікторія Олефір. Стилiстичні засоби науково-фантастичної трилогії Юрія Смолича <i>Прекрасні катастрофи</i>	64
Галина Яструбецька. Експресіоністична репрезентація західно-українського журналу "Вікна" (1930-ті)	69
Юлія Волинець. Жанрова специфіка української історичної прози XIX століття: основні параметри її дослідження	82
Анна Колеснікова. Специфіка реалізації хронотопу дороги в романі Олеса Лупія <i>Лицарі помсти</i>	90
Анна Кривопишина. Поетика жанру сучасного історичного роману (на матеріалі романів Василя Шкляра <i>Чорний ворон</i> та Володимира Лиса <i>Століття Якова</i>)	96
Валерія Князева. Образи тварин у творчості Івана Чендея	104
Олена Гінда. Синтез літературного і фольклорного в поетичній творчості українських трудових мігрантів у Італії	110
Ольга Пресіч. Конфлікт поколінь як структуроформуєчий засіб українсько-канадської прози другої половини XX ст.	117
Марина Бабенко. Особливості інтерпретації «філософії серця» в сучасній українській ліриці	125
Ніна Васильченко-Каверіна. Проблема „сізіфової праці” у поетичній творчості Василя Стуса	132
Ольга Снітовська. Змістово-стильові ознаки інтелектуалізму в художній літературі: світовий та національний контекст	139
Марія Янкова. Принципи трансавангардного мислення в сучасній українській літературі	147

Леся Клепуц. Процеси мовної пейоризації в художній літературі постмодернізму: український контекст	156
Олена Романенко. <i>Кобзар-2000</i> братів Капранових як симулякр: трансформація клясики у масовій літературі	164
Наталія Галушка. Творчість Ірен Роздобудько в контексті літературних ієрархій кінця XX – початку XXI століття	173
Марина Корецька. Жанрово-стильові особливості «малої» прози Анатолія Дімарова початку XXI століття	180
Людмила Приблуда. Стилістичні функції метафори в українській прозі початку XXI століття	188
Людмила Ячник. Рецепція творчої постати Анни Ахматової Александром Кушнером	193
Lesya Kravchenko. Die Rezeption Martin Walsers in der Ukraine	200
Наталія Іванова. Роман Майкла Ондаатжі <i>Пройти крізь різанину:</i> на пограниччі культур	207
Наталія Пишна. Українська релігійна термінологіка: до історії назви <i>канон</i>	215
Оксана Федурко. Прислівники на -о (-е) // -лу як облігаторні компоненти українських та англійських речень	220
Ірина Коробова. Новітні чужомовні абрєвіатури в сучасній українській мові	228
Ярослав Яремко. Політична картина світу: особливості стереотипізації і функції політонімів	234

History

Максим Степанов. “Єретики” і “римляни” в уявленні православних полемістів Речі Посполитої кінця XVI – початку XVII ст.	246
Сергій Горін. Поширення унії серед чернецтва Луцько-Острозької єпархії (Перша половина XVII ст.)	253
Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак. Грушевськіяна Францішка Равіти-Гавронського	260
Руслана Труба. Історичні публікації часописів “Ateneum” і “Biblioteka warszawska” в оцінці Омеляна Терлецького	268
Тарас Горбачевський. Виникнення та діяльність Католицьких ліг у Львові у 1920-их роках	276
Леся Купин. Повсякденне життя польських трудових іммігрантів у Франції (1919–1939)	283

Political Science

- Ivan Monolatii.** Interethnic Interactions and Interethnic Communications in West-Ukrainian Region in Imperial (Habsburg) Area 294
- Ігор Срібняк.** Кипрська проблема у зовнішній політиці Греції та Туреччини: історичний досвід і сучасний стан 309
- Vitaliya Yurchak.** Israeli-Palestinian Conflict in the Franco-American Bilateral Relations 323
- Сергій Вонсович.** Політична культура як структурна передумова політичного транзиту 330
- Тетяна Пояркова.** Особливості дослідження множини політичних криз модернізації 340
- Христина Федорів.** Політика пам'яті і влада: приклад України 347
- Наталія Голуб'як (Абрамчук).** Еволюція регіональної політики Республіки Польща в процесі європейської інтеграції (досвід для України) 356

Cultural Studies

- Олександра Стебельська.** Критичний аналіз позиції еволюціоністів щодо природи свідомости 366
- Любомир Федорів.** Місце трансцендентного у класичній та некласичній теорії пізнання 373
- Марія Шимчишин.** Метаморфози ідентичности у контексті раси 381

Social Communication

- Юлія Шафаренко.** Застосування PR-досліджень в українській практиці публік рилейшнз 394
- Zoriana Frankewycz.** Teatrzyk dziecięcy jako forma zabawy wspierająca rozwój dziecka z uszkodzonym słuchem 401

Reviews

- Inni a/nie swoi
Іван Монолатій, *Інші свої: Політична участь етнічних акторів пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини*, Івано-Франківськ: Лілея-НВ 2012, 432 с. (**Waldemar Paruch**) 408
- Про Шевченка та дороги до українсько-польського порозуміння
Стефан Козак, *Шевченкознавчі та порівняльні студії. Статті. Розвідки. Лекції /* Ред. Г. Скрипник, Київ: Видавництво Інституту мистецтвознавства, фольклористики, етнології ім. М. Рильського Національної Академії Наук України; Міжнародна асоціація українців; Міжнародна школа україністики 2012, 568 с. (**Valentyna Sobol**) 412
- In Memoriam** (Ігор Качуровський) 421

Philology

Anatoliy Tkachenko

PHILOLOGIST IS A PROUD NAME

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Анатолій Ткаченко

ФІЛОЛОГ - ІМ'Я ГОРДЕ

Abstract: The article deals with Ukrainian language littered with translation loans and clerk phrases which play such a role as cuckoo's eggs according to specific synonymous nests. The examples were taken mainly from authors' summaries, articles, manuals and textbooks written by philologists.

Key words: clerk phrase, translation loan, philologist, ad fontes!

Насамперед мушу присвятити абзац осоружному **використанню**. Це слово тепер універсалізується, але все ж таки ще досить сильне первісне його значення або ж «внутрішня форма» (за О. Потебнею) – **користь**. Користь протипоказана мистецтву, істинно естетичне знання, за І. Кантом – безкорисливе, незацікавлене. Слово це вживають у школярських аналізах: бере письменник і використовує епітет чи метафору, буквально всі літературознавчі опуси нині кишать **використанням**, тоді як є чимало не таких прагматичних і водночас точніших слів: **застосовувати, залучати, послуговуватися, вдаватися до..., за допомогою** того то й того то досягати такого то стилістичного ефекту, низка інших контекстуальних вирішень.

Подібне – і щодо так званих художніх **цінностей** чи моральних **вар-**

тостей. Що те, що те, а внутрішня форма – від торгу. Моральні **основи, підвалини** – тут внутрішня основа будівнича, але корисливий час уже їх відкидає. Як і поняття **художніх засад** чи **художности** взагалі.

Ще один калькований (причому неправильно) псевдотермін, яким кишать автореферати, підручники й посібники: **дозволяє стверджувати, зробити висновок** тощо. Це так само, як російською звучало б **разрешает**. А хто **забороняє**? У росіян є ще більш абстраговане **позволяет**, саме в тому значенні, в якому ото наші кишать. А – тут знову ж таки чимало свого (якого «не цурайтесь»): **дає змогу з'ясувати, дає підставу стверджувати, уможливорює, сприяє, допомагає** тощо.

Кальку **знаходиться** тепер не витруїш ніякими гербіцидами, бо вона в усіх «мобільниках», на вокза-

лах, у ЗМІ. А здавалося б, куди простіше: *ваш абонент – поза зоною*. Або, коли дуже вже хочеться казенщини, – *перебуває поза зоною*. Бо знаходяться гаманець, телятко, дитинка в капусті... Відтак і *местонахождение* – не місцезнаходження, а місцеперебування (ще більш по-людському, без канцеляриту – просто *перебування*); а бахтінський термін *внезаходимость* – не якийсь кошмарне *позазнаходження* (навіть комп'ютер не хоче його сприймати, а загадково інтимізує, ніби запрошуючи шукати: *поза+знаходження*), тож зробімо бодай *зовніперебування*.

Типове для калькованої свідомості «використання» пасивних зворотів: *«література розглядається однозначно»*, *«вони в жодному разі не можуть тлумачитися»*; *«Методологія точного літературознавства» мислилася дослідником...»* та багато інших: забуваємо, що частка *ся* означає дію, спрямовану на себе. Як і зворот: *мною виконано таку-то роботу*. *Стінгазета* приклеєна не *студентом*, а *клеєм*.

Забуваємо дієслово *мати*: *«література об'єктивно володіє такими можливостями»* – таж *має такі можливості*, просто у науковій мові росіян більше прижилося *«обладає, располагає»*, от і вичавлюють вони *«иметь или не имеет»*.

Далі – телеграфно, вже без абзацних розкошів. Дієслово *навчати* вимагає родового, а не давального відмінка: *навчати грамоти*, а не *грамоті*; ліпше *складники*, а не *складові* (бо мається на оці *складаючі частини*), а ще ліпше – *чинники*, бо ж переважно йдеться не про арифметичні доданки; *твердить* у нас має конотацію неактивну, гундосить собі людина щось, тож ліпше *стверджує*;

перерахування стосується грошей, а так – *перелік, лічба*; *взаємообумовленість* означає, що обома сторонами обумовлено (рос. *оговорено*) те то й те то, тож треба *взаємозумовленість*, отже, й у «стартовому» слові не *обумовлює* (оговариває умови), а *зумовлює* (спричиняє); *відмінні стилі*, якщо їх перекласти зворотом, означали б *отличные стили*, тоді як йдеться про *різні* чи *відмінні один від одного стилі*; в такий спосіб – калька з німецької *in solche Weise*, а нашою буде *так, таким побитом, таким робом, таким чином* (не плутати із трафаретно-підсумковим, після якого йде кома і яким тепер витіснили нормальне слово *отже*); *напрямки* – суто фізичні, а в переносному розумінні – *напрями*; *оточуюча дійсність* – кошмарна калька (коли вже вийдемо з оточення?) плюс канцелярит: є ж гарне, мудре, як світ, усеосяжне слово *світ*, а ще – *довкілля, навколишня дійсність*; поголовна калька – *виглядає* в розумінні *видається, здається, постає* (у росіян є *выглядит і выглядывает*, так ось, коли вживають *виглядає* не в значенні *«З-за хмари де-де виглядав»* (Т. Шевченко) чи *«Виглядаю тебе ще з весняних доріг»* (М. Ткач), а отак: *ви сьогодні гарно виглядаєте*, то це ніби виглянула раз, виглянула вдруге, а колись і набридне, тож чи не ліпше просто *красива*, бо то постійно, а не тимчасово¹; у розхожій словосполу-

¹ Реклама: така-то мазь *дозволить* вашій шкірі *виглядати* більш пружною вже за 5 днів. Для нормальної людини це антиреклама: а що як *не дозволить*? А там, де *не виглядає*, – так і лишиться в'ялою? І то *допоможе* тільки *виглядати*? Чому ж не *стати* пружнішою? Не куплю. Або у літературознавця: «Механізм виховного впливу мистецтва *виглядає наступним чином*» – хіба не ліпше, напр.: «Виховний вплив мистецтва справляє так-то й так-то?»

ці так, наприклад, одне слово зайве; життя *продовжується* – ліпше **триває**; паскудна калька *наступні* – нормальне слово **такі**; *відзначається* характерною амбівалентністю – **має** або **позначене** або **вирізняється**, бо *відзначається* орденами та іншими *відзнаками*; варто *відзначити* – треба **зазначити**; *надає перевагу* – треба **віддає**, а *надає* хтось комусь слово; у першу чергу (доки стоятимемо в чергах?) – **насамперед, передовсім, спершу, найперш**; *завжди присутній* момент сумніву – ліпше **наявний**, а ще ліпше **є момент сумніву**, що ж до *присутнього* чи *відсутнього*, то це до фізичних осіб; порядкового числівника **другий** ніхто не скасовував, але нині ледь не всі замінюють його *іншим*: *кохана, ось одна шкарпетка, а де інша?*, а інша – з іншої пари чи, може, в іншої (*інакшої*) коханої; тож і з *іншого боку* – можливо, але тоді, коли їх, боків, багато, а коли два (альтернатива), то таки з **другого**, бо *інший бік* – уже спина чи живіт; не варто зловживати й калькованою словосполучкою *той чи інший*: ліпше **той чи той** (з'являється конотація вибірковості між чимось однорідним, а не інакшим; *крайні точки зору* – ліпше **погляди** чи **позиції**; гарний вираз у російській *тем не менше*, і звучить у них мелодійно, але буквально перенесений на український ґрунт, постає какофонією *ти мене менш*, не виручає й *ти мене менше* (хто кого і скільки мене?), а **тимчасом** є ціла купа «відцураних» своїх: **а все ж, а проте, зате, однак, а втім**, зрештою просто **але**, а поруч із купою – одна калюжа *тим не менш*, і всі туди дружно чалапають; уявіть собі пісню про свекруху лихую: «Хоч не лає, то бурчить, / Тим не менше – не мовчить»; **в якості факторів** ху-

дожності виступають... – калька із *в якості*, таж просто **факторами**, а ще ліпше **чинниками**, або **як чинники**, або **за чинники художності правлять**, згадаймо вишукану фразу із прийменником *за* і замінімо її «знаком якості»: «Хай чабан – усі гукнули – **в якості** отамана буде»; замість *вивченням*... **займаються** ліпше **вивчають, досліджують, переймаються; займаються** підрахунками — **підрахунки провадять** (бо ж «Та сирі дрова зайнялись», а коли *займаються* любов'ю, то в українському менталітеті так наче ото **загоряються**); замість *трактовки* ліпше **трактування**; замість *художніх достоїнств* – **здобутки**; замість *найсуттєвіших* – **найістотніші**; замість *недоліки* (калька з *недочеты*) – **вади, хиби, огріхи, недохопи, негарзди, гандж**.

«Провідний лейтмотив» – тавтологія, бо *лейтмотив* – це і є *провідний мотив*; «**присутня** на тематичному рівні її лірики етична та емоційна напруга...», «якщо Леся Українка для творення розмовних інтонацій часто вдавалася до білого вірша, то в Теліги ця форма **відсутня**» – що *присутня*, що *відсутня* – стосується насамперед людини, а коли в якомусь тексті *немає* чогось, то його таки *немає*, а не воно відсутнє; формула «питання стильової **приналежності**» відгонить казенною фразою про партійну **приналежність**: українські перекладачі боялися перекладати її як *належність*, а тимчасом *немає* дієслова *приналежати*.

До **найтипівіших сучасних дисертаційних глуків**, із якими безуспішно борюся ось уже кільканадцять років «приналежать»: а) словосполучка **дисертаційне до-**

слідження (слово **дисертація** і означає **дослідження**); б) терміноід **поетикальні** – кошмарно какофонічне слово поети+кальні або пое+тикальні, таж ліпше – **поетико-стильові** (бо **поетика** і **стиль** – це бінарна опозиція, як **мова** і **мовлення**); в) загляньмо, колеги, у свої давніші дипломи, там ще нормально писалося: **зі спеціальности**, останнім часом щоправда, й тут пішла какофонія: **із спеціальности**. А все ж таки ще не дійшли до того примітивізму, до якого дійшли механістичні «перекладачі» російського **по** на неприродне **в цьому випадку за: за спеціальністю**. Най живе наш найясніший канцелярський клерк, що розсилає відповідні інструкції! А філологічна братія мовчить собі та відводить очі.

Дуже часто не дотримуємося законів милозвучности: **оригінальні і неповторні** (два **і** поспіль, до того ж це тавтологія: одне слово іншомовне, одне наше, а вони синоніми); **як й окремих** – фонетично виходить **йак'йок**; **актів в будь-якій послідовності**; **вияв всього** та безліч інших. Межі словами не повинно бути важковимовних поєднань приголосних, так як їх немає всередині слів; те ж саме й щодо поєднань голосних, прочитуймо речення усно; коли кажуть журналісти: **я вам ось цю квітку подарую**, то калькують **вот эту** і не чують, що **ось+цю** звучить какофонічно, натякаючи на низовий фізіологічний процес, тоді як дуже інтелектуально й літературно – **оцю**.

Коли є заперечна частка **не**, то далі треба вживати не називний відмінок, а родовий: **не цінує свого окремого життя**, а не **своє окреме життя**.

Якщо «набуває», то не **виділеність**, а **виділености** – теж родовий відмінок: **набуває краси**, а не **красу**;

– **особа/особистість** – крамольно вважаю, що **-ість** постало під впливом «личность», а в **особі** є внутрішня форма окремішности, особливости, але психологи, калькуючи, їх термінологічно розмежують, а оскільки в нас, окрім усього іншого, не психологія, а літературознавство, то ліпше вести мову про **дійових осіб** чи **персонажів**.

– до такої-то групи **відносяться** (і це вже чути навіть од мовознавців!), таж **належать**, або **відносять**, узагалі частіше застосовуймо **третью особу множини** замість зворотних форм;

– коли перелік прізвищ, тоді – **та ін.**, а коли капуста, горох – тоді **тощо**;

– єднальних сполучників у нас три: **та, і, й**, залежно від звучання, їх і треба вживати; крім того, **та** передбачає певну підпорядкованість: **батько та син**, а **і та й** – рівноправність; а можна ж і безсполучниково; натомість часто або **татакають**, або **і-ікають**;

– **дійовий**, наголос на **и**, але **дієвість**, і тільки так, **дієвий** – неправильно;

– **суспільно-перетворювальна**, а не **-ююча**;

– часто, особливо в авторефератах, уживають **полягає** та **й полягає**; чимало і **є, е, е** (це конструкція із **являється, іст** чи **іс**. Забуваємо, що можна давати через тире, через **постає** та інші конструкції фраз);

– **невирішуваність** ліпше – **нерозв'язуваність**; **вирішуються** питання, а проблеми, конфлікти, завдання, задачі (тільки в матема-

тиці) — **розв'язуються** (до речі, хто й коли вигадав термін *ступінь*? Від якого кореня? Ступ? Адже є нормальне слово – *ступінь*);

– **взаємозаперечуючими** – **взаємозаперечними**;

– **залишається** частіше можна без префікса; **декілька** теж – **кілька**;

– **неуникно** – **неминуче**; **неочікувано** (**неочікуванка?**) – **забуваємо**, що є **несподівано–несподіванка**;

– узагальнення **витікає**: треба **впливає**, а **витоки** (истоки) ліпше **джерела**;

– **не стільки... скільки** – ліпше **не так... як** («Не так тії вороги, як добрії люди...»); **чим... тим** – краще **що... то**;

– у літературознавчому контексті ліпше не **стійкі ознаки**, а **сталі**;

– не **поверхневий**, а **поверховий** підхід (а **поверхневий** – натяг води, пригадаймо з фізики);

– часто вживаємо словосполуку **більше того**, а з тим самим значенням є **мало того, і поготів, понад те**;

– **утверджуючий** пафос – ліпше **ствердний** чи бодай **утверджувальний**, хоча в останньому теж з'являється **жування**;

– **євої власні** – тавтологія, досить одного з двох;

– **частіше за все** – **найчастіше**;

– **співпадає** – це коли **співає**, а тоді **падає** (жарт), а так – **збігається, сходиться**;

– **направлена** – **спрямована**;

– **протиріччя** – то в побуті, в усіх інших значеннях – **суперечності**;

– **вести себе** – **поводитися**;

– **в корені міняє** – **докорінно змінює**;

– **не тільки, але й** (треба **а й**),

– **прослідковується** – треба **простежується** (тепер почали ще й

по-шпигунському **відстежувати**);

– **стикнувся** з чимось – ліпше **зіткнувся**, **зіштовхнувся**; **наштовхуємося** на щось, **маємо справу** з чимось;

– **взаємовідношення** – **зв'язки, стосунки, взаємини**.

Шедевр української самонеповаги: «Основним прийомом презентації нарації є вербалізація». Коли це сказати нормальною мовою, то буде банальна до неймовірності думка: **розповідають в основному словами**. І ніякої тобі науки, тим паче картини для студентів.

Згадую свою статтю семирічної давнини «Ой у полі вербалізація, а під нею – глобалізація». Пора повертатися до власних мовних джерел, розчищати їх. Інакше спрацьовуватиме закон, який можна назвати законом зозулиних яєць. Що це таке? Проілюструю прикладом із викладацької практики. Він, щоправда, вже з бородою (наводив і в тій статті), але досить показовий.

Отже, відбувається захист дипломної роботи. Тема – **Особливості вербалізації національних символів у текстах Шевченка**. Студентка читає **Пояснювальну записку**, довго, з усіма там актуальностями, теоретичними підґрунтями тощо, всі ніби й слухають, але спека, за вікном доцвітає каштан, у повітрі стоїть суха нудота, тож для поживлення прошу відповісти на просте запитання, ще з першого курсу: що таке символ, чим відрізняється від алегорії чи емблеми. Мовчок. – Ну гаразд, а які ж національні символи розрізняєте? – Теж невиразне щось. – Добре, а скажіть, що воно таке – вербалізація? – Мовчить. – Чи не від верба? – жартую. – Наприклад, українська верба як національ-

гальний символ. У Шевченка: «А над самою водою / Верба похилилась; Аж по воді розіслала / Зеленії віти / А на вітах гойдаються / Нехрещені діти...». У Симоненка саркастичне: «Націоналізм у гілці тій буя, / Вороже серце в дорогій вербині!». У народних піснях: «Ой у полі верба, / Під вербою – вода, / Ой там дівчина воду набирала / Хороша й молода», або «На вгороді верба рясна / Там стояла дівка красна» – така, як оце ви, – підбадьорюю. Мовчить. – Таж вербалізація – ословлення, – підказую, не витримавши. Погоджуються. Між іншим, видно, що й пісень теж не знає. Певна річ, тут міг спрацювати і психічний стан, а водночас убачаю в цьому й досить показовий симптом чи ефект зозулиного яйця.

Ми так захопилися термінологічними іграми, множинністю методологій і методик, перенесенням чужого у свої гнізда, що успішно викидаємо з них своє. І як наслідок – учні молодших класів уже не розуміють, що воно таке «Садок вишневий коло хати» (цей приклад виловив в інтернеті професор Г. Ключек: школяреві вже незрозуміло, чому садок вишневий **коло** хати, бо він сприймає «коло» – як геометричну фігуру, йому незрозуміло, чому сім'я вечеря й спить **коло** хати, то пояснюють, що в хаті немає кондиціонера; чому «соловейко не дає» навчати тощо). І виходить знову національно-символічно, за Шевченком, тільки поміняймо Шафарика і Ганка на Фуко і Барта. Так і профукаємо-пробіфуркаємо (є такий термін – біфуркація) верби й дівчат. А яка ж була горда: «Не великий ти пан / Та й напій коня сам: / Впала роса, а дівчина боса / – Ніженьки зрсить собі...».

А неримований рядок наприкінці – яка художня довершеність, який смак! І яка *джерндерна* рівність!

Саме так, *джерндерна*. Культуруючи *гендер* або *гендер*, ми вбиваємо чотирьох зайців: по-перше, стаємо більшими греками, ніж греки, бо у їхньому корені *γένος* звук *гамма* ближчий до нашого *г*, ніж до *г*, і означає це слово *рід*, а не *стать* (звідси *ген*, *генетика*, *генерал* тощо); по-друге, стаємо більшими французами, ніж французи, бо їхнє *genre* походить від того ж кореня, трансформованого латиною вже на *genos*, і це також ще тільки *рід*, а не *стать*; по-третє, стаємо більшими американцями, ніж американці, бо в них те, що, крім роду, означає вже й *стать*, звучить як *джерндер*. І в цьому останньому значенні його почали вживати саме американці, причому спочатку іронічно. Тож, запозичивши в цьому, другому значенні термін, логічно було б і залишити його таким, як його вживає весь світ. Ні, ми пішли «иним путем», за росіянами, але в них немає звука *г*. А в нас є тепер і *г*, і *г*, тому на радощах, по-четверте, стаємо більшими росіянами, ніж росіяни: то *гу*-каємо, то *ги*-каємо, тоді як насправді треба *джи*-кати. Як собі хочете, колеги, а я вибираю *джерндер*. Тим паче, що африката *дж* в нас природна: *джміль*, *джернджур*.

Наше літературознавство, ігноруючи мовознавство, іноді нагадує такого собі Гільденстерна, який, «відстежуючи» мистецькі явища, їх творців, намагається загнати все розмаїття художніх світів у кілька вже промацаних кимось «дірочок». Пам'ятаєте, Гамлет пропонує Гільденстерну, посланому *стежити за*

ним, зіграти на сопілці: це ж дуже просто – затуляєте дірочки і дмете. Той відмовляється: не вміє. – А ви ж хочете грати на мені – від найнижчої моєї ноти до найвищої.

Відтак тексти «використовують» лише для ілюстрації тих чи тих положень. То натискали переважно дірочки соціології, тепер соціальний аспект зовсім не береться до уваги: тиснемо на психоаналітику. І вже виходить, що Хвильового довів до самогубства лише він сам зі своїми успадкованими комплексами (як і Григора Тютюнника виставлено унтер-офіцерською вдовою, котра сама себе вимордувала), що Агатангел Кримський подає трансформовані через героя «агресивні й лібідозні спонукання» до власної матері (так впливає з екстраполяції на автора «взаємостосунків» персонажів роману *Андрій Лаговський*). Убивство братом брата за землю в Ольги Кобилянської, коли навіть зовсім відкинути соціальний аспект, так і напрошувалось на біблійну аналогію, але за посередництвом психоаналітичних спостережень нащадків Каїна спрощується до намагання героя знову стати дитиною й опинитися в материнському лоні. Отакий герой. Праву, художню півкулю мозку Є. Плужника також піддано інтелектуальній стерилізації зліва: «Інтелектуальна стерилізація авторових почуттів нашоухе на думку...». Чим цей стерилізаторський психоаналітизм ліпший від вульгарного соціологізму?

Ми про що, колеги? Про художню літературу, про диво художності, про психологічну майстерність прозаїків чи лише про їхні комплекси, які, можливо, при-

верзлися нашим лівим півкулям? Чому в гонитві за новітніми **околгоспненнями** (свідомо вживаю такі «терміни», аби докричатися), натягуваннями на новостарі копили чи запаханні в дірочки щораз глибше загрузаємо в **комплекс філологічної меншовартости**? Нам здається, що добре там, де нас нема, йдемо до парафій психології, соціології, філософії, богослов'я, де ми – ну зізнаймося – не аж такі зухи, бо не закінчували відповідних факультетів із системою спеціальних дисциплін. Опановуємо їх самотужки, с'як-так застосовуємо – і нехтуємо материнське лоно **філології**, втрачаємо-вбиваємо в собі братів-мовознавців, а заодно й фахову компетентність, і дітей-студентів дезорієнтуємо.

Я б радісно мовчав, колеги, але **мушу** констатувати й мовностилістичні огріхи, бо то для філологів не дрібниці. Ось, наприклад, із серії кумедних метонімії та есеїстичних кучерявостей: «Цей біографічний факт О. Плюща можна тлумачити...»; написання таких-то творів «сприяло перетворенню афектів біографічного змісту авторів на "літературне самозгоряння", що викликало катарсис естетичної реакції»; «На іншому, вже сучасному перевалі інтерпретації метафізики мистецького ландшафту текст, що відкривається в просторі читання...»; «...грані феномену творів класиків світової словесности» – п'ять поспіль іменників у родовому відмінку плюс прецедент околгоспнення філософського поняття *феномен*: воно тут в однині, але стосується всього колгоспу класиків та їхніх творів; а далі вже 8 родових відмінків: «...розкриває антропологію любові української прози

першої третини ХХ ст.» – таж ліпше любові у прозі, а не любові прози, хіба не чути?

Але й це ще не межа: планка зависає на 11-тьох родових: «Якщо намагатися окреслити в історичних межах художні модуси інтертекстуальності едіпового комплексу української прози першої третини ХХ ст. ...». Перечитайте: виходить, що українська проза означеного періоду страждає ото тим комплексом.

«У дисертації застосовано саме християнську етику, – вона найспорідненіша з психоаналізом, бо розглядає психіку людини на глибинному неусвідомленому рівні, запевняючи...». Етику не можна застосувати – можна виходити або не виходити з її критеріїв, та й не запевняє вона, а має ті ж таки критерії чи постулати.

«...Проведені друзями бесіди з Іваном Орловцем, які стосуються (таж ліпше про чи щодо. – А. Т.) його хворобливої еротизованої любови до славнозвісної співачки Ірини Завадської, поглиблено основними принципами “фокусної терапії”, щоб утвердити реалістичну вертикаль Я героя. Звідси впливають парадигматичні відносини між тезаурусом і сюжетотворенням у словесній творчості» – тут змішано все до купи – бесіди персонажів, дослідницьке фокусне поглиблення, тезаурус, а особливо комічно стримить «реалістична вертикаль» героя.

«Художня модель мислення» – ще один поширений глюк. Ліва півкула рівняє все по собі. Ніяких відчуттів, образів – тільки мислення. Застосуйте той глюк до музики, інших видів мистецтва.

«Етнопсихологічним колоритом виступає амористика в твор-

чості І. Нечуя-Левицького, зокрема початку ХХ ст., де простежуються “сліди” авторової внутрішньої любові до свого народу». Ну, слава Богу, простежилися-таки в амористиці внутрішні сліди. Щоправда, у відлунні «едіпового комплексу митця» (читай: мистецьового едіпового комплексу), художньо вишпортаного «на звалищі сирітських почуттів», та ще й «переживаючи батьківсько-материнські маргінеси своєї психіки». Бере собі митець на звалищі та й переживає маргінеси своєї психіки. До речі, якщо вже почали ги-кати в маргінесах, то тоді треба і в маргарині. А якщо в агресивності – то і в прогресі, якщо в генезі – то і в генералі, філологові, інших -ологах – і гаплик.

А ось іще психоаналітичні інверсії, еліпси, анаколуфи: «...висвітлено між ними колізії й альтернативні концепції» – читай: висвітлено колізії між ними, розглянуто альтернативні концепції; «...їхні найтонші вібрації душі» – читай найтонші вібрації їхніх душ; «у своїй лабораторії інтелекту» – у лабораторії свого інтелекту; «його внутрішньо-психологічна археологія вчинку» – внутрішньо-психологічна археологія (та хоч і палеографія!) його вчинку; «коли це прадід воював з турками, настроюючи на спис семеро маленьких дітей» – тобто, воювавши, настроював.

Свіжий психоаналітичний термін: «Образ повішеного kota облицьовує ненависть Лазаря до самого себе...». Очевидно, замість зачовганого філологічного уособлює (рос. олицетворяет).

Цікаве також із погляду амористики-гумористики речення: «...для Марії кохання – це передусім вільне й дійове проникнення в іншу істоту».

Істота – значно ширше й науковіше, ніж *людина*, бо коли вживати людські слова, то випаровується науковість. Наприклад, можна написати: *у снах в'язневі ввижались очі вбитих та повішених ним людей*. Але то було б дуже просто, а науково: «...в сновидіннях в'язня гріхи давали про себе знати в образах виразу очей людей, яких він убив і повісив». Тут «дає про себе знати», тобто дається ознаки, що, виявляється, ніякі то не очі, навіть не образи виразу, а... категорія: «образ очей – це онтологічна філософсько-психологічна категорія у творі, що живе своїм окремим позафабульним життям». Із побудови фрази незрозуміло, чи то твір живе собі позафабульно, чи категорія, але головне, що дуже онтологічно та ще й філософсько-психологічно.

Час від часу прошу колег рекомендувати студентам досі актуальну статтю Івана Світличного *Поезія*

і філософія (1958), де Філолог обстоює художню своєрідність мистецтва слова. Ось дві цитати: «Замість живих героїв перед нами маячать лише бліді тіні і схеми, примушені “свідчити” про філософські нахили своїх творців»; «Виходить так, ніби не було у Панаса Мирного фактично ніяких художніх образів. Ні Чіпки, ні Довбні, ні Пріські. Були лише уста, в які письменник вкладав свої революційно-демократичні погляди [1, 282, 273]». І хоча це стосується перетягування ковдри на філософію та соціологію, але цілком підходить і до всіх інших вульгаризацій.

Хай живе філологічна гідність! Філолог – ім'я горде.

Bibliography and Notes

1. Світличний Іван, *Серце для куль і для рим*, Київ 1990, 582 с.

Vasyl Pakharenko

**PANMYTHICAL MODEL OF WORLD-VIEW:
AN ATTEMPT OF SYSTEMATIZATION**

Bohdan Khmelnytsky Cherkassy National University, Ukraine

Василь Пахаренко

**ПАНМІТИЧНА МОДЕЛЬ СВІТОСПРИЙМАННЯ:
СПРОБА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ**

Abstract: The attempt is made to signify the panmythical model of world-view. The author considers a myth as intuitive-logical, image's form of condition existence. He differentiates two degrees of the myth – absolute and relative. They reveals in myth and pseudomyth of functional level, in archae- and neomyth of chronological level.

Keywords: myth, science, panmyth, pseudomyth, archaemyth, neomyth, belief, atheism, essay's way of thinking

Світова гуманітаристика давно вже дійшла висновку: осягання феномену людини неможливе без осмислення феномену міту. У переплетенні й зіткненні різноманітних мітологічних концепцій, вироблених упродовж найближчих двох століть, досить виразно проступає панмітична теорія людського світосприймання. На мій погляд, суть її така.

Як відомо, шлях пізнання – це діалектична єдність знання і віри, тому єдина досяжна для нас форма світосприймання – це мітотворення. Традиційно розрізняють, протиставляють *міт і науку*. Але це протиставлення цілого й частини, отже, воно безпідставне. Просто психологія дотеперішньої науки склалася так, що вона (наука) претендує щоразу на якнайбільшу повноту,

універсальність, а незрідка й остаточної осмислення буття. Завжди ці претензії виявляються зрештою мітом. Не випадково Алексей Лосев називає притаманну науці самовпевненість мітологічною: “Коли «наука» руйнує «міт» то це значить лишень те, що одна мітологія бореться з іншою мітологією” [6, 33]. Того ж висновку доходить Освальд Шпенглер: “В основі всякого «знання» про природу, хай навіть найточнішого, лежить релігійна віра. Чиста механіка, до якої західна фізика зводить природу, [...] передбачає певну догму, а саме релігійну картину світу готичних століть. Всяка критична наука, як і всякий міт, всяка релігійна віра загалом, тримається на внутрішній достовірності; її утворення розрізняються лише

особливою побудовою і тембром, не будучи відмінними в суті” [14, 570-571].

Микола Бердяєв твердить: “Коли пізнання претендує остаточно звільнитися від мітів релігійних, воно підкоряється мітам антирелігійним. Матеріалізм є також своєрідною мітотворчістю, він живе мітом про матерію і матеріальну природу. Позитивізм живе мітом про науку як усеохопне знання” [1, 85].

Олександр Потебня пояснює панівне становище міту у світосприйманні людини його взаємозв’язком з основою нашого мислення – мовою: «Мітологія неминуха; вона необхідна, яка полягає у самій мові, якщо у мові ми визнаємо зовнішню форму думки [...]. Правда, у найдавніші часи історії людського духу мітологія більше виступає назовні але вона ніколи не зникає повністю. Мітологія є і тепер, як і в часи Гомера, але ми її не помічаємо, тому що живемо в її тіні і тому що майже всі бояться полуденного світла істини. Мітологія у вищому сенсі слова є владою мови над думкою у всіх можливих галузях духовної діяльності [...]» [10, 297].

Ніби продовжуючи логіку О. Потебні, К. Г. Юнг виявляє закоріненість здатності людини до мітотворення у позасвідомому. Це стало зрозуміло у процесі аналізу типових мітологічних мотивів (архетипів) у сновидіннях людей, які не мали жодних – ані прямих, ані опосередкованих чи навіть «забутих» знань про відповідні міти. “Такі факти змушують нас припустити, що йдеться про автохтонне повернення поза будь-якою традицією, а відповідно, що існують «мітотвірні» структурні елементи позасвідомої психеї” [17, 120]. Отже, наше

світосприймання є мітотворенням. Але мітотворенням у якому сенсі?

Нагадаймо для початку, що слово “міт” має як мінімум три взаємопов’язані значення: 1 – вигадка фантазія, обман, казка, себто протилежність до видимої, емпіричної реальності; 2 – уявлення архаїчних народів про створення світу і людини, про діяння давніх богів та героїв; 3 – спосіб мислення, механізм світосприймання, себто *не предмет, а процес, не результат, а спосіб досягнення певного результату*. Про міт у третьому, головному значенні й будемо найчастіше говорити у цій студії.

Спираючись на дефініції провідних фахівців, можна дати таке робоче, максимально узагальнене визначення цього феномену. **Міт** – це інтуїтивно-логічна, образна форма мислення, пізнання буття, яка являє собою систему символів і має за основу чудо та екзистенційно конститує свідомість людини, дає змогу долати суперечності нашого існування, визначає місце людини у світі і спосіб її згармонізування з Усесвітом.

Відтак можемо виокремити ключові ознаки міту, які складають його сутність: 1) екзистенційність, особистісна, конкретно-життєва настанова; 2) екологізм, діялогізм, діялектичність, медіація; 3) інтуїтивно-логічний спосіб пізнання; 4) настанова на чудо; 5) символізм; 6) конкретно-чуттєвий універсалізм; 7) творчословесна природа.

Проте, наділяючи міт аж такими глобальними повноваженнями, кінче необхідно розрізняти його вияви й рівні. Без цього чіткого, загальноприйнятого розподілу постійно наражаємося на непорозуміння, парадокси, гострі дискусії – насамперед

тому, що різні автори в один і той же термін вкладають різні поняття.

Скажімо, А. Лосєв блискуче розкрив універсальну природу міту, довів його нетотожність з фантастикою, наукою, релігією, мистецтвом, говорив про профанну й сакральну мітологію, абсолютну й відносну. Але чіткого поділу цих понять не зробив. Відтак у пізніших дослідників виникає закономірне запитання. Ігор Зварич формулює його так: “Єдина й єдино можлива форма мислення, обмежена всіма названим вище «не», забезпечувала всі потреби людини у всьому, що це «не» заперечує? Якщо це так, то, зокрема, релігія, наука, естетичні потреби людини забезпечувалися паралельно існуючими з мітологічною формами суспільної свідомості. Бо була математика, був небесний календар, раніше – примітивні виміри і відчуття простору і т. п. Якщо це не входило в мітологічну свідомість, тоді остання не єдина і не єдино можлива. Якщо ж вона єдина, єдино можлива і цілісна, то всі «не» відпадають від міту, і він включає в себе все назване вище” [4, 12].

На це запитання можна відповісти таким чином: мітологічна свідомість справді єдина й єдино можлива, але «не» відпадають тільки від деяких рівнів міту. Одначе, щоб відповідь була переконливою, необхідно окреслити цілісну панмітичну систему світосприймання людини (враховуючи, зрозуміло, певну умовність, спекулятивність будь-якого однозначного поділу у такій тонкій сфері). У цій системі, гадаю, насамперед необхідно розмежувати два *ступені* міту – абсолютний та відносний.

Абсолютний міт, або **панміт** – це картина світу людини і людства.

Відносний міт – це конкретні давні й сучасні міти, художні ідеї, релігійні чи наукові теорії, концепції, що якимось пояснюють світ.

Відносні міти можна розглядати на функціональному і хронологічному рівнях.

Функціональний рівень

На певному початковому щаблі свого становлення людина (й у філогенетичному, і в онтологічному сенсах) створює міт. Назвемо його **власне мітом** (за термінологією А. Лосєва, це – абсолютний міт). Якийсь час він задовольняє людину, пояснює їй сенс життя, забезпечує гармонію зі світом, служить підмурівком моралі тощо. Але людина розвивається, накопичує досвід, збагачує і розширює свідомісну складову своєї психіки. І ось дотеперішній міт стає затісним, наївним для її світосприймання. У такій ситуації людина *обирає між двома стратегіями*: 1. Знаходить у собі духовні сили, здібності прочитати старий міт – розкодувати його символіку, збагнути сенс, поглибити істину, у ньому закладену, й на цій основі створити новий, досконаліший, свідоміший міт (власне міт). Стан переходу від попередньої до наступної мітології К. Ясперс влучно характеризує як одухотворення: “...Міцні першопочаткові підвалини життя починають хитатися, спокій полярностей змінюється збуренням суперечностей та антиномій. Людина уже не замкнута в собі. Вона не впевнена у тому, що знає саму себе, і тому відкрита для нових безмежних можливостей. Вона здатна тепер чути і розуміти те, про що до цього моменту ніхто не запитував і що ніхто не сповіщав. Нечуване стає очевидним” [18, 34]. У такі моменти посилюється-

ся викликана етичним обуренням боротьба проти примітивного олюднення божества чи його демонізації, усвідомлюється трансцендентність Бога, релігія стає менш ритуалізованою, натомість етичнішою, духовнішою.

Цим шляхом шукач істини поступово приходиться до *ідеї Боголюдини*. «Таємниця боголюдського відкривається лише вільному духові, який підіймається від розумових схем буденності до творення образів, що передають цілісність світу у його прагненні до Істини, Добра, Краси і причетності людини до цієї цілісності та устремління. Таємниця боголюдського відкривається людині, що прилучилася до вищої творчості духу – мітотворчості. Під мітотворчістю тут маємо на увазі народження творів, у яких в образній формі розв'язуються трагічні суперечності людського буття, у тому ліку – суперечності людини й Бога. Ці твори призводять до потрясіння і очищення окремих особистостей і цілих народів...» [12, 372-373]. Ось яскравий зразок нового одухотвореного прочитання давнього міту: «Ми звикли думати, що розвиток – це лише благо. І тільки недавно стали помічати, що розвиток, який відбувається на шкоду душі, є повільним самовбивством. Тепер зрозуміло, чому був покараний Прометей, який подарував людям вогонь. Вогонь – це тепло, комфорт, благополуччя. І тому орел клював саме печінку Прометея. Печінка – це орган, який найсильніше відчуває майбутнє. Його майбутнє корчиться, мучиться і розпадається. Душа – це теж тіло, але розгорнуте у часі. І турбота про свою душу – це турбота про майбутнє виживання» [5, 186].

2. Інший вибір – людина творить **псевдоміт**. У чому його суть? Передовсім це *не альтернатива, а спотворений різновид абсолютного міту*. Себто його стрижнем також є чудо, опорою – віра, знаряддям – інтуїтивізм і символобачення. Проте, за А. Лосевим, псевдомітологія (у його термінах – «відносна мітологія») «не розуміє й не визнає своєї мітологічної природи, захоплюється частковостями, спотворює діалектику, а значить, сам розум, для того, щоб зберегти своє занепаде і від'ємне існування» [6, 172]. Вона завжди *абсолютизує* один чи декілька принципів власне мітології, наприклад: тільки віра – тільки знання.

Якщо максимально спростити, то власне міт є світонастанова за формулою: «і – і», за логікою діалогу, псевдоміт – за формулою «або – або», за логікою відмови від діалогу.

Взірцем власне міту є вчення Ісуса Христа. Візьмімо хоч би заповідь: «Не хлібом самими буде жити людина, але кожним словом, що походить із уст Божих» (Матвій, 4: 4). Якби Ісус був псевдомітотворцем-ідеалістом, він би заявив: «Не хлібом буде жити людина, а словом»; якби псевдомітотворцем-матеріалістом – «Не словом буде жити людина, а хлібом». І в тому, і у тому разі така настанова призвела б до смерті людини як цілоти. Єдиний вихід – медіація, поєднання, згармонізування протилежних первин, до чого й закликає Христос. Ще характерні приклади: «Віддайте кесареві кесарево, а Богові – Боже!» (Марко, 12: 17); «Хто не супроти нас, той за нас» (Марко, 9: 40). А от, до речі, корінна зміна російським більшевиками цієї заповіді на гасло: «Хто не з нами, той проти нас» – показовий

вияв псевдоміту. Псевдомітотворець не розрізняє, змішує світи духовний і матеріальний, внутрішній і зовнішній, зміст і форму тощо, він не здатен побудувати істинну ієрархію цінностей. На слушне переконання Г. Сковороди, саме у цьому найбільша помилка і причина гріховності людського пізнання: «Поганці усі зуться оцим ім'ям: Вавилон, що значить змішання, або зілляння. Вони бачать одну лише зовнішню плоть і дивуються їй усюди, її описують, вимірюють, – а духовну правду, що знаходиться у плоті, не знаючи її, змішують з плоттю»; «Рідна смерть, що душу вбиває жалом, є змішування в одно тлінної і божественної натури, а змішане оце зілляння є віддалення від божественного ества в країну страху і попелу» [13, 60-61]. І справді, якщо власне міт перетворює Хаос на Космос, то псевдоміт – навпаки. Але що ж штовхає людину до псевдомітотворення? Абсолютний ідеал, стремління до якого ми відчуваємо інтуїтивно, генетично, – є *одинність*, цілісність, що значить наддосконалість, Божистість. Для людини ж, з одного боку, виявляється доступним лише відблиск цього ідеалу – гармонія множинності, а з другого – навіть цей компромісний результат вимагає величезних витрат духовної енергії, несправедливих і безглузких, з еміричного погляду, страждань. У такій ситуації ще недосконала, невироблена свідомість намагається знайти легший і разом з тим, з позицій практичного розуму, справедливіший, логічніший шлях. Висловлюючись фігурально, дитинна свідомість доходить висновку, що можна дістати стиглий плід, не дожидаючись осені, а вже весною, та ще й не завдаючи при цьому собі

праці лізти на дерево, а просто зрізавши його. Себто бажане приймає за дійсне, мрію про одинність (і далеку перспективу одинності) оголошує реальністю тут і тепер, що значить себе – богом, що значить творить псевдоміт.

Псевдомітотворення, як бачиться, спричиняють передовсім гносеологічний і етичний чинники.

Гносеологічний. Людині нестерпно змиритися з тим, що світ у суті своїй, у цілості не є пізнаваний. Його серцевину доводиться сприймати на віру, мітологізувати. Однак людина, цілком природно, прагне комфорту – побутового, емоційного, зрештою інтелектуального. А усвідомлення того, що є речі, які ти ні сьогодні, ні пізніше не збагнеш, що ніколи не пізнаєш повну істину, скільки б не вдосконалювався, не вчився, що летиш у якійсь неосягненній безодні, невідомо звідки, куди, з якою метою, – породжує панічний екзистенційний страх і нестерпно ятрить самолюбство.

Тоді на допомогу приходять практичний, інтегральний розум, він підказує: «Людино, ти *не віриш, а знаєш*». І ось ті, що пристають на цю підказку, починають свою картину світу, побудовану на суб'єктивній вірі, трактувати за єдино об'єктивну, затають нав'язують її іншим і – що найстрашніше – намагаються увібгати світ у надтісні рамці цієї картини. Сиріч творять псевдоміт.

Навіть у тому разі, коли наукове пізнання й не страждає на таку самозакоханість розуму, воно все одно виявляє свою псевдомітичну обмеженість – коли намагається універсалізувати, оголошує об'єктивною, єдино правильною свою відносну картину світу. Як уже мовилося, це вельми

характерна риса наукового мислення. До речі, у зятятому прагненні до універсалізму яскраво виявляється мітична природа науки.

Етичний чинник. Уже вступаючи в життя, практично кожен помічає, що у світі існує (чи й панує) зло. Хто ж є його призвідцем? Що досвідченішою стає людина, то твердіше переконується: злочинець убиває, краде, обманує, бо таким чином рятується від голодної смерті, або таким його виховали, або потрапив у такі умови. Отже, він не винен, злочинцем зробив його світ. А світ створений Богом і підвладний Богові, у Його компетенції зупинити несправедливість, але не зупиняє, навіть навпаки. Значить, не хто інший, а саме Бог є першопричиною, творцем і носієм зла. Цю логіку емпіричного розуму, певно, найретельніше дослідив Фьодор Достоєвський, зокрема у романі *Брати Карамазови*.

Що цікаво – якраз безпорадна людяність незрідка робить із нас нелюдів. Ось Іван Карамазов. У душі цієї людини любов задушила любов. Сповідуючись Альоші, він наводить два приклади: коли генерал зацьковує собаками восьмилітнього дворового хлопчика на очах у його матері і коли батьки жорстоко катують власну п'ятилітню доньку. Розповідаючи це, Іван екзальтовано вигукує: "Чи ти розумієш це, коли маленька істота, нездатна навіть осмислити, що з нею діється, б'є себе в підлому місці (мати замкнула її на ніч в убиральні. – В. П.), у темряві й холоднечі, крихітним своїм п'ястучком в надірвані грудці і плаче своїми кривавими, незлобивими, кроткими слізками до «Божечка», щоби той захистив її, – ти розумієш цю ахінею!... Я не кажу про страждан-

ня дорослих, ті яблуко з'їли, і дідько з ними... але ці, ці!" [2, 266-267].

Іван (а він утілює цілий тип людей, про який зараз мова) не може збагнути, прийняти такий порядок речей: "Солідарність у гріхові поміж людьми я розумію, розумію солідарність й у відплаті, але не з дітками солідарність у гріхові, і якщо правда дійсно в тому, що вони солідарні з батьками їхніми у всіх злочинствах батьків, то вже, звичайно, правда ця не від світу сього і мені незрозуміла" [2, 269]. По цьому правдошукач робить висновок: «Не хочу гармонії, через любов до людства не хочу» [2, 270].

Отже, нездатність відповісти на запитання, у чому першопричина зла, та небажання змиритися з незбагненим злом приводить людину (навіть потенційно гуманну, духовну) до *богоборства*, а відтак – до *безбожності*. Але так уже влаштований наш розум, що повалюючи Бога, *ставить себе на Його місце*, а це в принципі неможливо. Отож, такий шлях невідворотно веде до дисгармонії, загибелі. На запитання: що робити? безбожник відповідає однозначно – усе дозволено. Іван Карамазов устами чорта (а чорт у розчахнутому Івановому «Я» втілює якраз грань чистого, без краплі совісти, розуму) чітко висловлює суть цієї філософії: "Оскільки Бога і безсмертя все-таки немає, то новій людині дозволено стати людиною-богом, навіть хоч би одній у цілому світі, і ...з легким серцем перескочити будь-яку колишню моральну перепону колишньої людини-раба, якщо буде потрібно. Для Бога не існує закону! Де стане Бог – там уже місце Боже! Де стану я, там зараз же буде перше місце... «все дозволено», і край!" [2, 662].

Заперечуючи Бога атеїст заперечує (мусить заперечувати за невблаганною логікою) і духовну, богоподібну первину у людині, залишаючи тільки біологічну та соціальну. У досить типових радикальних виявах цієї настанови спрацьовує логіка Великого Інквізитора: люди слабкі і підлі (звичайно, крім мене, котрий це усвідомив); свобода для них – найтяжчий дар. Щоби зробити людей щасливими, треба забрати у них свободу, стати їхнім абсолютним володарем, дати їм “тихе, смиренне щастя слабосилих істот, якими вони і створені... вони стануть полохливими і будуть дивитися на нас і тулитися до нас зі страхом, як пташенята до квочки. Вони дивуватимуться й жахатимуться на нас і гордитимуться тим, що ми такі могутні й такі розумні, що змогли втихомирити таке буйне тисячомільйонне стадо” [2, 283]. Тобто знову ж таки твориться псевдоміт.

Аналізуючи атеїзм, М. Бердяєв резонно розрізняє два його різновиди: 1) *легковажний*, пихатий, злостивий і 2) *стражденний*. Перший пов’язаний з буденністю, наукою, сатанізмом чи ідопоклонською ідеологією і заслуговує більшого осуду; другий пов’язаний з болісним шуканням істини і заслуговує на співчуття.

Однаке у будь-якому разі атеїзм закономірний – і навіть якоюсь мірою корисний етап духового становлення. “Атеїзм є лиш досвід у житті людини, діалектичний момент богопізнання. Проходження через досвід атеїзму може бути очищенням людської ідеї про Бога, звільненням від лихого соціоморфізму... Люди заледве можуть витримати *incognito* Божества, кенозис (приниження через утілення. – В. П.) Христа. Вони хотіли

б царської величі Бога і боголюдини. Вони спочатку раціоналізують, пристосовують до свого рівня Промисел Божий. Потім вони повстають проти власних хибних ідей, робляться атеїстами. У першому випадку вони були ближчими до Бога, ніж у другому” [1, 353].

І все ж, у чому головна небезпека псевдоміту? Людина існує у трьох реальностях – *психічній, фізичній і метафізичній*. Визначальна для нас, безсумнівно, перша – крізь її окуляри ми сприймаємо світ і себе (тому, до речі, й обов’язково психологізуємо, олюднюємо – або вульгарно, або одухотворено – і фізичну, й метафізичну реальності). Людська психіка, – за Юнгом, – являє собою цілість поза-свідомісних і свідомісних процесів, це саморегульована система, у якій відбувається постійний обмін енергії між елементами [Див.: 16, 17-18].

Для психічної реальності псевдоміт якраз і становить найпершу і найбільшу загрозу. Тому що розбалансовує систему, відокремлює свідоме від позасвідомого і навпаки. Ця атака руйнує психіку як особистости, так і всього суспільства, зрештою – знищує певну цивілізацію. В історії людства такі катастрофи траплялися багато разів. Сьогодні, в умовах нестримної глобалізації, це може бути вселенська й остаточна катастрофа людства.

Водночас псевдоміт, як і атеїзм, треба оцінювати зважено. Це вельми прикра, проте неминуча стадія самостановлення людини, сказати б, хвороба росту духу. Переживаючи й осмислюючи псевдоміт, людина одержує хоч і негативний, але дуже важливий досвід, котрий дозволяє нам бачити свою недосконалість і

примушує поборювати її, шукати шляхи саморозвитку, наближення до ідеалу – до Бога, а відтак і до себе. Мусимо враховувати і той факт, що у зворохобленому реальному людському житті власне міт і псевдоміт незрідка химерно переплітаються у діалектичний клубок. Хоча й розмаркувати їх у принципі не надто складно. Для цього треба лишень провести тест на здатність до діалогу.

Обидва ці різновиди виконують основну функцію міту – допомагають людині *долати екзистенційний страх*. Але не однаково. Власне міт не дає повної й остаточної впевненості, завше залишає місце невідомому, трансцендентному, випробовує й загартовує віру. Псевдоміт, навпаки, максимально витісняє віру або ж абсолютизує її (ототожнює зі знанням), дає стовідсоткові гарантії цілковитої орієнтації у бутті. О. Шпенглер слушно зауважує з цього приводу: світовий страх іманентний для всіх людей. “Лише внутрішньо змертвіла людина пізніх міст, Вавилону Хаммурапі, птоломеївської Александрії, ісламського Багдада чи нинішніх Парижа та Берліна, лише суто інтелектуальний софіст, сенсуаліст і дарвініст втрачає або заперечує його, відділяючи себе від чужого позбавленою таємниць заставкою «наукового світогляду»” [14, 233]».

Відхід від давніших мітів зазвичай називають *демітологізацією*. Але, на мій погляд, цей термін у загальноприйнятому значенні надто широкий і неточний. Як уже мовилося, в абсолютному розумінні демітологізувати міт людина не може, а здатна лише замінити один міт іншим. Якщо цей новий міт досконаліший, вищий, духовіший, свідоміший,

якщо він розблоковує, розширює діалог, – це розкодування (прочитання) і трансформація попереднього. Якщо ж цей новий міт радикально спростовує (чи абсолютизує) міт попереднього, руйнує діалог, помножує хаос, – це заперечення міту псевдомітом.

Ремітологізувати у буквальному сенсі можна хіба цей псевдоміт, себто оприявнити його квазімітичну злоносну природу. Саме про таку демітологізацію як головну мету своєї творчості говорив у 1941 році Томас Манн: “Та й у чому ж ще тепер моя стихія, як не в міті, поєднаному з психологією? Я давно вже щирий прихильник цієї комбінації, адже психологія, на правду, кращий засіб вирвати міт із рук фашистських невігласів і спрямувати його до гуманних цілей. Це поєднання прямо-таки символізує для мене світ майбутнього: людство, благословенне духом згори і з глибин, що чаяться внизу” [7, 122].

Особливим умінням прочитувати попередні міти вирізнявся, наприклад, Владімір Соловйов. Головним принципом мислення він обрав для себе максиму Ляйбніца, який говорив: людина завжди не має рації, коли заперечує, особливо філософ; і кожне вчення найбільш слабке саме в тому, що воно заперечує. Тому, аналізуючи будь-яке явище – чи соціалізм, чи вчення про революцію, чи старообрядництво, чи долю Росії – Соловйов завжди брав звідти щось цінне, розумів, що нічого немає на світі безплідного й даремного. Його мислення розгорталося під знаком «усеєдності», себто настанови на творення, синтезування. Так, він багато полемізував, часто виступав зі статтями і навіть книгами супроти

своїх ідейних противників. “Але, – за словами А. Меня, – жоден з противників, якого він подолав, не залишався для нього мерцем, – він завжди запозичував у нього те, що вважав цінним. Таким чином швидко творився синтез думки. Це була відкрита думка...” [11, 413].

Хронологічний рівень

На цьому рівні відносний міт проходить закономірну еволюцію від архе- до неоміту. Основним критерієм розподілу на архе- і нео- є *участь свідомості особистості*, тотожність цінностей і рівнів існування, нормативність творення мітичних моделей.

Серед визначальних ознак **архе-міту** – перевага позасвідомого, колективного, загального (об’єктивного, універсального). Натомість **неоміт** вирізняє перевага (чи згармонізування з попередніми якість) свідомого, індивідуального (зокрема авторського), конкретно-історичного, ієрархія цінностей і рівнів існування, креативна свобода в побудові мітичних моделей.

Джамбатіста Віко порівнює світосприймання прадавньої людини з дитячим, Микола Бердяєв – з «дрімотним станом» [Див.: 1, 86]. К. Г. Юнг підкреслює: „Примітивний духовий стан відрізняється від цивілізованого насамперед тим, що свідомість *in puncto* протяжності й інтенсивності розвинута значно менше. Такі функції, як мислення, воля і т. ін. ще не диференційовані, а перебувають у досвідомому стані, що, зокрема, при мисленні виявляється в тому, що людина не мислить свідомо, але думки приходять до неї. Примітивна людина не може стверджувати, що вона думає, але «у ній думається». Спон-

танність мисленнєвого акту кавзально залежить не від її свідомості, але від її позасвідомого. Вияви позасвідомого з його архетипами звідусюди прориваються у її свідомість” [17, 120].

О. Потебня точно визначає момент завершення археміту. Це момент усвідомлення людиною різнорідності образу і значення, тобто час появи метафоричного мислення [Див.: 9]. Інакше кажучи, це романтичне (символічно-естетичне) прочитання тексту, який раніше сприймався суто реалістично (міметично-прагматично).

На цьому новому щаблі самостановлення людина якісно повніше досягнула різнорівневості, засадничу антитетичність, часовість і діалектизм світу, а також неповторність і минущість власного існування, свій творчий потенціал.

М. Епштейн, явно йдучи за О. Потебнею, називає ознаками міту (у моєму розумінні – археміту) ототожнення дійсності і фантазії, зовнішнього і внутрішнього, зокрема відсутність розмежування, протиставлення внутрішнього стану людини і зовнішніх щодо неї обставин. Відтак література (у моєму розумінні – найбезпосередніший вияв неоміту) “виникає саме у точці розщеплення цієї тотожності, коли індивід визначається як окрема і самостійна особа та вступає в конфлікт з довколишнім світом, котрий диктує їй свої об’єктивні закони. Вияви зрілої літератури, що далеко відійшла від міту (археміту – В. П.), – психологізм та історизм; перший означає заглиблення письменника у внутрішній світ особистості, другий – проникнення в дух часу розуміння умов суспільного буття” [15, 256].

Трансформація археміту в неоміт засвідчила *перехід людства зі стану дитинства у стан зрілості*. Суб'єктивно, внутрішньо цей перехід розпочався з появою *вчення Ісуса Христа і згуртуванням Його церкви* (спільноти християн). Об'єктивно, зовнішньо, уже з невідворотністю долі він зреалізувався *зі створенням ядерної зброї*, себто відколи людство здобуло право самому вибирати між життям і смертю.

Міхаїл Епштейн з цього приводу міркує: “Раніше воно (людство – В. П.) не могло винищити себе – і подитячому сприймало життя як дар, котрий не можна відхилити. Тепер це можливо технічно, і життя вперше ставиться під питання, на яке має бути дана співмірна і зобов'язальна відповідь. Якщо життя і збережеться, то одержить нову духовну перспективу як вибране самим людством, увібравши ту повноту змісту, яку вміщає у собі свідомо відмова від смерті [...]. Людству доведеться виробляти нову етику і метафізику, котра дозволить йому врятуватись від себе самого. Якщо воно виживе, то завдяки власній волі і розуму: завдяки силі своєї культури, а не слабкості своєї техніки” [2, 387].

Одначе, – уточнімо термінологічні тонкощі, – неоміт сам собою ще не значить ані порятунку, ані незворотності. Він – лише створений свідомо-інтуїтивно (а не навпаки) конкретним автором (чи авторами) з урахуванням попереднього психологічно-історичного досвіду – міт. У один час із ним може продовжувати існувати й археміт (позасвідомісно-колективний). А найголовніше – неоміт може бути як власне мітом, так і псевдомітом.

До речі, приголомшене кардинальним вибором, перед яким поставив його Христос і який ядерно-глобалізоване ХХ століття зробило загрозливо очевидним, людство явно схиляється до, на його розсуд, легших, «хитріших» варіантів – до псевдомітів. За логікою крайностеманії упродовж модерної доби воно забсолютизувало лінійний час та історичну конкретику, емпіричний вимір світу. Звідси наслідок: “Розгубленість сучасної Європи перед обличчям Космосу і Вічності пов'язана з втраченою релігійного сприймання Смерти. Смерть робить сучасну людину безсилою, життя втрачає істинний сенс, а болісні пошуки порятунку приводять до мітології (до псевдомітології – В. П.) тобто до прагнення первинності часу, відлік якого ілюзорно почнеться спочатку. Західна людина намагається опертися на ілюзію, яку вона творить в бажанні заміщення тих, як їй здавалося, ілюзій, які вона втратила в процесі впертого знищення в своїй свідомості Бога. Це занепокоєння, цей страх людини західної цивілізації перед Смертю – економічний результат суто позитивістського осмислення світу” [4, 13].

Нестерпний екзистенційний жах штовхає сучасну людину до творення *неопсевдомітів*. Міхаїл Епштейн, підсумовуючи численні дослідження культури ХХ століття, виокремлює три основні різновиди таких утворень. 1. *Авторитарний мітологізм* – характерний для тоталітарних ідеологій і ознаменований образами вождів, мітологемами ґрунту і крові, пропагандистськими емблемами тощо. 2. *Вульгарний мітологізм* – характерний для багатьох галузей масової культури і представлений обра-

зами кінозірок, детективних героїв, рекламними кліше, штампами тривіальної словесности. З. *Авангардний мітологізм* – показує безсилля й малість особистості під натиском відчужених, надособистісних структур довколишнього суспільства чи власної підсвідомості; представлений у творчості багатьох видатних митців ХХ століття (Кафка, Джойс, Далі, Беккет, Йонеско та ін.) [Див.: 15, 350].

Вияви цих настанов у сучасній українській культурі, літературі докладно аналізує Ніла Зборовська у статті *Літературний процес і завдання критики* [3, 3-6].

М. Епштейн констатує спорідненість усіх трьох щойно названих «мітологізмів». Це – «панування таких ідейно-фігуративних схем, які байдужі до індивіда чи прямо йому протистоять, персоніфікуючи владу над ним космічних стихій, або соціальних законів, або психологічних інстинктів. Кругом тут на перший план виступає влада «колективного несвідомого» – антиіндивідуальна і антирефлексивна первина мітологізму (псевдомітологізму – В. П.)» [15, 350].

У будь-якому варіанті таке світосприймання духовно (а затим і фізично) знищує людину. Єдиний порятунок – творення **нео-власне-міту** на підставі розкодування архемітів. Цю потребу гостро відчували вже перші християни, європейські містики, письменники й філософи-романтики та модерністи.

Ось, для прикладу, ключові завдання, які ставить перед собою і сучасним людством М. Бердяєв: “... Необхідно духово осягнути внутрішній сенс міту і символу. Лише тоді настане звільнення від наївно-реа-

лістичної влади міту і символу, яка породжує марновірство і рабство духу, тоді відкриється шлях до духовних реальностей” [1, 86]. І далі: “Агностицизм є помилкове обмеження людських можливостей. Потрібно утверджувати гностицизм, але гностицизм екзистенціальний. Старий гностицизм перших століть, у якому були викривлення духового досвіду, оперував мітами. Ми теж маємо оперувати мітами, ми не повинні обмежуватися поняттями. Але наші міти вже інші, не старі космічні міти, пов’язані з язичництвом, ні, основним мітом є міт про боголюдське і боголюдство, і міт цей реалістичний” [2, 379-380]. До речі, саме про екзистенційний неоміт говорить і Томас Манн у цитованому вище листі.

Прообразом такого нового міту в європейській культурі Міхаїл Епштейн небезпідставно вважає *есеїстичне мислення*. Дослідник доводить, що воно у Новий час замістило собою давніший міт (себто археміт), успадкувавши одні його риси й відкинувши інші. „Есеїстичне прагнення до цілісності, до об’єднання і супокладання різних культурних рядів з’явилося на місці тієї централізаційної тенденції, яка раніше належала мітологічній свідомості. Синтетизм есею – це відродження на гуманістичному й особистісному ґрунті того синкретизму, який у прадавнину спирався на нерозчленованість первісного колективу і мав позаособистісну, космічну або теїстичну орієнтацію. Парадокс есею в тому, що він своєю рефлексійною та індивідуалістичною природою протистоїть мітові (у розумінні архемітові – В. П.) і будь-якому мітологізмові (архе-мітологізмові – В. П.), але не так, як

виокремлена частина протистоїть цілому, а як новоутворене ціле протистоїть першопочатковому. Філософія, мистецтво, історія, різноманітні науки теж протистоять мітові, із якого вони вийшли, – як спеціальне протистоїть синкретичному, як компоненти, що самостійно розвиваються, протистоять початковій нерозвинутій цілості. Есеїстика ж намагається зреалізувати цю цілість всередині розчленованої, розвинутої культури, що, з одного боку, різко протиставляє її мітові (археїтові – В. П.), з іншого – ставить на аналогічне місце в системі диференційованої духовної діяльності. Есеїстика – заперечення надособистісної і нормативної мітології, а разом з тим успадкування її централізаційних і синтезувальних можливостей, які тепер належить здійснювати свідомості індивіда” [15, 49-350].

Отже, щоб вижити, сучасне людство, zagrożене, як ніколи досі, має навчитися розрізняти архе- і нео-, псевдо- і власне міти, у всіх виявах свого існування керуватися логікою власне міту, прозріливо відкидаючи псевдомітичні «легкі, очевидні рішення». А найголовніше – необхідно продукувати все нові й нові власне міти – щоб не припинявся процес духовного зростання, просвітлення. У цьому, як бачиться, й полягає ключова місія сучасного мистецтва, перодовсім письменства.

Bibliography and Notes

1. Бердяев Николай, *Диалектика божественного и человеческого*, Москва: АСТ 2003, 624 с.
2. Достоевский Федор, *Братья Карамазовы*, Москва 1973, 816 с.

3. Зборовська Ніла, *Літературний процес і завдання критики*, “Слово і час” 2004, Ч. 4, с. 3-7.

4. Зварич Ігор, *Міф у генезі художнього мислення*, Чернівці: Золоті литаври 2002, 235 с.

5. Лазарев Сергей, *Диагностика кармы*, Кн. 10: *Продолжение диалога*, Санкт-Петербург: Диля 2006, 192 с.

6. Лосев Алексей, *Диалектика мифа*, [в:] *Idem, Философия. Мифология. История*, Москва 1991.

7. Манн Томас, *Письма*, Москва: Наука 1975, 468 с.

8. Мень Александр, *Мировая духовная культура. Христианство. Церковь: лекции и беседы*, Москва 1995, 672 с.

9. Потебня Александр, *Из записок по теории словесности*, Харьков 1905, 650 с.

10. Потебня Александр, *Теоритическая поэтика*, Москва 1990, 344 с.

11. Соловьев Владимир, *Сочинения: В 2-х т., Т. 2*, Москва: Мысль 1990, 822 с.

12. Хамитов Назип, *Философия. Бытие. Человек. Мир*, Київ 2006, 456 с.

13. Чижевський Дмитро, *Нариси з історії філософії на Україні*, Київ: Орій 1992, 230 с.

14. Шпенглер Освальд, *Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2-х т., Т. 1*, Москва: Мысль 1993, 672 с.

15. Эпштейн Михаил, *Парадоксы новизны. О литературном развитии XIX-XX веков*, Москва 1988, 416 с.

16. Юнг Карл Густав, *Архетип и символ*, Москва: Ренессанс 1991, 392 с.

17. Юнг Карл Густав, *Психология и поэтическое творчество*, [в:] *Самознание европейской культуры XX века: мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе*, Москва 1991, с. 103-118.

18. Ясперс Карл, *Смысл и назначение истории*, Москва 1991, 527 с.

Olha Yakovlieva

**THE SEMANTICS OF SYMBOLS IN UKRAINIAN
FOLKLORE TEXTS**

Illa Mechnykov Odessa National University, Ukraine

Ольга Яковлева

**СЕМАНТИКА СИМВОЛУ В УКРАЇНСЬКИХ
ФОЛЬКЛОРНИХ ТЕКСТАХ**

Abstract: The article reviews the stages of archetypical transformations which are represented by polysemy of verbal symbols in Ukrainian folk texts. Semantic superposition is analyzed on the example of different meaning of the symbol of guilder-rose which are determined by national peculiarities of world outlook. Language picture of the World represents mentality of the nation. We can understand this sphere through specific world of images that is typical for individual cultural environment. Culture peculiarities depend on peculiarities of symbols using. Verbal symbolics of people is an important factor of creation national and cultural picture of the world. Knowledge of the semantics of folklore symbols helps to understand not only the picture of the world, but also the way of thinking of ancestors, their aesthetic and moral ideals.

Keywords: archetype, symbol, guilder-rose, semantic transformations

Об'єктивна дійсність, а також суспільне життя безперервно змінюються. Цей процес відображається у мові, зокрема, у значенні слів. Трансформації в семантиці вербальних символів у фольклорних текстах зумовлені тим, як людина сприймала предмет, подію, явище у навколишньому світі у різні періоди історії людства.

Дослідження світобачення, світорозуміння того чи іншого народу крізь призму різножанрових текстів є актуальним і важливим для гуманітарних наук. Мовна картина світу репрезентує духовність, тобто ментальність нації. Осягнути цю сферу

можна передусім через специфічний світ образів, притаманний окремому культурному довікллю. Особливості культури залежать, насамперед, від особливостей використання символів. Тож мова символів, які дійшли до нас у фольклорних текстах, дає можливість методом деконструкції (за розумінням Жака Деріди – це, зокрема, й розгадування метафор і символів, викриття їхньої прихованої логіки) глибше проникнути у прадавню картину світобачення, тобто на іншому рівні осягнути символічну дійсність пращурів. Пошуки шляхів символізації включають розгадку людської психіки, її свідомих і

підсвідомих структур, а, можливо, і таємниці духовости. Це може пояснити й те, як і чому певне значення передавалось із покоління в покоління через посередництво символів.

Словесна символіка народу виступає важливим чинником творення національно-культурної картини світу. Знання семантики фольклорних символів допомагає усвідомити не тільки картину світу, а й спосіб мислення предків, їхні естетичні та моральні ідеали.

Незважаючи на велику кількість сучасних робіт з проблем національної символіки (серед авторів В. Жайворонок, С. Єрмоленко, М. Карпенко, М. Дмитренко, Н. Слухай, З. Василько та багато інших), недостатньо висвітленою й на сьогодні є проблема слів-символів та символіки як системи, що, безперечно, пов'язано з мовною картиною світу українців.

Кожна назва у фольклорних текстах – це своєрідний символ, загадка, проблема, розв'язання якої має певну наукову цінність. Мовний символ ґрунтується на прихованому порівнянні й співвідношенні предметів, явищ, якостей, що виступають його основою. Він складніший, ніж чуттєве уявлення, оскільки вербалізований: «Смислова структура символу багатшарова і розрахована на активну внутрішню роботу того, хто сприймає» [5, 23]. Згадаймо, що писемність була кроком уперед у порівнянні з примітивізмом давнього символізму, однак писемні знаки мови ніколи не могли повністю замінити символи.

Микола Дмитренко у передмові до книги *Українські символи* пише: „Вчені довели, що вже в останньому

періоді палеоліту людина надавала певного символічного значення до-вкіллю: сузір'ям, рослинам, тваринам. У неоліті символізм розвинувся глибше й ширше. Щоправда, проблема походження, виникнення символу достатньо у світовій теоретичній думці не досліджена” [16, 3]. Далі автор наводить одну з існуючих у науці версій, що символізм виник тоді, коли занепадали первісні релігії. Цю ідею, на нашу думку, можна вважати провідною щодо пояснення виникнення символу. Філософія твердить, що у світі нічого не виникає з нічого й нічого не зникає безслідно. Практика життя цілком підтверджує цю тезу. Тож абсолютно вірогідно, що кожен історичний період у житті людей, занепадаючи, сходячи з арени історії, залишав як феномен психічної та соціальної діяльності людей окремого племені, роду, народности певні архетипи. К. Г. Юнг визначав архетипи як автономні, незалежні від людської волі феномени колективного несвідомого, які спонтанно – згідно зі своїми внутрішніми законами – впорядковують і будують психічні елементи в певні архетипові структури у вигляді мітологічних символів, образів мотивів, сюжетів тощо [14, 43]. Наталя Лисюк зауважує, що в ході подальшого розвитку архетипи трансформуються. Архетиповою є й мітологічна символіка (наприклад, руйнівне начало втілюється в образах драконів, диких звірів, монстрів, мерців тощо) [9, 266].

У зв'язку з тим, що архетип має внутрішню логіку свого розвитку, символи в такому разі можуть розглядатися як певні етапи чи стадії такого розвитку. Наприклад, архе-

тип Аніми (лат. *Anima* – душа) пройшов чотири основні стадії розвитку. Спершу Аніма втілювалась в образі Еви, символізуючи стихійну, сліпу й неусвідомлювану силу інстинктів, відображаючи первісну нерозрізнюваність добра та зла, природне біологічне життя у своїй цілісності. Образ Єлени Троянської чи Ізольти (у слов'ян – Олени Прекрасної, Премудрої) – це символ краси, еротичної привабливості, сліпого романтичного кохання, що наперед визначає жертвність героя і його загибель.

На третій стадії постає прекрасна, душевно багата і щедра Діва Марія, символ піднесеної любові, у якій ерос злітає до висот духовости. І, нарешті, найвищим виявом цього архетипу є Софія, премудрість Божа [9, 267].

Отже, у символі закладено сам дух того стану або явища, який він відображає; символ передає реальну енергію феноменального світу, а це означає, що він містичний. Іншими словами, багатомірна дійсність у символі вміщена в одну площину, і тільки той, хто у своїй свідомості розгорне цю багатомірність, зможе пізнати істинний сенс символу.

Ставлення людей до навколишнього світу, на думку С. Кримського, відбивається в діяльнісних архетипах, зокрема архетипі ставлення до природи [8, 94]. Шанування рослин бере свій початок з сивої давнини, коли далекі предки поклонялися деревам як богам; а в найдавніших уявленнях про світотворення описується Дерево Життя:

Ой як не було ще ні Землі, ні Неба,
А що й було тільки лиш Синєє Море,
а посеред моря Золотая Іва.

– Радуйся!.. А посеред моря
Всесвятеє древо... [11, 4].

Той період характеризується ставленням до природи як до рівноправного партнера, коли майже в кожній рослині, тварині, пташині бачили живу душу й ототожнювали її з чоловіком або жінкою. Важливими в цьому плані є висновки психолога Р. Баришкова: „Тварини взагалі морфологічно і функціонально подібні до людини; а в рослин коріння виступає як мозок, стовбур і гілки – тобто серцево-судинної системи, листя – це дихання і травлення, а цвітіння та плодоносіння – „статева сфера“. Як можна помітити, рослини „головою“ вбирають те, що їм дають тварини та люди. Своїми плодами-зернами рослини годують тварин і людей. Отже, в природі існує єдиний інформаційний енергетичний обмін усього живого” [2, 135-136].

Висновки, які зробив Р. Кох у *Книзі символів* підтверджують ієрархічність символіки, її антропоморфний характер: „Все, що існує, всі форми і явища цього світу – є лише різними проявами Всевишньої Сили, яка ієрархічно завжди відображається у нижчих планах. При цьому відбувається низка спотворень, але все ж усякому вищому у нижчому можна віднайти відповідний символ” [12, 4].

Відомий фольклорист початку ХІХ ст. З. Доленга-Ходаковський заважив, що в народних піснях не лише мистецьки відображено давню флору і фауну українських земель, а й цілком інші взаємини людини з природою. Так, липа, малина, калина, груша, черешня тощо – рослини з назвами жіночого роду – виступали символами дівчини або жінки:

“Говорила липонька до свого листонька: – Казав-есь, да мій листоньку, що не будеш да опадати... – Казала-сь, моя матінко, що не даси дочки замуж...” [17, 199]. “Червона калинонько, пригинайся з долу, молода Марисенько, вибирайся з дому” [17, 340]. “Ходит садівник по саду, грушки, черешні лічит: ой всі грушки, всі черешні, тільки їдную стято. Ходит батенько по новій світлонці, всю челядоньку лічит: вся челядонька, вся біленькая, тільки Гандзю взято” [17, 344].

Отже, архетипи як незалежні від людської волі феномени (вони ідеальні за своєю суттю) вибудовують архетипові структури, які матеріялізуються передусім у символах. Пам'ятаючи, що архетипи мають внутрішню логіку свого розвитку, а символи є його етапами, розглянемо процес зміни семантики символів на прикладі трансформацій у символіці калини.

Образ калини у фольклорі, художній літературі та мистецтві представлено десятками символів. Щоб уявити цю багатющу символіку у вигляді ієрархічної системи, тобто певних етапів розвитку семантики, до аналізу треба залучити лінгвістичні дані про мовну картину світу слов'ян, їхню мітологію, обрядовість, вірування, загалом фольклор, дані гідро-, топо-, антропоніміки тощо. Як відомо, слов'яни сонце ототожнювали з богом. З цим божеством пов'язана ціла низка ритуалів, його оспівували у численних піснях, прославляли в танцях, зокрема рухаючись по колу (згадаймо свято Коляди – народження нового сонця, цей природний ритм життя по колу, тобто без кінця-краю).

За даними *Мітологічного словника* [10, 293], ім'я одного зі скитських мітологічних персонажів „Колоксай” пояснюється як „Сонце – цар”. Серед рослин саме калина за своїми зовнішніми ознаками стала символом вогню (пор. рос. *окалина, раскаленный*). В. Жайворонок констатує: «З огляду на червоні ягоди калина символізує передусім сонце, вогонь...» [6, 269].

Вогонь у слов'ян був однією з первісних матерій, який, поєднавшись із водою, утворив усе живе на землі. А оскільки *калина*, як відомо з *Етимологічного словника*, походить від *-kalъ-* „мокра земля, болото, драговина”, то її назва пов'язана з вологолюбкістю і поширенням у болотистих місцях” [19, 350]. Полюбляючи вологі низинні місця, калину, на думку авторів посібника *Етимологія української мови*, праукраїнці сприймали як своєрідний символ світового дерева, життя взагалі [18, 105].

Саме на такі ознаки калини вказує й її функція на весільному гільці, адже тут вона символізує подружнє сімейне дерево життя, плодючість. За даними В. Колесова, слово „коліно” в Київській Русі мало значення „потомство” [7, 21–22], яке можна розглядати як вічне існування роду, пов'язаного однією кров'ю (пор. рос. *кровное родство*). Кров вважається суттю життя, адже поєднує в цільну органічну систему роду, народу усю послідовність поколінь і до того ж містить головні ознаки двох батьківських іпостасей – вогненну барву Батька і вологість Матері [4, 123].

Калиною прикрашали й весільний коровай, який був жертвою Сонцю-богу (пор. „каленик” – хліб з калиновими ягодами; „калач” – об-

рядовий весільний хліб у формі магiчного кола).

Вогонь і воду давні слов'яни сприймали як антиподи. Залiзо, гартуючи, розiгрiвали на вогні й опускали у воду. Очевидно, за подiбнiстю кольору, функцiй, якостей калина стала сприйматися з означеннями *загартована, мiцна, дужа* (червонi кетяги – це *вогонь + вода, волога*). Люди помітили, що ягоди калини були сильнiшi, нiж божество морозу. Навiть у лютий холод вони палякотiли. Тому не випадково саме калину широко використовували як надiйний засiб вiд застуди. Вона врештi сприймалася як уособлення здоров'я, а, вiдтак, і краси, дiвочої вроди: «Краса людини залежить вiд її здоров'я, тому калина як вивершений природою взiрець досконалостi його символiзує (на хрестинах баба роздавала гостям пучечки калини, щоб дитина була здорова; калина – символ здорової повносилої жiнки взагалi)» [6, 269].

Згадаймо, що дiвчата в давнину прикладали до обличчя кетяги калини, бо вiрили, що в такий спiсiб до них перейде здоров'я і краса цiєї рослини: “А дiвчина, як калина, личком рум'яна...” З фольклору також вiдоме таке материнське побажання: “Будь, доню, і ти червоною та здоровою калиною, незайманою та чистою до вiнця!”

В українських словниках [6; 13; 16] символiка цiєї рослини представлена дуже широко, зокрема, згадується, що калина є нацiональним символом, символом українського роду, а «в деяких народних пiснях у калинi можна вбачати образ самої України з її непростою iсторичною долею» [6, 270].

Червона калина – символ українського козацтва. На початку ХХ ст. пiсня *Ой у лузi червона калина похилилася* була гимном Сiчових стрiльцiв. Ототожнює символ червоної калини з Україною й Павло Тичина у вiршi “Слово”: “То ж цвилась калина, червонiла, достигала, / Всьому свiту заявляла: я – краiна Україна – на горi калина” [15, 407]. У другiй половинi ХХ ст. калина у творах українських поетiв стає ще й символом української мови. У згаданiй вище поезiї Павло Тичина з притаманною йому патетикою стверджує: “А Вкраїни ж мова – мов те сонце дзвiн котюче, / Мов те золото котюче, вся і давнiсть, і обнова – українська мова”. “Не випадково, – пише В. Гаранiн, – є визначення “мова-калина”. Цi символiчно-метафоричнi “паралелi” надихали багатьох майстрiв слова на створення високохудожнiх творiв” [4, 43].

Наприклад, Дмитро Бiлоус мову визначає як “диво калинове”: “Ти постаєш в яснiй обнови, / Як пiсня линеш, рiдне слово. / Ти наше диво калинове – / кохана материнська мово!” [3, 212].

Образ-символ калини використовував у своїй творчостi й Тарас Шевченко. Але це був переважно символ жiночого смутку й журби. Так, у поемi *Катерина*: “Не журиться Катерина – / Вмиється сьозою, [...] / Прийде до криницi, / Стане собi під калину, / Заспiває *Гриця*. Виспiвує, вимовляє, / Аж калина плаче” [20, 93].

Схилена над водою або зламана калина символiзує сердечний бiль, шлюб з нелюбом: “Червона калинонька на яр – воду схилилася... / Там дiвчина журилася. / Гнися, калино, гнися; Ти, Мариньку, не журися, –

/ Зсічена калина, зсічена, А вже наша Оксеня звінчана” [17, 281].

Сумну символіку мала калина у хвилини вічної розлуки людей у поховальних обрядах. Цвітом або кетягами калини обвивали домовину. „Так символічно, – вказує С. Боруцький, – виражалася потреба постійного зв’язку людини з „тамтим світом,” що хоч там небога знайде свою долю і вічне життя” [Цит. за 13, 110]. „І все ж кущ калини не був символом смерті”, – вважають автори *Словника символів культури України*. Навпаки, посаджена в головах калина символізувала продовження життя в рідні, народі, світлу пам’ять, неперервність життя [13, 110]. У руслі цих народних традицій вживав цей символ і Т. Шевченко. Ось що каже матір своїй доньці (*Катерина*): „Хто заплаче надо мною, / Як рідна дитина? / Хто посадить на могилі / Червону калину?” [20, 97]. Подібний дуалізм образу виражений і у *Думці* Т. Шевченка: „Коли ж згинув чорнобривий, / То й я погибаю. / Тоді неси мою душу / Туди, де мій милий; / Червоною калиною / Постав на могилі. [...] І квіткою, й калиною / Цвісти над ним буду [20, 80-81].

З калиною пов’язані й глибокі філософські народнопоетичні символи, зокрема калиновий міст, калинова сопілка, калинова колиска. Б. Ажнюк, описуючи мовні явища як етнокультурну цілісність, зауважує: „Калина – символ розквіту, міст – символ життя, що з’єднає два береги: молодість і старість (ширше: народження і смерть). Перший берег вже за спиною, попереду другий берег, і зворотнього шляху вже немає” [1, 41]. Слушне зауваження В. Гараніна про те, що в реальному житті ніхто й

ніколи з калинових прутиків не здумав би будувати міст [4, 43], наштовхує на думку, що „калиновий міст” в уявленні прадавніх українців включав низку понять: по-перше, це – життєвий шлях, який мав три часові плани: ретроспективу, перспективу і цю мить: „Запрягайте воли сірі, коні воронії, / Доганяйте літа мої, літа молодії! / Ой, догнали літа мої на калиновім мості. / Гей, верніться, літа мої, до мене хоч в гості! [Цит. за: 4, 47]. По-друге, це дорога у нове життя для молодої жінки після одруження. Символ калинового мосту дуже часто зустрічається у весільних співах, наприклад: „Гнися, не ломися, калиновий мосте з тонкої трости. / Хоч я зігнуся, таки я не зломлюся, / Тут буде їхати пишнее весілля, пишнее весілля, / Статечний староста” [17, 224].

Ось як пояснює символіку калинового мосту В. Жайворонок: «Через калиновий міст, цю заповідну межу, має пройти кожна дівчина, бо на тому боці живуть три нерозлучні сестри: Віра, Надія і Любов» [6, 269].

Стосовно символу калинової сопілки: й досі існує повір’я: якщо вирізати з калини сопілку, то в сім’ї з’явиться продовжувач роду – син. Дослідники наголошують, що семантика кореня *кол-* в українській мові (як і в інших мовах світу) пов’язана з часовими вимірами. Пор. слова „коли”, „колись”, „відколи”, „покоління”.

Значення символу „калинова колиска”, на нашу думку, пов’язане з тим, що калину широко використовували як надійний засіб від застуди. Гілки, листя, ягоди, корінь – усе відганяло недугу, обожнювалося, перетворювалося в символ здоров’я.

Отже, люди не випадково вірили, що калинова колиска передасть дитині життєву силу, енергію, здоров'я.

Отже, жоден образ-символ у світогляді народу не є однозначним, що підтверджує еволюція символічного значення калини. Нижче подаються етапи розвитку семантики символу калини. На нашу думку, це своєрідні «ієрархічні сходи», адже кожне наступне покоління і кожна територіяльна єдність додавали до значення традиційних символів своє розуміння, нові емоційні переживання, що залишилися у вигляді нашарувань у межах символічного значення.

Калина – це символ:

6. української мови
5. України
4. здоров'я, дівочої вроди
3. вічності життя, плодючости, жіночого начала
2. світового дерева
1. сонця, вогню

Таким чином, будь-який символ зберігає не лише свою найдавнішу суть, а й усі попередні значення, що робить його універсальним та унікальним.

Bibliography and Notes

1. Ажнюк Б., *Мовні явища як етнокультурна цілісність*, [у:] О. Потебня і проблеми сучасної філології, Київ: Наукова думка 1992.
2. Барышков Роман, *Сказка обо Всем, или Маленькие Мелочи Мироздания*, Москва: Гелиос 2001.
3. Білоус Дмитро, *Безцінний скарб*, Київ: Українська енциклопедія, 2004.
4. Гаранін В., *Ну що б, здавалося,*

слова...: Язичницькі та мовно-звичаєві роздуми, Одеса: Друк 2001.

5. Дмитренко Микола, *Символи українського фольклору*: Монографія, Київ 2011.

6. Жайворонок В., *Знаки української етнокультури*: Словник-довідник, Київ: Довіра, 2006.

7. Колесов В. В., *Мир человека в слове Древней Руси*, Ленинград: Издательство Ленинградского университета 1986.

8. Кримський С., *Архетипи української культури*, [у:] *Феномен української культури: методологічні засади осмислення*: Збірник наукових праць, Київ: Фенікс 1996, с. 91-112.

9. Лисюк Наталя, *Поняття архетипу в народній культурі*, [у:] *Дух і літера*, № 7-8, Київ 2001, с. 262-276.

10. *Мифологический словарь*, Москва 1991.

11. *Небо України. Поетична антологія* / Ред. В. Коломієць, Київ: Український письменник 2001, Кн.1.

12. *Символи*, Одеса: Астропринт 2000.

13. *Словник символів культури України* / Ред. В. Коцур, О. Потапенко, М. Дмитренко, Київ: Міленіум 2002.

14. Сэмьюэлз Э., Шортер Б., Плот Ф., *Словарь аналитической психологии К. Юнга*, Санкт-Петербург: Азбука-классика 2009.

15. Тичина Павло, *Вірші й поеми*, Київ 1950.

16. *Українські символи* / Ред. М. Дмитренко, Київ: Либідь 1994.

17. *Українські народні пісні в записах Зоріяна Доленги-Ходаковського*, Київ: Наукова думка 1974.

18. *Етимологія української мови* / Ред. О. Потапенко, Київ: Міленіум 2002.

19. *Етимологічний словник української мови: У 7-ми томах*, Київ: Наукова думка 1985, Т. 2.

20. Шевченко Тарас, *Повне зібрання творів: У 12-ти томах*, Київ: Наукова думка 2001, Т. 1.

Anna Korzeniowska-Bihun

**FROM THE DAMNED LENORE TO THE LIBERATED
ONE PLAY *SHYNKARKA* BY SVITLANA NOWYCKA
AS THE MODERN REFERENCE TO THE LENORE TOPIC**

University of Warsaw, Poland

Anna Korzeniowska-Bihun

**OD LENORY WYKŁĘTEJ DO WYZWOLONEJ
SZTUKA *SZYNKARKA* (*ШИНКАРКА*) SWITŁANY NOWICKIEJ
JAKO WSPÓŁCZESNE ODNIESIENIE DO WĄTKU LENOROWEGO**

Abstract: The article is devoted to the play *Shynkarka* by Svitlana Novycka discussed among other works about the Lenore topic; especially from the circle of the Slavic literature – Polish, Russian and Ukrainian. The poems written in Romantic period (by Gottfried August Bürger, Vasily Zhukovsky, Levko Borovykovsky, Stepan Rudanskyj, Adam Mickiewicz and others) are compared to the contemporary interpretation of the subject. The author attempts to make the gender interpretation of the heroines' guilt, their social situation and the consequences of their independent decisions. She presents the problems of single women in the days before emancipation as well as the public perception of their attitudes. The main focus is on the differences in the assessment of the characters' behavior in the Western and Eastern European works of the Lenore circle. The article shows the way in which attitudes changed depending on the different locations and times. One can find the detailed analysis of the play *Shynkarka* at the end of the text.

Keywords: Lenore topic, Svitlana Novycka, Gottfried August Bürger, Vasily Zhukovsky, Levko Borovykovsky, Stepan Rudanskyj, Adam Mickiewicz, contemporary drama, gender

Gdy w 1773 r. Gottfried August Bürger ukończył balladę *Lenora*, w liście do swych kolegów napisał: „Czy to możliwe, że ludzka myśl mogła coś tak cennego wymyślić? Sam się dziwię i ledwie w to wierzę, że ja tego dokonałem. [...] Powinniście wszyscy paść przede mną na drżących kolanach i mnie uznać za Dżingis-chana za tę balladę, a ja chcę moją stopę postawić na waszych szy-

jach na znak mojej wyższości. Ponieważ wszyscy, którzy po mnie będą pisać ballady, będą moimi niekwestionowanymi wasalami i będą nieść jako lenno ten dźwięk wzięty ode mnie... Wszystkie języki na ziemi i pod ziemią niech poznają, że jestem orłem ballad i nie ma żadnego obok mnie” [cyt. za: 13, 140]. Jego prawo do triumfu było całkowicie usprawiedliwione, *Lenora* rozeszła się

po świecie i wniknęła do światowej tradycji literackiej zarówno jako gatunek, jak i jako wąż. Jak trafnie zauważa Paweł Pluta: „*Lenora* należy do tych dzieł literatury, których oddziaływanie nie ogranicza się tylko i wyłącznie do literackiego świata gatunku, w jakim powołane zostały do życia. Ballada Bürgera od momentu swego postania staje się permanentną inspiracją dla szeroko pojmowanej twórczości artystycznej. Tłumaczona czy adaptowana jest nie tylko na obce języki, zachowując jednocześnie przypisaną jej formę genologiczną, ale również na inne języki sztuk, wykraczając tym samym poza granicę gatunkowe ballady. Śledząc wąż lenorowy w historii sztuk artystycznych, zaobserwować możemy istnienie np. opowiadań, adaptujących wiersz niemieckiego poety czy ilustracji muzycznych i malarzkich do prezentowanej przez Bürgera historii. Najbardziej charakterystycznym i znanym przykładem ostatniej z wymienionych dziedzin artystycznych jest powstały w 1839 roku obraz H. Verneta *La Ballad de Lenore*” [11, 350].

Współcześni badacze wąż lenorowego zwykli wywodzić jego korzenie od mitu o Protesiloasie i Laodamii [11, 349]. Historia kobiety, kochającej swego mężczyznę poza grób, wzywającej go z tamtego świata i ponoszącej za to okrutną karę, stała się toposem, obecnym w podaniach ludowych wielu kultur. Najczęściej spotykana wersja tego wążku sprowadza się do opowieści o dziewczynie, która nie mogąc się doczekać powrotu ukochanego z wojny, pogrążyła się w smutku, obrażała ludzi bądź Boga (w zależności od wariantu), odrzucała zalotnika i trwała w nieutulonej żałobie. Pewnej nocy opłakiwany kochanek przybywa konno i zabiera dziewczynę na rzekomy ślub. Okazuje się jednak, że

jest zjawą z piekła i właśnie tam wciąga swą narzeczoną. Swe apogeum wążku Lenory przeżywał w okresie romantyzmu, gdy literaci pełnymi garściami czerpali inspirację z ludowych podań i baśni. Na salony literackie wyniósł go właśnie G.A. Bürger, a tytuł jego ballady stał się nazwą całej tradycji literackiej. Choć oczywiście, można spotkać się także z innymi jej określeniami. W książce Stitha Thompsona *Motif-Index of Folk-Literature* wążku ten nazwany jest wążkiem „Martwego jeźdźcy” (Dead Rider) [4, 335].

Celem artykułu jest analiza motywacji bohaterki z punktu widzenia metodologii gender i prześledzenie ewolucji wążku Lenory w literaturze współczesnej, na przykładzie sztuki Swiętłany Nowyckiej *Szynkarka*.

1. Lenory, Swiętłany, Marusie...

Lenora G.A. Bürgera weszła szturmem do światowej literatury przede wszystkim dzięki licznym przekładom i parafrazom. Na język angielski przetłumaczyła ją w 1791 r. William Taylor z Norwich. Jego tłumaczenie przekazywane tylko w postaci odręcznych kopii, rozpałało zainteresowanie wążkiem Lenory. Wążku ten pojawił się, na przykład w utworze *Monk* Matthewa Gregorego Lewisa, w balladzie pt. *Alonzo the Brawe and Fair Imogene* (1796 r.). Poza tym *Lenorę* Bürgera na język angielski tłumaczyli John Thomas Stanley, Henry J. Pye i William Robert Spencer, Własne wersje utworu zaproponowali, nieznanymi jeszcze wówczas Walter Scott (1796) i Dante Gabriel Rossetti (1844). W Polsce *Lenora* G.A. Bürgera również doczekała się kilku tłumaczeń, np. Marcina Gerssa (Giersza), który opublikował tę balladę w *Kalendarzu* za rok 1883, informując, że można ją było już

znaleźć w wydaniach wcześniejszych – za rok 1860 i 1866 (nie zachowały się one jednak do naszych czasów) [14, 99] czy Brunona Kicińskiego (1796-1844). Do 1830 roku na gruncie literatury polskiej pojawiło się sześć tłumaczeń *Lenory* G.A. Bürgera [11, 352]. W 1925 r. wyszedł przekład Edwarda Szymańskiego, a w 2000 r. Wiesława Trzeciakowskiego – całkowity, obejmujący wszystkie 32 strofy. Jednakże w rodzimej literaturze wątek ten najbardziej rozpowszechniła Mickiewiczowska *Ucieczka* (ok. 1820). Zdawać by się mogło, że jest ona kolejną parafrazą Bürgerowskiej ballady, jednakże sam A. Mickiewicz w przypisie do swego utworu powołuje się na zupełnie inne źródła inspiracji: „Ta powieść znajoma jest ludom wszystkich krajów chrześcijańskich. Poeci rozmaicie ją przerabiali. Bürger ułożył z niej sławną swoją *Lenorę*. Nie znając piosenki gminnej niemieckiej, nie można wiedzieć, o ile Bürger rzecz i styl odmienił. Niniejszą balladę ułożyłem podług piosenki, którą niegdyś słyszałem w Litwie – śpiewaną po polsku. Treść i układ zachowałem wiernie, ale wierszy gminnych ledwie kilka zostało mi się w pamięci i te służyły mi za wzór stylu” [cyt. za: 13, 49]. Krystyn Lach Szyrma w 1819 r. w pracy pt. *Uwagi nad balladą Bürgera „Lenora”* [sic!] również dowodził, że wątek ten ma charakter uniwersalny i występuje w legendach wielu narodów oraz, że opowiadano go „nie na jednej tylko Czerwonej Rusi, lecz także w różnych stronach dawnej i teraźniejszej Polski: na Ukrainie, w okolicach Warszawy i Augustowa” [12, 281]. W artykule przytacza wersję, którą usłyszał „koło Jarosławia w Ziemi Przemyskiej [12, 278]. A cały jego tekst jest głosem w dyskusji, czy niemiecki utwór G. A. Bürgera jest

oryginalny, czy też wzorowany na jeszcze starszej angielskiej legendzie.

Ballada G.A. Bürgera stała się bardzo popularna w Rosji. Wasilij Żukowski podchodził do niej trzykrotnie: najpierw pisząc parafrazy *Ludmiła* (1808) i *Swietłana* (1812), a potem porywając się na w miarę wierny przekład i zachowując tytuł oryginału – *Lenora* (1831). Na Ukrainie wątek *Lenory* po raz pierwszy pojawił się w balladzie Pawła Biłeckiego-Nosenki *Jiwha* (*Ївга*, 1828), następnie jako tłumaczenie *Swietłany* W. Żukowskiego pod tytułem *Marusia*, pióra Łewka Borowykowskiego (*Маруся*, 1829), a ponad ćwierć wieku później w postaci ballady *Beznadija* (*Безнадія*) Stepana Rudanskiego. Ukraińskie „salonowe” wersje „*Lenory*” nie wywodzą się więc z ukraińskiego ludowego podania, które w okolicach Jarosławia zasłyszał K. L. Szyrma, lecz raczej z tradycji niemieckiej, która doszła na Ukrainę przez literaturę rosyjską. Bliższy duchowi przypowieści ludowych jest natomiast ukraiński utwór *lenorowy*, który powstał współcześnie – sztuka *Szynkarka* Switłany Nowickiej (wydana w 2005 r.). Autorka nadaje jej już jednak inną wymowę i inaczej prowadzi swoje bohaterki. Utwór obrasta także znacznie większą liczbą postaci, historii i intryg.

Przyglądając się konstrukcji dramaturgicznej wspomnianych dziewiętnastowiecznych utworów, można podzielić je na trzy podstawowe grupy: 1) wierne tłumaczenia *Lenory* G. A. Bürgera, 2) parafrazy czyli swobodne interpretacje tematu, zaczerpniętego z utworu G. A. Bürgera oraz 3) utwory, których inspiracją były historie wyrosłe nie z ballady niemieckiego poety, a na gruncie ludowych opowieści.

Maria Janion zwraca uwagę na różnicę w podstawowym konflikcie między

Lenora G. A. Bürgera, czyli historią wywodzącą się z tradycji protestanckiej, a „Lenorami” K. L. Szyrmy i A. Mickiewicza o ludowym słowiańskim rodowodzie. Właściwie o różnicy tej można mówić w kontekście wszystkich innych utworów wyrosłych z obu nurtów. Zdaniem M. Janion w interpretacji zasłyszanej przez K.L. Szyrmę na „plan pierwszy wybija się niepohamowana żałoba Panny. Dlatego podano dokładnie, że upłynęły już cztery lata od zniknięcia ukochanego. Przeminięło zatem aż nadto dużo czasu, by narzeczona się opamiętała w swej rozpacz i oddała rękę innemu. Żywa musi trzymać stronę żywych, a nie gubić się bezustannie w myślach o tym, który odszedł” [7, 17]. Podobnie zaczyna się *Ucieczka* A. Mickiewicza. Poeta określa czas, który minął od wyjazdu ukochanego na wojnę:

On wojuje – rok upłynął,
On nie wraca – może zginął.
Panno, szkoda młodych lat,
Od Książęcia jedzie swat [8, 58]

Jest on krótszy niż ten, o którym pisze K. L. Szyrma. Ale rok to zwyczajowy okres żałoby w Polsce [6, 911]. Jednym słowem, dziewczyna zostaje ukarana, bo – zdaniem M. Janion – łamie ludzkie prawo: każda żałoba się kiedyś kończy i trzeba wracać do normalnego życia, zwłaszcza kiedy zalotnik stanowi niezłą partię, jak w przypadku *Ucieczki* A. Mickiewicza. W *Lenorze* G. A. Bürgera i jej pochodnych na pierwszy plan wysuwa się natomiast bunt dziewczyny przeciw Bogu i nieuszanowanie jego praw. „W balladzie Bürgera wiele miejsca zajmuje dramatyczna rozmowa Lenory z matką: niektórzy traktowali ją wręcz jako dysputę teologiczną, dotyczącą usprawiedliwienia Boga wobec nieszczęścia i

zła” [7, 21]. Dziewczyna za nic nie chce poddać się jego woli i mimo zaklinań matki, pozostaje z Bogiem w konflikcie. W tłumaczeniu Edwarda Szymańskiego zakończenie ballady G. A. Bürgera brzmi następująco:

...Biada! Choć rozpacz w sercu masz,
kłócić się z Bogiem – ani waż!
Nic ci już nie pomoże...
Wielkie są sądy Boże... [5, 18]

A więc z ideologicznego punktu widzenia różnica jest wyraźna, bo przebiega między prawami boskimi i prawami ludzkimi. Praktycznie jednak morał dydaktyczny utworów sprowadza się do jednego – kobieta nie ma prawa wybierać samotności. Dziewczyna, której w życiu uczuciowym z jakichś powodów się nie powiodło, nie ma prawa z własnej woli odwracać się od instytucji małżeństwa. W czasach, gdy wątek Lenory osiągał szczyt popularności, stare panny postrzegane były jako osoby, które chcą, ale nie mogą realizować swego powołania (czyli rodzić dzieci i dbać o dom), a nie jako te, które świadomie dokonały takiego wyboru. Jak twierdzi Emila Paprzycka: „kobiety były [...] «udomowione», a wzór kobiecej biografii polegał na realizacji ról związanych z byciem córką, żoną, matką, potem najczęściej wdową” [9, 34]. Staropanieństwo miało więc być zrzędzeniem losu a nie postawą życiową. Zresztą rola kobiety w społeczeństwie tradycyjnym była jednoznacznie określona i sprowadzona do roli służebnej, natomiast jakiegokolwiek odstępstwo karane marginalizacją. Wiązało się to zarówno „z podtrzymywanym przez kontrolę społeczną, zależną z kolei od obyczajów, praw i społecznie ważnych instytucji, przymusem małżeństwa, jak z jego represyjnością” [9, 33]. Repre-

syjność ta, zdaniem E. Paprzyckiej, wyrażała się przede wszystkim w formule „dozgonności” małżeństwa. Małżeństwo miało być „do grobowej deski”. W większości utworów z lenorowego nurtu stwierdzenie to brzmi aż nadto dosłownie. Przykładem może być tu chociażby drastyczne zakończenie *Ludmiły* W. Żukowskiego:

Что ж Людмила?.. Каменеет,
Меркнут очи, кровь хладеет,
Пала мертвая на прах.
Стон и вопли в облаках;
Визг и скрежет под землю;
Вдруг усопшие толпою
Потянулись из могил;
Тихий, страшный хор завыл:
«Смертных ропот безрассуден;
Царь всевышний правосуден;
Твой услышал стон творец;
Час твой бил, настал конец» [1]

Staropanieństwo było wyjątkowo ostro piętnowane w społecznościach wiejskich, gdzie od kobiety wymagano, by jak najszybciej wyszła za mąż i narodziła możliwie najwięcej dzieci – darmowej siły roboczej w gospodarstwie [9, 38]. Jak pisze Barbara Pietkiewicz, stare panny omijał awans, bo „małżeństwo było awansem, staropanieństwo – degradacją” [10, 6]. Nie na darmo więc matka błaga Lenorę/Marusię/Swietłanę, by porzuciła myśl o zaginionym ukochanym i wyszła za mąż za tego, który właśnie się o nią stara.

Zdarzały się oczywiście „systemowe” stare panny, choć tego typu wybory były tolerowane pod bardzo ograniczonymi warunkami. Kobieta mogła poświęcić się opiece nad starymi rodzicami, zrezygnować z własnego szczęścia, by pomóc siostrze skumulować posag, mogła także złożyć ofiarę „z życia pry-

watnego w imię zwycięstwa”, gdy po stracie narzeczonego w wojnie lub pojedynku postanowiła się oddać jakiejś idei lub poświęcić pracy społecznej [10, 6]. Być może lenory, oplakujące kozaków czyli te, które zaistniały w utworach ukraińskich romantyków Łewka Borowykowskiego i Stepana Rudanskiego, miałyby szanse na uzyskanie takiego statusu. Dlaczego zatem tak się nie stało? W przypadku Marusi – bohaterki utworu Ł. Borowykowskiego sprawa jest aż nadto zrozumiała. Pojawienie się narzeczonego w postaci widma i cała upiorna podróż, tak jak u *Swietłany* W. Żukowskiego, jest tylko snem niešťczęsnej dziewczyny. Na jawie chłopiec powraca cały i zdrów, a mroząca krew w żyłach historia kończy się hucznym ślubem. Sprawę „honorowego” staropanieństwa można byłoby natomiast rozważać w przypadku bohaterki *Beznadiji* S. Rudanskiego. Należy zwrócić uwagę, że autor tego utworu zdecydowanie zmienia charakter wojny, na którą wybrał się młody mężczyzna. W przypadku pozostałych „Lenor” wojna jest sporem monarchów, a żołnierze w nią wciągnięci zwyczajnym mięsem armatnim, np. W. Żukowski pisze:

С императрицею король
За что-то раздружились,
И кровь лилась, лилась... доколь
Они не помирились [1]

S. Rudanski podkreśla natomiast odwetowy charakter wojny, mający w przyszłości zapobiegać bezpośrednim atakom na własną ludność cywilną. Jest to więc wojna poniekąd obronna:

Скоштувала вже орда
Козацької карі:
Відплатили молодці
За кров, за пожари... [3]

Zatem kozak z *Beznadiji* nie był zwykłym żołnierzem, ale bohaterem narodowym. Jego dziewczyna mogłaby więc pretendować do roli osamotnionej w tragicznych okolicznościach narzeczonej, oddającej swe życie, na przykład jakiejś wyższej idei. Rzecz w tym, że poświęcenie się innej sprawie związane jest także z przeżyciem żałoby, z pogodzeniem się z losem i swą rzeczywistą sytuacją, czyli z tymi czynnikami, które bohaterka S. Rudanskiego w rozpaczy odrzuca, pozostając zakładniczką przeszłości i nieujarzmionej tęsknoty.

2. Lenora feministyczna

Podobnie Horpyna, główna bohaterka sztuki *Szynkarka* (*Шинкарка*) Switłany Nowyckiej, jest kobietą, która nie dopuszcza do siebie myśli o ewentualnej śmierci ukochanego mężczyzny i która za jego widmem podąża do piekła. Poza tym wszystko inne różni ją od swych literackich poprzedniczek. Przede wszystkim, jest mężatką, czyli ma zupełnie inny status społeczny – nie grozi jej tak pogardzane staropanieństwo. Uznana za wdowę, może przejąć majątek męża, w tym wypadku karczmę i samodzielnie ją prowadzić. Bez względu na okoliczności, jest kobietą niezależną. Nikt z jej otoczenia nie musi się obawiać, że będzie miał na utrzymaniu biedną rezydentkę. Niemniej społeczność wiejska nie chce jej zostawić w spokoju, bo w jakiś sposób stanowi dla niej zagrożenie – jako kobieta samotna, w mężczyznach wywołuje pokusę, a w ich żonach zazdrość. Odczuwa więc nie tyle presję, by powtórnie wyjść za mąż, ile wyraźną wrogość ze strony otoczenia. Chcąc je usatysfakcjonować, musiałaby odjeść. Dla niej takie rozwiązanie także wydaje się najlepsze, dlatego też na końcu utworu podąża za swym prze-

znaczeniem, czyli znika wraz z mężem w piekielnych czeluściach, tym samym spełniając oczekiwania swych prześladowców.

Horpyna jest inna niż reszta wiejskich kobiet pod każdym względem: nie zna swego pochodzenia, wyszła za mąż za syna kobiety uważanej za wiedźmę, a co więcej – sama przejawia nadprzyrodzone zdolności. Jest zmarginalizowana przez wieś, która rządzi się bardzo konkretnym systemem wartości. Świat w *Szynkarce* jest bowiem uporządkowany według męskich wizji i męskich potrzeb. Już na początku sztuki padają złośliwe komentarze na temat kobiet – wioskowy pijak Musij bierze łyk wódki, zaczyna tańczyć i śpiewać piosenkę:

Був колись я відчайдушним,
Зроду не журився,
Лишень біс мене поплутав –
Здуру оженився!
П'ю відтоді і гуляю,
Бо нестерпну жінку маю [2, 158]

A więc przyczyną pijaństwa jest zła żona, chociaż z wcześniejszych kwestii wynika, że żona jest zła, bo pić nie daje. Tak to zamyka się mizoginiczny krąg wiejskiej filozofii. Dlaczego więc samotna kobieta jest niemile widziana, a żonaty mężczyzna może publicznie tęsknić za kawalerskimi czasami i przeklinać instytucję małżeństwa? Wynika to z prostej zasady: „kobieta wychodząc za mąż zyskuje prestiż i uznanie, mężczyzna natomiast, żeniąc się, traci wolność na rzecz obowiązków utrzymania rodziny” [10, 36]. Dalsza rozmowa w sztuce schodzi na temat wiedźm. Przy czym wyraźnie wymieszane jest rozumienie tego terminu. A więc wiedźmą nazywana jest po prostu kobieta, bo jak twierdzi wspomniany już Musij: „Wszystkie ko-

biety to więdźmy!" [2, 159]. Ale więdźmą jest także osoba płci żeńskiej, która posiadała nadprzyrodzone złe moce. W *Szynkarce* kobieta świadomie sytuująca się poza oczekiwaniami społecznymi otoczenia, staje się więdźmą w dosłownym tego słowa znaczeniu – nazwanie jej tak nabiera znaczenia aktu deklaracyjnego. Co ciekawe, bohaterki-więdźmy wykorzystują swe moce głównie (choć nie tylko) przeciwko mężczyznom. Jaryna, teściowa Horpyny, po raz pierwszy zaprezentowała nadprzyrodzone umiejętności, broniąc się przed gwałtem ze strony szynkarza: zamieniła go w czarnego knura, po czym przejęła jego karczmę. Jednak wieś ma jej za złe nie tyle przywłaszczanie cudzego majątku, ile użycie czarów do zniszczenia mężczyzny. Niedośzłego gwałtciela nikt nie potępia. Historia ta zostaje przytoczona jako oskarżenie Jaryny, w dodatku w sytuacji, gdy nie ma przy niej syna – jedyne go męskiego obrońcy. „Uwierz, Horpyno, nigdy ludziom bym zła nie czyniła, gdyby mnie do tego nie zmuszali”, – wyznaje synowej. Powrót Arsena pomógłby także Horpynie, która, tak jak Jaryna za młodu, staje się ofiarą przemocy seksualnej.

W dawniejszych utworach z lenorowego nurtu występuje wątek rozmowy dziewczyny z matką, w *Szynkarce* odbywa się rozmowa synowej z teściową. Stanowi to wyraźną, prawie pokoleniową różnicę i ma ogromne znaczenie dla interpretacji dramatu. Nie chodzi tu już bowiem o młodziutką, przeżywającą pierwsze miłosne uniesienia dziewczynę, ale o dojrzałą kobietę, świadomą swych pragnień i swej siły. M. Janion zwraca uwagę, że w przypadku utworu G.A. Bürgera „Lenora w jakimś stopniu nieświadomie (jak to często bywa w ludowym świecie Magicznym, kiedy wystarczy już tylko wymówie-

nie jednego przekiętego słowa) przyzywa do siebie demony” [7, 22]. Horpyna robi to z premedytacją, przy czym w przeciwieństwie do swych literackich poprzedniczek, nim zwróci się do siły nieczystej, najpierw zwraca się do Boga: „Господи, зжалься наді мною! За що мені такі страждання? Поверни мені мого чоловіка, ти ж знаєш як я люблю його. Не сила мені більше жити в розлуці” [2, 162]. I dopiero potem, stosuje szantaż: „Пробач мені, Господи, та якщо ти не допоможеш, присягаюся, я віддам свою душу дияволу, аби він повернув мого коханого” [2, 162]. Jest to swoisty targ z Bogiem, próba załatwienia sprawy polubownie, zupełnie niespotykana u innych lenor, które w rozpacz swojej lżą Najwyższego i podważają jego wszechmoc.

Arsen do Horpyny najpierw przychodzi we śnie, tak jak to robi narzeczony Marusi Ł. Borowykowskiego. Ale Arsen nie jest tylko sennym przewidzeniem – jest zjawą, przekraczającą granice snu i jawy, życia i śmierci. Daje Horpynie amulet, który ma mu umożliwić powrót na ziemię, ale który demonstrowuje swą piekielną moc za każdym razem, gdy Horpyna robi znak krzyża: „Господи! (Перехрестилася, та раптом скрикнула від болю) Ай, боляче! Ой, як пече!.. (На її грудях, під оберегом з'явилася пляма від опіку)” [2, 163]. Jest to sytuacja odwrótne do tej z *Uciezki* A. Mickiewicza, gdzie dziewczyna musi porzucić po drodze wszystkie przedmioty, uważane za święte: książeczkę do nabożeństwa, szkaplerz, różaniec, krzyżyk. Hamują one bowiem piekielnego konia i ranią kochankę-zjawę:

– Ten krzyżyk ostry, jak strzała,
Twarz mi rani, skronie pali.

Precz mi z tym ćwiekiem ze stali! [8, 58]

Na prośbę ukochanego bohaterka *Uciezki* z łatwością się jednak pozbywa dewocjonaliów, podczas gdy Horpyna strzeże swego amuletu jak skarbu, a jego utratę traktuje jak największe nieszczęście.

W *Szynkarce* występuje swoiste przedstawienie akcentów – to co szlachetne i sprawiedliwe wypływa z mroku i podziemia, to co ludzkie i ziemskie jest złe, koślawe i niebezpieczne. Horpyna i Jaryna od początku reprezentują ciemne siły. Są wiedźmami, a Arsen jest synem i mężem wiedźm. To poniekąd daje odpowiedź na pytanie, które pojawia się przy uważnej lekturze wszystkich utworów wątku lenorowego – dlaczego ukochany mężczyzna przychodzi do swych wybranek z piekła? Co takiego uczynił, że został skazany na wieczne potępienie? Horpyna w przeciwieństwie do innych lenor wie, co ją czeka, gdy podąży za cieniem męża, jednak decyduje się na ten krok bez chwili zastanowienia. Dla niej męką jest życie na ziemi. Ona z piekła ucieka, podczas gdy inne lenory zostają do piekła wciągnięte.

Dramat *Szynkarka* S. Nowyckiej, mimo wyraźnego nawiązania do romantycznej tradycji literackiej, w naturalny sposób wpisuje się we współczesny dyskurs genderowy. Tekst jest feministyczną dekonstrukcją popularnego wątku i jako taki może się stać punktem wyjścia do przyszłych badań literaturoznawczych na temat ewolucji sposobu konstruowania postaci kobiecych w literaturze europejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem literatury ukraińskiej.

Bibliography and Notes

1. Жуковский Василий, Людмила, Web. 03.08.2013. <<http://feb-web.ru/feb/>

zhukovsky/texts/zhuk4/zh2/zh2-007-.htm>.

2. Новицька Світлана, *Шинкарка*, [y:] *Сучасна українська драматургія* / Ред. В. Фольварочний, Випуск 3, Київ: Український письменник 2006, 273 с.

3. Руданський Степан, *Безнадія*, Web. 03.08.2013. <<http://lukianpovorotov.narod.ru/rudanskiy.html#%D0%91%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D1%96%D1%8F>>.

4. Boerner Peter, *Bürger's Ballad «Lenore» in Germany, France and England*, [in:] *Sensus communis: contemporary trends in comparative literature* / Ed. by Riesz J., Boerner P., Scholz B., Tübingen: Penn State University Press 1986, 410 p.

5. Bürger August, *Lenora*, / Przeł. Edward Szymański, Warszawa: Antiqua 1925, 18 s.

6. *Encyklopedyja Powszechna*, Tom 28, Warszawa: S. Orgelbrand 1868, 1212 s.

7. Janion Maria, *Panna i miłość szalona*, „Teksty Drugie” 1993, nr 4/5/6, s. 15-35.

8. Mickiewicz Adam, *Uciezka*, [w:] Idem, *Sonety. Oda do Młodości. Farys. Dударz. Uciezka*, Poznań: Towarzystwo Czytelników Ludowych [1933], 64 s.

9. Paprzycka Emilia, *Kobiety żyjące w pojedynkę. Między wyborem a przymusem*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak” 2008, 358 s.

10. Pietkiewicz Barbara, *Stary bez pary*, „Polityka” 2001, nr 34, s. 3-9.

11. Pluta Paweł, „*Lenora*” A.G. Bürgera w poezji polskiej do roku 1830. Zarys problematyki, „Orbis Linguarum” 2007, Vol. 31, s. 347-359.

12. [Szyrma Krystyn Lach], *Uwagi nad balladą Bürgera „Leonora”* [sic!], „Pamiętnik Naukowy” 1819, Tom 2, s. 275-282.

13. Trzeciakowski Wiesław, „*Lenora*” Bürgera jako wzorcowa ballada romantyzmu, „PAL – Przegląd Artystyczno-Literacki” 2000, nr 5, s. 139-141.

14. Żółtowska-Sikora Magdalena, *Przetłumaczony świat. Mazurskie transfery językowe (1860-1939)*, „Meritum” 2009, Tom 1, s. 91-113.

Halyna Levchenko

**THE PROMETHEUS COMPLEX
OF IMAGES IN LESYA UKRAINKA'S POETRY**

Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine

Галина Левченко

**ПРОМЕТЕЇВСЬКИЙ КОМПЛЕКС ОБРАЗІВ
У ЛІРИЦІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Abstract: The article deals with the associative network of images-motives, which form “the Prometheus complex” structure in Lesya Ukrainka’s poetry. The image interlacement of the mythological elements from the ancient Greek, Indo-Aryan and Sloviaan contexts is showed. The resemblance of myth about Prometheus, Perun and Indra from the semantic point of view is considered to be the fruitful ground for versatile and image-bearing throwing light upon the idea of culture tragedy.

Keywords: Lesya Ukrainka, Prometheus, image, myth, mythologema, connotations, associative network, semantics

Світоглядно-психологічний комплекс уявлень та понять, пов’язаних у літературі й мистецтві з образом Прометей, виявляється у пошані до певних матеріальних і духових цінностей, здобутих для поліпшення людського добробуту. Гастон Башляр у книзі *Психоаналіз вогню і фантазії* пропонує визначати підґрунтя комплексу Прометей в художній творчості як сукупність спонук, через які люди прагнуть дорівнятися своїми знаннями до батьків, а згодом перевершити їх. Комплекс Прометей – це Едипів комплекс розумового життя [2]. Аналізуючи психотипи Прометей й Епіметей у творі Карла Шпіттелера, Карл Густав Юнг робить висновок,

що “Прометей являє риси, властиві інтровертному характеру. Він є образом інтровертної людини, вірної своєму внутрішньому світові, своїй душі” [14, 195]. Прометей беззастережно віддається своїй душі, таємничій метафізичній сутності, джерелу вічних образів і символів – тій функції, що творить відношення до внутрішнього світу. Йй у жертву він приносить своє індивідуальне Еґо, витісняючи всі тенденції пристосування до зовнішнього світу. Ганс-Ґеорґ Гадамер у праці *Прометей і трагедія культури* відзначає особливу значимість цього міту для становлення європейської свідомості: “Один з таких мітів, чия мовчазна мова ніяк

не дає нам спокою, – стародавній міт про Прометея. Його походження для нас зливається з історією його передання, перетлумачування і оновлення, яка триває з часів Гесіода аж до нашого сторіччя. Та саме тому він для нас, на відміну від інших мітів, – не просто бентежна згадка давнини, а гідний шани (через свій вік і мінливу долю) й вагомий голос у хорі людського самоосмислення. Бо в цьому міті європейська людність віддавна витлумачувала себе у своєму культурному самоусвідомленні. Він – ніби міт європейської долі” [4, 236-237]. Філософ розглядає міт про Прометея як переконливу альтернативу семітському мітові про гріхопадіння (зокрема, у творчості Гете, Байрона, Шеллі, Ніцше). Обидва ці міти виявляють тяжку життєву долю людини через провину перед божеством, але прометеївський міт “розглядає долю людського життя не як прокляття й кару за гріхопадіння, а як спокутувану стражданням самостійність людини, яка в невсипущій праці будує свій світ. Він у мітичній формі вказує на трагедію культури” [4, 237]. Ці “перехресні” філософські й психологічні визначення міту про Прометея читаються у багатьох ліричних текстах Лесі Українки, виправдовуючи такою семантикою накинуті їй радянськими літературознавцями метафоричні прикладки “нащадок Прометея”, “дочка Прометея”.

Першим назвав Лесю Українку “нащадком Прометея” Максим Рильський у своєму *Слові про Лесю Українку*, підкреслюючи: “Прометей, нащадки Прометея – це один із постійних і наскрізних образів Лесі Українки. У цьому перегукується вона з віками – з Есхілом, Гете, Байроном, Шеллі,

Міцкевічем; перегукується з гнівним *Кавказом* Шевченка. Прометеїзм – центральна тема Лесі Українки” [8, 66]. *Дочка Прометея* – назва одного з розділів посібника Івана Осяка *З вогнем Прометея. Про творчість Лесі Українки*. У цій книзі інтерпретація образу Прометея щоразу зводиться до розуміння його як “усоблення народу-борця” та підтвердження близькості поетеси “до визвольного громадського руху взагалі і пролетарського зокрема” [7, 101]. Автор розглядає в поезіях “прометеївський мотив – дух протесту, нескорености, заперечення влади тирана-царя”, а розглядаючи поеми і драми – акцентує увагу на героїчних подіях і “на образах героїв – шукачів правди, нескорених борців за визволення рідного краю і всіх трудящих від поневолення” [7, 109]. У статті *Прометеївський дух Лесі Українки* Дмитро Павличко стверджує, що “прометеїзм” поетеси – це “система світовідчування, принципово протилежна християнському упокоренню” [8, 85]. Він підкреслює ту антитезу, яку відзначає Гадамер у видатних західноєвропейських літераторів: “Одною з найбільших заслуг Лесі Українки, заслуг, можна сказати, світового художньо-філософського плану, є протиставлення Прометея та Христа. На чорному тлі християнської скорботи вона вогненними мазками намалювала прометеївську радість непокори, на тлі вікової тиранії бога, проповідованої церковниками, – тисячолітню честь одержимої жадобою правди людини” [8, 85]. Про це свідчать численні звернення Лесі Українки до цього образу: “Наскрізною ідеєю творчості Лесі Українки є ідея прометеїзму, а її найулюбленішим героєм є Прометей. Бага-

то разів поверталася вона до цього образу (*Fiat pox!, Іфігенія в Тавриді, У катакомбах, Кассандра*), виписувала мужній лик його душі, збагачувала своїми думками його бунтарську й невмирущу філософію” [8, 85]. Павличко вбачає в образі Прометея Лесі Українки символ громадянства та неповторної людської індивідуальності. Прометеїзм – це “дух перебудови світу, а не його знищення, дух возвеличення особистості, пойнятої суспільними пристрастями, а не нівельювання особи. Він виявляє свою силу в таких образах великих індивідуальностей, як Міріам (*Одержима*), Річард Айрон (*У пуші*), пророчиця Тірца (*На руїнах*), Антей (*Оргія*). Він відчуває непереборне покликання говорити правду, як це робить його спадкоємиця Кассандра з однойменної драми Лесі Українки, раничи цілий світ і себе тією ж правдою” [8, 86]. До аналізу прометеївських образів у творчості Лесі Українки вдається також сучасна дослідниця Ольга Турган, проте її дослідження стосуються переважно драматургії поетеси [9]. Натомість система мікробразів лірики Лесі Українки, котрі надаються до об’єднання прометеївським мітом, обійденою увагою літературознавців.

Семантику прометеїзму в ліриці поетеси дозволяє розкрити павутина асоціативних образів, які зосереджує навколо себе образ античного титана в контексті різних варіантів грецького міту (хронологічно: у версіях Гесіода, Есхіла, Евріпіда), індо-арійських та слов’янських вірувань, біблійно-християнських образів. Ця асоціативна павутина передбачає семантичне зближення і накладання героїв різних мітологій та відстежен-

ня типологічних паралелей між, на перший погляд, розрізненими й випадковими поетичними мікробразами.

У підручнику *Стародавня історія східних народів* Леся Українка згадує Прометея в примітці, розповідаючи про винайдення вогню в арійців: “Арійці казали, що бог вогню сам навчив їх, як розпалювати багаття. Вони бачили, як хмара з хмарою, тручись, добувають вогонь – блискавицю, – отже й люде робили так, вони терли тріску об тріску і видобували вогню на багаття. Матірью бога вогню вони звали тріску з сухого мнякого дерева Arani, і другу тріску з твердого дерева – Pramantha. (Примітка: Ся назва сухої тріски – Праманта нагадує ймення, що сталося славним по світах здавна та й досі, ймення Прометея. Се давні греки розказували, неначе “син землі” Прометей здобув проти волі найстаршого бога Зевса вогонь для людей, що до того часу блукали в темряві, бо їх Зевс навмисне не хотів просвітити, щоб не стали розумними як боги. Прометей витерпів тяжку і довгу кару від Зевса, але не каюся за свій вчинок, бо люде просвітилися і вийшли з дикости, прийнявши небесний вогонь)” [13, 18]. Авторка підручника демонструє типологічну близькість між добуванням вогню “небесного” – блискавиці, та вогню земного – принесеного людям Прометеєм, а також на близькість арійських та грецьких мітологічних розповідей про добування вогню. Так вогненосна функція Прометея зближує його з індо-арійським образом Індри. Ось фрагмент виконаного Лесею Українкою перекладу *Гимну про перемогу Індри над Агі* (Індра – небо,

Агі або Врітра – чорна хмара): “Індра вдарив на Врітру, /То ж найхмарніший був ворог. Потужним смертельним перуном /Він йому тіло розбив. Мов підтяте сокирою древо, /Доли простягся Агі. Наче прорвана гребля, лежить він, /Водами вкритий, а там тії води утішили серце...” [11, 278-279]. У слов’ян існує схожий мотив розбивання хмар Перуном-блискавицею. Александр Афанасьєв у праці *Поетичні погляди слов’ян на природу* (ця книга була в бібліотеці родини Косачів) вказує на типологічну близькість Прометея і Перуна-громовика: “Прометей, котрий викрав з неба вогонь [...] є самим громовиком, запалювачем грозового полум’я і метателем блискавичних стріл з високого неба на долішню землю” [1, 11]. Зазначене семантичне зближення-накладання різного мітологічного матеріалу стало джерелом для продукування комплексу підпорядкованих художніх образів-мітологом, які покликані забезпечувати функціонування центрального мітологічного образу Прометея (Перуна-Індри). Місце ув’язнення Прометея – повиті хмарами гори Кавказу химерно переплелися в уяві поетеси з арійськими та слов’янськими образами розбивання блискавицями дощових хмар. У її ліриці досить часто зустрічається мотив розбивання хмари (дум, туги, журби) вогнем-блискавицею (Перуном, піснею, музичним акордом, зброєю чарівною), котре здійснює лірична героїня, як у вірші *Re (Пісня. Briso)* із циклу *Сім струн*: “Гей ви, грізні, чорні хмари! /Я на вас збираю чари, /Чарівну добуду зброю /І пісні свої узброю” [10, 46]. У поезії *Contra spem spero!* лірична героїня відганяє думи-хмари осінні веселою піснею;

у вірші *Якщо прийде журба, то не думай її...* журба супроводжується тим, що «чоло вкриють ще тяжчії хмари», подолати які також можна піснею; у присвяченій Олександрі Судовщиковій-Косач (Грицькові Григоренкові) поезії *Сон* натрапляємо на схожий образ темних хмар, які лірична героїня хоче розбити: “Ті хмари темні далять мою душу, /А серце палять, мов жерущий племінь. /Ні, гук страшний я видобути мушу” [10, 76]. Образ хмар і блискавиць зустрічаємо у першому монолозі Міріям у драматичній поемі *Одержима*: “Він там, він все сидить так нерухомо, /Як те каміння, що навколо нього. /Над ним – мені здається, я те бачу, – /Нависли думи хмарою важкою, /От-от з них стрілить ясна блискавиця /І цілий світ осяє. Ох, коли ж, /Коли вона розіб’є темну хмару?..” [12, 126].

У значенні бога грому, що струшує небесні гори (хмари, скелі, каміння) образ Прометея в ліриці Лесі Українки набуває додаткової авторської конотації – семантики метафізичного, екзистенційного, суспільно-політичного бунту. Пишучи про Перуна зі слов’янських мітів, А. Афанасьєв зазначає: “Судомні рухи закутих Локи та Прометея так само призводяться до землетрусу (=грому). Про вогняне полум’я пожежі, що шириться, німці кажуть: «Es (Feuer) los werde, ausbreche, auskomme» – ніби розірвав ланцюги” [1, 11]. Мотив розривання кайданів чи прагнення звільнитися від пут – досить частий у ліриці Лесі Українки, про що з особливою охотою писали советські літературознавці (можливо, через прозорий перегук із текстами деяких революційних гимнів). Такий бунт характеризує ліричних героїв і персонажів,

які змушують рухатися каміння. По- між них – образ закутого в кайдани Самсона з однойменної поеми. Бунт Самсона нагадує судоми прикутого до скелі титана, котрий зрушує з місця каміння: “Вмолив він бога тим благанням, /В Самсона знову уступила /В останній час перед сконанням /Незмірная, нелюдська сила. /Тоді, колону обійнявши, /Потряс він дужими руками, – /І стеля зрушилась і, впавши, /Його покрила з ворогами!” [11, 29]. Не всі бунтівні образи Лесі Українки наділені силою титанів та героїв. Таким є образ дівчини із сюжетної поезії *Грiшниця*, яка підкопує темний мур високої будови і підкладає під нього розривну кулю. Проте її вчинок має значно скромніші наслідки, аніж дії мітичних героїв: “Мов грім ударив, – куля розірвала /Завчасу стіну, і каміння гостре /Посипалось навколо, наче град. /І ось один важкий та гострий камінь /Улучив в дівчину, і полягла вона, /Немов пририта градом ніжна квітка” [10, 132]. Від черниці, що доглядала за хворою дівчиною, вона дізнається, що куля її не вразила нікого з ворогів: “Одна лиш вежа /Упала, на той час там не було нікого” [10, 133]. Цікаво, що під цим віршем стоїть дата – 15/IX 1896, а наступного дня – 16/IX 1896 Лєся Українка написала вірш *Хвили- на розпачу*, в останній строфі якого своєрідно “перемодельовується” завершення подій попереднього твору: “О горе нам усім! Хай гине честь, сумління, /Аби упала ся тюремная стіна! /Нехай вона впаде, і зрушене каміння /Покриє нас і наші імена!” [10, 139] – це той фінал, якого досяг Самсон. Отже, асоціативний ланцюг, що пов’язує образ Прометея із громовиком-Перуном – формує навколо

себе асоціативне поле символічних та алегоричних образів, що мають семантику бунту проти існуючого ладу, проти “камінних” норм, які пригнічують людину, проти тих духових максимумів, з якими бунтівні герої не можуть миритися.

Мітичний мотив землетрусу-грому, що призводиться до руйнування гір-хмар у деяких мітах трансформується в мотив чудесного впливу звуків музики й співу на каміння. Про це йдеться в грецькому переказі про спорудження міської стіни в Фівах (Тебах) героєм-співцем Амфіоном та героєм-воїном Зетом. Амфіон не носив камінних глиб, “покірні звуку його золотострунної кіфари, самі рухались камені і склалися у високий незламний мур” [6, 107]. У легенді про загибель Орфея останній спиняв своїм співом каміння, яке кидали в нього розлютовані вакханки, аж поки шум свята Вакха не заглушив його [6, 176]. Обидва сюжети лягли в основу поетичної легенди Лєсі Українки *Орфеєве чудо*, де Орфей магічною силою гри на цівниці приводить у рух каміння. У поезії *Contra spem spero!* Лєся Українка змагання ліричної героїні нагадують мітичну Сізіфову працю, пов’язану із рухом каменю. Так Сізіф та Орфей у контексті лірики Лєсі Українки семантично зближуються із образом Прометея як бога-громовика, який може зрушувати з місця каміння. У вірші *Сон* лірична героїня мусить видобувати звуки із височенного, “наче скеля дика, /Де був прикований Титан страшений” [10, 75], органу. Вона прагне “визволить той гук, що замкнутий в скеліні” [10, 76], і тому наслідують ті дії титана, що зближують його з мітичними богами грому, бо саме в такому сен-

сі він може видобувати зі скелі “гук страшний”.

Крім грому і землетрусу, Прометей-громовик викрешує з хмар вогонь і метає на землю стріли-перуни. Іноді – це “божі іскри”, що запалюють полум'я любови-ненависти, творчого натхнення в людських серцях. Перун тримає в руках блискавицю, Індра палицю – цими знаряддями вони пробивають хмари, змушують їх проливатися дощами. Перуни в мітах – це вогняні пера. А це вже знаряддя письма. Звідси образ самого процесу поетичного творення – як пробивання хмар темних ірраціональних настроїв, викресання вогню думки, слова, що описано, наприклад, у поезії *Як я люблю оці години праці...*: “Думки цвітуть, мов золоті квітки. /І хтось немов схиляється до мене, /І промовляє чарівні слова, /І полум'ям займається від слів тих, /І блискавицею освічує думки” [10, 253]. Рух пера по паперу, за яким лишаються чорнильні сліди – наче чорний, вигорілий слід від пожежі – теж нагадує дії Прометея як бога вогню й блискавиць. Натяк на таке бачення художньої творчості маємо в поезіях *Братові й сестрі на спомин*: “Коли ясне весняне раде сонце /Малу кімнату рясно освітило, /То на столі на білому папері /Виразно рівні щілочки чорніли...” [10, 241] та *На вічну пам'ять листочкові, спаленому приятельською рукою в непевні часи*: “Ти занадто палка, моя пісне! /Як на стала тривожна година, /Запалилося слово вкінці /І спалило тонкий папірець... /Замість пісні лежить пожара” [10, 143].

Порівняння думок із золотими квітками в поезії “Як я люблю оці години праці” не випадкове, з огляду

на контекст мітологічних уявлень про Перуна. У слов'янських мітах чарівні золоті квітки зацвітають якраз завдяки блискавицям – таким є мітичний цвіт папороті, який начебто з'являється раз на рік у Купальську ніч – перунів цвіт. Лесі Українці, як укладачці збірки пісень, які виконувалися у ніч “Купала на Волині”, це було добре відомо. Такою чарівною квіткою (Wunderblume) назвала вона в одному з листів Ольгу Кобилянську, бо та також “мала в серці іскру” Прометея: “Не всі мають те, що хтось має, хтось має іскру в серці, огонь в душі, се, може, не дає щастя, але дає щось більше і вище від щастя, щось таке, чому назви нема в людській мові” [5, 557]. І далі продовжувала: “Цвіт папороті не може загинути від якоїсь ведмежої лапи, так тільки на якийсь час прив'яне, а потім знову розцвіте, як прийде та чарівна хвилина, коли дух свою силу виявляє серед темної ночі, коли цвіт-полом'я здійметься раптом від землі вгору, до неба, в невідомі простори” [5, 582]. Александр Афанасьєв переказує аналогічну легенду про розцвітання перунового цвіту – папороті: “Про папороть розповідають, що квіткова брунька її розкривається з тріском і розпускається золотою квіткою або червоним, кривавим полум'ям, і при тому настільки яскравим, що очі не можуть витримати чудного блиску; показується ця квітка у той самий час, коли скарби, виходячи із землі, горять синіми вогниками” [1, 358]. Дух, що виявляє силу серед ночі, про який пише поетеса, нагадує образ Перелесника, про відвідини якого поетеса пише у вірші *Як я люблю оці години праці...*, з яким звивається у танці-полум'ї Мавка у драмі-феєрії

Лісова пісня. Перелесник, як пише Валерій Войтович, – “посланець Великого чорта, прикутого величезними ланцюгами за руки й ноги до кам'яної стіни. [...] Викрадаючи красуню, змії приносить її у своє підземне царство, замикає у скелі чи теремі й тримає до тієї пори, коли прийде за нею богатир-рятівник” [3, 361]. Бог блискавки і грому Перун теж народився з каменю. Отже, цвіт папороті, цвіт-полум'я, дух Перелесник, божа іскра – це все образи, похідні від прикутого до каменю бога.

Варто додатково підкреслити алегоризм усіх розглянутих вище образів, котрі становлять поверхневу структуру художнього мовлення поетеси, у підтексті яких прочитується глибинна структура – і це щоразу розповідь про події екзистенційно близькі, важливі, емоційно й чуттєво конкретні. Образ Прометея-Перуна і пов'язаних із ним дій та образів формує асоціативний ряд образів, що описують, власне, творчий процес. У вірші *У чорную хмару зібралася туга моя...* маємо художній автопортрет ліричної героїні: “У чорную хмару зібралася туга моя, /Огнем-блискавицею жаль мій по ній розточився, /Ударив перуном у серце, /І рясним дощем полились мої сльози” [10, 121]. Друга частина вірша – образ прикликання бурі та протистояння їй: “І в серці моїм переможнії співи лунають. /Весняная сила в душі моїй грає, /Її не зломилі зимові морози міцні, /Її до землі не прибили тумани важкі, /Її не розбила і ся перелітняя буря весняна. /Я вийду сама проти бурі /І стану, – помір'яєм силу!” [10, 122]. У тексті досить прозоро виявляються сталі авторські конотації, якими наділяються образи хмар, вог-

ню-блискавиці, перуна, що вдаряє в серце, і тих трансформацій, до яких призводиться цей удар. Очевидно, то були не поодинокі настрої, коли свідомість переповнювалася темними й безвідрадними думками, від яких болем-жалем стискалося-спалахувало серце. Але пекучий жаль і мале полум'я – іскра – вогниста сльоза – блискавиця тільки спочатку сприймалися болісно. А далі з того болю в серці розгорялося чудесне полум'я, проростали чарівні квітки, сипалися слова-іскри, лилися вогнисті співи. Аналогічний алегоризм читається в описі переживань головної героїні поеми *Віла-посестра*: “Погребовий спів заводить віла – /Люди кажуть: “Грім весняний чутно”. /Сльози ронить віла в лютім горі – /Люди кажуть: “Се весняний дощик”. /Ходять в горах світляні веселки, /по долинах оживають ріки, / в полонинах трави ярі сходять, /і велика понадхмарна туга /нам на землю радістю спадає” [11, 91].

Будучи мітологомом, яка у згорнутому вигляді несе інформацію про цілий міт, лірична героїня Лесі Українки змодельована за образом і подобою Прометея. Вона прагне влучати в людські серця словами-іскрами, словами-зірками, словами-блискавицями і запалювати там пожежу. Це прагнення лунає, зокрема, у першому ліричному монолозі із циклу *Ритми*: “Промінням ясним, хвилями буйними, /Прудкими іскрами, летючими зірками, /Палкими блискавицями, мечами /Хотіла б я вас виховати, слова!” [10, 191]. У вірші *Чого то часами, як сяду за діло...* лірична героїня осягає смисл своєї діяльності в тому, що “щиро промовленим словом моїм /Збудужу огонь я у сер-

ці чийм” [10, 223]. І поет під час облоги міста “вірші, мов легкі стрілки, гартує, /І кидає пісню в широкий простор” [10, 128], де її підхоплюють інші люди.

У вірші *Fiat nox!* зроблено акцент на стражданнях людей, що мають іскру Прометея в грудях і неминуче караються за те: “О, не один нащадок Прометея /Блискучу іскру з неба здобував, /І безліч рук до неї простягалось, /Мов до зорі, що вказує дорогу. /І розсипалась та велика іскра /На іскорки малесенькі, незначні, /І кожний іскорку ховав, неначе скарб, /У попелі холодному віддавна; /Вона не гасла, тліла в тій могилі, /Та не давала ні тепла, ні світла, /А сміливий нащадок Прометея /Знаходив смутну долю свого предка: /Вигнання, муки, нерозривні пута, /Дочасну смерть у дикій самотині...” [10, 141-142]. Як і в поезії *Божа іскра*: “Бачили ви, як велике багаття /Кида вогонь аж до хмар? / “Божая іскра” – то тяжке прокляття, /Дикий і лютий пожар” [10, 238]. Страдницький аспект прометеївського міту читається у вірші *Завжди терновий вінець...*, де поетеса здійснює контамінацію образів Прометея і Христа. Леся Українка чітко вказує атрибути, пов’язані з Христом: терновий вінець, хід на Голготу, плетениця тернова, терни. Закцентовано страждання Христа, що відбулися з ним у страсну п’ятницю. В іншій частині поезії так само наголошено страждання й муки, болісний крик Прометея: “Крик Прометея лунає безліч віків скрізь по світі, він заглушає собою потужні громи олімпійські. Тисячі тронів упало і людських, і божих, але Титанова круча стоїть, наче вічна твердиня духа того, що, немов ураган, без упину іскорку, вхо-

плени з неба, в могутній вогонь роздимає” [10, 388]. Згадуючи атрибути шляху на Голготу, поетеса не називає імені Христа, зате чотири рази згадує ім’я Прометея. Перелицьований у Месію Прометей є головним героєм Лесиної версії подій в Юдеї, саме він терпить рани від тернів, Голготу і муки.

Отримавши від Прометея-Перуна “іскру божу” – дар Слова, лірична героїня Лесі Українки прагне наділити такими ж іскрами-знанням серця інших людей. Тому з культу Прометея-Перуна, походить і відомий Лесин концепт слова-зброї – у поезіях *Слово, чому ти не твердая криця...*, *Ой я постреляна, порубана словами...*, *О, знаю я, багато ще промчить...* Пера-перуни в руках ліричної героїні перетворюються у двосічні мечі, що виблискують крицею у темряві, гартуються у полум’ї страждань, врешті вона й себе ототожнює з цією зброєю, яка гартується у вогні: “Коли я крицею зроблюсь на тім вогні, /Скажіть тоді: нова людина народилась; /А як зломлюсь, не плачте по мені! /Пожалуйте, чому раніше не зломилась!” [10, 140]. Образ гартування у вогні суголосний тим мітологічним переказам про Прометея, у яких він постає антрополостом – творцем людини, котра є випаленою на вогні глиною. Про це мовиться у зверненому до Прометея монолозі Іфігенії: “Ми з глини створені... А хто створив нас? /Хто дав нам душу і святий вогонь? /Ти, Прометею, спадок нам покинув /Великий, незабутній! Тая іскра, /Що ти здобув для нас від задрих олімпійців, /Я чую пал її в своїй душі, /Він, мов пожежі племін, непокірний, /Він висушив мої дівочі сльози /В той час, як я одважно йшла

на жертву /За честь і славу рідної Еллади” [10, 169]. Про гартування вогнем поетеса писала в листі до Ольги Кобилянської з наміром морально підтримати літературну посестру: “Хтось не з подлої маси скований, а з благородної, і через те мусить від вогню гартуватись, а не ломитись. Тяжке то слово: «я можу все витримати», але нехай хтось скаже його собі, так як і ще хтось казав у подібних обставинах, а потім хай розмахне крилами і злетить угору, куди не тільки ведмеді не заходять, а навіть орли не залітають, може, там трошки холодно і самотньо буде спочатку, але, може, там стрінуться й інші гірські подорожні і розпалять всі в купі ватру велику і будуть з неї іскри на всю Україну” [5, 557].

Розглянута асоціативна мережа прометеївських мікрообразів у ліриці Лесі Українки своєю загальною семантикою близька до тієї, яку пропонує Гадамер – трагічного усвідомлення культури: “У творцеві людей Прометеї людство тепер пізнає себе у своїй власній творчій потузі в царині мистецтва. Це міт про генія, про всемогутню продуктивність мистецтва – специфічно новочасний міт про людину, який тепер освоює для себе стародавній символ. Мистець – істинна людина, бо він є вияв, маніфестація власної творчої снаги. У творчій здатності художньої уяви закладена потуга, не обмежена жодними рамками даного. Людина, що творить, – ось де справжній бог” [4, 245]. Прометеївський комплекс образів в ліриці поетеси зосереджує навколо себе різні мітологічні й культурні асоціації, пов’язані з визвольними змаганнями, творчістю, самопожертвою, духовною силою і незламністю. Ці асоціації

видаються уламками міту про Прометея, який окрім своїх питомих рис синтезує близькі собі риси інших мітичних героїв: Перуна, Індри, Христа, Сізіфа, Орфея, Самсона.

Bibliography and Notes

1. Афанасьев Александр, *Мифы, поверья и суеверия славян*, Том 2, Москва-Санкт-Петербург 2002, 768 с.
2. Башляр Гастон, *Психоанализ огня*, Москва 1993, 176 с.
3. Войтович Валерій, *Українська міфологія*, Київ: Либідь 2002, 664 с.
4. Гадамер Ханс-Георг, *Герменевтика і поетика*, Київ: Юніверс 2001, 288 с.
5. Косач-Кривинюк Ольга, *Леся Українка: хронологія життя і творчості*, Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 923 с.
6. Кун М., *Легенди і міфи Стародавньої Греції*, Тернопіль 1993, 416 с.
7. Осяк Іван, *З вогнем Прометея. Про творчість Лесі Українки*, Київ: Радянська школа, 1969, 184 с.
8. *Правдива іскра Прометея. Літературно-критичні статті про Лесю Українку*, Київ 1989, 223 с.
9. Турган Ольга, *“Життя й вогонь дав людям Прометей і знав, що муки ждуть його за тебе...”*, [у:] *Біблія і культура*, 2009, № 11, с. 190-198.
10. Українка Леся, *Поезії*, [у:] Еadem: *Зібрання творів: У 12-ти томах*, Київ: Наукова думка 1975, Том 1, 448 с.
11. Українка Леся, *Поеми. Поетичні переклади*, [у:] Еadem: *Зібрання творів: У 12-ти томах*, Київ: Наукова думка 1975, Том 2, 368 с.
12. Українка Леся, *Драматичні твори (1896-1906)*, [у:] Еadem: *Зібрання творів: У 12-ти томах*, Київ: Наукова думка 1976, Том 3, 397 с.
13. Українка Леся, *Стародавня історія східних народів*, Луцьк 2008, 256 с. + XLVIII с.
14. Юнг Карл Густав, *Психологические типы*, Минск 1998, 856 с.

Maria Sliusarenko

**PECULIARITIES OF MYKOLA KHVYLOVY'S PAMPHLETS IN THE CONTEXT OF
CONTEMPORARY THEORETICAL DEVELOPMENT OF NEWSPAPER GENRES**

Illa Mechnykov Odessa National University, Ukraine

Марія Слюсаренко

**СПЕЦИФІКА ПАМФЛЕТІВ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО В КОНТЕКСТІ
СУЧАСНОЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ РОЗРОБКИ ГАЗЕТНИХ ЖАНРІВ**

Abstract: This article traces the theoretical views on the nature of the pamphlet genre and considers scientists' views on such important characteristics of pamphlet genre as historiography, definitions, scope of operation, typology. It is noted that in pamphlet theory there are noticeable conflict points of view, and some issues require further clarification. The author defines the pamphlet as a newspaper article genre. Among them are the works by M. Khvylovy era *Camogryadeshi*.

Keywords: pamphlet, newspaper, genre, defining characteristics, journalism

Публіцистика Миколи Хвильового – значиме інтелектуальне явище на шляху України до національної незалежності. Вона відзначається актуальністю змісту і привертає увагу майстерністю жанрових форм. Жанрова природа публіцистики негнатовного автора залишається малодослідженою, на сьогодні не має ґрунтовної наукової її розробки.

Вперше питання жанроподілу доробку Миколи Хвильового торкнувся американський українознавець Юрій Шевельов ще у 1977 році. Він розмежував праці памфлетиста на статті (доба *Камо грядеши*, *ВАПЛІТЕ* та *Літературного ярмарку*) і критичні статті доби *Пролітфронт*, що межують із політичним доно-

сом [див.: 30]. Важливо, що Ю. Шевельов не підтримав поширену в підсоветській Україні думку про *Заяву групи комуністів – членів ВАПЛІТЕ* як публічне зізнання М. Хвильового, О. Досвітнього та М. Ялового у власних політичних збоченнях. Автор указав на підтекстовість цієї публікації та пародійне обігрування партійних тез у ній. Науковець висловив сумнів щодо щирости М. Хвильового у так званому «покаянному» листі до газети *Комуніст* від 22 лютого 1928 року. Однак поза увагою науковця залишилися нариси.

Розвідки сучасних українських дослідників відзначаються автономністю вивчення, вони зосереджені або на деяких визначальних

аспектах публіцистики, або на окремих творах Миколи Хвильового і не прояснюють сповна специфіку авторської памфлетної моделі.

У *Примітках* до двотомного зібрання творів М. Хвильового П. Майдаченко подає побіжне визначення жанрових ознак авторських праць і включає *Лист до редакції газети «Комуніст»* як безперечний зразок публіцистики у розділ епістолярної спадщини [18, 892]. Тим часом А. Микитенко зосередилась тільки на працях циклу *Камо грядеши* і розділі *Дві сили* із циклу *Думки проти течії* та трактує їх і як памфлетами, і як есеї [19, 8]. І. Горячок, розглядаючи проблемно-тематичне наповнення памфлетів М. Хвильового, порушує питання їх типології. Авторка наголошує, що кожний із памфлетів максимально відповідає формі «стаття-памфлет», і водночас висуває тезу про недоцільність типології памфлета, оскільки, як зазначає, «це жанр гібридний і поєднує всі жанрові ознаки» [5, 175]. Таким чином актуальність нашого дослідження обумовлена недостатнім вивченням памфлетів М. Хвильового, зокрема їх жанрових особливостей, та пов'язана із потребою усвідомлення й поширення практичного досвіду репрезентативного вітчизняного сатирика. Мета статті – проаналізувати сучасний рівень теоретичної розробки памфлетного жанру та пояснити специфіку памфлетів М. Хвильового доби *Камо грядеши* (1925–1926 роки). При цьому передбачено розв'язання ряду завдань, а саме: простежити погляди науковців на походження назви жанру, його історіографію, визначальні характеристики, сферу функціонування та

типологію; обґрунтувати власне бачення жанрової природи названих памфлетів М. Хвильового.

Памфлет – один із найскладніших творчих різновидів, який зрідка з'являється на сторінках преси і завжди засвідчує тривожні суспільні процеси. Це влучна зброя у боротьбі за громадські ідеали, дієвий засіб активізації масової свідомості на подолання негативних проявів життя. Він перебуває у полі наукових зацікавлень, але багато аспектів цього жанру ще вимагають додаткових уточнень.

Дослідники так званого «бойового» жанру досі не дійшли спільної думки з багатьох питань, зокрема, остаточно не з'ясовано мовну основу походження самого терміну «памфлет», по-різному трактується історіографія жанру, немає єдності у формулюванні його визначення, спостерігається розбіжність у поглядах фахівців стосовно приналежності памфлета до публіцистики, журналістики чи художньої літератури, тривають суперечки щодо його типології. На сьогодні маємо припущення про можливе походження терміну з англійської [див.: 3; 13], французької [див.: 20; 25, 6] та грецької мов [див.: 26, 4; 28]. Не до кінця з'ясованим є й питання історіографії памфлета, оскільки він один із найдавніших зразків і, природно, зазнавав значних змін та впливів. Різні дослідники схильні до думки, що памфлетному жанру передували викривальні зразки античної літератури: філіпіки Демосфена [15, 172], байки Езопа [25, 263], твори Лукіяна [28, 377]. Дослідження історичної ретроспекції памфлета ускладнюється несталістю його

назв: *паскинади* – Рим XV ст. [27, 15]; *мазеринади* – Франція XVI ст. [16, 415]; *інвективи* – епоха Відродження [8, 674]; *летючі листки і брошури* – Німеччина XVI ст. [12, 119]; *трактати* – часи Ренесансу [4, 250]; негативно позначається на дослідженні втрата імен багатьох авторів минулого.

Памфлет як форма ідейної боротьби виникає в умовах гострого економічного, релігійного, соціально-політичного та національного протистояння. Полемічні твори під назвами книг і трактатів, скерованих проти церковного та світського можновладства, були поширені в Європі ще у XII ст. Цікаво, що пізніше (XIX ст.) частина із них була опублікована німецькими видавцями як *Памфлети про суперечку імператорів з курією*.

Памфлет набув небувалого поширення у Німеччині після винаходу друкарства. Дослідники виокремлюють жанр «бойових брошур і листівок», що увібрав діалоги пародії, сатири та памфлети, які, як зазначають, «володіли величезною дієвою силою і використовувалися всіма без винятку політичними і релігійними таборами» [12, 119]. До памфлетного жанру вдавалися і науковці, і церковники. Памфлет І. Рейхлина *Дзеркало для очей* (1511 рік) став гострою відповіддю вченого-гуманіста Кельнського університету на погляди ортодоксальних професорів, а священнослужитель Т. Мурнер засобами памфлетного слова активно протистояв поглядам М. Лютера. У цей період виникає і перший англійський памфлет, ним став твір *Молитва за жебраків* С. Фіша [див.: 4].

Памфлет відзначається великою кількістю необхідних для його бойової життєдіяльності ознак, тому, як зазначає З. Нестер, він «важко вкладається в прокрустове ложе дефініцій і чітко окреслених схем» [20, 3]. Сучасники дискутують про сферу функціонування памфлета, його визначальні характеристики, а тому по-різному подають визначення і не доходять згоди у цьому питанні. Частина дослідників наголошує на його композиційних особливостях: сюжетний – безсюжетний [див.: 4, 10]; деякі зосереджені на формах впливу: містить засоби відкритої полеміки [7, 204]; хтось надає перевагу стильовим ознакам: характеризується афористичністю, експресивністю, образністю [19, 6]; а більшість дискутує про його родову приналежність: твір публіцистичний чи літературний [див.: 32, 4]. П. Ткачов виділяє такі особливості памфлета, як агітаційна роль, полум'яна промова, спопеляюча, знищувальна мета, недовготривала актуальність, злободенність, соціальний характер предмета викриття, гостре політичне звучання [див.: 28, 27], а, наприклад, С. Яковлев називає пріоритетними рисами внутрішнє зіткнення матеріялу, поєднання образної та понятійної форм мислення, використання беззаперечної аргументації, наявність узагальненого сатиричного образу [див.: 32].

Частина дослідників відносить памфлет до жанру сатиричної публіцистики [див.: 32, 23], а З. Нестер, наприклад, вважає його одним із жанрів сатири, як окремого роду літератури [20, 15]; окремі автори переконані, що памфлету належить місце як у публіцистиці, так і в художній

літературі [16, 414], а П. Ткачов указує на наявність памфлетних форм у всіх зразках творчої діяльності; він розрізняє епічні, драматичні, ліричні та газетні памфлети [27, 40], а також виокремлює кінопамфлети та малярські картини-памфлети [27, 198].

Окремі науковці [див.: 22] до памфлетного жанру зараховують епічні твори: *Гаргантюа і Пантагрюель* Ф. Рабле, *Похвала глупоті* Е. Роттердамського, *Подорож Гуллівера* Д. Свіфта та інші. Тим часом літературознавці по-своєму пояснюють жанрові особливості названих творів. Зокрема, Г. Поспелов зараховує їх до «етологічної» літературної форми, оскільки у таких полотнах розкривається стан національного суспільства або якоїсь його частини [21, 15]. М. Бахтін трактує *Гаргантюа і Пантагрюеля* Ф. Рабле як гостросатиричний синтетичний твір, у якому гармонійно поєднані художня проза з елементами публіцистики. Але, як указує М. Бахтін, публіцистичне мислення автора *Гаргантюа і Пантагрюеля* позбавлене наукового аналізу, він «говорить не мовою понять, а мовою народно-сміхових образів» [2, 477].

К. Василина, всупереч поглядам зарубіжних літераторів, зараховує романи англійського письменника Т. Неша до жанру памфлета [4, 253], оскільки вбачає у них злободенність теми, скандальність, полемічність, агітаційність. Однією з причин появи жанру памфлета у «великій прозі» називає комерціалізацію літератури та попит у колі невибагливого інтелектуально третього стану на розважальну й сенсаційну літературну продукцію. На її переконання,

прозовий памфлет виник як експериментальна літературна форма; тенденційною є думка авторки про призначення епічних форм: проінформувати читача, сформувавши його громадську позицію та розважати, і одночасно «надати певну емоційну та естетичну насолоду» [4, 254]. В. Агеєва, відзначаючи майстерність М Хвильового, залучає памфлети до художньої творчості, до явищ мистецтва [1, 120].

Дослідження памфлетного жанру ускладнюється тим, що науковці вбачають у деяких художніх творах жанрові ознаки памфлета, а в окремих памфлетах визначають ознаки белетристики. Виходячи із особливостей тематичного наповнення та способу відтворення дійсності, А. Микитенко характеризує памфлети М. Хвильового як сатирично-публіцистичні та сатирично-белетристичні типи. Вона зазначає, що зображення злободенних питань – це публіцистична ознака, а використання всіх художніх засобів, покликаних утримувати інтерес читача є ознакою белетристики [19, 10].

Однак є фахівці, які чітко розмежовують зразки белетристики та памфлети і акцентують, що «на відміну від художнього узагальнення, памфлет має на увазі саме визначену, конкретну особу, конкретні факти (тобто перш за все усуває елементи художнього вимислу)» [16, 414], що «абстрактна мораль сатири змінюється у памфлеті чітко вираженим політичним поглядом на політичне життя країни» [8, 674].

Досконалу характеристику памфлета, яка підтверджує його приналежність саме до жанру публіцистики, подав Поль Луї Кур'є.

У визначенні фахівця «саме слово «памфлет» сповнене отрути, отрути надто концентрованої, нерозбавленої, здатної умертвити; в основі такого твору – «каламбури», «злобні глузування», «базікання» про всі повсякденні події, про сучасні справи», форма викладу – стисла, щільна і, як підсумок, – «думка в короткій та ясній формі, підтверджена доказами, фактами, прикладами, коли він з'являється друком, тоді й стає памфлетом» [14; 359]. Думка П. Кур'єварта уваги тому, що саме за його життя памфлет почали поширювати у друкованих виданнях; відомо, що перша газета вийшла у роки французької революції як добірка памфлетів [див.: 14].

Слушною щодо жанрової характеристики памфлета є думка С. Яковлева. Дослідник відносить цей різновид сатиричної публіцистики до жанрів «гібридних», тобто синтетичних, в основі яких лежить структура якого-небудь іншого жанру (первинного). Науковець засвідчує, що найчастіше «в основі структури памфлету лежить структура статті й нарис» [32; 11]. Важливо зазначити, що М. Хвильовий неодноразово називав власні матеріали, зокрема публіцистику 1925-1926 років, і памфлетами [29; 28], і статтями [29; 158]. Проте не всі дослідники підтримують таку думку, К. Васирина називає алогічними визначеннями стаття-памфлет, роман-памфлет, поема-памфлет, оскільки у них «памфлет втрачає будь-яку специфічність форми і неправомірно ототожнюється з іншими жанрами, набуваючи, таким чином, рис позажанрової категорії [4; 251].

На наше переконання, належність памфлета до газетних жанрів засвідчують такі фактори:

- актуальність аналізованого питання (значима соціальна чи політична подія);
- чітка позиція автора;
- стислість думки;
- прозорість сатиричного образу;
- відсутність художнього вимислу;
- оприлюднення через канали медій.

Актуальною є пропозиція науковців про потребу виокремлення сатиричних зразків у четверту родову групу поряд із інформаційною, аналітичною та художньою. Це дозволить досліджувати памфлет, фейлетон, пародію чи епіграму як взірці із ряду споріднених, виокремлювати кожний різновид залежно від масштабу суспільно маркованого зла, авторської оцінки, комунікативної мети та функціонального призначення матеріалу.

Чотири публіцистичні праці М. Хвильового – це типові статті-памфлети, негативно-аналітична інтерпретація політичного ладу підсоветської України. Помітним є ґрунтовий аналіз матеріалу, високий рівень узагальнення, значна кількість фактичного матеріалу, яскравих прикладів. Це логічно доказовий публіцистичний виклад, цілісна, послідовна система знань. Автор висвітлює різноманітні події через усталену для статті тричленну структуру: теза – аргумент – висновок або теза – антитеза – синтез.

Памфлетність статей Миколи Хвильового визначена інформаційним приводом, у полі зору автора

масштабне зло, бездарна партійна політика, проваджена Центральним комітетом комуністичної партії на чолі з Іосіфом Сталінім.

Памфлетний спосіб відтворення – це саркастичний сміх, що відбиває вибух прикрих авторських вражень, емоційний вияв розумового неприйняття політичної чи соціальної дійсності. Памфлетний жанр обумовлений комунікативною метою промовця, прагненням викликати відразу читачів, колективну сміхову реакцію на суспільне зло, засвідчити його моральну смерть, нежиттєздатність. Сміх – універсальний, комунікативний засіб автора, своєрідна з'єднувальна ланка у спілкуванні: наслідок негативних вражень памфлетиста стає причиною розумової активності читачів, мотивом переосмислення ними дійсності.

Статті Миколи Хвильового *Камо грядеши*, *Думки проти течії*, *Апологети писаризму та Україна чи Малоросія?* – типові зразки памфлета. В їх основі – гостра актуальність висвітлюваних суспільних подій, відкрита авторська позиція, полемічність, висока емоційність і напруга індивідуалізованого погляду на світ мистця. Вони гармонійно поєднали в собі три незмінні складові сатиричної публіцистики: наукову аргументацію, емоційно-образне відтворення та гостру сатиричну оцінку.

Bibliography and Notes

1. Агеєва Віра, *Микола Хвильовий*, [у:] *Гроно нездоланих співців*, Київ: Український письменник 1997, 285 с.

2. Бахтин М. М., *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса*, Москва: Художественная литература 1965, 527 с.

3. *Большая советская энциклопедия*: В 30-ти томах, Москва 1975, Т. 19, 648 с.

4. Василина Катерина, *Теоретичні аспекти вивчення памфлетного жанру у сучасному вітчизняному та зарубіжному літературознавстві*, [у:] *Українська філологія. Школи. Постаті. Проблеми*, Львів: Світ 1999, Ч. 1, с. 249 – 256.

5. Горячок Інна, *Памфлет як жанр публіцистики у творчості М. Хвильового*, [у:] *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету*: Філологічні науки, Випуск 15, Кам'янець-Подільський: Аксіома 2007, Т. 2, 368 с.

6. Григораш Д., *Журналістика у термінах і виразах*, Львів: Вища школа при Львівському Державному Університеті 1974, 293 с.

7. Эвентов И., *Пути памфлета*, "Звезда" 1938, № 9, с. 201–205.

8. *Энциклопедический словарь*: у 82 т. / Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, Санктъ-Петербургъ 1897, Т. XXII, 960 с.

9. Эльсберг Я. Э., *Вопросы теории сатиры*, Москва 1957, 428с.

10. Здоровега Володимир, *Теорія і методика журналістської творчості*, Львів: ПАІС 2004, 268 с.

11. Кайда Л. Г., *Композиционная поэтика публицистики*, Москва: Флинта; Наука 2006, 144 с.

12. *История немецкой литературы*: В 3-х т., Москва: Радуга 1985, Т. 1: *От истоков до 1789 г.*, 350 с.

13. *Краткая литературная энциклопедия*: В 9-ти т. / Ред. А. Сурков, Москва 1968, Т. 5, 559 с.

14. Курье П. Л., *Сочинения*, Часть 1, Санктъ-Петербургъ 1897, 369 с.

15. *Літературознавча енциклопедія*: У 2-ох томах. / Автор-укладач Юрій Ковалів, Київ: Академія 2007, Т. 2, 624 с.

16. *Литературная энциклопедия*: в 11 т., Москва 1934, Т. 8, 736 с.

17. Люблинская А. Д., *Источниковедение истории средних веков*, Ленин-

град: Издание Ленинградского университета 1955, 370 с.

18. Майдаченко П., *Примітки*, [у:] Хвильовий М., *Твори: у 2 т.*, Київ: Дніпро 1990, Т. 2, с. 890-922.

19. Микитенко Антоніна, *Засоби публіцистичної виразності та дієвості (На матеріалах памфлетів і нарисів Миколи Хвильового)*: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук, 10.01.08, Київ 2005, 16 с.

20. Нестер З., *Поетика памфлета*, Київ: Наукова думка 1973, 238 с.

21. Поспелов Г. Н., *Типология литературных родов и жанров*, "Вестник Московского университета", Серия IX: Филология, 1978, № 4, с. 12-18.

22. Руснак И., *Украинский советский памфлет. История жанра*: диссертация ... кандидата филологических наук, Черновцы 1984, 213 с.

23. Симкин Я. Р., *Сатирическая публицистика*, Ростов: Издательство Ростовского университета 1976, 174 с.

24. Смелкова З. С., Ассукрова Л. В., Сальникова М. Р., *Риторические основы журналистики. Работа над жанрами*, Москва: Флинта; Наука 2002, 320 с.

25. Тертичный А. А., *Жанры периодической печати*, Москва: Аспект Пресс 2000, 312 с.

26. Тимофеев Л., Тураев С., *Краткий словарь литературоведческих терминов*, Москва: Просвещение 1985, 208 с.

27. Ткачев П. И., *Границы жанра*, Минск 1977, 207 с.

28. Ткачев П. И., *Иду на «вы». Заметки о памфлете*, Минск 1975, 254 с.

29. Хвильовий Микола, *Україна чи Малоросія? (Памфлети)*, / Ред. М. Жулинський, Київ: Смолоскип 1993, 290 с.

30. Шевельов Юрій, *Про памфлети Миколи Хвильового*, [у:] Микола Хвильовий, *Твори: в 5-ти т.*, Нью-Йорк-Балтімор-Торонто 1978, Т. 4, с. 7-63.

31. Щербина А., *Жанри сатири і гумору*, Київ: Дніпро 1977, 136 с.

32. Яковлев С. Я., *Современный памфлет как жанр*, "Вестник Московского университета", Серия XI: Журналистика, 1967, № 1, с. 3-17.

33. Ярмиш Юрій, *Памфлет*, Київ 1999, 176 с.

34. Attardo Salvatore, *Linguistic Theories of Humor*, Berlin-New York: Mouton de Gruyter 1994, 426 p.

Viktoria Olefir

**STYLISTIC DEVICES IN THE SCIENCE FICTION
TRILOGY *BEAUTIFUL CATASTROPHES* BY YURIY SMOLYCH**

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Вікторія Олефір

**СТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНОЇ ТРИЛОГІЇ
ЮРІЯ СМОЛИЧА *ПРЕКРАСНІ КАТАСТРОФИ***

Abstract: The article deals with the science fiction trilogy of Yuriy Smolych's *Beautiful Catastrophes*. The main attention is focused on the analysis of stylistic means of trilogy. In this case it deals with stylistic means as element of writer's individual style. A wide range of stylistic devices used in the sci-fi trilogy promotes individual style of the writer. Yuriy Smolych skillfully combines various terminology (medical, biological, technical), elements of various styles of Ukrainian language (scientific, official business, journalistic), creating a unique stylistic phenomenon.

Keywords: Yuriy Smolych, stylistic means, writer's individual style, trilogy, Ukrainian literature of the 20th century

Українська література 20-30 років ХХ століття неодноразово стала предметом літературознавчих досліджень. Традиційно цей період дослідники називають часом кардинальних суспільних, політичних та мистецьких зрушень. Тому цілком природним було прагнення митців до оновлення української літератури. Так, у цей час значної жанрової трансформації зазнає український роман.

На наше глибоке переконання, значний внесок у розвиток українського романного жанру зробив Юрій Смолич. Говорячи про літературну спадщину письменника, не

варто забувати про те, що одним з пріоритетів його творчості є експеримент у царині форми. Адже письменник один з перших впровадив жанр наукової фантастики в українську романістику. Проте на сьогодні творчість Ю. Смолича належить до малодосліджених в історії української літератури. Окремі аспекти її досліджувалися в працях А. Бродського та М. Липовича [1], М. Йогансена [2], А. Костенко [4], М. Пивоварова [5], Г. Скульського [6]. У більшості наукових публікацій трилогія *Прекрасні катастрофи* досліджувалася з погляду жанрової приналежності, а не з погляду сти-

лістичних аспектів твору. Проблема стилістичних засобів науково-фантастичної трилогії Ю. Смолича *Прекрасні катастрофи* досліджується уперше. На наш погляд, аналіз стилістичних засобів у трилогії автора дозволить заповнити прогалини в літературному процесі перших десятиліть ХХ ст., адже зазначена проблема дозволяє прослідкувати: творчі завдання, які ставив перед собою письменник, прийоми та засоби їх втілення в науково-фантастичному творі. Окрім того, аналіз даного аспекту дозволить розкрити особливості індивідуального стилю прозаїка. Як відомо, вивчення окремих письменницьких ідіостилів є необхідною ланкою в реконструкції будь-якого літературного процесу. За мету ставимо розгляд науково-фантастичної трилогії Ю. Смолича *Прекрасні катастрофи*.

Будь-яка художня література (у тому числі й українська) віддзеркалює розвиток, який характерний для певного етапу літературного процесу. У цьому пляні значний інтерес для нас становить науково-фантастична трилогія Ю. Смолича *Прекрасні катастрофи* (*Господарство доктора Гальванеску*, 1928; *Ще одна прекрасна катастрофа*, 1930; *Що було потім*, 1933).

Досліджуючи стилістичні засоби в художньому творі, не варто забувати, що вони є компонентом ідіостилу автора й покликані не тільки індивідуалізувати мову мистця, але й увиразнити художнє зображення твору. Так, індивідуальність стилю письменника полягає, зокрема, у відборі автором окремих стилістичних прийомів та мовних засобів, їх трансформацій згідно з

його художньою концепцією. Звідси випливає, що аналіз ідіостилу – це й дослідження авторського набору мовних та стилістичних компонентів, задуму їхньої адаптації в тексті твору.

Інтенсивний науково-технічний розвиток перших десятиліть минулого століття викликав у суспільстві підвищений інтерес до різних галузей науки. Це сприяло асиміляції відповідної термінологічної лексики в мовне поле науково-фантастичного жанру. Зрозуміло, що термінологія успішно вживалася українськими фантастами як художній засіб зображення дійсності. Із цього приводу Т. Катиш слушно зауважує: “Використання термінів з метою надання фантастичним текстам емоційно-експресивних відтінків засвідчує посилення ролі термінологічної лексики в системі художньо-естетичних засобів сучасної української літературної мови. Терміни, вилучені зі своєї природної сфери функціонування і використовувані в мові письменників-фантастів, не можуть розглядатися інакше, як засіб художньо-зображальний” [3, 15]. Справді, термінологічна лексика і в трилогії Ю. Смолича виступає важливим стилістичним засобом.

Ця термінологія надзвичайно різноманітна і торкається багатьох наукових галузей, зокрема, медичної. Тут медичні терміни використовуються автором в їхньому прямому значенні. Це терміни, які позначають хвороби (холера, грип, тиф, віспа, діабет) чи органи та частини людського тіла (серце, судини, мозок, легені, шлунок). Такий прийом художнього зображення надає тексту емоційності: “Нежить, ка-

тари, запалення, бронхіти, мігрені, хвороби серця, шлунка, нервових шляхів! Як звикли ми до явищ в нашому побуті, як звикли ми нехтувати ними – дурницями, не хворобами, а «нездужанням»! А чи знаєте ви, на скільки скорочує людське життя один бронхіт, на скільки довше жили б ви, якби минулого року не хворіли на коліт, і як радісно прожили б ви до кінця днів своїх, коли б не трапилося вам дістати цих проклятих перебоїв серця? Чи підраховали ви, скільки часу й творчої праці таких потрібних людству, викрадають у людства ці прокляті дрібні хвороби?...» [7, 508]. Також письменник використовує терміни, що позначають методи, які застосовуються в різних медичних галузях: пальпація (метод клінічного обстеження), бальзамування (метод, що застосовується, зокрема, у судово-медичній практиці).

Зі стилістично-виражальною метою автор уживає термінологічну лексику поряд з різноманітними мовними елементами, зокрема, з розмовними. Наприклад, у процесі звичайної бесіди медиків вживається відповідна термінологія: “ Її слухачі нарешті почули повідомлення, що входило вже безпосередньо в коло їхніх фахових і творчих інтересів. І вони вже не могли не реагувати на сенсаційні повідомлення оповідачки.

– Бальзамування! – загорлав знову бородатий асистент, той самий, що п’ятнадцять хвилин тому горлав про мотофозо. – Єгипетська мумія! Пошліть вашого доктора повчитися в древніх асирійців і персів. На чорта воно здалося нашій сучасності, оте бальзамування?!” [7, 350].

Як провідна ознака наукового стилю, різноманітна термінологія виконує інформаційну та стилістичну функцію, оскільки вона є певним художнім засобом відтворення дійсності у творі. Тут терміни вживаються відповідно до тематики та сюжетного розвитку, щоб створити в трилогії конкретну наукову атмосферу. Таким чином, термінологія залучається автором-фантастом у творі як засіб художнього моделювання фантастичної реальності. Зауважимо, що використання спеціалізованої лексики в романі не перевантажує текст, а навпаки, допомагає повніше розкрити зміст фантастичного.

Аналіз мовного поля науково-фантастичної трилогії свідчить про використання автором біологічних термінів. Ці терміни вживаються фантастом у номінативному значенні: клітини, гормони, мікроби. Біологічна термінологія застосовується для позначення різних органічних сполук (білків, жирів), життєвих процесів, що характеризуються зниженням загальної активності організму або її тимчасовим припиненням (анабіоз). З приводу використання термінологічної лексики в науковій фантастиці Т. Катиш підкреслює: “Якщо ж у художню тканину твору треба ввести вузько-спеціальні терміни, то їх значення, як правило, пояснюється автором” [3, 5]. Подібний спосіб застосування відповідної лексики бачимо й у науково-фантастичній трилогії. Наприклад, письменник використовує специфічну термінологію, яка має вузьке спеціалізоване значення й незрозуміла звичайному читачеві, який не є фахівцем конкретної на-

укової сфери: “Бальзамування – це спосіб зберегти труп від розкладу та зогнивання. Його широко практикували древні люди – єгиптяни, асирійці, мексиканці. Вони бальзамували своїх царів, старшин та провідців, яких вважали за святих. Набальзамовані трупи – мумії – можуть зберігатися дуже довгий час – багато сотень і тисяч років. Є чимало різних способів бальзамування, але суть їх у тому, що тканину мертвого тіла через впорскування в жили або через омивання насичують розчином пахоців та хімікаліями, що не дають тканині трупа зогнити, а, навпаки, висушують її. Наука знає і випадки так званого самобальзамування. Трупи, поховані й викопані через досить довгий час – кілька десятиків і сотень років, – не розпадаються і не гниють. Це трапляється, якщо в самому підґрунті в місці поховання є природні речовини, що бальзамують труп, або коли ґрунт зовсім сухий і пористий. Так чи так, але набальзамоване тіло, мумія – це труп, мертвяк, нежива тканина” [7, 350-351]. Наведений приклад свідчить про те, що письменник навмисне прагне адаптувати текст для пересічного читача, пояснює значення термінології, а це у свою чергу свідчить про високу обізнаність автора з різними науковими сферами.

У романі присутні технічні терміни, що також подані автором у номінативному значенні: вони, скажімо, позначають назву міста, пов'язану із застосуванням енергетичних ресурсів Сонця (Геліополь), засоби переміщення (циклонетка), споруди спецпризначення (спектрарій, механічний корпус) або поняття, пов'язані з технічним прогресом

(діяграма, стенограма).

До особливостей індивідуального стилю письменника можна віднести використання у творі офіційно-ділового стилю, який застосований автором в якості ще одного стилістичного засобу. За приклад слугує розписка Юлії Сахно про нерозголошення побаченого в маєтку, яку вона написала на вимогу румунського вченого: “Я, нижчепідписана, агроном і аспірант кафедри сільського господарства Сахно Юлія, цим спростовую всі свої статті і виступи, в котрих говорила про господарство доктора Вікторія Гальванеску, румунського підданця і діди́ча південного Буджака. Всі мої виступи були тільки вигадкою і наклепом на шановного доктора В. Г. з метою його компрометації, бо ще здавна маю з ним непримиренну ворожнечу через особисті непорозуміння” [7, 215].

Загалом тло мови письменника не однорідне: він активно застосовує поряд з художнім стилем публіцистичний. Публіцистичний стиль – це теж своєрідний елемент ідіостилю автора. За словами М. Пивоварова, “мова Юлії Сахно містить газетну лексику” [5, 147]. Подібне використання публіцистичного стилю мотивується його експресивністю, що дає можливість письменнику в цілому виявляти своє ставлення до певних сторін суспільного життя, розкрити громадські думки епохи. За приклад можна взяти розповідь Сахно про перебування в маєтку й експерименти доктора Гальванеску: “...Праця виховує робітника. Праця формує з робітників кляс. Праця виховує клясове почуття, клясовий світогляд. І цей світогляд піднімає

Bibliography and Notes

кляс робітників і веде його проти господаря на повалення капіталістичного господарства. І найбільша небезпека для капіталістичного господарства в самому робітникові” [7, 345].

Підсумовуючи сказане, ми дійшли висновку, що широкий спектр стилістичних засобів, використаних у науково-фантастичній трилогії, сприяє увиразненню індивідуального стилю письменника. Ю. Смолич майстерно поєднує різноманітну термінологію (медичну, біологічну, технічну), елементи різних стилів української мови (науковий, офіційно-діловий, публіцистичний), утворюючи унікальне стилістичне явище. Подальше дослідження трилогії письменника *Прекрасні катастрофи*, дозволить розширити коло знань і уявлень як про романістику так і про розвиток українського роману 1920-30 років.

1. Бродський А., Липович М., *Фантастика і реальність*, “Літературна критика” 1938, Кн. 2, № 12, с. 92–111.

2. Йогансен Майк, *Про творчість Ю.Смолича (спроба характеристики)*, “Критика” 1929, № 12, с. 52–62.

3. Катиш Т., *Особливості функціонування термінологічної лексики в мові української фантастики*: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук: 10.02.01, Дніпропетровськ 2005, 19 с.

4. Костенко Анатоль, *Крок на вищу ступінь*, “Життя й революція” 1932, № 11-12, с. 147–153.

5. Пивоваров М., *Фантастика і реальність*, Київ 1960, 184 с.

6. Скульський Г., *Шукання майбутнього (проблеми українського науково-фантастичного роману)*, “Літературна критика” 1940, № 5, с. 56–70.

7. Смолич Юрій, *Твори*: У 8 томах, Київ: Дніпро 1984, Т. 2, 592 с.

Halyna Yastrubetska

**EXPRESSIONISTIC REPRESENTATION
OF WESTERN UKRAINIAN MAGAZINE "VIKNA" IN THE 1930^s**

Lesia Ukrainka Eastern European National University, Ukraine

Галина Яструбецька

**ЕКСПРЕСІОНІСТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ
ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОГО ЖУРНАЛУ «ВІКНА» (1930-ТІ)**

Abstract: In the article the attempt was made to determine the stylistic paradigm of Western Ukrainian magazine "Vikna" in 1928 – 1932. It is proved that true content of published works in magazine in the context of stylistic identification does not include all the demands of the program, declared by its founders. This program focuses primarily on the ensuring the ideological demands and needs, dictated by the specificity of time of social instability and revolutionary changes in society. Expressionistic constituent was defined as such that influences essentially the general stylistic image of the publication. V. Bobynskyi was defined as the most successive expressionist among the authors of the magazine "Vikna". The stylistic correction of the writers' work of O. Havryliuk and S. Tudor was made. Ukrainian expressionistic genealogy was completed with genres of reporting and fact assembling.

Keywords: magazine "Vikna", ideology, poetics, genre, radical expressionism, stylistic dominant

У 30-і роки всі українські літературно-художні явища, які належали до модерністично-аванґардистського комплексу, були представлені як неефективні для відтворення процесів, пов'язаних з побудовою соціалістичного суспільного ладу, і навіть шкідливих завдяки культивуванню суб'єктивізму, індивідуалізму, естетства. Зокрема, експресіонізм інтерпретували як напрям, що в основу свого методу поклав анархо-соліптичний протест, зумовлений не-

виразністю політичних поглядів, нерозумінням історичних подій, поетика якого характеризується ієроґліфічною манерою письма, нагромадженням жахів, жорстокости, болю, потворного, що перебувало у невідповідності з уявленням соціалістичних ідеологів про цінності мистецтва слова.

Крім того, 1930-ті роки історії розвитку експресіонізму як структурованої системи, оприявленої в конкретних історичних умовах і на-

віть локалізованих територіяльно (Німеччина), репрезентовано, зазвичай, як період згасання явища, що «доживає вже свій недовгий, але гучний та імпульсивний вік», сповнивши «своє завдання деструктивного, пробоевого авангарду» [8, 269].

У контексті спростування такої позиції, досить поширеної щодо явища літературного експресіонізму загалом, а не лише європейського театру 1930-х, як то мав на увазі Микола Гнатишак, вартою уваги є діяльність часопису «Вікна». Цей журнал, заснований у листопаді 1927 року, об'єднали пролетарських письменників на чолі з «новонаверненим комуністом» Василем Бобинським. Ідеологом колективу, згуртованого навколо «Вікон», став Степан Тудор, який перейшов з «Культури» в 1928 році. Незадовго «Вікна» стали органом групи «Горно», а посаду головного редактора й головного критика обійняв С. Тудор, який пропагував принципи класовості й партійності літератури як визначальні.

Оцінка змісту публікацій «Вікон» без ідеологічного упередження, без нинішніх літературознавчих стереотипів, які стали результатом задекларованої «Вікнами» спільної з комуністичною ідеологією світоглядної платформи, дасть підстави ствердити, що завдання «бути ареною, на якій мали б змогу свобідно виявлятися культурні зусилля й досягнення молодих творчих сил Західної України» [2, 474], було значною мірою зреалізовано. Саме цей часопис у 30-х роках ХХ століття проявив експресіоністичну «температуру душі» (Дмитро Донцов) і

курс на окцидентальність у формі радикального експресіонізму.

Роман Драган – один з постійних авторів журналу «Вікна». Саме до його оповідань, новел може бути достосований термін, що його знаходимо в праці Романа Олійника-Рахманного *Літературно-ідеологічні напрямки в Західній Україні (1919-1930 року)* – динамічний традиціоналізм, яким автор об'єднує таких письменників, як Василь Стефаник, Леся Українка, Марко Черемшина, Олена Пчілка. Твори «динамічного традиціоналізму», звільнені від «українського етнографізму й натуралізму і виділяються зображенням «дійсно трагічної істоти життя»; у них величне домінує над красою, а творчість над матерією, з якої твориться» [19, 48]. Є підстави провести паралель між поняттями «динамічний традиціоналізм» та «експресіонізм». «Кавалок» болю й образи – Тимко – герой оповідання *Марш* Р. Драгана. Біль Тимка – це біль усіх покалічених і обкарнаних війною. «Тимко – шматок палки, якою били, а потім кинули зломану в кут» [13, 45]. «Безліч інвалідів без рук, без ніг, без очей, дивачні постаті з покрученими членами тіла, з деформованими м'язами, зібралися кругом Тимка. Тьма непроглядна. І всі грають марш, милицями такт відбивають. Тимко з ними, Тимко дірігує.

Потім уставилися всі в безконечний похід і йшли» [13, 49].

Значною мірою, якщо відокремити «плачливу» (Євген Маланюк), народницьку прозу, мала проза «Вікон» є експресіоністична – на взірць новель Василя Стефаника та Миколи Хвильового, зокрема, їх імпресіоністично-експресіоністична

модифікація (Роман Драган, Антін Костевич, Остап Курган, Іван Михайлюк).

«IV. А верхами, що перше ще нічого не було – червоні полотна розгортаються вогнями. Одно, друге, третє...Та баді ненадовго приростають до червоних верхів, бо чорна копиця з блискучою головою вже далеко. Баді в страшних судорогах. Баді вростаються страшними ячима в червоне на блискучому і вмиць холонуть.

– Кров...

V. Село у русі. Село у тривозі. Село танцює. А верхами шумлять буйно смереки. А верхами по зелених смереках, одна за другою червоні стрічки виростають і розсипаються далеко по горах криваві фарби» [18, 7] – це фрагмент твору І. Михайлюка *Червоне*.

У творах наперекір заданій «пролетарській» ідейности проступає первісна субстанція (трансцендентальне «єго»), закладена у глибинах селянського духу, яка має назву «любов до землі» і яку не можна зрушити свідомістю, бо це – дання з засуду Божого. Гін природи хлібороба – всупереч заданій, нав'язаній соціумом ідеї (*Колоски* І. Михайлюка).

Втрата ґрунту під ногами, голод – «той стоногий, мерзкий павук, що невтомно плете під серцем павутиння смерти. Він кусає нерви і смочке людський віддих. Його гидкі мацки сплетені в зубчасте колесо, що сказано танцює в животі, розтягає й шматує кишки, скроплює їх жовчю, рве на кусні шлунок. Голод, що каже людині глодати зимний мур, жерти заболочені клапті одежі й жадібно хлебтати власну кров з прокушеної рани» [15, 3] – позаіс-

торичний, асоціяльний, тотемний голод як один з рушіїв людства (*Заломився* О. Кургана).

Експресіоністичну стильову палітру «Вікон» доповнює «експериментальний психологізм» (К. Яран) повісти *Молошне божевілля* С. Тудора та інтроспективна *Поєма про петлю* Олександра Гаврилюка.

Текстів саме такого ґатунку передовсім стосується фраза зі статті Миколи Чавунного *Критика й критики*: «У творах мусить бути загострена ідеологічна якість», – каже редакція («Вікон» – Г. Я.) і сама грішить проти цієї вимоги. Стиль *Молошного божевілля*, який, на думку читачів «Вікон» «вимотує не лиш нерви, а й печінки» [11, 60], викликав немало суперечок щодо своєї природи, але передовсім звернув на себе увагу невідповідністю між пропорованою самим С. Тудором комуністичною ідейністю та ідеологічністю і стилістично-формально-змістовими експериментами, наявними в *Молошному божевіллі*.

На екстатичну та екзотичну (як для українського видання, що виникло на ґрунті чітко окресленої советської ідеології) природу твору вказував уже підзаголовок: патетична повість про Міру, Лі й колектив. «Тудор, стилізатор на зразок Берента, дає цікаві психологічні студії революціонерів (*Червоний усміх*) і людей, що стоять поза революцією (*Куна, Мату*), осягаючи в парі із глибиною аналізу непересічні цінности формальні», – таку оцінку отримав С. Тудор у *Голосах про «Вікна»* [9, 91].

«Такий бурун – крутіж! Паде на салю згори й ламає спину взад, вперед і кидає в клекіт, зойк і свист_ _

Дикий, нестримний крутіж –

швиляє товпою туди-сюди, від стіни й до стіни назад, – виринає шматочками з нутра й як у прірву, в ломки, – у двері _ _

Го-го-го-го _ _

Сліпий, божевільний крутіж! – Налітає з бігу на штики, на блискучі штики й загинає в скрутіню і кружить і кружить _ _ _» [21, 21].

Процитований уривок тексту разом із фразою «Тисяча небезпек і одна мати, ТИСЯЧА Й ОДНА МАТИ» [21, 17] – ілюструють ідею та експресіоністичне стилістичне форте *Молошого божевілья*. С.Тудор у пляні задіявання зорового фактора та колажного принципу композиції у здійсненні творчого задуму перевершив і самого Миколу Хвильового. Імітація крутежу, виру, блискумиготіння, розпадання тексту, фрази й окремого слова на знаки, лінії, безконечники, спіралі покликані перевести зримає, видимає, логічне в площину ірраціонального, в сферу глибинних ритмів: народження – життя – смерті.

Проголошена С. Тудором стильова ідея ОРС (оголеного руху слова), втілена в *Молошому божевільні*, виявляє спорідненість з провідними настановами експресіонізму.

Експресіоністичні умови існування Олександра Гаврилюка (за 10 років – 14 судових процесів, тортури на допитах, концтабір) не могли не позначитись на способі художнього мислення. Експресіоністичні психологічні доміанти зламу, кризи, травми у *Поемі про петлю* революційним соціальним контекстом не нівелюються, а увиразнюються. Емоційно та екзистенційно – це біль людини, яка стає супроти жорстокого, абсурдного і закостенілого в

стереотипах світу. «...Жах незнаний, жах безтямний, божевільний перейняв мені у тілі і потік – горів по жилах замість крові... (Горде місце сірий камінь, твердий камінь, по камінню табунами йдуть двоноги. Коли гинеш, може хоч щоб брук заплавав, чи щоб пальцем хтось кивнув тобі на поміч?). І рвонулась я наїжена, шалена, «утіче?» О ні! Хіба життя із мене! Слухай слово це! – у всесвіті каміння проститутці так зустрінувалась ЛЮДИНА» [6, 9].

«Всесвіт каміння» (метафора жорстокого, байдужого світу) і людина – ця відпочаткова експресіоністична парадигма характеризує *Поему про петлю* О. Гаврилюка, інтегруючи психологічні, морально-етичні модули в площину глобалізму. Винесення в заголовок поняття «поема» вказує на наявність римо-ритмічної архітекτονіки, хоча поетичний дискурс візуально не виокремлений, чим О. Гаврилюк, згідно з властивостями синкретичного жанру поеми в прозі, зближує метафорично і стилістично опоетизований текст з розмовним. Термін «поема» в заголовку містить також і вказівку на інтенсивність ліризму, що сягає високих патосних реєстрів. Семантичний вузол понять «поема» і «петля» виявляє гротескну ситуацію, що є ознакою експресіоністичного зміщення змістових плянів, деформації емоційного простору в напрямку страждання і смерті. Словосполучення «поема про петлю» – вибух образу, розірвана силою ліризму змістова поверхня, репрезентація в назві «автентичного експресіонізму» (Ернст Блох). «...щось сталося ціле Я моє зламалося» – «тупо і зимно». З позиції «поза межами болю» ди-

вється на себе головна діюча особа твору [6, 9]. Ляндшафт міста («темна мокра слизька паща») конфронтує з ляндшафтом закривавленої душі жінки. Здійснення самої себе відбувається через «рух віри силою абсурду» (С. К'єркегор). Це – віра в петлю. «Як повішусь хоч вгорі над цілим містом, то чи хоч щоб ситим жаль був, або сором? – труп сензацією їм, а не докором _ _ _ а як кат з борні на шибеницю втягне, буду їм немов упир важкий над містом, і над цілою країною зависну» [6, 12]. Героїня *Поєми про петлю* О. Гаврилюка нагадує Олеся з оповідання *Гайдамаки* Валер'яна Підмогильного: обоє потрапляють у вир боротьби не через ідейні переконання, а з особистих мотивів. Спроба О. Гаврилюка надати рефлексіям жінки «революційного» забарвлення не ретушує к'єркегорівський відчай, що є змістом ліризму твору, не відміння експресіоністичної репрезентації фрагменту людства (саме на такий масштаб здобувається сповідь жінки). О. Гаврилюк просторову конфігурацію *Поєми...* утримує у площині того експресіонізму, який у малярстві можна назвати урбаністичним, який з поняттями «соціальна теорія», «мегаполіс» становить один контекст. О. Гаврилюк вибирає три експресіоністичні репрезентації: освітлення – темрява (нічне місто, нічне життя повії); точка, з якої постає дійсність – зашморг, петля для повішення; використання прямих ліній – це обриси міста, бруківка («кам'яний» ляндшафт) і навіть патьоки дощу: «Був холодний і плюгавий, брудний вечір, брудне небо з себе дощ брудний цидило, бо над містом небо димом закоптіле, коли дощ іде, то копить об-

миває і на брудний брук вода брудна спливає» [6, 8]. Місто як вмістилище і зразок потворности цивілізації, викидень соціотехнічного організму, непорозуміння природи з архітектурою, джерело ворожости й загрози для людини – таке переживання міста цілком вписується в експресіоністичний психологічний дискурс. Урбаністичні артефакти у філософії ляндшафту *Поєми про петлю* мають призначення явити таку що протиставляється індивідові, роздроблену, розколоту архітектурними плянами, статичну реальність. Геомерія і розпач – просторово-емоційна парадигма *Поєми про петлю*, усередині якої – людська істота, скована раціональними, об'єктивно-технічними відносинами, позбавленими основних елементів людської спільности. Місто у *Поєми про петлю* постає як зрима оформлена соціологічна сутність, живий організм, важкий і знерухомілий, чия основна функція – поглинати людей (образ новітнього казкового дракона, трансформований архетип). Світло душі поганьбленої, але не здеградованої жінки-повії і темна брудна пляма міста – їх рух змістовими та емоційними траєкторіями твору становлять джерело динамічності текстових структур *Поєми про петлю*, утримуючи їх у межах експресіоністичних просторових концепцій.

Для О. Гаврилюка в *Поєми про петлю* не виявляють себе як протилежні Актуальність та Історія. Так, як у німецького апологета експресіонізму Ернста Блоха (учня Георга Зіммеля), що зробив солідний внесок у розробку філософії утопічного експресіонізму, в цьому творі українського прокомуністичного автора

«єдиною турботою Утопії (в цій ситуації це – фата моргана суспільства рівності й братерства, здобутого революційним шляхом) є «теперішність» як вимога зірвати маску добродійства з «круглотварого, білолицього» панства, зруйнувати урбаністичну мітологію як застереження проти процесу нівелювання і деградації, примітивізації й оміщання: «Гей панове білолиці круглотварі, ви суспільности основа і підпора, ви культури європейської оздоба! – ви купіть собі газету на бульварі...

Пан редактор ... дав в газеті сто сензацій диво в диво, щоб із жиру не було вам сумно-банно... Ось вам, прошу, цей пожарик у Мадриді, найтвердіші навіть нерви розворушить, в Дюссельдорфі знову ж хтось дівчаток душить, а й у нас також не гірше, як на світі. На потіху вам новинок ми зібрали: самоходом одну жінку задавило, інша ж знову свого мужа отруїла, комуніста за летючки розстріляли. Прощу, прошу, насолоджуйтесь, хто хоче, ми назавтра ще знайдем емоцій нових, – ах як мило піднебіння це лоскоче, наче запах ще паруючої крові!» [6, 8].

Антитетична природа психологічної колізії: ожиріння свідомости, пересичення жовто-бульварними емоціями і спрага людини в собі, віра в незнищенність людяности серед «всесвіту каміння» є основою динамічності твору, трагічної напруги, котра отримує масштаб експресіоністичної.

Експресіоністична парадигма журналу «Вікна» включає і жанри факто-монтажу (С. Тудор, *Блазни на пожарищі*) та репортажу (Р. Драган, *В гавані золотих гейзерів*). Лев Шіллер, режисер львівських польських

театрів 1930-х років, пропонуючи аналіз сценічної творчости крізь призму стильових напрямів і течій, а також жанрів, зауважує: «Найважливіша добича утилітарної драматургії – це, без сумніву, два нові роди вистав: репортаж і факто-монтаж. Перший драматизує з можливо найбільшою об'єктивністю автентичні події, що мають суспільну або політичну вартість; другий відкидає анекдот й драматургічну конструкцію й на спосіб безфабулярних фільмів Айзенштайна, Пудовкіна, Турина чи Рутмана або на зразок кабаретової ревії в'яже ідейними зв'язками поодинокі факти з колективного життя й пояснює їх значення у промовах, статистичних цифрах і вичерках, киданих на екран, чи в кінці в кінематографічних проєкціях, що дають історичний або доказовий матеріал» [16, 59]. Обидва види літературної творчости, репрезентовані, текстами С. Тудора і Р. Драгана, забезпечені експресіоністичним статусом завдяки характеру представлених інформаційних блоків.

«Діло, 11 вересня 1930.

Підпали

.....

Діло, 16 вересня 1930.

Голос на пустині

.....

Діло, 21 вересня 1930.

Прикре і болюче» [20, 67].

.....

«Діло, 24 вересня 1930.

Пацифікація і реванші.

.....

Діло, 27 вересня 1930.

Українське населення криється по лісах...» [20, 68].

Така максимально стисла або більш деталізована інформація

стосується особливо напружених, драматичних і трагічних ситуацій в суспільно-політичному просторі Галичини: загострення українсько-польських взаємин зі всім спектром наслідків – диверсіями, підпалами, переслідуваннями, депресіями на рівні ментальності, що ставить під загрозу всі прояви життя краю. Мова факто-монтажу – найбільш адекватна розбурханому нестабільному, зрушеному з осі часові. Цим забезпечена актуальність. Однак відбір інформації здійснено за експресіоністичним принципом – кризи, болю, травми, яких завдано і які переживаються суспільним організмом.

Ілюстрацією до радикального експресіонізму є репортаж Романа Драгана *В гавані золотих гейзерів*, видрукуваному в часописі «Вікна» за липень-серпень 1930 року. Р. Драган руйнує стереотип сприймання творів цього жанру як меншовартісного, порівняно з власне художнім, виду літератури. Техніка репортажу виявляє свою подібність до фільмотворчості (добір фрагментів, змонтованих в одноцілу композицію з огляду на якусь провідну ідею), чим репрезентує один з важливих принципів структурування експресіоністичної поетики, а саме фрагментність, розірваність. Окрім того, репортаж демонструє суто суб'єктивний підхід до вибору «вибухових» фактів, які розривають соціальну поверхню, що, як і фактомонтаж, виявляє відповідність ще одній фундаментальній zasadі експресіонізму – послуговуватись ідеєю як регулюючою нормою. «У репортажі відкидаються рішуче [...] ліричні розводнювання й нюансу-

вання, психологічні аналізи характерів, розробка деталей і побічних мотивів... У репортажі немає розгортання одної суцільно збудованої фабули, але дається низка окремих фабульних моментів, що їх лучить у цілість загальне наставлення теми. У динамічному розгортанні й чергуванні цих поокремих елементів виступають синтетичні ознаки показуваного комплексу фактів, з яких узагальнюється якесь суспільне явище», – писав К. Яран у статті *Про репортаж*, опублікованій у «Вікнах» (1931 рік, Ч. 6) [23, 33]. Природа психологізму «мистецького репортажу» (К. Яран) суголосна природі експресіоністичного психологізму.

Об'єктом переживань М. Драгана стала «...безодня, де родиться скажений зик, стокрилий гамір, що чорними зявами вхлає в себе енергію десятків тисяч рук і легенів... _ місто Борислав у стані нафтодобувної лихоманки» [12, 29]. «Ця саджанка розперезаного ЗАХЛАННОГО ХЛЕБТАН-НЯ дорогоцінної юшки, що вариться в надрах землі з вітамінів глухих, камінних шарів.

Ця симфонія заліза, електрики, пари й напнутих людських м'язів, обмежена фугами могутніх б'ючких фонтан столістого, нафтового пекла... Це поема, це...» [12, 29], – така панорамна картина є результатом трансформації гострого злободенного матеріалу в архетипної природи переживання абсурду людського існування, одвічного протистояння світу халуп та світу палаців, рабства й свободи. «Із гір іде сухий вітер бойківської нужди, долами села стогнуть, а Борислав вариться. В робітничих жилах стинається кров у сукровицю, подібну до брудної води,

що кранами напуває весь Борислав. Провісне явище недалекої бурі» [12, 34].

І факто-монтаж С. Тудора, і репортаж Р. Драгана свою експресіоністичну спрямованість виявляють через добір і укладання обсервацій, що є не просто фокусом соціальної диференціації та перетином соціальних систем, але й подіюмом, де вишикувались колективні сутності як результат перебутих взаємодій та потрясінь. Ядерний, лапідарний зміст знайшов адекватну, затребувану часом форму, котра поширена була в світовій літературі й мала резонансні об'єктивності, такі, як *Репортаж зі зашморгом на шиї* Ю. Фучека. Один зі співавторів журналу «Вікна» В. Дмитрин в огляді під назвою *На критичних позиціях* зауважив, що групі пролетписьменників потрібно організувати тематику творів «на коротку мету – згідно з потребами боротьби. Це вже не буде віддзеркалення дійсності, але самий тісний зв'язок із нею, це буде сама практична дійсність. Само життя вливатиме життя у пролетлітературу» [10, 31]. В. Дмитрин сфокусував увагу на важливій якості експресіоністичного тексту – відсутності дистанції між суб'єктом та об'єктом.

Поетична експресіоністична тенденція журналу «Вікна» має достатньо виразний і утривалений в часі вияв на рівні стильового профілю часопису в цілому, хоча з позиції стильової диференціації окремого доробку ці експресіоністичні презентації спорадичні, дискретні (Агата Турчинська, Влас Мизинець, Максим Стецишин, Володимир Гамулець, Степан Юрій Масляк).

Степан Юрій Масляк – «поет

полум'яного патосу і чіткого соціального сумління» [1, 25]. У поемі *Пролом*, що вже заголовком вказує на проблему розірваності й глобальної травми, на тлі національних боїв західно-українських земель в 1918 році змальовує пробоїну, рану, яка доконується в душі галицького українського інтелігента.

Страшна грізьба:

Крик перейнятий:

«Моя земля! – Дитина!

– Рідна мати! –

Хрест із горба!!»

Замовкло! – мов сійба

Кров падала –

чей буде внук збірати.

.....

Люд вбитий на хрести –

Цвях, шнур і ремінь...

Мені ж ув очі вбили

гострий креміль

Його кати.

Дивлюся я з моєї висоти

У вічну теміль... [17, 2].

Жанр експресіоністичної поеми представлено на сторінках «Вікон» творами *Охляло місто* Я. Кондри та *Пацифізм* К. Ярана.

На устах у вас

заковиристі лозунги,

від воєнних жажіть –

нервозні екзальтації,

проливаєте сльози

над перстнями,

що їх не можна накласти

на відрізані пальці.

Розмазете страховища фронтів,
льохи шансів, боевища трупів,
оправляєте в рямці
бруд і воші
і розтерзані тулуби,
свою чулість зливаєте
в ложці теплої зупи [23, 9].

Серед експресіоністичної поезії, що характеризується надміром, пересадженням у емоційно-почуттєвій парадигмі, насиченістю, різкістю барв, глобальністю ідейно-змістових вимірів, космічними ритмами, на особливу увагу заслуговує поезія Василя Бобинського. Експресіоністом першої величини виступає В. Бобинський не тільки на Західній Україні, а й у українському красному письменстві загалом. У період з 1928 по 1932 рр. у «Вікнах» було опубліковано фрагменти поеми *Смерть Франка, Три портрети: Фрагменти, Слова* (заспів до поеми *Запалюєм вогні*), *Рука на бруку* і розділ з роману, названий *Роман починається так...* (фрагмент з незбереженого роману *Львів*). «Я любив Бобинського як поета за його добрий поетичний смак, за його нетрафаретність стилю, за його постійне шукання оновлення поетичного слова, за його неологізми, метафори й одночасно за його талант органічно поєднувати високий, навіть модерний мистецький рівень з актуальними суспільно-національними проблемами свого часу» [14, 341], – згадував Григорій Костюк.

«Слова як горен, полум'я, порив, бунтарський гнів», «бризки з кратерів підземних жил», слова, що в їх лоні «пашить вогнів родильних жар» – така поетична програма В. Бобинського, накреслена в заспіві *Слова*.

Г. Костюк назвав В. Бобинського «гідним продовжувачем Франка, його стилю». Поема *Смерть Франка* демонструє таку міру проникнення у світ генія, яке можливе тільки на рівні архетипного «я».

Мовчав. Та біль
надлюдської розпуки
щось вивертав у йому
до основ,
як грім, що дуба
роздере на штуки.
Аж кліть грудну
надвоє розколов
і м'яса шмат шпурнув
йому в долоні,
що димився й ронив
перлисту кров [2, 220].

В. Бобинському вдалося побачити І. Франка в аспекті феноменології – розщепити його сутність до глибин трансцендентного «єго», своїм єством поета відчутти і вказати на один з непереборних, а сьогодні, в постмодерному контексті доведеному до крайньої межі, конфліктів «слова іпостасного» і слова профанного, аристократичного і плебейського. «...Кому ж ліпше й тямити в сьому ділі, як не самим творцям? Постороння обсервація тут майже неможлива...», – ствердив свого часу Іван Франко [22, 59].

Можливості слова – вони змарновані людиною чи продумано спрямовані у заздалегідь визначене русло?

Бо хоч який величний,
гордий храм
красі й думкам створили
тисячліття,
та хлоп ще завжди – мудь, свиня
і хам,
і робітник ще все – погній
і сміття... [2, 208].

І. Франка В. Бобинський поставив у контекст вогню його власного слова:

Крутежі, чорторії, вири
б'ють в опоку кори,
набухають, як вирла.

Знизу
вогнянії полум'яні гирла
ригають раз у раз,
і ще, і ще, і ще [5, 3].

Архетип мови і його семантика – трагічний поступ «Слова, котре було першим» крізь людську історію – цей зміст Франкової поезії у найдосконалішому її вияві відчитав Василь Бобинський, випередивши Тамару Гундорову з її студіями про не-Каменяра майже на століття.

На гностичній площині Франкового «я» у поемі В. Бобинського біль виступає «чорним квадратом Малевича». «Кров словам приносить новий зміст» [4, 4] – ці слова з поеми *Запалюєм вогні* – програмово експресіоністичні.

Кров, біль і страждання – емоційно-сміслові апелятиви роману В. Бобинського *Львів*, який у повному обсязі не зберігся. Сьогодні наявні три розділи, які вперше було опубліковано в книзі *Гість із ночі* (1990): *Батько*, *Роман починається так*, *Львів, містечко в центрі континенту*. Фрагмент твору під назвою *Роман починається так* видрукував журнал «Вікна» у числі 5-ому за 1932 рік. Заголовок скеровує думку в напрямку сприймання цієї частини як зачину, однак хронологічно вона друга. Перша (*Батько*) виконує функцію психологічної «надбудови», подібно як у *Хіба ревуть воли, як ясла повні* Івана Нечуя-Левицького. Кров у значенні смертельної травми і кров як генетичний фактор лягли в основу «фізіологічної психології» (Вільгельм Вундт) головного героя Степана Крайнього. Саме про таку властивість людини, названу «великим законом не пропащої сили», писав Іван Франко у статті *Із секретів*

поетичної творчості [22, 61]: «...Що раз напечатано в комірках нашої мізкової матерії, се лишається нам на ціле життя, тільки що не все те може чоловік після своєї вподоби мати на свої послуги, а не раз треба якихось особливих обставин, щоби давно затерті враження прикликати знов до життя» [22, 61]. У точках розриву свідомости проступає пам'ять (особиста, родова, загальнолюдська), що репродукується в образах, які, логічно, мають архетипне походження.

У Степана Крайнього сприймання світу й себе у ньому визначилося ситуацією з дитинства, коли «щось сіпнуло Степана за руку, стиснута в пальцях галузка тихенько тріснула, фітькнула в повітря, і з неї бризнула цівка крові...

Вона чвиркала вгору, від неї лопотячий прапор повітря став миттю червоний, вона підступала з землі, прибувала, як повідь, вона вже заливала груди, шию, підступала до уст...» [2, 337]. Морально-етичний, а загалом ідейний кодекс Степана формуватиметься і визначатиметься пережитим того ранку, в дожданні якого «була невимовна тривога: мало статися страшно. Вже ніколи не вернуться *тамті* світанки» [2, 336] (письмівка моя – Г. Я.). Була проведена межа, після якої він бачив кров «в усім живім і мертвім» [2, 340], а також чув крик матері. «Мати лежала горілиць на возі і кричала. На наказ офіцерів, курат був знову між ними, її стягнули на землю. Степан побачив голе тіло, але не стидався: його вже після перших ударів не можна було вважати за людське, сором'язне» [2, 338].

Джерело і спосіб смислової перцепції (відбір вражень зверхнього

світу) В. Бобинського виявляє експресіоністичний критерій – це травма, біль, кров, смерть, криза і, відповідно, образна структура відповідає цьому своїм смисловим і емоційним наповненням.

Соціально-історичні ознаки в тексті наявні, але представлені достатньо скупом: «зелені вулани», «баранячі хлопські кожухи», «арештанти, прив'язані до підводи», «допит в громадській канцелярії», «Марко-комуніст» – з цього можна зробити висновок, що йдеться про акт покари і що це зв'язано з певними суспільно-політичними обставинами. Те, що згадуються жовніри, окремі лайливі польські слова, ще більше локалізує часопростір і, з урахуванням, де й коли написано твір, вказує на події в Західній Україні, пов'язані з пацифікацією 30-х років, коли у зв'язку зі світовою економічною кризою 1929-1933 років, посилились народні протести проти безробіття, безправ'я, національного гноблення українців польським урядом.

Ідеологічні акценти, що їх пропонує В. Бобинський, нейтралізуються силою абсурду, проявом якого виступає в тексті марафон-екзекуція вишуканої жорстокості – біг арештантів, припнутих мотуззям до воза, запряженого вгодованими невиробленими кіньми («рвонули з вітром навзаводи викохані чорні огири» [2, 344]). Абсурдний марафон, напружена до краю воля людини і «розпачливий двобій на очі» створюють експресіоністичний ритм тексту. Стилістично це оформилось у вигляді ледве відчутної «поетичної градації» – наростання драматизму до межі трагізму. Оповідний плин

тексту, де інформується про те, що відбувається на «дорозі абсурду», переривається реченнями, які складаються з одної стверджувальної частки «так». Саме це «так» виступає експресіоністичною мірою стану психіки Степана, виявляючи верхню допустиму свідому межу людського терпіння. «Пам'ятав добре, як гарячий кип'яток хлинув йому у виски й у тім'я і цілком знеладнив мозок... вогняним бризком мелькнули рвані слова пісні про татарський ясир – і тоді саме здавалося йому, що не здолає двигнути вікової ваги напруги» [2, 344]. Для Степана світ збирається і зосереджується в блисківі уїждженого обруча колеса. Це – експресіоністичний пуант – точка зчеплення людини з життям, точка муки. В. Бобинський «заліз» у душу свого героя і звідти, «мов магічною лямпою» (Іван Франко) освітив увесь абсурдний трагізм ситуації, не упустивши найменших деталей, включно до виразу очей і рухів побратимів по болю. Така скрупульозна фіксація найменших нюансів садистського процесу, який розгорнувся на дорозі розправи, і є своєрідним способом деформації дійсності, поданої крізь призму сприймання безпосереднього учасника марафону. Деформація досягнута саме завдяки точності передачі рухів, моментів, думки, сцен. Це – «викривлене» нелюдськими боєм і зусиллям волі сприймання ландшафту екзекуції. «Степан оглянувся і побачив Маркове обличчя. Було бліде з синім. Очі заплющені, ніздрі ходили дрібними дрижаками, рот хлипав повітря – здавалося: кричить людина і кричить так мучено, так жорстоко боляче, що глушить себе і всіх, і не тільки ніхто другий,

а й вона сама вже свого власного крику не чує, не розуміє. На скронях билися б'ючко мотузки набухлих жил» [2, 348]. «Широко розплющені очі живих ляльок божевільного вертепу», «розчавлені жахом обличчя», «навстіж розверсті роти», «напухлі від гарячки м'ясисті язика – це сегменти експресіоністичної психологічної діорами, створеної активізованою первородною жорстокістю, втіленням якої виступає Скорупка – носій «холодних, нелюдяно холодних, ніби мертвякових» очей.

Психологізм у розділі *Роман починається так* з імпресіоністичного плану переходить на експресіоністичний рівень (інтенсивність переживання, пороговий стан). В. Бобинський зумів спроектувати соціальну ситуацію в площину екзистенційного бунту, вольового акту і адаптувати їх до експресіоністичних словоформ і ритму (розміреність, що породжує відчай і жах, справляє враження безкінечности, чим досягається відчуття щосекундного можливого зриву, вибуху). В. Бобинський був мистцем, який апелював до найглибших і, очевидно, найважливіших джерел виникнення і впливу слова – ритму, вібрацій. На ритмі як першооснові художнього слова наголошували Лесь Курбас, Михайло Рудницький, Ігор Качуровський, Володимир Базилевський.

Відсутність повного тексту унеможливило остаточну стильову кваліфікацію, але в рамках експресіоністичної репрезентації «Вікон» як автономна художня одиниця (Микола Дубина в передмові до книги *Гість із ночі* зазначав про «певну сюжетну завершеність» кожного з роз-

ділів [2, 24]). *Роман починається так* проявляє ознаки поетики експресіонізму. В. Бобинський як громадянин, адепт комуністичної ідеології надавав перевагу революційній більшовицькій ідеї, але як мистець перебував у полоні сугестії слова, його ритмовібрацій, вивільнених з матеріально-предметного світу з його обмежувальними рамцями.

Проза, представлена на сторінках часопису «Вікна» за період 1928-1932 рр., в одній своїй частині традиційно-народницька, але достатньо виразний естетичний колорит створюють тексти з експресіоністичним «дном».

Якщо додати ще переклади поезії Ст. Вигодського, Й. Бехера, Л. Фрэнка, Е. Е. Двінгера, рецензії на твори німецьких експресіоністів, статті М. Бажана про *Арсенал* і *Землю* О. Довженка, а також репродукції картин М. Глуценка (наприклад, *Вугляр*), ілюстрації з *Арсеналу* О. Довженка, то складеться дещо інше уявлення про естетичні вектори «просоветського» часопису «Вікна», аніж те, що закріплене в історії української літератури. Виразний експресіоністичний профіль «Вікон» – ще один аргумент на користь тези про повновартісну і загальнонаціональну активацію експресіоністичного архетипу в період з 90-х рр. XIX ст. до 30-х XX ст., що представлено як кількісними, так і якісними показниками.

Bibliography and Notes

1. Бобинський Василь, *«Аполітичність» літератури: про західно-українські літературні угруповання*, «Вікна» 1928, Ч. 4 [Рік 1], с. 23-25.

2. Бобинський Василь, *Гість із ночі: Поезія. Проза. Публіцистика. Літературна критика. Переклади / Упоряд. М. Дубина*, Київ: Дніпро 1990, 623 с.

3. Бобинський Василь, *Роман зачинається так (Розділ з роману)*, "Вікна" 1932, Ч. 5 (травень), с. 10-19.

4. Бобинський Василь, *Слова (Заспів до поеми «Запалюєм «вогні»)*, "Вікна" 1932, Ч. 3, с. 4.

5. Бобинський Василь, *Смерть Франка (поема)*, "Вікна" 1931, Ч. 6, с. 2-4.

6. Гаврилук Олександр, *Поема про петлю*, "Вікна" 1932, Ч. 3 (березень), с. 8-12.

7. Гамулець Володимир, *На бруках*, "Вікна" 1932, Ч. 5 (травень), с. 28.

8. Гнатишак Микола, *Сучасне положення європейського театру*, "Дзвони" 1931, Ч. 4-5, с. 265-269.

9. *Голоси про «Вікна»*, "Вікна" 1930, № 1 (січень), с. 91.

10. Дмитрин Володимир, *На критичних позиціях*, "Вікна" 1931, Ч. 6 (червень), с. 27-31.

11. Дмитрин Володимир, *«Як воно з цією анкеткою?»* "Вікна" 1930, Кн. 12 (грудень), с. 58-60.

12. Драган Роман, *В гавані золотих гейзерів*, "Вікна" 1930, Кн. 7-8 (липень – серпень), с. 29-34.

13. Драган Роман, *Марш*, "Вікна" 1930, Кн. 4 (квітень), с. 43-49.

14. Костюк Григорій, *Василь Бобинський*, [у:] *Idem, Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах*, Київ: Смолоскип 2008, Кн. 1, 720 с.

15. Курган Остап, *Заломився*, "Вікна" 1931, Ч. 12 (грудень), с. 2-6.

16. *Лев Шіллер про загин буржуазного театру (за стенограмою)*, "Вікна" 1931, Кн. 2 (лютий), с. 59-63.

17. Масляк Степан Юрій, *Пролом: фрагмент з III частини поеми*, "Вікна" 1928, Ч. 4, с. 2. Михайлюк Іван, *Червоне...*, "Вікна" 1932, Ч. 3 (березень), с. 5-7.

18. Олійник-Рахманний Роман, *Літературно-ідеологічні напрямки в Західній Україні (1919-1939 роки)*, Київ: Четверта хвиля 1999, 240 с.

19. Тудор Степан, *Блазни на пожарищі: факто-монтаж*, "Вікна" 1930, Кн. 11 (листопад), с. 67-77.

20. Тудор Степан, *Молошне божевілля: патетична повість про Міру, Лі й колектив*, "Вікна" 1930, № 1 (січень), с. 7-31.

21. Франко Іван, *Із секретів поетичної творчості*, [у:] *Idem, Твори: У 50-ти томах*, Київ: Наукова думка 1981, Т. 31: *Літературно-критичні праці 1897-1899*, с. 45-120.

22. Яран К., *Пацифізм*, "Вікна" 1932, Ч. 1 (січень), с. 9.

23. Яран К., *Про репортаж*, "Вікна" 1931, Ч. 6 (червень), с. 32-33.

Yulia Volynets

GENRE PECULIARITIES OF 19th CENTURY UKRAINIAN HISTORICAL PROSE: MAIN OPTIONS OF THE INVESTIGATION

Bohdan Khmelnytskyi Cherkassy National University, Ukraine

Юлія Волинець

ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ XIX СТОЛІТТЯ: ОСНОВНІ ПАРАМЕТРИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Abstract: The main peculiarities of Ukrainian historical prose in XIX century are analyzed in the article. The accent is made on the genre-form classification of the historic prose and the specificity of hero's creation in historical texts. It is determined that Ukrainian historical prose of XIX century had significant influence on the creation of historic texts in modern and post-modern literatures. It became a base of classic historic prose in Ukrainian literature.

Keywords: prose, style, genre, Romanticism, Realism, hero, literary criticism, historic novel, literary process

Історична проза з погляду жанрово-видового не має єдиного визначення. У різні часи й епохи її означення видозмінювалося чи доповнювалося. Можна твердити, що історична проза проаналізована з різних ракурсів, але, незважаючи на це, науковці й досьогодні не дійшли до більш-менш загальноприйнятого тлумачення цього літературного явища.

Прикметно, що пильна увага до історичної прози була прикута далеко не завжди. Наукові словники, енциклопедичні видання по-різному означають поняття "історичної прози", "історичної літератури", іноді подаючи тлумачення її як різновиду з-поміж інших жанрів (історичний

жанр), чи жанрових форм (історичний роман, історична повість). Але зустрічаються й наукові видання, в яких цей тематичний пласт узагалі випущений із поля зору. Така тенденція простежується у давніших виданнях. Узагальнено мовлячи, характерними особливостями історичної прози в наукових визначеннях є зображення минулого, його одухотворення з метою звернення пильної уваги читачів до конкретних історичних героїв і подій.

Історична проза формувалася і розвивалася під впливом стилю, що домінував у ту епоху, в який створювалася і створюється. Проблемам визначення жанрово-видових осо-

бливостей історичної прози присвячено цілий ряд наукових досліджень, розвідок, статей. Зокрема, це праці українських і зарубіжних науковців про історичний роман: (Л. Александрової, С. Андрусів, Т. Бовсунівської, А. Гуляка, В. Дончика, М. Ільницького, М. Левченка, В. Малкіної, Д. Першорди, Б. Реізова, М. Сиротюка, В. Чумака та ін.); теоретико- та історико-літературні розвідки про історичну прозу (Є. Барана, М. Бахтіна, Н. Бернадської, О. Білецького, Т. Денисової, Н. Копистянської, Т. Марченко, Д. Наливайка, Є. Нахліка, М. Павлишина, В. Поліщука, Л. Ромашенко, В. Халізева та ін.) тощо. Науковці з'ясовують основні етапи розвитку історичної прози, її різновиди, дають визначення її жанровим формам і т. ін.

Активно побутувати українська історична проза як жанровий вид почала в XIX столітті, в епоху Романтизму. Формування української історичної прози позначилося впливом фольклорних джерел, текстів давньої української літератури (житій, літописів, воїнських повістей, хронік тощо); досвід зарубіжного письменства виявився особливо знаковим для розвитку української літератури (антична література, творчість родоначальника історичного роману В. Скотта, інонаціональна література на українську історичну тематику тощо). Історична тема продовжила своє життя надалі – вона стала однією з провідних тем літератури XX століття. Ю. Гречанюк так окреслив джерельну базу історичної прози XIX ст.: “...Як на наш погляд, основою є саме традиційність джерел, а звідси й традиційність мотивації подій, вчинків героїв, Окрім того, помітну роль у літературному процесі віді-

грали впливи інших літератур (напр. англійської, польської, французької та ін.)” [8, 22]. Питомі риси історичного роману в літературі цього періоду окреслив у своїй *Історії української літератури* Дмитро Чижевський: “Новітній історичний роман постає під впливом романтичного світогляду: минуле романтичний письменник хоче бачити насамперед у його власному, своєрідному забарвленні; з іншого боку, в усьому минулому він бачить повні сенсу ступені розвитку. Вже ця серйозна увага поета до минулого цілком змінює характер історичної красної літератури: в ній знаходимо не збірки цікавих анекдотів та авантюр, а спроби зрозуміти та змалювати сенс та значення минулих епох народного життя. Бо романтик бачить у минулому не лише самих героїв, а й суспільство, маси, народи [22, 409–410]”.

Особливою активністю історична тематика відзначилася в епоху Романтизму, саме цьому стилю українська література зобов'язана появою першого “повноцінного” україномовного історичного роману (*Чорна рада* П. Куліша). Відомо, що на формування цього роману значною мірою вплинула творчість шотландського письменника Волтера Скотта. У творі гармонійно поєдналися традиції європейських та української літератур. Як відомо, в європейських літературах початку XIX століття розвивалися два рівноцінні, але естетично відмінні підходи до відтворення історичного минулого – “англійський” і “французький”. Перший, започаткований В. Скоттом і продовжений А. Мандзоні, А. Пушкіним та іншими, виявлявся в прагненні письменників мистецтвом слова відтворити кон-

кретно-історичні події, спираючись на документальні факти. Іншому підходу, прихильниками якого були В. Гюго, А. де Віньї, М. Гоголь, Т. Шевченко, притаманне суб'єктивне осмислення історії, зіставлення або протиставлення минулого й сучасного, звернення до символічного малюнку, усної народної творчості, більш яскраве вираження авторських поглядів і почуттів [14, 17]. Так, у романі *Чорна рада* письменник виразно звертається до певних мотивів, ситуацій, образів, вписаних раніше В. Скоттом. Це мотив дороги, викрадення вродливої жінки з подальшим її порятунком, мотив лікування врятованою жінкою пораненого лицаря тощо; сюжети перевдягання / ув'язнення, в центрі тексту – важливі історичні події тощо. Особливістю скоттівських романів було використання в них вигаданих персонажів як головних дійових осіб. Це також склало основу роману *Чорна рада*, в якому найяскравіше змальованими є не історичні постаті Сомка чи Брюховецького, а Кирило Тур і Петро Шраменко, яким автор приділяє значно більше уваги. Романа Багрій, зважаючи на структурну схожість між *Чорною радою* і романами В. Скотта, вбачає різницю між ними в тематиці. “Ці відмінності походять з ідеологічного оточення обох авторів, а також від незначних структурних варіацій, запроваджених Кулішем; два протагоністи замість одного, виключено протагоністові функцію мікрокосму, підсилено й поширено конфлікт і використано два значні символи, що уособлюють різні шляхи, обрані протагоністами. Отже *Чорна рада* є клясичним історичним романом волтерскоттівського типу і рівночасно є

художньо і тематично оригінальним твором [4, 251–252]”.

У другій половині XIX століття з'явилися тексти на історичну тематику, написані як у романтичному, так і в реалістичному стильовому вимірі. У цей час виникає новий тип історичного тексту, що його Валерій Шевчук називає історично-тенденційним: автора такого твору цікавить не лише минуле, а й перегук тенденцій минулого з сучасністю. Теоретичне визначення й художнє втілення специфіки і завдань такої історичної прози знаходимо в передмові Івана Франка до повісти *Захар Беркут*: “Повість історична – се не історія. Історикові ходить передовсім о вислідження правди, о сконстования фактів, натомість повістяр користується тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цілей, для воплощення певної ідеї в певних живих, типових особах. Освічення, характеристика, мотивування і групування фактів у історика і в повістяра зовсім відмінні: де історик оперує аргументами і логічними висновками, там повістяр мусить оперувати живими людьми, особами. Праця історика має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновім зв'язку; повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе зайняти сучасних живих людей, то значить, коли сама вона жива й сучасна” [20, 7]. Досить критично оцінив українську історичну літературу кінця XIX століття Сергій Єфремов, назвавши її “чи не найслабше розораним полем у письменстві” і визначивши *Чорну раду* Пантелеймона Куліша чи не єдиним справжнім історичним романом української літератури. “Дивне діло – надзвичайно багата на

визначні події, на трагічні постаті й на цікаві ситуації історія України зовсім мало, коли рівняти, приваблює до себе наших письменників. [...] Ще драма ширше користувалась для потреб театру з історичних сюжетів; ще поезія черпала собі матеріял з тієї багатющої скарбниці подій та характерів, – а що вже белетристика, то тут ми лишилися мало не на тому самому місці, на якому були в середині XIX ст., і навіть російська чи польська белетристика більш використовували наші сюжети, ніж ми самі” [9, 518]. Та все ж друга половина – кінець XIX ст. увійшли в українську літературу рядом текстів на історичну тематику, які Сергій Єфремов не вважав особливо цінними. Таку позицію авторитетного вченого-академіка Володимир Поліщук пояснює “обстоюваним ним народницьким каноном [17, 122]”, принципи якого, за Тамарою Гундоровою, “змушували С. Єфремова значно спрощувати творчість майже всіх українських авторів, наголошуючи при цьому один аспект – стосунок до “народу” [Цит. за: 17, 122]”.

У II-й половині XIX ст., зокрема після появи роману *Чорна рада* П. Куліша, бурхливого розвитку етнографії, історіографії (нариси з історії України Д. Бантиша-Каменського, науково-історичні розвідки О. Бодяньського, М. Костомарова та ін.) і з помітною активізацією громадських груп (Громад) в Україні, з’являється цілий ряд літературних творів на історичну тематику (М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, Ор. Левицький, А. Кащенко, О. Маковей та ін.). Автори, частково продовжуючи традиції П. Куліша, розвивали у своїх творах застосовані ним елементи сюжетотворення, пригодництва, щоправда, в

цих творах вони стають “не просто історичним чи біографічним фактом, а художнім прийомом, способом організації тексту” [5, 27]. Українська література другої половини XIX ст. лише почасти, на відміну від літератури Романтизму, послуговується фольклорними джерелами, жанрами. Але автори не повністю відмовляються від досвіду усної народної творчості, використовуючи його “в тому випадку, коли описувані історичні події збереглися тільки в народній творчості або ж через брак довіри до історичних документів” [7, 9], – висновує Н. Бойко. На історичну прозу цього періоду яскравий вплив справили твори українських і зарубіжних письменників-попередників (В. Скотт, М. Гоголь, Т. Шевченко, П. Куліш). Варто означити впливи творчості представників “української школи” в російській і польській літературах, а також антиукраїнського в ідеологічному сенсі роману польського письменника Генрика Сенкевича *Вогнем і мечем*. В. Антонович у розвідці *Польсько-руські відносини XVII століття в сучасній польській призмі* дав доволі різку, але разом із тим справедливую оцінку роману польського письменника, мірі використання письменником вимислу / домислу при творенні історичних постатей твору, суб’єктивності зображення тощо. “Захоплюючись брехливо-патріотичною вихідною точкою зору, пан Сенкевич намагається освятити поетичним відтворенням, неправильними міркуваннями і надто голосними фразами про культуру і цивілізацію всі ті історичні недуги, які були причиною політичного, суспільного і культурного падіння Польщі” [3, 77]. У художньо-

му сенсі цей роман Ростислав Радішевський кваліфікує “майстерним поєднанням кращих традицій історичної прози Волтера Скотта й Александра Дюма, а також польської історичної романістики (Ю.-І. Крашевський), що в результаті дало особливий тип історичної прози, названий пізніше «сенкевичівським»” [18, 13]. Як опозиційно-тенденційні до творчості Генрика Сенкевича в українській літературі з’являються твори Михайла Старицького, присвячені добі Хмельниччини. Зокрема, яскраво антитетичним до роману Г. Сенкевича *Вогнем і мечем* (1883 – 1884) стала російськомовна трилогія М. Старицького *Богдан Хмельницький* (1894 – 1897) перш за все за своєю концептуальною складовою. Володимир Поліщук слушно зауважив: “Концепцією української історії та її героїв, викладеною в трилогії *Богдан Хмельницький* (і однойменній драмі), Старицький, звичайно ж, підтекстом опонував передовсім польському письменникові Г. Сенкевичу та відповідним концепціям його роману *Вогнем і мечем*” [18, 129]. Вікторія Марценішко, дослідниця творчості Генрика Сенкевича і Михайла Старицького, означила одним з об’єднавчих факторів творчості письменників прагнення пробудити народну свідомість, пошук і творення національного романтиково-героїчного міту з метою популяризації історії свого народу [Див.: 12, 55]. На розвиток літератури другої половини XIX століття, зокрема на літературу історичної тематики, вплинула доба Романтизму, певні риси якої простежуються в художніх текстах реалістичного, модерного стилів творення.

Практично кожен із дослідників, хто аналізував розвиток історичної прози, приділяв увагу героєві (образові, персонажеві) такого виду епосу. Деякі дослідники запропонували власні градації “людини в історії”. Цілий ряд науковців прийшов до спільного висновку, що в центрі історичного тексту може бути, крім історичних героїв, і вигадана постать або історичні події, репрезентовані життям маловідомих чи вигаданих персонажів (Л. Александрова, С. Андрусів, Є. Баран, В. Малкіна, Л. Ромащенко, М. Сиротюк, І. Ходорківський та ін.). “Значна частина романів XIX століття на історичну тему побудована так, – зауважує М. Сиротюк, – що в них справжньої історії дуже небагато, що головними героями виступають не історичні постаті, а домислені люди. Історичним же діям відведена другорядна, службова роль: вони допомагають повніше розкрити духовий світ, яскравіше змалювати головних героїв” [19, 26].

Концепція героя історичної прози значною мірою залежала від стильових особливостей текстів, стилю епохи, в яку твір був написаний тощо. Образ героя історичної прози (літератури) формувався з давніх часів (від фольклорних текстів, давньої літератури) і продовжує видозмінюватися. Герой історичної романтичної прози XIX століття є незвичайною особистістю (реальною або вигаданою), яка вирвалася з буденного життя і прагне змін. Він постає перед проблемою “людина і суспільство”, конфлікт особи й маси, неприйняттю героєм сучасної йому дійсності, протиставлення їй героїчного минулого. Однак своєрідністю українського Романтизму було не стільки зо-

браження конфлікту особи і суспільства, скільки піднесення усвідомлення героєм свого обов'язку перед народом [10, 127]"; – висновує Ніна Калениченко. Дослідник української романтичної прози XIX ст. Євген Нахлік звернення письменників-романтиків до значимих подій минулого й сучасного вважав суттєвим кроком уперед "до осягнення соціально-історичної сутності людини. Щоб стати істотою соціальною, персонаж повинен був спочатку стати істотою історичною. Шлях літературно-естетичної свідомості до осмислення соціальної сутності людини пролягав через історичне мислення" [15, 69]. У центрі історичної реалістичної прози XIX ст. стає переосмислення героєм проблем, піднятих у романтичній літературі: "людина і суспільність", "людина і середовище"; проблема взаємин "особистісного "я" та іншої людини" [Див.: 23, 258]. Модерністський роман XX століття змінює романтичне / реалістичне тлумачення особистості в художньому тексті (хоч дещо й запозичує від цих епох), відповідно, наголошуючи на "трагедії знеособлення особистості, трагедії бездуховності, духового омертвіння людини, стадних почуттів раба і неможливості їх позбутися – усе це відбито у відсутності потреби перевірити себе у своєму минулому, розібратися в ньому і нести відповідальність не тільки за свої вчинки, а й слова, думки" [11, 182–183]. Василь Пахаренко підкреслив диференціацію між типами реалістичного і модерністського героя, зазначивши, що людський характер в класичному реалізмі формується-аналізується під впливом певних обставин і подій, а в Модернізмі на перший план ви-

ступає особистість зі своїм внутрішнім світом, "складною душевною організацією" [Див.: 16, 203].

Проблема визначення героя в історичному тексті настільки важлива, що навіть впливає на жанрово-видову класифікацію прози, запропоновану деякими дослідниками. Так, Михайл Бахтін у праці *Роман виховання і його значення в історії реалізму. До історичної типології роману* означив різновиди романів згідно з принципом формування образу головного героя у творі: роман мандрів, роман випробування героя, біографічний (автобіографічний) роман і роман виховання [6, 199]. Складові творення образу героя в таких жанрових різновидах роману справили значний вплив на представлення персонажів текстів у різних стилєвих епохах і жанрових формах. Саме концепція образу героя тексту визначає перебіг подій у творі, його композицію, допомагає глибшому розумінню навколишнього світу, часу, який зображений у творі. Образ головного героя суттєво впливає і на творення історичної прози, її видів і підвидів. Так, Ілля Ходорківський, досліджуючи історико-біографічні твори як тематично-жанровий різновид історичної прози, наголосив на особливій значимості ролі і функцій головного героя в такому виді прози. "В історичному романі на першому місці можуть бути історичні події, а не життя героя твору [...] Для історичного роману зовсім не обов'язково, щоб його головним героєм виступав якийсь визначний історичний діяч, він може бути навіть на другому плані, тоді як в історико-біографічному його наявність обов'язкова і в центрі твору" [21, 152]. Л. Александрова

висновувала, що жанрову природу історичного роману варто розглядати тільки у зв'язку з концепцією головного героя твору і, відповідно, означила два самостійні жанри такого виду прози: "історичний роман – твір про видатні події минулого, які відіграли важливу роль в історичних долях народів [...] Головними героями таких творів є реальні історичні особистості [...]; історико-художній роман – твір про видатні історичні події або знаменні періоди минулого, зміст яких розкривається через долі вигаданих персонажів..." [1, 144]. Різноманітні класифікації історичних творів є вельми умовними. Назвемо до прикладу одну з найпоширеніших, у творенні якої образ героя тексту відіграє важливу роль. Специфіка жанрових різновидів творів на історичну тематику XIX – XX століть обумовлена співвідношенням факту та вимислу (домислу), реального або вигаданого (дофантазованого) героя. Згідно з наявністю таких чинників у історичній прозі Стефанія Андрусів диференціює історико-художні, художньо-історичні і художньо-документальні історичні твори. "В історико-художніх творах на першому плані виступають вигадані герої, реальних історичних осіб або зовсім немає, або вони перебувають на другому плані і служать для твору перепусткою в історичний жанр, підтверджують вірогідність, посилюють історичну інтенсивність зображення [...]. Художньо-історичні твори, в яких історія, документ посідають велике місце в романній структурі, але це художньо перетрансформований документ провідним елементом романного мислення залишається вигадка (домисел) – художній тип

відображення історичної дійсності [...]. Основним структурним елементом групи історичних художньо-документальних творів виступають історичний факт, подія, відображені в документах свого часу, в сучасних наукових дослідженнях істориків і самого автора. Вигадка тут природно поступається місцем домислу, також скутому сюжетом чужого, реального життя" [2, 16–19]. Така класифікація історичної літератури стала однією з базисних і була використана та доповнена в працях багатьох літературознавців (Є. Барана, Б. Мельничука, Є. Нахліка, В. Поліщука, Л. Ромащенко та ін.). Богдан Мельничук зацентрував також на особливостях творення героя в художньо-історичних творах, зазначивши, що ним має бути реальна особа, яка справила помітний вплив на суспільно-політичне, наукове, мистецьке і т. д. життя [13, 4]. Євген Баран у художньо-документальних історичних творах героями означив реальних особистостей, а на перше місце в таких текстах поставив "зафіксований документально історичний факт, основний змістовим чинником у сюжеті твору виступає не вигадка, а домисел" [5, 53]. Також дослідник доповнив класифікацію історичної прози, додавши до неї "белетризовані нариси з історії України".

Підсумовуючи, варто зазначити, що героєм історичної прози найчастіше виступає особа реальна, знакова для свого народу, або вигадана, доля якої розвивається на тлі важливих історичних подій тощо. Образ героя в історичній прозі може впливати на жанрово-видову класифікацію такого виду прози, перебіг подій у творі, його творення залежить від стильових особливостей тексту тощо. Укра-

їнська історична проза XIX століття суттєво вплинула на творення історичних текстів наступних стильових епох (Модернізму, Постмодернізму), склавши основу класичної історичної прози українського письменства.

Bibliography and Notes

1. Александрова Л., *Советский исторический роман и вопросы историзма*, Київ: Видавництво Київського університету 1971, 156 с.
2. Андрусів Стефанія, *Мости між часами (Про типологію історичної прози)*, "Українська мова і література в школі" 1987, № 8, с. 14–20.
3. Антонович Володимир, *Польско-русские соотношения XVII в современной польской призме*, "Киевская старина" 1885, №5, с. 44–78.
4. Багрій Романа, *Шлях сера Вальтера Скотта на Україну. («Тарас Бульба» М. Гоголя і «Чорна рада» П. Куліша в світлі історичної романістики В. Скотта)*, Київ: Редакція журналу «Всесвіт» 1993, 296 с.
5. Баран Євген, *Українська історична проза другої половини XIX – початку XX століття і Орест Левицький*, Львів: Логос 1999, 144 с.
6. Бахтин Михайл, *Естетика словесного творчества*, Москва: Искусство 1986, 445 с.
7. Бойко Надія, *Українська історична проза другої половини XIX ст. (історичні джерела та художній дискурс)*, автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук, 10.01.01, «Українська література» Київ: Інститут Літератури ім. Т. Шевченка Національної Академії Наук України 2002, 20 с.
8. Гречанюк Юрій, Нямцу Анатолій, *Проблеми історизму і традиції в літературі XIX–XX ст.*, Чернівці: Рута 1997, 124 с.
9. Єфремов Сергій, *Історія українського письменства*, Київ: Феміна 1995, 688 с.
10. Калениченко Ніна, *Українська література XIX ст. Напрями, течії*, Київ: Наукова думка 1977, 315 с.
11. Копистянська Нонна, *Жанр, жанрова система у просторі літературознавства*, Львів: ПАІС 2005, 368 с.
12. Марценішко Вікторія, *Історіософська концепція у романах Михайла Старицького "Богдан Хмельницький" і Генріка Сенкевича "Вогнем і мечем"*, [у:] *Вісник Черкаського університету*, Серія: Філологічні науки / Ред. В. Мусянко, Черкаси 2009, Вип. 168, с. 50–56.
13. Мельничук Богдан, *Випробування істиною: Проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі (від початків до сьогодення)*, Київ: Академія 1996, 272 с.
14. Мельнікова Юлія, *Генеza жанру історичного роману «Quid est Veritas?» Наталени Королеви як наукова проблема*, [у:] *Особливості української історичної прози XX століття*, / Ред. Ю. Ковалів, Донецьк 2008, с. 14–46.
15. Нахлік Євген, *Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст.*, Наукова думка 1988, 319 с.
16. Пахаренко Василь, *Основи теорії літератури*, Київ: Генеza 2007, 296 с.
17. Поліщук Володимир, *Художня проза Михайла Старицького*, Черкаси: Брама 2003, 376 с.
18. Радишевський Ростислав, *Роман Генріка Сенкевича "Вогнем і мечем": польська і українська перспектива*, [у:] Сенкевич Генрік, *Вогнем і мечем* / Пер. з польської В. Бойка, Харків: Фоліо 2006, с. 3–18.
19. Сиротюк Микола, *Деякі питання теорії історичного роману*, "Радянське літературознавство" 1961, № 6, с. 25–42.
20. Франко Іван, *Твори: У 50 томах*, Київ 1978, Т.16.
21. Ходорківський Ілля, *Історико-біографічні твори з життя письменників*, Київ 1963, 170 с.
22. Чижевський Дмитро, *Історія української літератури*, Київ: Академія 2008, 568 с.
23. Шумило Наталія, *Під знаком національної самотності*, Київ: Задруга 2003, 354 с.

Anna Kolesnikova

THE SPECIFICS OF THE IMPLEMENTATION OF THE CHRONOTOPE OF THE ROAD IN THE NOVEL *KNIGHTS OF REVENGE* BY OLES' LUPIY

Taras Shevchenko Luhans'k National University, Ukraine

Анна Колеснікова

СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ ХРОНОТОПУ ДОРОГИ В РОМАНІ ОЛЕСЯ ЛУПІЯ *ЛИЦАРІ ПОМСТИ*

Abstract: The article deals with the peculiarities of the merger of time and space in the historical novel *Knights of revenge* by Oles Lupij. A special attention is focused on the disclosure of chronotop of the road in the novel. In the work are represented the course of the Cossacks journey overland at the beginning – to see Hetman, and then their sea fight with the enemy ships. The artistic role of a discrete image of storylines in the work is defined. The article is researching the specifics of the image of the art time, through the techniques of retrospektion and antitsipation. There is investigated that chronotop of the road in the novel is not only the engine of the plot, but also plays a fundamental role in the image of historical time and sign of era.

Keywords: chronotop of the road, merger of time and space, history, discrete image, retrospektion, antitsipation

Творчість сучасного українського письменника Олеся Лупія складають твори різних жанрів, серед яких є чималий доробок поезій, балад, драматичних поем, ліричних циклів тощо. Окремо слід виділити історичну тематику в творчості Олеся Лупія, яка знаходить втілення не тільки в поетичних текстах, але й займає чільне місце в прозовому доробку. За історичний роман *Падіння давньої столиці* та історичну повість *Гетьманська булава* письменника було відзначено Національною премією імені Тараса Шевченка. Дуже захопливими та гостросюжетними історичними перипетія-

ми вирізняється й наступний роман письменника *Лицарі помсти*.

Вітчизняні й зарубіжні дослідники історичного роману *Лицарі помсти* сходяться на думці, що твір відзначається особливим художнім світом, в якому на першому місці постає показ козацької відваги. Євген Гаран відзначає: "Історичний роман *Лицарі помсти*, автор Олесь Лупій, відновлює, продовжує і поширює традиції української пригодницької літератури" [4, 6]. Гостросюжетна фабула розкривається в образі козацького ватажка, відважного провідника, який захищає честь свого роду. У своєму есеї *Слід*

кармінної галери Орест Сливинський відзначає неабияку важливість таких образів в українській літературі, саме в них, зазначає науковець, виявляється духовна культура нашого народу. Про беззаперечну актуальність роману в цілому пише В. Боровий: “Колоритні образи героїв роману Олесея Лупія *Лицарі помсти*, прозора, витончена мова, напруженість подій, нарешті, болюча актуальність теми у наш неврівноважений час неабияк зацікавлюють і тривожать” [3, 5].

Метою нашого дослідження є осягнення інтенсивності та напруженості дії історичного роману Олесея Лупія, яка досягається за допомогою широкого використання можливостей часопросторових зв'язків у творі.

Вивченням літературознавчої специфіки часу й простору займалися М. Бахтін, Д. Ліхачов, Ю. Лотман, Р. Мовчан, О. Зарицький, Т. Салига, О. Стужук тощо. Саме М. Бахтін у праці *Форми часу та хронотопу в романі* визначив зміст терміну: “У літературно-художньому хронотопі має місце злиття просторових і тимчасових прикмет у осмисленому й конкретно-му цілому. Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо-зримим; простір же інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються в просторі, а простір осмислюється і вимірюється часом” [1, 235]. М. Бахтін віддає перевагу часу, вважаючи його рушієм сюжету, а Ю. Лотман більш детально досліджує “сюжетний простір”, який має, на його думку, суттєвіше значення для моделювання поведінки персонажа. Проте розмежування цих категорій має досить умовний характер. Тому, аналізуючи поетику простору й часу художніх творів як самостійні категорії,

необхідно розуміти умовність такого поділу.

Сюжетоорганізуючим мотивом роману Олесея Лупія є мотив помсти, який реалізується за допомогою хронотопу дороги. Вивченням зображальних можливостей хронотопу займався М. Бахтін, його ідеї знайшли розвиток у роботах Н. Гея, Н. Шутая, В. Щукіна тощо. Хронотоп дороги, як зазначає М. Бахтін, допомагає організувати сюжет роману, показати різні соціальні верстви населення, різних за віком, статтю та своїми поглядами людьми. “Тут своєрідно поєднуються просторові й часові ряди людських доль і життів, ускладнюючись і конкретизуючись соціальними дистанціями, які тут долаються” [1, 392]. Хронотоп дороги є стрижнем багатьох романів, серед яких можна виділити й славнозвісний роман *Хитромудрий ідальго Дон Кіхот Ламанчський* Мігуеля де Сервантеса, у якому головний герой зустрічає на своєму шляху різних людей від пастухів до герцогів. Таким чином автор має змогу якнайширшого охоплення зображуваної дійсності.

У історичному романі *Лицарі помсти* хронотоп дороги є тлом, на якому автор має змогу показати якнайширший простір тогочасних українських земель, зобразити якомога більшу кількість людських доль на фоні неспокійного суспільно-політичного становища та розкрити в повному об'ємі художній світ твору. Наратор з перших рядків знайомить читачів з головним героєм твору – Іваном Федоренком, який власне не є історичною особою, але через ставлення до головного героя вимірюються організаційні, політичні та особисті якості історичних осіб, а саме Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Івана Ви-

говського тощо. Подорожуючи Україною Іван Федоренко зустрічається не тільки з гетьманом, кошовим, старшинами й отаманами, а й з простими козаками – саме вони виявляються найбільш відданими справі звільнення українських земель.

За визначенням вітчизняних літературознавців “захист батьківщини (у сучасному розумінні цього слова) та національна свідомість – риси, екстрапольовані запорозькому козацтву наступними поколіннями, а аксіологічними домінантами степового лицарства, за свідченням історичних пісень, були слава, січове братерство, рівність, щедрість, січові традиції, бойова відвага та безпощадність до ворога-іноверця” [7, 214]. У історичному романі *Лицарі помсти* автор зміг виразно зобразити типові риси козацької вдачі, а також окреслити специфічні особистісні риси характеру героїв. Протягом подорожі козаків суходолом і морем, у важких умовах їхніх спільних дій, відкриваються всі сторони лицарської натури. По-перше, у дорозі проводиться відбір найсмільчивіших та найхоробріших воїнів, з десяти кам’янських добровольців залишається лише сім козаків, інші не витримуючи тяжкої дороги повертаються додому. По-друге, у спільних морських баталіях загартовується характери всіх козаків, проявляються їхня мужність та відвага.

Початок роману, у якому подається зав’язка сюжету, є удаваним закінченням подорожі, яка розпочалась задовго до зображених у творі подій. Головний герой у корпусі Богдана Хмельницького та Івана Сірка воював під Дюнкерком і був захоплений у полон еспанськими піратами, що завадило йому разом зі всіма поверну-

тися додому. Тільки тепер “двадцяти-семирічний, стрункий і плечистий, із мужнім обличчям, сіроокий молодик” повертається в рідну Кам’янку, але бачить перед собою спалене село й дізнається про те, що татарська орда не тільки позбиткувала над хліборобами, а й забрала у ясир поміж іншими односельцями його брата та наречену Надійку. Відразу одна подорож переходить в іншу, але остання уособлює вже не особистий порятунок, а бажання якнайшвидше віднайти рідних людей силою забраних у полон. На цьому етапі відбувається динамічне злиття часу й простору, не затримуючись вдома Іван Федоренко згуртовує біля себе чоловіків з якими негайно вирушає наздоганяти татар.

У творі не порушується часово-просторова послідовність – всі події зображуються одна за одною, виявляючи безперервність дій головного героя. Часова форма моделювання художнього світу пов’язана з детальним зображенням одних подій та опосередкованою згадкою про інші, менш суттєві. Увага наратора прикута до відображення ходу подорожі козаків спочатку суходолом – до гетьмана й кошового, а потім їхніх морських сутичок із ворожими кораблями. Починаючи з епізоду зустрічі Івана Федоренка з Богданом Хмельницьким, у романі спостерігається дискретність зображення. Розповідь про зухвалі дії запорожців у Чорному морі перемижується із відтворенням вищих військових рад у гетьманській світлиці. Таким чином, подаються не тільки локальні бої козаків у морі, а й загальне суспільно-політичне становище на українських землях, про нього дізнаємося безпосередньо з діалогів між гетьманом та його полковника-

ми – Богуном, Носачем, Пушкарем, Гладким, Нечаєм, Джеджалієм, узгаальнення наратора в цьому випадку зведені до мінімуму.

У романі спостерігається деяке протиставлення динамічних сцен боротьби козаків під проводом Івана Федоренка з турецькими галеонами, у яких виявляється вся мужність і звитяга запоріжців із статичним сценом у світлиці Богдана Хмельницького. Якщо у першому випадку увага наратора звернена на детальне змалювання просторового плану оповіді: “Човни один по одному приставали до берега, а січовики заповняли увесь простір” [6, 148], то в другому – увага зосереджена більше на часовій зумовленості майбутніх дій та планів гетьмана, просторовий план оповіді подається досить умовно: кімната, світлиця.

Подійний час історичного роману не відрізняється особливою тривалістю – менше, ніж півроку – від початку літа до пізньої осені. Розширення подієвого часу відбувається завдяки прийомам ретроспекції: часто герої твору подумки повертаються в минуле, згадують пережиті події. Найчастіше згадуються дитинство, минулі пригоди, бойові звитяги, так Іван Федоренко подумки звертається до часів його перебування під Дюнкерком та у полоні в еспанських піратів, тоді ж наводяться аналогії минулого з теперішнім для ширшого розкриття образу героя: “Він з прихованим смутком згадував своє перебування на еспанському піратському кораблі, де ніколи не чув доброго слова, а тільки окрики та глузування” [6, 46].

Важливою передумовою для осягнення особистісного світу Івана Федоренка є також сон та прийом ан-

тиципації. Сни головного героя представляють бойові сутички із ворогами, найчастіше з дужими піратами, спогади по яких повсякчас зринають у його пам’яті. Запеклість та правдоподібність снів підтверджуються тим, що уві сні головний герой кричить так, що це занепокоює всіх козаків. У творі крім снів-спогадів є також віщий сон, який наснився герою перед боєм з турецькими супротивниками, і у якому він побачив свою смерть у очах ворога, що заніс шаблю над його головою. Саме такий сюжет відбувся насправді, коли козаки вперше штурмували галеру; на допомогу хорунжому тут вчасно прийшов Гринько П’ястук і це додало впевненості головному герою: “Невже так визначено долею, щоб я далі жив, стояв на цьому місці і вів козаків уперед, не гаючи ні хвилини?” [6, 57]. Далі герой багато в чому покладається на свої передчуття, саме вони заволодівають героєм, який своєю основною місією вважає розшук рідних людей. Спочатку хорунжий покладається на народні прикмети, серед яких найприємнішим для всієї команди було народження на кораблі хлопчика, нещодавно звільненою з полону молодичею – провість довгого й щасливого плавання корабля. Проте не тільки на народні прикмети покладається новий капітан, у своїх діях він керується нікому не зрозумілими передбаченнями. Серед них найбільше обурення серед команди віднайшла пропозиція не штурмом, а викупом звільнити полонянок у Хаджибеї, бо капітан передчував, що серед них є його наречена. Інші передчуття приходять до капітана так само раптово: “...Його несподівано пронизала думка: якщо подарує життя цим полоненим, то ще зустрине свою Надійку, якщо ж

умертвить їх, ніколи вже не побачить її” [6, 124].

Виразною особливістю історичних романів Олесея Лупія є те, що в них зображується не тільки простір однієї території, де відбуваються події, а поступово, через змалювання інших образів, розкривається своєрідність інших країн. Так, зображуючи сина Богдана Хмельницького – Тимоша, наратор вдається до відтворення суспільно-політичного життя Молдови, а розкриваючи активну дипломатичну діяльність гетьмана, показує турецьку столицю, відзначає її своєрідність. Саме в Стамбулі до українського посла доходять чутки про активну діяльність Івана Федоренка та його команди на Чорному морі, таким чином, дві сюжетні лінії знову перетинаються. Сюжетна лінія, у якій зображені вищі військові ради Богдана Хмельницького відзначається більш об’ємним аналізом загальнополітичного становища українських земель. У той час, коли сюжетна лінія, у якій змальовані відважні дії Івана Федоренка позначена локальним простором, але більш динамічним, імпульсивним його зображенням, герої не завжди доходять згоди, розгортаються жваві суперечки, у яких козацькі порядки порівнюються з еспанськими: “Хто б кого там слухав, хто б дозволив висловити свою думку та ще й вимогу простого матроса. А тут – воля, всі рівні, в усіх однакові права, поспробуй піти проти громади – зметуть тебе і відразу ж обернуть іншого” [6, 146].

Просторове розміщення козаків-чорноморців постійно змінюється, кожний епізод їхньої подорожі зосереджений на оволодіння певної території: міста або затоки. Проте слід відзначити, що маршрут козаків у творі

радше є спонтанним вибором, тому часто морський шлях представлений таємничим і незрозумілим.

Єдиним з козаків, який безсумнівно знає свій шлях є Іван Федоренко, для нього він простий і зрозумілий – це шлях помсти. Хоча спочатку його дорога була пов’язана із визволенням рідних людей, але, коли він побачив скільки полонених співвітчизників перебувають на ворожих кораблях, змінює свої переконання й тепер стає на захист багатьох українців. Найвідданішими цій справі людьми залишаються також його односельці, які разом з ним долають всі труднощі морських походів. Як бачимо, наприкінці роману їхня місія не закінчується, галера Івана Федоренка, попри заборону гетьмана, прямує далі на південь, щоб врятувати ще не одне життя від турецької неволі.

Шлях помсти, на який стали найперше кам’яниці, а потім й інші запорожці, задекларований уже в назві роману *Лицарі помсти*. Назва художнього твору в повній мірі відображає концепцію твору, що відбита в післямові до роману. Акцент тут робиться звісно на першому слові назви, саме зображення «лицарів», відважних та мужніх моряків стає основою твору, бо “про колись славетні походи наших предків, – відзначає автор у післямові, – або замовчувалося, або говорилося напівправду, надто лаконічно, ніби між іншим і ледве не ставилося під сумнів, чи українці взагалі могли бути моряками” [6, 155]. У цей час сюжетоутворюючим стрижнем твору є концепт дороги, що в романі виконує зображувальну функцію. Вона реалізується, передусім, у тому, що розкривається широке культурно-історичне тло середини XVII століття в образах

пересічних українців, козаків, старшин, гетьмана, його послів, писарів, полковників, яких зустрічає на своєму шляху головний герой твору.

Отже, хронотоп дороги в романі є не тільки рушієм сюжету, а й відіграє принципову роль у зображенні історичного часу й прикмет епохи. Використання такого хронотопу дозволяє наратору зобразити зустріч головного героя з Богданом Хмельницьким, показати особливості заколоту в Запорозькій січі під час перебування там кам'янів, тобто протягом роману відтворюються чимало зустрічей, які впливають в основному на специфіку світосприйняття героїв. Наприклад, після того, як гетьман відмовив козакам з Кам'янки в допомозі, Іван Федоренко зрозумів, що має покладатися на свої сили, став вимогливішим до своїх товаришів. Запальний за характером головного героя стає ще завзятішим, коли повсякчас на своєму шляху він зустрічає краще оснащені турецькі судна. Проте це не змушує героя визнати свою неспроможність до боротьби на рівних, а стимулює до дії, іноді навіть до некерованого незапланованого протистояння. Але найбільший слід у свідомості козаків, звісно, залишали зустрічі із українськими полоненими, яких сотнями перевозили турецькі кораблі. Саме після звільнення співвітчизників заporожці кожен раз пересвідчуються в правильності свого морського шляху.

Таким чином, інтенсивність та напруженість дії історичного роману *Лицарі помсти* відтворенні за допомогою, по-перше, зображення значного обшару українських земель й активних внутрішньополітичних суперечок на них, по-друге, розширення часопростору твору через залучення

ретроспективних та антиципаційних прийомів, по-третє, контрастного зображення двох сюжетних ліній твору в часопросторовому аспекті. Усі вищезазначені особливості роману реалізуються за допомогою яскраво виявленого хронотопу дороги, який виконує не тільки сюжетоорганізуючу й зображальну функцію, але й впливає на характеротворення персонажів твору.

Bibliography and Notes

1. Бахтин Михаил, *Вопросы литературы и эстетики*, Москва: Художественная литература 1975, 504 с.
2. Бахтин Михаил, *Эстетика словесного творчества*, Москва: Искусство 1979, 424 с.
3. Боровий Василь, *Час лицарів помсти*, "Слобідський край", 22 травня 2001, с. 5.
4. Гаран Євген, *Лицарі помсти*, "Вільна думка" (Австралія), 24 лютого 2002, с. 6.
5. Лотман Юрий, *Сюжетное пространство русского романа XIX столетия*, [в:] *В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь*, Москва: Просвещение 1988, с. 325–348.
6. Лупій Олесь, *Лицарі помсти: історичний роман*, Київ: Задруга 2001, 160 с.
7. Павленко Ірина, *Аксіологія запорозького козацтва у фольклорі*, [у:] *Вісник Запорізького національного університету*, № 3, 2012, с. 214–218.
8. *Поэтика: Словарь актуальных терминов и понятий* / Ред. Н. Тмарченко, Москва: Издательство Кулагиной 2008, 358 с.
9. Сливинський Орест, *Слід кармінної галери: Есеї*, "Березіль" 2005, № 7–8, с. 163–170.
10. Флоренский Павел, *Анализ пространственности и времени в художественно-изобразительных произведениях*, Москва: Прогресс 1993, 324 с.

Anna Kryvopyshyna

**POETICS OF GENRE IN THE CONTEMPORARY HISTORICAL NOVEL
(BASED ON THE NOVELS *BLACK RAVEN* BY VASYL SHKLIAR AND
CENTURY OF YAKIV BY VOLODYMYR LYS)**

Bohdan Khmelnytskyi Cherkassy National University, Ukraine

Анна Кривопишина

**ПОЕТИКА ЖАНРУ СУЧАСНОГО ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ
(НА МАТЕРІЯЛІ РОМАНІВ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА *ЧОРНИЙ ВОРОН* ТА
ВОЛОДИМИРА ЛИСА *СТОЛІТТЯ ЯКОВА*)**

Abstract: The article identifies and analyzes specific features of poetics of modern historical novel genre: dominant themes and their author's conception, peculiarities of designing central images (the main character and historical events), fable and compositional schemes. Novels by famous Ukrainian writers Vasyl' Shkliar and Volodymyr Lys were taken as the object of analysis.

Keywords: artistry, poetics, historical novel, modern literature

Історичний роман початку ХХІ століття значно розширив свої хронологічні та географічні горизонти, художньо осмислюючи події ХХ ст. з певної часової дистанції. Його тематичне збагачення пов'язане з поглибленням проблематики та переоцінкою важливих історичних подій минулої епохи, потребою актуалізації історичної пам'яті, що задає алгоритм образно-композиційному розв'язанню завдань цього жанру. Поетикальні особливості, формозмістові ознаки історичної прози ставали предметом вивчення в працях багатьох учених: М. Бахтіна, О. Білецького, І. Дзюби, В. Дончика, С. Єфремова, М. Жулинського, Д. За-

тонського, Г. Клочека, М. Наєнка, Д. Наливайка, М. Павлишина, В. Панченка, М. Слабошпицького тощо. Особливості становлення, розвитку та типології історичної літератури вивчали Ю. Андреев, Н. Воробйова, І. Мотяшова, В. Новіков, С. Петров. Як один із націєтворчих жанрів трактує історичний роман С. Андрусів. М. Ільницький особливу увагу зосереджує на вивченні ролі документа в історичному творі, функціях автора як своєрідного коментатора чи учасника зображуваних подій. Як правило, об'єктом вивчення ставали історичні романи ХХ століття, проте досі поза увагою науковців залишається жанр сучасного історичного роману – по-

чатку XXI віку, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Межею історичного роману є документалізована хронологія історії, адже його хронологічні рамки мають певну визначеність, яка мотивується наявністю або відсутністю важливих документів, що стосуються тієї віддаленої доби. Побудовані на історичному сюжеті, в художній формі відтворюють певну епоху, певний період історії, поєднуючи історичну правду з правдою художньою, сучасні українські романи С. Батурина *Охоронець*, Є. Добровольського *Моя Рутенія*, О. Ільченка *Місто з химерами*, В. Даниленка *Кохання в стилі бароко*, В. Лиса *Століття Якова*, В. Шкляра *Залишенець. Чорний ворон*, П. Кралюка *Римейк* тощо.

Так, роман Василя Шкляра *Залишенець. Чорний Ворон* написаний на основі реальних історичних подій, автор використав численні документи, архівні матеріали описуваного періоду, вивчив і дослідив чималий пласт таємних звітів та донесень агентури ЧК. У романі, над яким письменник працював майже 13 років, висвітлено одну з найдраматичніших сторінок української історії – повстанську боротьбу українців проти окупаційної советської влади у 1920-х роках.

Ритмічно побудований сюжет розгортається в парадигмі традиційної історичної теми: події відбуваються на тлі воєнних подій 20-х років ХХ століття, спричинених вторгненням чужинців-більшовиків, які відрізняються від української спільноти етнічно та соціально – мовою, звичками, способом життя. Особливість роману – у специфічній монтажній техніці композиції, яка з кінематографічною наочністю передає бага-

топлановість повістування, зміщення ракурсів зображення та виразний поділ тексту на картини. Можемо констатувати наявність характерних рис белетристичного тексту – заглиблення у психологію людських учинків, тяжіння до сюжетності, використання пригодницької та мелодраматичної інтриги, а також виражена авторська позиція.

У романі утримується рівновага між активністю двох форм нарації: по-перше, суто наративної, або особової (від I-ої особи), а по-друге, безособової, анонімної оповіді від III-ої особи. Аукторіяльний тип гомодієгетичної форми персональної нарації, коли оповідач від першої особи повідомляє історію, в якій сам бере участь, переважає в тих частинах твору, де йдеться про події, які безпосередньо стосуються головного героя. Оповідь від імені Чорного Ворона в системі автор-герой-читач зближує позиції творчого дійства, допомагає розкрити внутрішні переживання, показати історію повстання українського народу проти більшовицької влади крізь призму “я” головного героя. Але цією формою В. Шкляр не обмежується, застосовуючи способи активізації реципієнта через прямі авторські апеляції до нього та розмежовуючи мовні партії всезнаючого оповідача й головного героя.

Я-наратор прагне досягнути розвиток реального часу, охопити єдність минулого з майбутнім шляхом екзистенційних роздумів: “А щодо мене самого, то я справді скреготав зубами і міг би схилитися від розпачу й докорів сумління, якби не мав купу навальних гризот” [4, 222]. Саме крізь призму його свідомості проходять фрагменти різновекторних подій, від-

далених у часі й просторі, поданих у вільній комбінації мисленневих реакцій та зв'язків. Дія роману, осмислена через індивідуальні оцінки й досвід оповідача – Чорного Ворона, сюжетно мінімалізована, адже основні “колізії” відбуваються у спектральному аналізі оповідача, що зосереджений на пізнанні власного стану.

Як відомо, найважливішими характеристиками, що забезпечують цілісність сприйняття художньої дійсності й визначають архітектоніку твору, виступають художній час та художній простір. Із погляду зовнішньої композиції роман *Залишенець. Чорний Ворон* складається з чотирьох частин, у кожній з яких не більше п'яти розділів неоднакового обсягу. У творі простежується своєрідна тенденція до членування текстової тканини на розділи, яка, проте, базується на принципі єдності романного часу. Кожний розділ становить собою єдність, у якій час замкнений, подекуди спостерігається його розширення, спричинене введенням історичних документів, довідок, агентурних зведень із конкретною вказівкою на певну дату. На рівні композиції роман хоча й характеризується деякою фрагментарністю, проте зростає увага до деталей, символів, домінує монтажний принцип поєднання частин, кінематографічні засади, що з'являються внаслідок подрібненості частин і розділів. Проте така композиція зумовлена авторським задумом та сприяє розкриттю головної ідеї, тож видається досить органічною, художньо виправданою.

Важливу роль у створенні стрункої композиції епічного твору відіграють персонажі, а саме: їх кількість, порядок і способи введення у

твір, місце в описуваних подіях, групування і взаємини, типовість та реалістичність. Наскрізним персонажем у романі Василя Шкляра, з образом якого пов'язані всі елементи композиції, є Чорний Ворон. Учора колишній офіцер царської армії Чорновус, сьогодні знаменує собою ідеалізований образ українського державницького характеру з партизансько-розбійницькими відтінками, який уособлює безмежну, почасти фанатичну відданість ідеалам визвольного руху. Цей образ дещо гіперболізований та романтизований, що наводить на аналогію до героїчного образу провідця гайдамацького руху Івана Гонти, створеного на сторінках поеми Т. Шевченка *Гайдамаки*. Усі інші персонажі так чи інакше причетні до нього, гармонійно з ним співіснують або вступають у боротьбу, часто подаються крізь призму його бачення чи наділені його власною оцінною характеристикою.

Структуротворчим принципом роману є причетність всіх дійових осіб до війни, яку Росія розв'язала проти Української Народної Республіки в 1921 році, зокрема повстанської боротьби в Холодному Яру. Окрім цього, персонажі характеризуються приналежністю й до різних антропологічних категорій – українських патріотів і російських більшовиків, “своїх” і “чужих”. У романі національна ідентичність, ідея переостають бути лише типом колективних уявлень народу, відтворюваним мітом, вони стають цілісною наративною стратегією, своєрідною сюжетною практикою.

Час у романі протікає то бухливо, динамічно, то, навпаки, докладно зображується кожен день (переправ-

лення Тіни з малим Ярком до кордону, зимові будні загону Чорного Ворона тощо). В. Шкляр успішно використовує такі виражальні можливості художнього часу, як численні ретроспекції, чергування часових ритмів, прийоми “психологізації”, рухливість просторово-часових співвідношень, що виглядає досить гармонійно та слугує для розкриття глибини й трагічності зображуваних історичних подій.

Відтворюючи різноманітні картини холодноряського повстання, наратор указує на конкретні дати подій, що зафіксовані з документальною точністю: “Із донесення уповноваженого Кременчуцького губчека в Чигиринському повіті від 4 листопада 1921 року” [4, 12]; “Був жовтень 1920-го. Стояло бабине літо” [4, 44]. Фабульний час (час дієгезису) і сюжетний час (час дискурсу) ведуть читача до розуміння мінливості подій, коли часова панорама визначає не лише різні періоди повстанської боротьби, але й долю головного героя. Часова циклічність, синхронізована зі зміною пір року, надає романові сюжетної стрункості, а повернення в минуле допомагає збагнути передісторію становлення Чорного Ворона як ватажка повстання. Час дієгезису визначає датування подій, які відбуваються в основному на Черкащині, указує на певний проміжок між ними, експлікуючись з реальним: визначаються роки (“рік 1922-й приніс нам багато розчарувань, але й подарував велику надію” [4, 142]); дні (“наступного дня, в неділю, Ганнуса ледве дочекалася вечора і знов подалася до Високої Греблі” [4, 64]); години (“простояли чи не з півгодини, видивляючись на дорогу” [4,

229]); хвилини (“на роздумування не лишалося ані хвилини” [4, 243]). Часовий ритм в епізодах сутичок з красноармійцями різко змінюється: він стрибкоподібний, неспокійний, ущільнений, стає категорією сюжету, коли одна хвилина вирішує все.

Загалом, художній час у романі В. Шкляра виступає важливим елементом для з’ясування авторської концепції світу. Письменник сприймає час не як однолінійну систему відліку, а як систему з багатьма параметрами, адже він не просто рухається в одному напрямку, але й змінюється стрибкоподібно, іноді взагалі сповільнюється. Поза сумнівом, це розширює виражальні й зображальні можливості роману, допомагає намалювати реальну, художньо правдоподібну картину життя, глибоко проникнути в суть зображуваних історичних подій.

Художній простір у романі поліфункціональний: він виступає і як місце дії (густі ліси Холодного Яру), і як засіб характеристики героя і конкретно-історичного часу, коли саме ліс рятує життя в найскладніших ситуаціях або, навпаки, стає пасткою для ворогів. Наратор то дає загальний план простору з подальшою деталізацією, то через окрему деталь веде читача до загального плану: “Незабаром ми вже були в Лебединському лісі” [4, 355]; “після того, як вони пошуміли довкола Холодного Яру, отаман вирішив перейти до Ірдинських боліт” [4, 336]. Зрозуміло, що саме Холодний Яр виступає важливою структурно-семантичною точкою роману, що реально існує у своїй топографії. Простір лісу набуває деяких символічних рис, слугуючи прихистком для повстанців та відводячи від них смертельну

загрозу, і, навпаки, призводить до загибелі красноармійців: “Сюди, в лісові нетрі, ворог ніколи не показував носа, більшовики навіть великими силами не заходили в незнайому їм глушину” [4, 135].

Художня майстерність Василя Шкляра виявляється в тому, що зовнішній простір слугує своєрідним екраном для внутрішніх ліричних переживань, є важливим засобом для психологічної характеристики героїв у романі. Образ Чорного Ворона набуває концепту символу, уособлює ідею приналежності індивідуума до етнічного цілого. Він стає орієнтиром для морального вибору між двома полюсами “свій” і “чужий”, максимально правдоподібний, хоча й не позбавлений деякої мітологізації та романтичності.

Важливими структурними компонентами роману виступають документи та історичні факти – домислу й вимислу відводиться другорядна роль. Тож художність тут полягає в осмисленні фактів, подій, історичної правди мовою зображально-виражальних засобів, що визначають об’єктивну властивість змодельованої словотворчості, гармонійної формозмістової єдності. Василь Шкляр правдиво й мистецьки переконливо інтерпретує найважливіші події тієї епохи, моделюючи їх у художню образність, що й зумовлює ідейно-естетичну цінність роману.

Отже, точність психологічних характеристик, сюжетна насиченість тексту, широкий спектр емоцій, посилена увага автора до мотивації учинків головного героя – Чорного Ворона, зображеного крізь призму важливих історичних подій та в контексті тієї епохи, любовна колізія –

ці маркери белетристичного тексту можна віднайти в аналізованому романі. Проте варто зазначити, що типовий набір художніх прийомів у романі В. Шкляра набуває індивідуальних рис, що виводить його на інший рівень, забезпечуючи стійкий читацький інтерес та спонукаючи до наукового дискурсу.

Роман Володимира Лиса *Століття Якова* має кілька ознак історичного роману: по-перше, він містить певну концепцію історичного часу, по-друге, в тематичному плані пов’язаний із певними історичними подіями минулого, на тлі яких змальовано окремі людські долі. При цьому тут важлива не стільки історична достовірність деяких деталей, скільки вміння письменника змалювати колорит епохи. Образ Якова стає гравітаційним ідейно-художнім та композиційно-сюжетним центром роману, що об’єднує різночасовий сюжетний матеріал у художню цілісність, характеризується наскрізністю, смисловою, емоційною насиченістю та символічністю.

У романі *Століття Якова* концептуальним стає переплетення реалій минулого й сучасного життя, взаємопроникнення часових площин, єдність плінного й одвічного. Найтрагічніші сторінки української історії ХХ століття (голодомор, Друга світова війна, непрості повоєнні роки) стають тлом, на якому відтворюється не менш трагічна доля конкретної людини, що не зламалася, а пронесла крізь роки віру в краще майбутнє, яке асоціювалося з одним словом – вижити.

Жанр сучасного історичного роману досить демократизувався, часом письменники творять альтер-

нативну версію минулого, вводячи вигаданих персонажів та інтерпретуючи по-своєму конкретні історичні факти. Так, у асоціативно-психологічній структурі роману *Століття Якова* Володимир Лис трансформує історію такою, якою вона закарбувалася в душі Якова, основну увагу зосереджуючи на відтворенні психографічного пляну, моделюванні подій різних часових площин. У основі сюжету роману – спогади про життя Якова Меха, звичайного селянина з Полісся, які подано впереміш із подіями незадовго до його столітнього ювілею, історично конкретні особи висунуті на другий плян чи зовсім відсутні. В. Лис насамперед дбає про достовірність атмосфери часу, що виявляється як у елементах побуту, так і в майстерно виписаній психології головного героя.

Досить серйозні проблеми, порушені у творі: історичної пам'яті, національного поступу, морального вибору, зв'язку людини та історії – дозволяють говорити про певну філософську глибину, яка, проте, не ускладнює його змісту і ще не є достатньою підставою для зарахування роману до елітарної літератури. Не можемо розглядати цей твір і як зразок масового письменства, адже він виходить за межі суто розважальної функції, не співвідноситься з традиційними формульними жанрами, є деякою мірою новаторським. Немає тут і таких загальноприйнятих ознак масової літератури, як карколомний сюжет із захопливими пригодами, схематизм образів, спрощена подача проблематики. Натомість роман вирізняється високим рівнем психологізму, увагою до внутрішнього світу персонажів, спонукає до роздумів,

привертає увагу й мова – загалом літературна, але подекуди пересипана діалектизмами, що надає твору достовірності, правдивості у відтворенні побуту і звичаїв Західного Полісся. Взаємовплив жанрів історичного роману та родинної саги з мелодраматичними колізіями – прикметна ознака стилю аналізованого твору.

Автор пропонує власну художню версію Другої світової війни, що надає романові певної новизни в інтерпретації конкретних історичних подій. Як слушно відзначає Ярослав Поліщук, “часові рамки війни, і її смислове наповнення та ідеологічні акценти, поставлені в романі *Століття Якова*, явно суперечать хрестоматійно відомій версії [...]”. Володимир Лис створює образ Другої світової як некерованої стихії, виверження всесвітнього зла, тотальної катастрофи” [2, 90-91]. Письменник майстерно вписує інтимну біографію героя у велику історію, при чому образ Якова позбавлений героїчності, це не лідер, який прагне суспільних перетворень, це звичайний селянин, який просто хоче жити. За словами самого автора, *Століття Якова* – це “історія українського села, історія Полісся, перепущена через людську долю” [5, 14]. Історизм роману сповнений внутрішньої якості, що насамперед передає не правду реального факту, а правду народного характеру, народного світогляду.

Важливим композиційно-смісловим камертоном книги є дві цитати з першого послання апостола Павла до коринтян, які старий Яків випадково прочитає наприкінці свого складного й незвичайного життя: “І коли це тлінне одягнеться в

нетління, а це смертне одягнеться в безсмертя, тоді збудеться написане слово: «Смерть поглинута перемогою. Де твоя, смерте, перемога? Де твоє, смерте, жало?» [1, 237]. Яків розуміє, що натрапив на ці слова не просто так, адже далі розкривається їх глибоко символічний зміст: «Жало смерти – гріх, а сила гріха – закон. Нехай же буде дяка Богові, який дає нам перемогу через Господа нашого Ісуса Христа» [1, 237]. Чи переміг Яків свій гріх? якою має бути спокута? – такі філософські питання значно розширюють змістові горизонти роману, спонукаючи до більш вдумливого прочитання.

У художній системі роману все працює на розкриття головної ідеї – від мовних партій (полонізми, жаргонізми, поліський діалект, суржик, літературна мова) до випуклих характеристик героїв – Якова, його батьків Платона і Параски, дружини польки Зосі М'ялковської, дітей – нерідної старшої доньки Параски, якій ніколи так і не розкрив їхньої сімейної таємниці, Зосі, Улянки, Ольги, Артема; сільської лікарки Вікторії, яка вважала його своїм батьком; жінок, з якими зводила доля – Уляни, Неоніли, Ганни, Світлани. Багатоголосся епізодичних персонажів хоча й видається непропорційним відповідно до обсягу тексту (всього 246 сторінок), але є художньо вмотивованим, адже надає додаткових характеротвірних драматичних штрихів до образу Якова. Володимир Лис моделює тип персонажа з традиційною сільською ментальністю, прив'язаністю до землі, праці та родинних коренів, це – не активний борець чи революціонер у звичному розумінні цього слова, а свідок історії, пристосованець, який

може витерпіти, здається, все, але не здатен на героїзм та боротьбу. Проте постать героя приваблює своєю щирістю, його життя “не тільки накладається на цілу новітню епоху, воно висвітлює цю епоху несподівано й творчо, а не загальниково й шаблонно” [2, 93]. Художність зображення цього “маленького українця”, а отже, і його естетичний вплив на реципієнта, базується насамперед на його життєвій достовірності – сукупності всіх подробиць та факторів його існування. Іншими словами, у Володимира Лиса правда життя не опосередковується уявленнями автора щодо належної поведінки людини.

Найповніше авторська концепція часопростору втілена в композиційній структурі роману. В основу композиції покладено анахронічну, розірвану часову організацію, що полягає в суміщенні різних часових пластів, які, проте, вкладаються в біологічний час героя і перебувають у межах індивідуальної людської пам'яті. Композиція роману В. Лиса визначається поєднанням автономних, паралельних хроносистем із власними часовими вимірами, які співвідносяться з певними історичними подіями (дитинство Якова – 1910-20 рр. – громадянська війна, юність – 1930-40 рр. – голодомор, Друга світова війна, зрілі роки – 1950-70 рр. – повоєнне десятиліття, часи колективізації, розквіту та занепаду соціалізму, старість – 90 рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст. – незалежна Україна). Це дає змогу зіставляти часові пласти з великими часовими розривами. Рамкою композиції виступає хроносистема сучасності – початок ХХІ століття, на що в тексті хоча й немає прямої вказівки, проте це вгадується опосередковано через побутові деталі.

Зовнішня і внутрішня напруга історичного нарративу забезпечується тим, що автор монтує композицію роману з різнопланових сцен, розповідь ведеться у двох вимірах – “теперішньому” (час напередодні столітнього ювілею Якова) та “минулому” (головний герой неквапно пригадує історію власного життя). Спочатку поринути в спогади діда спонукає дівчина-приблуда Олена, розпитуючи про молоді роки, але згодом оповідь йде за власною інерцією, ніби й поза свідомістю Якова. Письменник майстерно користується кінематографічним прийомом паралельного монтажу, поєднанням двох часових вимірів. Монтаж різночасових пластів ускладнює композицію, дає можливість маніпулювати художнім часом, будувати нетиповий часовий каркас твору. Переходи між хроносистемами стають одним із засобів концентрації додаткової психологічної напруги, посилюють інтригу, хоча іноді й уповільнюють розвиток подій у кожній окремій хроносистемі. Структура художнього часу роману *Століття Якова* присутньо ускладнюється також внутрішніми пропорціями таких його різновидів, як: сюжетний, індивідуальний, соціально-історичний, подієвий, ліричний, авторський і персонажний. В. Лис не перевантажує текст психологічними екскурсами, майже наскрізна діалогічність робить дію динамічною, позбавляє розлогих описів.

Отже, *Століття Якова* – це справжній художній літопис України ХХ століття з її суспільними та індивідуальними трагедіями й маленькими людськими радощами, настільки точно тут виокремлені віхи української історії та лаконічно зображені

основні події. Має рацію Л. Скорина, стверджуючи, що роман “повертає сучасного читача від легкого розважального читива до роздумів про долю людини в контексті складних перипетій ХХ століття, реанімує увагу до простої негероїчної особистості” [3, 105].

Загалом, жанр історичного роману сьогодні набуває особливих рис, історія приваблює сучасних письменників багатьма загадками, які вони намагаються розгадати, озброївшись мистецькою інтуїцією, повному інтерпретувати найтрагічніші сторінки української історії. Можна з упевненістю говорити про формування жанру сучасного історичного роману як такого, що вирізняється особливим типом поєднання ознак елітарної та масової літератури, що й визначає природу його художності. Наша розвідка лише деякою мірою окреслює означене питання, тож вивчення поетики сучасних історичних романів залишається актуальним та перспективним напрямком досліджень.

Bibliography and Notes

1. Лис Володимир, *Століття Якова*, Харків 2012, 240 с.
2. Поліщук Ярослав. *Ревізії пам'яті: літературна критика*, Луцьк: Твердиня 2011, 216 с.
3. Скорина Людмила, *Загадки Володимира Лиса*, [у:] *Літературознавство. Фольклористика. Культурологія: збірник наукових праць*, Черкаси 2011, Вип. 10, с. 94-105.
4. Шкляр Василь, *Залишенець. Чорний Ворон*, Харків 2011, 384 с.
5. Якименко М., *Небо має вислухати всіх*, “Голос України”, 29.01. 2013, №18 (5518), с. 14.

Valeria Knyazieva

IMAGES OF ANIMALS IN THE WORKS BY IVAN CHENDEI

Ukrainian National Academy of Science, Ukraine

Валерія Князева

ОБРАЗИ ТВАРИН У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ЧЕНДЕЯ

Abstract: Ivan Chendey creation shows tight connection of man and animal world, that is based on traditional Slavic beliefs about cosmic unity of man and nature. Animal world is tightly connected with human being in his creation, it is an important element of every human life. Imagination of ancient Slavic people about animal world is tightly connected to archetype of The World Tree that is the bond of three universal spaces (lower, middle and upper). Animals are associated with each of three worlds: fish, snakes – with lower space (amphibians), animals and domestic animals –with middle space (land), birds – with upper space (sky, air space). The article shows specificity of animals and domestic animals in Ivan Chendey creation in context of their connection with The World Tree. There is analysed animals image system in the context of their contact with image system of world of men.

Keywords: image, fauna, The World Tree, archetype, mythology, consciousness

Роль різноманітних представників фауни у первісній мітологічній свідомості досить значна, адже людина «наділяла тварин, які жили поруч з нею, людськими рисами, таким чином, ніби олюднюючи навколишню природу» [3, 357]. Уявлення давніх слов'ян про тваринний світ тісно взаємодіють з архетипом Світового Дерева, що є «зв'язком трьох вселенських просторів (нижнього, середнього і верхнього)» [3, 358]. Так тварини пов'язані з кожним з трьох світів: риби, змії – з нижнім (земноводним), звірі, свійські тварини – з середнім (власне землею), птахи – з верхнім (небом, повітряним простором).

У творчості закарпатського українського письменника Івана Чендея особливу увагу приділено тваринам, пов'язаним з середньою частиною Світового дерева. Як зазначає В. Войтович, предки вшановували «великих та сильних диких звірів та тварин [...] Вони вбачали у них своїх предків, охоронців роду-племіні. Кожен такий звір міг бути або братом або батьком у звіриній подобі, а тому їм приносили жертви» [1, 516]. Згодом люди почали використовувати тварин для своїх потреб, так з'явився розподіл на тварин свійських та диких.

Серед свійських тварин особливу роль на господарстві виконувала ко-

рова. Корова в народному фольклорі вважалася добродієм та опікуном, асоціювалася з матір'ю та жінкою, «вважалася, що в шкірі корови зосереджена чудодійна сила, а тому нею освячували хату та обійстя» [1, 517]. У спогадах про роки дитинства в героя повісти *Луна блакитного овиду* (1966) закарбувався образ корівки Ружани, без молока якої не обходився жоден обід у батьківській хаті. Давні слов'яни вірили, що «молоко – це не просто їжа, а космічна енергія, що несе в собі велику життєдайну силу» [1, 320]. Так, молоко корови стало для Івана енергетичним продовженням молока матері, з яким він увібрав безмежну любов до життя, до природи, до людей. Дитинство асоціюється в Івана з запахами молока, хліба, капусти, що завжди були символами столу у прадавній хаті: «Тих звабливих пахощів не забути довіку, як не забути свого дитинства в рідному батьківському гнізді, як не забути луни блакитного овиду, що завше озивається початком ходжених і ще не сходжених доріг...» [8, 193]. Образ улюблениці родини Чендеїв корови Ружани знаходить своє відображення й у інших творах письменника, у яких наголошено на високому інтелекті тварини, що наближається до людського, сприймання її як повноправного члена сім'ї. В оповіданні *Ружана* (1947) зображена трагедія багатодітної родини Побиваних, у яких за борги відбирають останню матеріальну цінність – корову. Корова для Побиваних не лише засіб прохарчуватися самим та отримати мізерний статок із проданого молока, це й мітологічний оберег їх роду. У творі зображено велику повагу господаря та дітей до корови, якій завжди виносили окраєць коржа

з хати, що їла родина. Разом із жалем господарів зображений і сум прощання самої корови, яка усе відчуває не гірше за людину, сповнена тими ж самими радощами й гіркотою: «Ружанка йшла покірно. Мукала, оглядалася. Бо, мабуть відчула: більше ніколи їй не бути на подвір'ї Ілька Побиваного, більше ніколи не їсти смачні полонинські трави з Ясенової, не пити студеної води з Яворини і Затіні. З ярмарку ляже дорога на чужий двір» [7, 24]. На мітологічному ототожненні тварини і людини, що, згідно з вертикальною структурою Світового дерева, розташовані на одному рівні, наголошує герой повісти *Казка білого інею* (1973) Маркусь: « – Тіло! Все одно тіло! Що в телиці, то і в дівки!... Природа одна!...» [8, 358]. Так підсвідомість селянина сприймає тварин, які проживають із ними, на важливому онтологічному рівні. У повісті *Казка...* моменти, пов'язані з подіями в житті членів окремої родини, тісно переплетені з подіями життя корови Ружани, яка мешкає на їх обійсті. Народження телички через два дні після похорону донечки Юлинка заповнює порожнечу енергетичного простору, що виникла внаслідок страшної втрати. Гармонія відновлюється шляхом заміщення одного біологічного елементу іншим. Вибір імени для телички носить характер особливого ритуалу, подібного до вибору імени для людини. Ім'я для корівки пропонує кума дітей Василя, на що господиня захоплено відповідає: « – Ви, кумо, після таїнства хрещення з іменами приносили моїх, а тепер похрестили нівроку й теличку!» [8, 352]. Так теличка стає повноправним членом родини, зазнає своєрідного символічного хрещення, як і людська дитина.

Гармонійне співіснування тварини та людини, базованого на прагненні збереження, піклування та удосконалення оточуючого світу природи, зображено в оповіданні *Альонка* (1979). Сарничка Альонка стає першою сходиною до досягнення добра для дівчинки Наталки. Але після вимушеного переміщення дикої тварини до державного вольєру, сарна втрачає інтерес до життя. Наприкінці твору бачимо авторське обґрунтування цієї проблеми, заснованого на пошуку справжніх та вічних цінностей, єдиних для світу природи, частиною якого є й людина: «Чого їй не вистачало за тим дротом у впорядкованому заповіднику з достатком кормів, з водопоєм, з належною охороною та відсутністю безпеки з боку хижих звірів?.. Невже й вона звикла до ласки й любови? Невже і їй уже не вистачає цього великого скарбу на землі, якого звідала один раз?» [9, 323]. Крізь такий погляд вбачаємо і важливість перебування живої істоти в полі істинних цінностей, органічних для світу природи. Натомість штучність, навіть оповита благодійною метою, не здатна прийти на зміну природньої досконалості та викоринити її. Так І. Чендей піднімає у своєму творі проблему соціально-політичної утопії ХХ віку – «золотого віку» комунізму як «відродженої у рамках класової боротьби мітологем», уявлення про яку «існувало ще в античному світі, як щасливий і безтурботний стан первісного суспільства» [4, 471]. Вражає жорстокість, із якою службовці держлісгосподарства виловлюють сполохану тварину і міцно зв'язують у кузові машини, щоб не втекла. Ситуація подібна до того, як советська влада примусово підкорювала собі людину, обіцяючи ідеальне майбутнє зі всіма

матеріальними благами, але без права на власний вибір. Сарна Альонка по-людськи реагує на зміну стилю її життя, проявляючи емоції, притаманні високорозвиненим істотам: плаче, сподівається, згадує, аналізує нову ситуацію тощо.

Перенесення рис людини на тварин реалізоване письменником в оповіданні *Лиска* (1967). Незвичною особливістю цього твору є постать головної героїні, яка мислить людськими поняттями, але не є людиною в біологічному сенсі. Дослідник В. Войтович зазначає, що коня давні предки вважали побратимом, а «одним із найбільш архаїчних у нашій мітології є образ вершника (святого, билинного героя і т. інше), що поборює змія» [1, 525]. Тож «кінь – атрибут вищих богів та святих і водночас хтонічна істота, пов'язана з культом родючості та смерті» [1, 525]. Кобила Лиска протягом свого життя існує ніби у двох площинах – мітологічній та онтологічній. Мітологічні інтенції Лиски наближають її до втілення у божественну сутність; кобила у творі є відстороненим і мовчазним спостерігачем суспільних аномалій, які виникли в умовах правління мадярського окупаційного уряду. Образ Лиски апелює до свого сакрального значення коня в контексті мітологемі Світового дерева, є об'єднуючим атрибутом «центрального» світу, та, за своїми магічними властивостями, і «верхнього», який «уособлює небо, Космос» [1, 524]. Так, персонаж Лиски покликаний дати загальну оцінку подіям, свідком яких вона стала, апелюючи до високих ідей філософського осмислення існування суспільства, марності та антигуманності в ньому. М. Хорошков, аналізуючи оповідання І. Чендея *Лиска* у своєму дисертаційному дослід-

дженні, убачає в ньому відгуки до філософії екзистенціалізму ХХ століття (А. Камю, Ж.-П. Сартр, С. К'єркегор, К. Ясперс, Н. Аббан'яно) [5, 34].

Отже, беручи за основу «унікальні категорії буття людини», письменник послуговується архетипною універсальністю, уособленою у мітологемі Світового дерева. В онтологічному сенсі через мітологему Коня в *Лисці* відображено проєкцію суспільства загалом на постать окремої людини, доля якої типова для цього суспільства. В оповіданні наголошено на асоціації, пов'язаній із життєвим шляхом тварини та людини: « – Боже!... До чого, сарака, невинна худобинка може дожитися і дослужитися на світі білому!... Так, певно, і чоловік-неборак!...» [7, 296]. Водночас онтологічна площина твору має своє мітологічне підґрунтя, засноване на язичницьких віруваннях слов'ян про смерть та існування після смерті. За давніми звичаями, старих та немічних родичів, від яких уже не було користі на господарстві, діти переставали саджати за спільний стіл, змушуючи харчуватися недоїдками. Або ж узагалі відвозили подалі від дому та залишали помирати від голоду, адже «знищення старих не вважалося ні злочином, ні аномалією, бо в людини була перспектива нового відродження» [2, 30]. Мислення господаря кобили Лиски цигана Андерса засноване на підсвідомій мітологічній парадигмі, базованій на поняттях користі та шкоди. Вповні вдовольнившись працездатним потенціалом тварини, він без жодних сумнівів залишає її, стару та немічну, на неминучу загибель. Подібний зразок мітологічного мислення спостерігаємо і в оповіданні *Тестамент* (1948). Син із невісткою шкодують навіть кухлик молока для

старої баби Семенихи, вважаючи її «зайвим ротом» через старечу непрацездатність.

Разом із позитивним антропоморфним образом кобили Лиски у творі письменник зображує в мітологізованому образі старої вовчиці опозиційну їй ворожу силу, яка у відкритому бою намагається позбавити Лиску життя. За народними віруваннями, «вовк – символ хижачтва, невгамовного голоду, швидкості» [1, 519]. У мітологічних уявленнях багатьох народів вовк – тотемічний звір, пов'язаний із богом війни, загарбництвом, підкоренням. Стара вовчиця у творі виступає верховним поводителем – «плем'я своє учила настирности і невідступности в боротьбі за життя» [7, 312]. Але всі спроби вовчого племені перемогти Лиску зазнають остаточної поразки. Лиска позбавляє стару вовчицю головної її зброї – гострих зубів, після чого та вже не здатна здобути поживу, а Лиска перестає боятися хижака. Так, образ старої вовчиці, що повторюється у її нащадках, тяжіє до усвідомлення комплексу «людини-вовка», дослідженого з психологічної точки зору З. Фройдом. Він об'єднує мітологічні уявлення про вовків, у яких відтворено мотив перевтілення людини у вовка. Так ворожа для людини сила виступає в оповіданні «одночасно в ролі жертви (вигнанця, гнобленого) та хижака (вбивці, гнобителя)» [3, 242]. Лиска у розв'язці твору, навіть уже втративши минулу міць, зберігає за собою статус переможця над смертю, над злом так само, як і простий чесний трудівник завжди перемагає своїх гнобителів якщо не фізично, то у своїй свідомості, виходячи із загального закону перемоги сильного добра над мізерним злом.

Мітологічний мотив перевтілення людини у вовка, зважаючи на зближення представників родини псячих вовка та собаки, наявний в оповіданні *Тарко* (1960). Сюжет твору побудовано на казково-магічній вірі давніх слов'ян у можливість особливого типу людей перетворюватись у тварин, птахів, дерева або каміння, «отримуючи здатність робити те, що роблять боги і герої» [1, 519]. Після смерти старий Петро Грабчук повертається до своїх родичів у вигляді прибудного пса, якого нарекли Тарком. З огляду на мітологічний підтекст твору, в оповіданні присутня причина такого повернення – непослух дітей перед заповітом батька, адже, як відомо, воля батьків завжди була законом для нащадків: «...Як помирав старий батько, як наказував берегти майно і погрожував, що з того світу прийде вартувати газдівство» [6, 124]. Сприймання реалій оточуючого світу героями – це сприймання дійсності згідно з основами мітологічного мислення, для якого первородним чинником кореляції знань і набуття досвіду відбувається через осягнення «інших світів», які мають здатність вплітатися у дійсність, мати на неї певний вплив.

Посередником між світами людськими та духовними в доісторичні часи вважали сон. Давні українці вірили, що «мандри душі в іншому світі – це і є сон. Коли душа вертається до тіла, сон припиняється. Коли душа відлітає від тіла назавжди, настає смерть. Від того спілкування з іншим світом уві сні постали віра у сні й ворожіння по снах» [1, 495]. Після смерти старого батька, синові Дмитрові наснився сон, «що батькова душа перекинулася в чорного пса й прийшла вартувати газдівство» [6, 124]. Як бачимо, сон

стає пророчим, а в Дмитра не виникає жодних сумнівів, що батько повернувся в іншому втіленні. Образи старого Петра та чорного пса-вовка об'єднує їх атрибутивна приналежність до мітології Світового дерева. Наприкінці свого життя Петро Грабчук любляв відпочивати в затінку старої груші, тим самим ніби наближаючись до осягнення світів, які сформовані у свідомості людини за допомогою релігійних спадкових вірувань та підсвідомісних рушійів, що апелюють до архетипної універсальності – в її земному втіленні реального дерева. Так само і пес Тарко, відчуваючи неминучу смерть, «лежав під старою грушею, звернувшись бубликом, витягав ноги, знову звивая і скавулів» [6, 138]. Подібні психологічні рушії, які керують людиною в певних типових ситуаціях, бачимо і в оповіданні *Тестамент*, де героїня твору на схилі літ ніби переміщується в енергетичну площину Світового дерева, втіленого в образі старої груші на садибі.

Мітологізований образ вовків як представників злої нищівної сили та опозиційної йому мітології скрипки як символу незнищеного добра й атрибуту Світового дерева, зображені письменником в повісті *Іван* (1965). Старий сільський музикант Петро Ясенова виходить на вищі щаблі осягнення істинності світу за допомогою гри на скрипці, інструменту, якому він присвятив все своє життя. Скрипку за мітологічними властивостями можна вважати продовженням Світового дерева, починаючи вже з її матеріальної оболонки, традиційно виготовленої з благородних порід дерев-довгожителів, деревина яких доволі міцна й зносостійка для подальшої обробки. Давні вірування приписували скрип-

ці божественне начало, здатність впливати й змінювати долю людини. Винайдення цього інструменту приписують біблійному цареві Соломону. За легендою, Соломон був змалку німий. Але Бог сказав, що він промовить тоді, коли дерево заговорить. Невдовзі премудрий Соломон зробив скрипку» і Господь «рознімив» його [1, 483]. Скрипка особливо шанована в українців Карпат – це найпоширеніший музичний інструмент народних легенд [1]. Завдяки сильному духовому зв'язку із своєю скрипкою, в Ясенові актуалізуються риси Орфея – легендарного співця й музиканта, наділеного «магічною силою мистецтва, якій підкорялися не тільки люди, але й боги, і навіть природа» [4, 262]. Високий ментальний потенціал скрипки є у творі своєрідним медіатором між духово досконалою постаттю Петра Ясенови та універсальною мітологою Світового дерева. Письменник уводить у текст твору історію з життя Ясенови про те, як його скрипка стала «щитом» та символічною «зброєю» перед злом в образах тварин-хижаків вовків: «Я стою, і вовки стоять. Я дивлюся на них, а вони дивляться на мене. Я рушаюся, і вони рушаються. «Будь-що будь! – думаю собі. – Так легко із цього світу не йду!» І взяв я скрипку та й заграв наостанок. І такий мені жаль учинився, що мушу молодий пропадати, а дома залишаються малі діточки на жінчину голову, що видиться мені – і моя скрипка уже гіреними слізками плаче. Не тямлю нині уже, довго я грав чи не довго, пам'ятаю лишень, як вовкове голови до неба попіднімали і жалісно завили самі... А потім взялися й зникли у гущавині...» [9, 32]. Так мітологічний підтекст допомагає реалізує в повісті *Іван* неписаний закон сві-

тобудови, заснований на гіпотетичній стійкості позитивних первнів, здатних перемогти будь-який негатив, не вступаючи з ним у двобій: адже зло на рівні такої бінарної опозиції вже має безапеляційний статус жертви (переможеного) перед гармонійною силою добра.

Отже, у творчості Івана Чендея представлено тісний взаємозв'язок людського та тваринного світів, що заснований на традиційних слов'янських віруваннях про космічну єдність людини і природи. Тваринний світ тісно переплітається у його творчості з людським буттям, стає важливим елементом кожної людської екзистенції.

Bibliography and Notes

1. Войтович В., *Українська міфологія*, Київ: Либідь 2002, 664 с.
2. Еремина В., *Ритуал и фольклор*, Ленинград: Наука 1991, 206 с.
3. Лозко Г., *Українське народознавство*, Київ: АртЕк, 2004, 472 с.
4. Токарев С., *Мифы народов мира*, Москва: Советская энциклопедия 1980, Т. 1: А-К, 672 с.
5. Хорошков М. *Художній світ Івана Чендея*: дисертація ... кандидата філологічних наук, 10.01.01, "Українська література", Маріуполь: Маріупольський державний гуманітарний університет 2007, 210 с.
6. Чендей Іван, *Ватри не згасають. Оповідання*, Ужгород 1960, 142 с.
7. Чендей Іван, *Вибрані твори*: В 2-х томах, Київ: Дніпро 1982, Т. 1: *Оповідання. Птахи полишають гнізда...*: Роман / Передмова М. Жулинського, 623с.
8. Чендей Іван, *Вибрані твори*: В 2-х томах, Київ: Дніпро 1982, Т. 2: *Повісті: Роман* / Передмова М. Жулинського, 516 с.
9. Чендей Іван, *Калина під снігом: Повісті, оповідання*, Київ 1988, 399с.
10. Чендей Іван, *Теплий дощ: Повісті. Оповідання*, Київ 1979, 348с.

Olena Hinda

THE SYNTHESIS OF LITERATURE AND FOLKLORE IN THE POETRY OF UKRAINIAN MIGRANT WORKERS IN ITALY

Ivan Franko Lviv National University, Ukraine

Олена Гінда

СИНТЕЗ ЛІТЕРАТУРНОГО І ФОЛЬКЛОРНОГО В ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ У ІТАЛІЇ

Abstract: The poetic heritage of Ukrainian migrant workers in Italy was analyzed according to the way folklore and literature is represented in it. These relations are reflected on the plot, poetic and composition levels of the text. It was shown the folklore and literature preferences in the poetries as reflection of social, mental and educational characteristics of the authors and those cultural preferences which were formed and represented in the texts.

Keywords: Creativity of Ukrainian migrant workers in Italy, folklore, literature, poetry, genres

Джерельною базою запропонованого дослідження слугували поетичні твори українських трудівників у Італії, опубліковані в 2001 – 2011 роках на сторінках першого україномовного періодичного видання на Апеннінах – християнського часопису українців у Італії *До Світла*. З причини раритетності журналу і його малодоступності для читача цей творчий доробок (більш ніж 800 поезій) є практично недослідженим. Проблема творчості українських заробітчан в Італії вже потрапляла в поле зору сучасних науковців: Олени Пономаревої [14], Олени Герасименко [6], Віктора Соколова [19] та деяких інших, але лише принагідно. Згадувані поезії досліджувалися й нами у низці статей крізь оптику

репрезентації в них традиційно-культурних і фольклорних елементів [7], [8], [21]. Мотивацією до написання статті стала відсутність наукових праць, у яких було би досліджено фольклорні й літературні вияви в поетичному доробку українських трудівників в Італії, тому метою пропонуваної розвідки є спроба заповнити цю прогалину. Методологічним орієнтиром в інтерпретації матеріалу слугували ідеї сучасної фольклористики про різновекторність та розмаїття сучасних фольклорних форм, розширення оптики їх дослідження [4], [5], [16], [17]. У цьому контексті питання взаємодії (виявів, співіснування) літературної та фольклорної традицій у творчості українських заробітчан в

Італії убачаємо актуальним і таким, що потребує наукового аналізу.

За формальними і змістовими ознаками більшість поезій згаданого творчого доробку має атрибутику народних, фольклорних. Сучасна фольклористика трактує фольклор як “сукупність різномірних неречових способів творення, закріплення, збереження і передачі у форматах активного функціонування – традиційного досвіду різноманітних соціальних, професійних, вікових та інших груп, колективів, співтовариств, які утворилися з різних причин і мотивацій” [16]. Ця теза Бориса Путілова є однією з засадничих у трактуванні сучасних фольклорних виявів, незважаючи на вразливість словосполучення “неречові способи творення” у стосунку до аналізованого корпусу текстів, бо досліджувані поезії мають друкований формат і є авторськими. Однак ще дослідники заробітчанського фольклору ХІХ століття звертали увагу на неоднорідність і складність проблеми авторства текстів й зазначали вписуваність цієї проблематики у фольклористичне наукове поле. Динамічна фольклоризація авторських творів періоду зародження заробітчанської поезії була предметом наукової уваги Софії Грици, яка наголошувала, що формування внутрішніх комунікативних і колективізуючих традицій у середовищі заробітчан ХІХ століття не лише активізувало їхню пісенно-поетичну творчість, але стимулювало збереження авторства творів як важливої його складової і загалом заробітчанського контексту. Спираючись у своїх висновках на праці Бориса Путілова, вона писала: “...Зростання свідомості (заробітчан – *О. Г.*) викликало у новому заробітчанському фольклорі прагнення до утвердження

творчої індивідуальності, до закріплення авторства за творами (письмівка наша – *О. Г.*). Свідченням цього є новотвори про еміграцію, заводські, шахтарські пісні, окремі з яких друкувались на сторінках преси з позначенням авторів, отже, побутовали вже не тільки усно, а й у літературі” [9, 28-29]. На думку Б. Путілова, для нового народного поета “фольклорна традиція ще дуже важлива річ, але він ставиться до неї вже не як народний співець, органічно з нею пов’язаний, а підходить до неї ніби ззовні, більш свідомо, цілеспрямовано, по-літературному [...]. І якщо, з одного боку, в робітничому фольклорі виявляється така закономірність, як посилення і поступове панування літературної якості, то з другого – відбувається масовий перехід літератури у фольклорну практику, у фольклорний побут” [15, 1419]. Ці спостереження вчених є засадничими для нашого дискурсу, оскільки взаємопроникнення і взаємовпливи двох стихій – фольклорної та літературної – наявне в аналізованих поезіях наскрізно.

Деякі автори не підписували свої поезії або підписували їх лише ім’ям, чим, на нашу думку, підкреслювали типовість, узагальненість своєї історії. Поза тим, існували й інші причини анонімного авторства: приміром, деякі поезії при всій подібності їх сюжетів, були водночас надто особистими й автори не могли оприлюднити своє ім’я. Одним із таких прикладів є ліричний триптих невідомого автора, опублікований у часописі 2006 року [1], [2], [3]. Зауважимо: автор залишає свої поезії без підпису і це є свідомою й акцентованою його позицією: вочевидь є вагома причина для цього, навірогідніше та, що прототип головного героя міг бути впізнаним. Крізь призму

такої авторської коректності й делікатності достовірність зображуваного стає ще більш переконливою.

Назви триптиха – як згорнутий сюжет життя героїні: *Я жду, Як вернись..., Дай, Боже....* У трьох поезіях умістилася жіноча доля: юність, перше кохання і життєві дороги, що розвели закоханих по різних континентах. Три поезії – ніби ескізи життя героїні, у яких за ніжною акварельністю стилістики – неймовірної сили почуття й емоції. Таке поєднання дає змогу ледь окреслені у тексті життєві колізії “до читувати” і “розгортати” у підтексті. У кожній з поезій – свої мотиви, які ніби «підсвітлюють» образ головної героїні іншими відтінками і доповнюють наскрізний сюжет новими деталями. Кожна поезія є іншою за домінуючою образністю, символікою, ритмомелодикою і за жанровою належністю. Перша поезія *Я жду* надто очевидно наближається до ліричного монологу з відчутними автобіографічними алюзіями: “Так п’яно пахли щастям маті-оли... / Зірки раділи. Й місяць уповні / Чув над селом прекрасний сильний голос... / Чом не сказав, що ті пісні – мені? [...] / Ти поруч був. Звучала пісня близько. / Чом плів вінок з ромена не мені? / Чом серце так болить за тим хлопчиськом, / Якого бачу часто лиш у сні? / Відходить з сумом удовине літо / В минуле, в пам’ять, в глибину... Сторіч... / Коли мені яскраве сонце світить, / У тридев’ятім царстві в тебе – ніч. / [...] Весняні вечори ... Мигтять зірничі. / Десь засинає рідне нам село. / Дай, Боже, уві сні хоч надивиться / На те святе, що серце зберегло. / Ти не зробив тоді до щастя кроку, / Тепер ні сил не мають, ні надій – слова. / Такі між нами відстані і роки – / Лиш телефон ще з двох боків співа... / Не доче-

каюсь, знаю, я ніколи / Руки твоєї, серця і вінка, / Най береже тебе Святий Микола! / Я жду. Я жду. Я жду твого дзвінка” [2, 54].

Локалізація аналізованих поезій у часопросторі іншої країни допомагає осягнути авторську творчу лабораторію, у якій усе підпорядковане одній меті: тут, на чужині, поділитися головним і наболілим, бо “хто ж нас ще почує?”. Така позиція вочевидь найменшою мірою стимулювала поетів-неофітів до пошуків версифікаційних і образних ефектів: вони огортали свої думки передусім у ті форми поетичних висловлювань, які існували в арсеналі їхньої етнокультурної пам’яті й були відбитком “свого” культурного світу. “Відчуття” ж правил жанру існує у митців на підсвідомому рівні: вони їх органічно природно розуміють, “думають ними”, як мати Пантелеймона Куліша “думала піснями”. Феномен жанрової пам’яті свого часу глибоко і всебічно дослідила відома літературознавець-жанролог Лілія Чернець, яка писала, що пересічна людина зберігає у своїй пам’яті ті “шухлядки” ознак, які притаманні й характерні для певного літературного жанру [19].

Як засвідчує більшість поезій згаданого доробку, типологія, стереотипія і архетипи традиційної культури і фольклору, є набагато вартіснішими для авторів і значно більшою мірою впливають на їхню творчість, бо не лише онтологічно вкорінені в їхню пам’ять, а є невід’ємною складовою менталітету. На прикладі аналізованого триптиху можна переконатися у правильності таких висновків, бо сюжет наступної поезії авторка огранює саме у народнопоетичну жанроформу: “Як вернись додому, / Вийду в наш садочок, / Відшукаю свого / Милого слі-

дочок. / Не знайду слідочок, / Бо поріс травою... / Плачуть-плачуть очі, / Милый, за тобою. / Ти любив дерева / Напоїть водою... / Як вони сумують, / Саджені тобою. / Чом, зозуле, двом нам / Солодко кувала? / Чом так щедро роки / Щастя дарувала? / Вже твої онуки – / Як стрункі тополі... / Не забудем, рідний, / Ми тебе ніколи!" [3, 54].

Як бачимо, жанр народної ліричної пісні *Піду я в садочок...*, що записав свого часу Павло Чубинський, виявляється тою єдиною і найорганічнішою формою, у якій автор може розповісти про "те святе, що серце зберегло". Образність і життєдайна настроєвість народнопісенної традиції пом'якшує драматизм першої поезії, а згадкою про внуків героїня ніби перегортає сторінку щемних спогадів і відкриває нову: про радість буття і його справжні «змісли». Завершальна поезія ліричного мікроциклу урівноважує емоційний фон усього триптиху вже самою назвою – "Дай, Боже ...". Апеляцією до Божої волі, як до єдиної і абсолютної сили, що умиротворює, найвиразніше підкреслено всеперемагаючу силу любові, для якої не існує відстаней і років, а є лише просте і найбільше щастя – знати, що твій коханий "живий-здоровий": "В нас полудень, а в тебе, друже, ніч... / Мені за тебе хочеться молитись. / Не може Бог не дати тобі наснитись, / Яке ти щастя в дім мені приніс. [...] / Я Богу дякую, що так все склалось... / Якби листа-дарунка не діждалась – / Вважай, без щастя прожила б життя. / А щастя смак нас двох не обмине – / Музично-шоколадно-вечоровий ... / Дай, Боже, знати, що ти живий-здоровий / Й хоч деколи та згадуєш мене..." [1, 54].

У завершальній поезії зовсім інший настроєвий і образний регістр, характерний для літературної лю-

бовної лірики, тож у цьому ліричному сповідальному триптиху літературна і фольклорна складові урівноважені як текстово так і рецепційно.

Діялог фольклорної та літературної традиції у поетичному доробку "італійських" українців може мати різні пропорції, форми, співвідношення, але його присутність є наскрізною. Ритмомелодика деяких поезій, їхня стилістика, лексика, поетика майже ідентичні з народнопісенною, деколи до такої міри, що авторські твори сприймаються як народнопісенні. Поезія Галини Свідінської *Накувала зозуленька* є саме такою: "Накувала зозуленька / Мені довго жити / Й закинула на чужину / Сеньйорам служити. / Покинула рідну хату, / Діти і онуки. / Й поїхала в чужий край / На душевні муки. / Зозуленько, зозуленько, / Ти дітей кидаєш, / Й тебе серце не болить – / Все пісні співаєш" [18, 36]. Сюжет твору, коломийкова ритмомелодика, народнопісенна стилістика, а також образ-символ зозулі, який обрамлює текст, сукупно сприяють фольклористичній рецепції поезії.

Поезія Лідії Мончак *Бабусю мила, голубко сива...* не менш переконливо ілюструє народнопісенну тенденцію в заробітчанській творчості: "Бабусю мила, голубко сива, / Чом наша матінка нас залишила? / Ой залишила не на годину, / Не на годину і не на днину, / Ой залишила вже рік минає, / Де наша мама? – діти питають. / Чом не матуся головки миє? / Чом не вона нам сорочки шиє? / Чому вона не разом з нами? / Чому на чужині з панами?" [12, 36] Поетика цієї поезії – це поетика тужливих ліричних пісень, з типовими риторичними звертаннями, сповненими туги: "Летіть, лелеки, у край далекий, / Летіть дізнатись, де наша мати. /

Ой пливи, рибко, у синє море, / У синє море, за темні гори, / Там наша мати в краю чужому. / Верніться, мамо, до нас додому..." [12, 36]

Поміж поетичних текстів, які за формою і змістом наближені до народнопоетичних, вирізняється поезія Марії Перцович *Я – з родини Щирбаків...*: "Ой, мав Павло милу любку – / Волощук Марійку, / Що за любком-партизаном пішла у криївку / Та мав Павло одне дитя, / Що в тюрмі родилось, / І в Латвії, в час повстання, серце розірвалось / Ой, мав Павло ідного сина – / Богдан називавсі / Та й за рідну Україну зі світом розстав сі" [13, 220]. Поезія, з якої наведено фрагмент, є типовою в поетичному доробку Марії Перцович, авторки чисельних поетичних хронік і меморатів про історію свого краю та свою родину. Лексика, ритмомелодика і стилістика цитованої поезії суголосні з повстанською народнопісенною традицією.

Фольклоризм багатьох поезій виявляє себе у зверненні авторів до сталих фольклорних мотивів і сюжетів, модифікованих і доповнених заробітчанами реаліями. Приміром, Оксана Ладик, авторка поезії *Ой Боженько, Боже...* звертається до мотиву відомої народної пісні літературного походження *Дивлюсь я на небо* Михайла Петренка й мистецьки підпорядковує драматизм прецедентного поетичного тексту темі розлуки заробітчанок зі своїми дітьми: "Ой Боженько, Боже, / Дав би мені крила, / Я б в небо знеслася / Й додому полетіла. / Оглянула б з неба / І хату, й садочок, / Й хоч би через віконце / На своїх діточок. / Сизою пташкою / На край віконця б сіла / Та до вас доторкнутися / Так би й не посміла. / Пташечко сизокрила, / Пора повертатись! / Ще рано тобі, сердеш-

ная, / Отут залишатись. / О, Боженько милосердний, / Дай ще хоч хвилинку – / Хоч залишу для них / Свою я пір'інку. / Нехай їх зігриває / У холодну днину, / Нехай про мене згадають / У тяжку годину" [11, 53].

Ритмомелодика поезії Оксани Ладик відрізняється від ритмомелодики твору Михайла Петренка, але високопоетикальна довершеність цієї поезії захована у площині її органічної спорідненості з народнопісенною лірикою. Останнє аж ніяк не можна розглядати як відображення свідомих пошуків автором образних інкрустацій з фольклорного арсеналу. Поетика твору є виявом підсвідомого (етноментального архетипного) мислення авторки, яка може описати трагізм своєї життєвої ситуації лише мовою народної пісні, бо лише вона спроможна щонайглибше висловити материнську тугу.

Інколи фольклорна складова в поезіях представлена й одним словом, і в такому випадку це слово має особливу значущість і акцентоване смислове навантаження. У поезії Ольги Гузій *Базиліка Санта Марія Маджоре в Римі* [10, 33] – найприкметнішої і найліричнішої в аналізованому корпусі поезій – таким словом є "лелека". Цей символічний образ часто варіюється в творчості заробітчанок, – порівнюючи себе з лелеками, журавлями, перелітними птахами, автори поезій використовують його у звертаннях, у поетичних діалогах ("Журавочки, вертаймося до хати!", "Моя журавко, стомлена лелеко..." тощо). Ляконізм і мелодійність поетичної мініатюри Ольги Гузій контрастують із драматизмом і глибиною її змісту. Ця емоційно-сміслова антиномія відтінюється й композицією твору: у шести рядках безсюжетної

18-рядкової строфи – рефренно-молитовно повторюється назва святині, у восьми – захоплення красою і величчю храму, і лише у чотирьох передостанніх рядках – ледь окреслений абрис людської долі: “Санта Марія Маджоре – / Ангелів пісня в мажорі. / Наче людське терпіння, / Високе твоє склепіння / Тримає небо прозоре. / Санта Марія Маджоре. / Санта Марія Пречиста – / Сніг серед Вічного міста / В пору спекотного літа – / Божа десниця відкрита. / Стала тут церква врочиста – / Санта Марія Пречиста. / Санта Марія Маджоре, / В мене ні щастя, ні горе. / Я – мов тривожний лелека, / А до весни так далеко. / Деся в Україні біла завія. / Санта Марія, Сніжна Марія” [10, 33].

Збагнути твір глибше можна лише у контексті певних реалій. Одна з найкрасивіших і найвеличніших святинь Рима – церква Санта Марія Маджоре – має ще іншу назву – Марія Сніжна. Розташований у центрі міста, храм належить до особливо шанованих серед наших співвітчизниць, він є місцем їхніх паломництв, і у ньому завжди можна зустріти українських заробітчанонок, які приводять сюди своїх рідних, коли ті в них гостюють. У цьому храмі прохолодно навіть у найспекотніші дні італійського літа. Українські трудівниці у своїх поезіях часто пишуть про те, як у “теплому і благодатному краї” їм бракує української зими з її снігами, морозами, віхолами, тож назва *Марія Сніжна* не випадково породжує асоціації, які суголосно-природно римуються з нею: “Санта Марія Пречиста – / Сніг серед вічного міста / В пору спекотного літа / Божа десниця відкрита...”, “Деся в Україні біла завія. / Санта Марія, Сніжна Марія”. Назва храму стає експресив-

ним і смисловим пуантом твору, що, повторюючись, ніби уповільнює його внутрішню темпоральність, а у ритмомелодійній і фонетичній образній плавності прочитуються прозорі асоціації із плавністю журавлиного лету. Саме у цей емоційний і семантичний простір природно-органічно вписаний образ лелеки, для якого авторка знаходить несподіваний, але, мабуть, найточніший епітет – “тривожний”. У вічній тривозі чекання, у тому, що до весни-повернення мине, можливо, ще не одна завія – така емоційна напруга, такий біль, що їх не здатне стишити навіть стримане малослів’я тексту. Поезія ніби зіткана із наскрізної туги за втраченою долею, за білими завіями, за своєю землею. І на чужій землі лише величний храм є спасінням і радістю героїні, адже його склепіння таке ж високе і так само возноситься до неба, як терпіння жінок-матерів.

Аналіз поетичного доробку української трудової спільноти в Італії дозволяє зробити висновок, що автори поезій органічно і вмотивовано поєднують фольклорну стихію з літературною чи то в межах локального твору, чи то в межах кількох. Варто зауважити: поетичний доробок поетів-аматорів а ргіогі не може бути онтологічно й генологічно однорідним (гомогенним) – двовекторність фольклорно-літературних взаємин присутня в ньому наскрізно й виявляє себе у найрізноманітніших формах. Останнє є синтезом соціальних, ментальних, освітніх і особистісних характеристик народних поетів, а також тих культурних уподобань, які формувалися і були репрезентовані в аналізованому корпусі текстів. Зазначені чинники й обумовлювали фольклорну або літературну перевагу в кожному конкретному

авторському творі.

Bibliography and Notes

1. Анонім, *Дай, Боже... Серпень 2006. П'яченца*, "До Світла": Християнський часопис українців в Італії 2006, № 8–10 (53–55), с. 54.
2. Анонім, *Я жду. 25.05.06. П'яченца*, "До Світла": Християнський часопис українців в Італії 2006, № 8–10 (53–55), с. 54;
3. Анонім, *Як вернись. П'яченца, 2006*, "До Світла": Християнський часопис українців в Італії 2006, № 8–10 (53–55), с. 54;
4. Байбуурин А. К., *Некоторые общие соображения о фольклоре и фольклористике*, [в:] *От конгресса к конгрессу. Навстречу Второму конгрессу фольклористов*: Сборник материалов, Москва: Государственный республиканский центр русского фольклора 2010, с. 43–62.
5. Брицына А. Ю., *Проблемное поле современной украинской фольклористики*, [в:] *От конгресса к конгрессу: Навстречу Второму Всероссийскому конгрессу фольклористов*: Сборник материалов, Москва: Государственный республиканский центр русского фольклора 2010, с. 63–76.
6. Герасименко Олена, *Сучасна українська еміграція до Італії та зародження нової української діаспори*, [у:] *Українознавство 2010*, Число: 1 (34). Web. 05.08.2010. <<http://www.ualogos.kiev.ua/text.html?id=1971&number=75&category=8>>.
7. Гинда Елена, *Современное поэтическое творчество украинской диаспоры в Италии: свой традиционный мир в чужом пространстве*, [в:] *Традиционная культура*, Москва 2012, № 2, с. 30–41.
8. Гинда Олена, *Українська традиційна культура як структуруючий фактор життя і творчості української діаспори в Італії*, [у:] *Традиційна культура діаспори*: Збірник наукових праць, Одеса: Одеський національний університет імені І. Мечникова 2012, с. 69–81.
9. Грица Софія, *Наймитські та заробітчанські пісні*, [у:] *Наймитські та заробітчанські пісні*: Збірник, Київ: Наукова думка 1975, с. 28–29.
10. Гузій Ольга, *Базиліка Санта Марія Маджоре в Римі*, "До Світла": Християнський часопис українців в Італії 2003, № 1 (14), Січень, с. 33.
11. Ладик Оксана, *Ой Боженко, Боже...*, "До Світла": Християнський часопис українців в Італії 2004, № 2 (25), с. 53.
12. Мончак Лідія, *Бабусю мила, голубко сива...*, "До Світла": Християнський часопис українців в Італії 2002, № 5–6(7–8), с. 27.
13. Перцович Марія, *Я – з родини Щирбаків...*, [у:] *Світло на чужих стежках*: Антологія творчості заробітчан, Рим 2005, с. 220–221.
14. Пономарева Олена, *Українська імміграція в Італії: стан і перспективи*, "День", Web. 05.08.2010. <<http://www.day.kiev.ua/302911>>.
15. Путилов Б. Н., *Русский рабочий фольклор и художественная традиция*, Белград: Народно стваралаштво 1966.
16. Путилов Б. Н., *Фольклор Гулага как факт культуры*, Web. 08.09.2011. <<http://www.ruthenia.ru/folktee/CYBERSTOL/GULAG/Putilov.html>>.
17. Путилов Б. Н., *Фольклор и народная культура*, Санкт-Петербург: Наука 1994, 239 с.
18. Свідінська Галина, *Накувала зозуленька...*, "До Світла": Християнський часопис українців в Італії 2003, № 10 (23), с. 36.
19. Соколов Віктор, *Українська трудова імміграція в Італії*, "Віче", Web. 05.08.2010. <<http://www.viche.info/journal/1837/>>.
20. Чернец Л. В., *Литературные жанры*, Москва: Издательство Московского Университета 1982, 194 с.
21. Hinda Olena, *Folklore, Ethnocultural and Ethnomental Elements in New Poetic Coinages of Ukrainian Working Migrants in Italy*, "East European and Balkan Institute, Center for International Area Studies", Hankuk University of Foreign Studies 2012, Vol. 29, p. 287–306.

Olha Pressitch

**THE CONFLICT OF GENERATIONS AS A STRUCTURE FORMING
MEANS OF UKRAINIAN-CANADIAN PROSE OF THE SECOND HALF
OF THE 20th CENTURY**

University of Victoria, Canada

Ольга Пресіч

**КОНФЛІКТ ПОКОЛІНЬ ЯК СТРУКТУРОФОРМУЮЧИЙ ЗАСІБ
УКРАЇНСЬКО-КАНАДСЬКОЇ ПРОЗИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.**

Abstract: The conflict goes through the entire structure of each work of art becoming the central “nerve”, which forms its semantic system (a set of ideas, experiences and assessments that are implemented in the novel). On the other hand, it defines a system of his artistic expressions (figurative techniques - verbal, object-shaped, compound, which referred to the shape of the work). Study of the conflict, the practice of their implementation in Ukrainian prose by Ukrainian Canadian writers can reconstruct a real picture of the literary process outside of Ukraine, promote a deeper understanding of the content and the form of works. The subject of the given article is the Ukrainian Canadian prose of the latter half of the 20th century. The author’s attention is focused on the artistic representations of the generation conflict as a central part of the plot and conceptual system in the works of Ivan Bodnarchuk, Mariya Keivan, and Ulas Samchuk. The author analyzes the main models of generational conflict and the ways of its resolution in these novels.

Keywords: immigration, Ukrainian Canadian prose, generational conflict, value system, self-image, stereotype, national identity

Конфлікт пронизує всю структуру кожного художнього твору, виступаючи тим центральним вузловим “нервом”, що зумовлює, по-перше, його змістову систему (комплекс ідей, переживань, оцінок, що реалізуються у творі), по-друге, систему засобів його художнього вираження (зображувальних прийомів – словесних, предметно-образних, композиційних, які відносять до форми твору). Дослідження системи кон-

фліктів, практики їх втілення українськими прозаїками Канади дозволяє відтворити реальну картину літературного процесу за межами України, сприяє глибшому пізнанню змісту й форми творів. Це зумовлює необхідність наукового аналізу системи конфліктів українсько-канадської прози другої половини ХХ століття (зокрема – конфлікту поколінь) як у структурі певних творів, так і на рівні загального ідейно-естетичного явища.

Українська проза Канади є вагомою складовою літературного процесу в діаспорі. Її дослідження дозволяє зробити висновки про альтернативні шляхи розвитку літератури, що творилася в умовах «вільного світу», на перехресті різних ментальних, культурних, цивілізаційних проєктів. Осмислюючи у своїх творах проблеми, пов'язані з конфліктом поколінь, Іван Боднарчук, Марія Кейван, Улас Самчук, інші прозаїки не лише в художній формі відображають реальні суспільні процеси, а й прагнуть з'ясувати причини їх виникнення, продемонструвати шляхи розв'язання конфліктних ситуацій, що руйнують єдність української етнічної групи на чужині.

За сторіччя свого існування українська проза Канади привертала увагу численних діаспорних і «материкових» літературознавців. О. Гай-Головка, М. Марунчак, Ф. Погребенник, І. Руснак, Яр Славутич, П. Сорока, М. Шкандрій та інші відомі дослідники заклали наукові підвалини вивчення цього явища. Однак їх доробок жанрово обмежений: домінуючими формами були оглядові статті, літературні портрети, рецензії на твори окремих авторів. Глибоке всебічне дослідження змістових і формальних вимірів української прози Канади й надалі залишається актуальним напрямком українського літературознавства. Аналіз моделей художнього втілення конфлікту поколінь в українській літературі Канади ще не був предметом спеціальних наукових студій. Ми спробуємо проаналізувати специфіку художнього втілення конфлікту поколінь в українській прозі Канади другої половини ХХ ст.

Одним із перспективних напрямків дослідження українсько-канадської прози другої половини ХХ ст. є аналіз особливостей художнього втілення конфлікту поколінь. У процесі дослідження ми виявили кілька домінуючих моделей, що зумовлюють розгортання фабули й відображають реальні протистояння в діаспорному середовищі.

Модель перша: протистояння представників повоєнної еміграції (покоління «ДіПи») та їх «спонсорів», які потрапили до Канади з першою чи другою переселенською «хвилею». Цей варіант конфліктної ситуації презентований у багатьох творах аналізованого періоду. Наприклад, Улас Самчук у романі *На твердій землі* [9] не надає цьому протистоянню глобального значення, обмежуючись фрагментарною згадкою про стосунки Павла Даниліва зі «спонсором» Іваном Сенчишиним. Їх конфлікт видається письменнику неминучим, адже йдеться не так про вікову різницю, як про людей, які формувалися в різних цивілізаційних умовах (Канади й ССРСР), а тому мають суттєві ментальні, культурні, екзистенційні відмінності. Побіжно сконстатувавши наявність проблеми, надалі автор до неї не повертається. Ця конфліктна модель виявляється у творі У. Самчука не формотвірним, а змістовим чинником, дозволяючи проілюструвати один з аспектів перебування головного героя «на твердій землі» Канади.

Марія Кейван у повісті *Пливе шумить ріка* [8] приділяє цій моделі конфлікту більше уваги. Її безпосереднім художнім втіленням є взаємини Мар'яни й Богдана Бурунів з колишнім односельцем Семеном,

який допоміг їм виїхати до Канади. Авторка аналізує ціннісні орієнтації персонажів, що виявляються в їх ставленні до Канади й України. Семен – типовий представник «піонерського» покоління емігрантів: він залишив батьківщину з власної волі, втікаючи від злиднів, безперспективності й нелюбої дружини: “Для нього Україна це рідне село, з його нуждою, перенаселенням, низьким рівнем гігієни [8, 246]”. У Канаді завдяки наполегливій тяжкій праці Семен “досягнув того, за чим їхав – утік від нужди, доробився маєтку. Від інших земляків знали, що він є власником кількох хат, які рентує і кожного місяця добрі гроші кладе в кишеню. Міг би набагато краще жити, якби не скупував для себе, чи то з привички чи з вдачі” [8, 246]. Як спонсор родини Бурунів, Семен вважає, що має право їх повчати, докоряти невдячністю, нарікати на невміння пристосовуватися до нових умов, небажання братися за будь-яку працю задля заробітку. На відміну від Семена, для Мар’яни вимушена еміграція з України стала трагедією, а Канада виявилася негостинною чужиною, де вона втратила можливість працювати за фахом і змушена була примиритися з роллю домогосподарки.

І в романі Уласа Самчука, й у повісті Марії Кейван ця конфліктна модель розв’язується легко й безболісно – емігранти залишають спонсора, розпочинають самостійне життя, керуючись власними переконаннями й ціннісними орієнтаціями. Але потенційно вона може набувати більшої гостроти й драматизму. У цьому контексті варто звернутися до творчості Івана Боднарчука. В оповіда-

нні *Між своїми* [3] прозаїк моделює ситуацію, за якої конфлікт між спонсором і переселенцями ускладнюється. Спонсор (автор жодного разу не наводить його імені, що надає зображеному прикмет типовості), який запрошує родину Старченків до Канади, виявляється шахраєм, задля особистого збагачення він перетворює переселенців на рабів. Ситуація видається безнадійною: новоприбулі не знають англійської мови, не мають ні засобів до існування, ні знайомих, які б могли їм допомогти. Але письменник знаходиться вихід, застосовуючи прийом *Deus ex machina*. Діти Старченків Влодко й Зенко випадково знайомляться із сусідським хлопчиком Михасем, мати якого від імені української громади починає опікуватися їх долею: влаштовує втечу від новітнього “рабовласника”, допомагає з облаштуванням на новому місці.

Інший варіант розгортання аналізованої конфліктної моделі презентований у повісті І. Боднарчука *Розквітлі сузір’я* (1987) [6]. На відміну від раніше аналізованих творів, він ускладнений додатковими гендерними конотаціями. Другорядна героїня повісти Броніслава приїхала з Європи й потрапила до шахраїв, які хотіли зробити бізнес на її красі. Але дівчина не піддалась на шантаж і не погодилася стати повією. У відповідь спонсор спробував депортувати її назад до Німеччини. Броніслава переховувалась по чужих пивницях, рік прожила у монастирі. Не витримавши психологічного тиску, дівчина захворіла й потрапила на лікування до психіатричної лікарні. Проте розв’язання цієї ситуації традиційне для прози Боднарчука:

долею Броніслави починає опікуватися закоханий Фаєчко.

Єдиний виняток на тлі загалом оптимістичної прози автора становить повість *Покоління зійдеться* [5]. Аналізована конфліктна модель тут не має позитивної розв'язки. Пройшовши всіма колами тоталітарного пекла в Україні й Німеччині, Надя (другорядна героїня твору) втрачає руку, що для музиканта є найбільшою трагедією. Не маючи можливості грати, вона втрачає сенс існування; згодом у Канаді дівчина потрапляє в екзистенційну пастку, з якої не може знайти вихід. Причиною цього став її спонсор – горбатий непоказний чоловічок на ймення Джов. Його каліцтво, що викликає співчуття оточуючих, приховує хижачьку натуру – владну, жорстоку й безкомпромісну. Розуміючи, що каліка не знайде нормальної роботи, не має шансів вийти заміж, Джов перетворює Надю на маріонетку, іграшку. Дівчина не має сили опиратися – вона боїться депортації і злиднів. Страшний гріх спалює її душу й породжує ненависть, що у фіналі приводить до саможубства.

Змальовуючи стосунки Наді й Джова, Іван Бондарчук виводить локальний конфлікт спонсора й переселенців на вищий рівень, узагальнює його до рівня глобального протистояння героя несприятливим суспільним обставинам (жорстокості капіталістичного світу, одержимого жадобою наживи). У всіх аналізованих творах зазначена конфліктна модель є факультативною – додатковим рушієм розгортання фабули, а також змістовим концептом, що дозволяє відобразити жит-

тя переселенців у всій повноті й складності.

Друга модель конфлікту – протистояння представників різних еміграційних поколінь – “піонерів”, які розбудовували Канаду, й “діпістів”, котрі приїхали після закінчення Другої світової війни. Цей варіант конфлікту найпоказовіше продемонстрований у повісті І. Бондарчука *Покоління зійдеться*. Петро Сорочка вважає її “найвищим творчим досягненням, на яке здобувся письменник не тільки всередині 1970-х років, а й протягом усього життя. Тому що в ній відтворено живі картини дійсності винятково свіжо і талановито. Побут і труднощі, з якими зіткнулася так звана “друга еміграція”, висвітлено реалістично й правдиво, а конфлікт з представниками “першої хвилі” передано надзвичайно випукло, вражаюче і мистецьки переконливо” [10, 60]. Конфлікт поколінь стає тут не лише змістовим, а й вагомим структуротвірним чинником, головним рушієм сюжету. Додатково він ускладнюється протистоянням представників покоління “ДіПі” й українців, народжених у Канаді.

Зображені в повісті два покоління емігрантів мають різні засадничі життєві принципи, відмінну ієрархію цінностей. Це спричиняється до розгортання гострих дискусій, що оприявнюють у художній формі реальні життєві суперечності. Основою художньої концепції, що окреслює збірний образ представників т. зв. “селянської еміграції”, є розповідь про труднощі, які їм довелося долати, освоюючи цілинні землі. Поклавши життя на розбудову Канади й здобуття належного статусу

в суспільстві, представники цього покоління неприязно ставляться до новоприбулих, адже ті приїхали “на все готове”. Проблема ускладнюється ще й тим, що “діписти” не відчують вдячності за надану можливість розпочати нове життя “на твердій землі” Канади. Важка фізична праця, несприятливі умови життя, чуже, нерідко вороже оточення, мовний бар’єр – все це ускладнюють їх адаптацію до нових умов.

Замість шукати шляхи порозуміння, іммігранти формують спотворене стереотипне уявлення про опонентів. На противагу до позитивного автообразу “піонерів”, у середовищі “діпі” формується антиміт про них як про неповноцінних українців. Його підґрунтям є відсутність у представників “селянської еміграції” чіткої національної самоідентифікації, зумовленої низьким рівнем національної свідомості (першопоселенні ідентифікували себе не як українці, а як галичани, русини, поляки). Процес формування української самосвідомості “піонерського” покоління був тривалим і складним, важливу роль у ньому відіграли читальні, вистави, українські свята, ініційовані діячами товариства “Просвіта”. У підсумку це дозволило емігрантам не розчинитися в канадському “плавильному казані”, а створити компакту етнічну групу із своїми традиціями і звичаями. Однак остаточно ця проблема не була розв’язана, адже ситуація ускладнювалася зовнішніми чинниками – потужним асиміляційним тиском англо-французької більшості (особливо помітним він був у змішаних сім’ях, а також у середовищі українців, народжених у Канаді: друге по-

коління ще зберігало “генетичну” пам’ять про батьківщину, а третє й четверте здебільшого вважають себе канадцями).

У середовищі іммігрантів усе помітнішою стає диференціація за національним критерієм. Частині українців вдалося зберегти національний стрижень, інша частина адаптувалася в Канаді, засвоївши при цьому чужі ментальні матриці. У повісті І.Боднарчука *Покоління зійдуться* ця тенденція показово виявляється на прикладі Одарчиної родини: її батько жив в Україні всього лиш 17 років, а в Канаді – 40 і при тому залишився свідомим українцем; його патріотизм був дієвим, саможертвним; натомість мати, народжена вже в Канаді, не мала розвинених патріотичних почуттів, тож чоловікову “зануреність у старий край вважала недугою” [5, 42]. У зацитованому фрагменті скондована теза, що презентує додаткові штрихи до проблеми національної самоідентифікації цього покоління канадських українців – інтерпретація патріотизму як своєрідного психічного відхилення. У ціннісній системі таких персонажів все більше місце займає користолюбство, честолюбство, прагнення до влади.

Івана Боднарчука тривожать ці вияви ментальної хвороби, що становлять загрозу національній самоідентифікації канадських українців. У їх середовищі все поважніші позиції займає т. зв. “американська мрія”. У Канаді ця доктрина поширена у формі “віри в те, що кожен новоприбулець при достатній мірі працьовитості, таланту і впертості може досягти вершків суспільства” [7]. При цьому уявлення про успіх і щастя

здебільшого обмежуються вузькими рамками збагачення – при тотальному ігноруванні духовности як необхідної складової гармонійного розвитку особистости.

У середовищі представників першої еміграційної “хвилі” також формується хибне стереотипне враження про новоприбулих – своєрідний антими́т про “діпістів” як неповноцінних / ворожих Інших. Безпосереднім речником цієї тези є мати Одарки, в уяві жінки всі “діпісти” – духові покручі: “Сталін скалічив їх і пустив каліками у світ, щоб отруювали його своїми недугами [5, 83]”. У цій ситуації маємо справу з клясичним випадком демонізації Іншого – чужого, незрозумілого, а тому потенційно ворожого (синдром шпигуноманії) або психічно неповноцінного, який має бути вилучений із соціуму. У цьому антими́ті також є раціональне зерно – інакшість покоління “ДіПі” пов’язана з психологічною травмою. “Ми всі тут з половиною душі, – твердить другорядна героїня повісті Надя. – Друга половина наша там, і ми не сміємо одірватись. Це вже така наша доля. Цього не змінимо й інакше не може бути, це від Бога” [5, 105]. Додатково вона поглиблюється усвідомленням емігрантами непростого гріха, що обтяжує душу: “Несемо п’ятно зради нашої батьківщини. Гріх цей палитиме нашу душу, викривлюватиме її нам, нашим дітям і цілим поколінням” [5, 123].

Найвагомішими ментальними чинниками, що віддзеркалюють психічну травму покоління “ДіПі”, також є страх, що переслідує їх і в “новому світі”, породжуючи недовіру до оточуючих, змушуючи скрізь

бачити ворогів і нездатність любити. Ці риси поєднуються з орієнтацією на національні цінності, ідеалізмом, небажанням пристосовуватися до нових умов. Кожен із персонажів повісті *Покоління зійдеться* обирає свій шлях служіння українській справі. Остап виявляється більш гнучким і врешті приєднується до української громади в Канаді – стає її активним членом, ініціює різні проекти, що сприяють збереженню національної ідентичности українців в діаспорі. Дмитро не може змиритися з новими умовами, це виразний приклад літературного типу, який отримав афористичне визначення “зайвої людини”. Він був змушений втекти з батьківщини, де на нього чигала неминуча смерть, але в жодній іншій країні не може знайти свого місця, не почувається особистісно реалізованим і повноцінним.

Екзистенційний трагізм образу Дмитра має ментальні передумови. Як твердить Олександр Кульчицький, “в історичному аспекті формації української психіки притягують увагу “межові ситуації” (в екзистенційному розумінні) – “загрози смерті”, “випадковості”, “терпіння”, що їх витворила геополітична ситуація України, “окраїнної”, плодючої, багатой межової смуги між Заходом і Сходом. У цій екзистенційно-межовій ситуації були можливі два роди реакції мешканців подвійно і постійно загроженої смуги: “*vita maxima et heroica*” авантюрично-козацького життєвого стилю, і “*vita minima*” поведінка “анабіотичного” стилю притаєного існування... Перша із них вела в своєму ідеальному продовженні до “ентузіастичної компоненти”, друга до “стилю

прихованості”, до звуження сфери життєвих контактів зі світом, придушення життєвих уназверхнень, до “відступу в себе”, до обсягу власної інтимності і тим самим, до тих світосприймальних скерувань, що таким реакціям відповідають” [11, 53].

Дмитро – типовий представник т. зв. “козацького” психотипу, що корелює з окресленим у наведеній цитаті стилем поведінки “*vita maxima et heroica*”. Він не може змиритися з тим, що Україна страждає під тиском тоталітарного режиму, а емігранти опікуються лише власним добробутом. У кульмінаційному епізоді Дмитро таврує “хліборобський” стиль життя земляків, особливо ж – їх нащадків, які працюють на благо чужої держави. Психологічний конфлікт персонажа з еміграційним середовищем посилюється його неспроможністю будь-що змінити, офірувати власне життя на вівтар батьківщини. Дмитрова мрія купити дім, одружитися з Надею і почати нове життя в Канаді – самоомана, що остаточно розвіюється після самогубства дівчини. Осердям ціннісної ієрархії “діпістів” є батьківщина, Канада для них чужа. Тому на репліки Одарки про дім у Канаді Остап реагує моментальним запереченням – його домом залишається Україна.

Символічним вирішенням конфлікту різних поколінь емігрантів стає одруження Остапа й Одарки. Такий шлюб уявляється письменнику ідеальним варіантом подружжя: Остап є носієм української ментальності, втіленням національно заангажованого первня; Одарка – зв’язковою ланкою емігрантів-“діпістів” з їх новим місцем проживання – Канадою. Відбувається

синтез різних ціннісних систем, світоглядних і національних орієнтацій. У такій розв’язці конфлікту втілюється авторська надія, оприявлена на початку повісти в мріях Одарки: “Ми хотіли б ці дві країни (Україну й Канаду – *О.П.*) – зцілити в одне, щоб не було роздвоєння нашої душі. Щоб був український народ із своєю благородною душею і канадська свобода!” [5, 49].

Третя модель: клясичний варіант конфлікту – протистояння батьків та дітей. В українсько-канадській прозі другої половини ХХ століття вона відображена фрагментарно. Наприклад, у повісті І. Боднарчука *Покоління зійдуться* маємо локальне протистояння Одарки та її матері, спричинене різними поглядами на проблему національної ідентичності. Одарка успадковує активний патріотизм батька й ігнорує консервативний інтернаціональний прагматизм матері. Втім, до рівня гострого зіткнення цей конфлікт не ускладнюється, на статус вагомого структуротвірного чинника не претендує, розв’язується легко – пані Єлизавета переселилася до сина Юрка в Британську Колумбію, а Одарка купує дім і отримує можливість самостійно влаштувати своє життя.

Гостріше цей конфлікт розгортається у повісті Івана Боднарчука *Розквітлі сузір’я*, щоправда, він також не набуває статусу структуротвірного, а обмежується функцією додаткового поштовху в розгортанні фабули. Узявши із сиротинця немовля, Мотря, відповідно до принципів української родинної моралі, сподівалася, що прийомна донька з почуття вдячності стане для неї

опорою на старість. У ставленні до Галини жінка виявляє власницькі інстинкти, прагне перетворити дівчину на залежну істоту, яка би не мала особистого життя, власних прагнень і плянів на майбутнє. Мотря, як представниця старшої діяльної генерації найбільше цінує матеріальні здобутки, гроші; освіта й вищі духові прагнення для неї не мають вартости. На її думку, місце жінки – вдома, біля родинного вогнища. Прагнення доньки здобути фах, стати самостійною, для неї нелогічне й незрозуміле. Послідовно обстоюючи власні життєві пріоритети, Галина залишає Мотрю. У фіналі конфлікт розв'язується в полегшеному варіанті – сценою подвійного весілля.

Як бачимо, конфлікт поколінь у прозі представників повоєнної української еміграції може відігравати різні функції: змістову (відображаючи реальні життєві протистояння й дискусії) й структуротвірну (виступаючи поштовхом у розгортанні додаткових фабульних ліній). Здебільшого цей конфлікт успішно розв'язується, гарантуючи порозуміння й національну єдність українських емігрантів у Канаді.

Bibliography and Notes

1. Боднарчук Іван, *В дорозі життя*, Торонто 1986, 72 с.
2. Боднарчук Іван, *Замрячені ранки: Оповідання, новели, нариси*, Едмонтон-Вінніпег-Торонто 1978, 88 с.
3. Боднарчук Іван, *Заобрійні перекуси: Оповідання*, Торонто: Об'єднання українських письменників у Канаді «Слово» 1984, 59 с.
4. Боднарчук Іван, *На перехресних шляхах: Оповідання*, Вінніпег 1954, 63 с.
5. Боднарчук Іван, *Покоління зійдуться: Повість* / Ред. Ю. Клиновий, Едмонтон-Вінніпег-Торонто 1974, 151 с.
6. Боднарчук Іван, *Розквітлі сусір'я: Повість*, Торонто: Тризуб 1987, 159 с.
7. Грицак Ярослав, *Лекція виголошена з нагоди 4-ої річниці компанії pro-mova*, Web. 21.10.2011. <<http://pro-mova.com>>.
8. Кейван Марія-Андіяна, *Пливе шумить ріка*, Едмонтон 1985, 330 с.
9. Самчук Улас, *На твердій землі*, Вінніпег-Торонто 1963-1966, 390 с.
10. Сорока Петро, *Іван Боднарчук: Літературний портрет*, Тернопіль: Тайп 1998, 143 с.
11. *Українська душа*, Київ: Фенікс 1992, 128 с.

Maryna Babenko

THE PECULIARITIES OF THE INTERPRETATION OF THE “PHILOSOPHY OF HEART” IN THE CONTEMPORARY UKRAINIAN LYRICS

Taras Shevchenko Kyiv National University, Ukraine

Марина Бабенко

**ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ «ФІЛОСОФІЇ СЕРЦЯ»
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІРИЦІ**

Abstract: The article analyses the functioning of the notion “Philosophy of Heart” in a modern Ukrainian poetry. The term “Philosophy of Heart” is a special category which describes the Ukrainian world-view, the national mentality. After the analysis of the creative heritage of an outstanding cultural figures of Ukraine as H. Skovoroda, M. Hohol (N. Gogol), P. Yurkevych and P. Kulish, D. Chyzhevskiy defined this concept as a characteristic feature of the national opinion. The “Philosophy of Heart” is depicted in a literary work. In the Ukrainian philosophical lyrics the laws of the world are recognized through the one’s own experience, through the microcosm of a poet. The modern authors continue this tradition by adding their personal life experience. A traditional concept for the Ukrainian mentality – the “Philosophy of Heart” is often the leitmotif of their poetry, which is filled with deep existential symbols.

Keywords: “Philosophy of Heart”, leitmotif, existential symbol, the being, philosophical lyrics

Українська свідомість у своїй сутності є глибоко ліричною, що давно помітили провідні мислителі, філософи, й що завжди відчували мистці. Саме емоційна сфера життя людини, її радощі та переживання завжди займали чільне місце в українській літературі, а провідним у системі поетичного світогляду нації став принцип “філософії серця”. У сучасній українській ліриці думки цей принцип спрямований на перепрочитання, нової інтерпретації згідно з сучасними мистецькими

тенденціями сьогоденного дня. Дослідження різноманітних особливостей його реалізації є актуальним, оскільки дозволяє здійснити цілісний аналіз глибинних джерел української філософської лірики, виявити специфіку поетичної думки перехідної доби порубіжжя (XX – XXI ст.).

Поняття “філософія серця” – особлива філософська категорія на позначення сутності українського світогляду. Його автором вважається Дмитро Чижевський, який у праці *Нариси з історії філософії на Україні*

дав ґрунтовне визначення терміна. Так, для змалювання ментального портрету українців він виділяє кілька основних рис, серед яких: “По-перше, безумовною рисою психічного укладу українця є – емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм” [12].

Дослідивши головні риси характеру українця, Д. Чижевський доходить висновку, що кордоцентризм є визначальним у цій системі, оскільки: “Емоціоналізм виявляється у високій оцінці життя почуття. Почуття, емоція оцінюється навіть як шлях пізнання (Микола Гоголь, Памфіл Юркевич). “Філософія серця” (П. Юркевич) є характеристична для української думки. Але ця “філософія серця” має й інший сенс, – в людськiм душевнiм життi глибше, нiж свiдомi психiчнi переживання, служить їх основа – “серце”, найглибше в людині, “безодня”, яка породжує з себе і зумовлює собою, так би мовити, “поверхню” нашої психіки (Григорій Сковорода, Микола Гоголь, Памфіл Юркевич, Пантелеймон Куліш). З цим зв’язане і визнання, що людина є малий світ, “мікрокосмос”, бо в “сердечній глибині”, безодні криється усе, що є у цілому світі (Кирило Транквіліон Ставровецький, Григорій Сковорода, Микола Гоголь)” [12].

Вдаючись до конкретних прикладів на підтвердження своєї теорії, вчений аналізує творчість найвишніших культурних діячів України. Найперше місце тут відводиться Григорієві Сковороді, чий світогляд особливо цікавить дослідника. Всебічно розглянувши філософські погляди письменника, Д. Чижевський відмічає, що особливе місце у них займає поняття внутрішнього, духо-

вого життя людини. У цьому полягають основи філософського вчення Г. Сковороди, яке опирається на систему моральних цінностей індивіда: “Із серця піднімається, виростає і думка, і стремління, і почування. На “серце” людини повинна бути звернена і головна увага моральної чинності людини. Відціля вимога “пізнай себе”, “поглянь у себе” і т. д. Відціля і визнання рівноцінності різних людських типів і людських індивідуумів. Відціля ж і своєрідна теорія “нерівної рівності” людей щодо їх морального та релігійного життя. Ці мотиви є центральні у Сковороди” [12].

“Філософія серця” як провідна, питомо українська світоглядна характеристика яскраво проявляється в літературній творчості. В українській філософській ліриці осмислення законів світу відбувається через систему власних переживань, через мікрокосм поета. Звідси – формування особливого психотипу мистця: “Вже в самій особі цих мистців видно той особистісний тип, що вирізняє поетів філософського спрямування: висока моральність, душевна глибина і зосередженість” [11, 53]. Ритмізована структура лише підсилює ефект впливу такого різновиду словесної творчості. Варто зазначити, що образ серця як символічної субстанції, яка уособлює систему духового світу людини, завжди був центральним в українській літературі.

Сучасні українські мистці продовжують цю традицію, доповнюючи її індивідуальним життєвим досвідом. Для молодих поетів світ – це передусім особисте емоційно-розміслове наближення до нього, відтак,

одним із провідних мотивів їхньої творчості є осягнення власного мікрокосму. Традиційна для українського менталітету концепція “філософії серця” досить часто є ляйтмотивом їхньої поезії. Вона знаходить відгук в образах “маленької” та “великої” людини, в символічному усвідомленні глибини людського серця. Так, лірична героїня Анни Багряної зазначає, що “маленька людина / Великий Всесвіт / Прагне збагнути / Німим спогляданням. / Поспішає, / Бо зрештою / Кожна перша хвилина / Може бути останньою.../ Велика людина / Тихо / Шукає маленький Всесвіт...// Маленька людина / Не здатна осягнути / Великого Всесвіту, / Навіть його половини, / І розумом скута / Вмирає.../ А велика людина / Маленький Всесвіт / Знаходить / У власному серці” [2, 45]. Слід зазначити, що опозиції “маленька людина – великий всесвіт” та “велика людина – маленький всесвіт” мають сильне семантичне звучання, підкреслюють мотив пошуку істини, який є загалом наскрізним для сучасної філософської лірики. Людина нової доби – неоднозначна і складна, однак, у своїх сумнівах, пошуках правдивого шляху вона щоразу приходиться до старої істини: відповідь на всі питання можна віднайти у глибинах власного “я”. Відтак, надважливо розуміти власну суть, яка є незмінною в споконвічній плінності всього, що нас оточує. Лірична героїня А. Багряної наполегливо шукає себе: усілякі випробування, які постають перед нею, можуть знищити навіть серце, але їм ніколи не знищити суті [2, 39]. Людина здатна подолати будь-які перешкоди, й серце неможливо знищити, бо це і є

суть: “ти – переможець герцю. / Радість розвіє сутінь. / Бо незнищеним серце / Є за своєю суттю” [2, 39].

Для молодих українських мистців самопізнання тісно взаємозв’язане із моральним вдосконаленням, з орієнтацією на вічні цінності. Лірична героїня М. Кіяновської відкриває глибини душі передусім через наближення до мудрости й смирення: “Я вже вмю знаходити шлях. Вже умю могти / Все приймати – іще не смиренно, та вже без гордині. / Вмю втратити все. Вмю жити від завтра до нині. / Вмю жати каміння – і сухість його берегти” [5, 22]. В її творчості досить часто звучить мотив пізнання, осягнення власної суті. Світ для неї – це передусім пізнання себе через мову, мислення, інтуїтивне осягнення буття, через пошук шляху до Бога. І, власне, її творчість – не що інше, як торована стежина до широкого всесвіту, намагання подолати перешкоди й знайти відповіді на ті запитання, що хвилюють найбільше. Проте, ці спроби не завжди є успішними, їй часом бракує мудрости, життєвого досвіду: “Мій вірш у моїй пустелі мій Господи / тільки моя піщина / таке смирення не приходить відразу / спочатку треба навчитися / уникати неунікненого / позбуватися почутого / того що є” [6, 21]. Для М. Кіяновської творчість – лиш маленька частинка великого всесвіту, яка, однак, міцнішає, перетворюється на “найтоншу волосину”, коли “хтось інший починає вірити” [6, 21].

Загалом, творчість письменниці інтравертна й медитативна. Її поезія сповнена глибокими екзистенційними символами, ключовими обра-

зами в ній є Бог, мова, буття, суще. Творчість М. Кіяновської – це емоційно забарвлені роздуми, де досягнення світу відбувається через себе. На це звертає увагу Олена Галета у передмові до збірки *Мітотворення*. На думку дослідниці, “це книга парадоксального досвіду, досвідчення себе” [7, 7].

Усвідомлення того, що таємниці буття заховані у власному серці, для молодих поетів є потужним поштовхом до нових творчих рефлексій. Відтак, у їхній ліриці дуже часто звучить мотив звершення себе, розкриття внутрішнього потенціалу. В цьому контексті особливе місце займає образ глини, що незрідка фігурує у їхній творчості. Він набуває онтологічного змісту, стає промовистою художньою деталлю, філософським символом. Варто зауважити, що глина для українців – важливий архетип. У творчості сучасних поетів її образ набуває різних ознак, зокрема, вона уособлює початок світу. Але, є певна спільна тенденція у змалюванні цього образу: для багатьох поетів глина є символом творення, незавершеності буття, сирим матеріалом. Для ліричної героїні М. Кіяновської вона – частина “протопростору”: “Я ще мов глина Божа, ще м’яка, / Не діткнута вогнем ані рукою” [5, 37].

В поезії А. Багряної через образ глини передано глибокі рефлексії над природою творення самого себе: “Кожна людина має щонайменше дві іпостасі: / Бог і шматок глини. / Щомиті самих себе виліплюємо, / змінюючись до невпізаного» [1, 60]. Розмірковуючи над складним процесом самобудови, лірична героїня доходить прозріливого висновку, що

звучить майже афористично: «Важко бути майстром, / Коли йдеться про власну душу. / Як часто людям бракує вогню – / аби увічнити те, що виліпили” [1, 60].

З такою ж сентенційністю звучить мотив творення себе у ліриці Б. Матіяш: “Коли я повна думок, нагадую собі дзбанок, / по вінця наповнений водою. // Коли ні про що не думаю, / почуваюся шматком глини, / якої ще не торкалась рука гончаря. // Тоді боюся так і залишитися глиною, / котра знає, як воно: бути дзбанком” [8, 102]. У вірші вдало функціонують семантичні опозиції так званої наповненості й порожнечі; глина ж символізує матеріал для творення, процес, тоді як дзбанок – символ завершеності, результату, досконалості форми та смислової повноти.

Натомість у вірші Мар’яни Савки *Ліплю глека...* ця результативність готового матеріалу зникає, адже лірична героїня ліпить його без дна. Постає проблема корисності й доцільності такого виду творчості: “ліплю глека без дна / той хто скаже що я марнотратниця – / бо ж без дна / естетична захцянка / ніякої користі / – / той нехай поспитає / за чією подобою ліплена / та що ліпить / і не шкода Йому було труду / й такої густовної глини” [9, 89]. Імовірно, в образі глечика без дна приховується одвічна проблема суперечки про так звану корисність мистецтва. Процес творення асоціюється з ліпленням глечика без дна, що багатьом здається марною справою, а відтак – авторку сприймають за марнотратницю. Оригінальний епітет *естетична захцянка* увиразнює загальну ідею вірша. Глибоко розуміючи

психологію мистця, лірична героїня полемізує з усіма представниками споживацького способу життя, переконаними, що мистецтво – марна справа. Адже відповідь мудра й проста: Творець цього світу надихає людину на вияв найвищих почувань та поривань, зокрема, у слові, а значить, присвята свого життя мистецтву – справа не марна, а навіть дуже шляхетна і благородна. Отже, образ глини, його екзистенційний і філософський зміст символізує процес творення власного “я”, адже ми “щомиті самих себе виліплюємо”, як слушно зауважує А. Багряна [1, 60].

Ляйтмотивом сучасної філософської лірики є тяжіння до пізнання світу, яке можливе лише завдяки індивідуальному емоційному досвіду, кожен з яких неодмінно є цілим світом: “Умитися б росами, випити б хмари ковтками, / Спізнати б усе, окрім тиші, ввібравши у себе / Святе всеосяжне, як зорі із їх іменами, / Як душі прозорих, які опускаються з неба...” [7, 24]. Для ліричної героїні Маріянни Кіяновської шлях до відкриття таємниць всесвіту лежить через усвідомлення одвічної гармонії. Медитативність її поетичних рефлексій полягає в особливій творчій манері, відчувається через настрої та силу почуття, яке завжди досконало поєднується з глибиною думки. У творчості поетеси пошук істини відбувається через осягнення світу як вічної метаморфози, як тривання і промовляння через слово: “Зникаю, знаю: істина в вогні, / У миті переродження тривання / Енергії, в мовчанні і в мені, / Коли я прокидаюся за гранню, / Якої то нема, то знову є... / Півкрок в стихію трепетно-гарячу – / І кожне слово,

начебто моє, / Належить не мені. Я тільки бачу” [5, 24]. Слово є медіумом між різними світами, воно – безпосереднє втілення найвищої суті. У поезіях М. Кіяновської часто фігурує образ листя, який набуває філософського забарвлення, адже є безпосереднім втіленням одвічного колообігу життя: *вічний маятник листя; ми – тільки листя, що мляво циркулює в часі* та ін. Те саме можна сказати і про образ саду як стану екзистенції в її творчості: “Ідея безконечної мети – / У падолисті. Голос листопаду – / Передчуттям сенсовності. А ти – / Маленька тінь між руйнуванням саду” [7, 28]. Майже сентенційно звучать рядки *ідея безконечної мети – у падолисті*, де увага зосереджується на вічному оновленні природи як доказі всесвітнього колообігу, руху, постійних змін. Поетичні емоції М. Кіяновської надзвичайно сильні, однак, вони є внутрішніми, спрямованими вглиб, що дозволяє говорити про цілком інтравертний характер її творчості.

Натомість рефлексії М.Савки майже завжди мають сугестивний характер. Її творчій манері притаманна “емоційна” філософічність, що є варіантом нової інтерпретації принципу “філософії серця”. Так, наприклад, у ранній збірці *Оголені русла* поруч із легкими, настроєвими віршами зустрічаються глибокі роздуми над недосконалістю світу: “комуś – кориди, а комуś – коритись, / ламати спис, ховати плащ до скрині / комуś – в палаці, а комуś – в яскині / розпеленати тишу першим криком // комуś – тихцем зривати еполети / комуś – вбирати шати гордовиті / для когось – злети, а комуś – із Лети / не ви-

дертись, не впливти, не вийти” [10, 27]. Одвічні проблеми соціальної нерівності, неминучого фатуму переосмислюються по-новому, передусім – із висоти власного досвіду. Філософське звучання вірша підкреслює оригінальна метафора народження “розпеленати тишу першим криком”, вживання діалектизму “яскиня” (печера), а також певна гра слів: “кори-ди – коритись”; “злети – із Лети”.

В іншій поезії М. Савки роздуми про суть людини, про сенс життя також позначені філософічністю: “Ми живемо дитинно / збираємо роси на травах / ми шукаємо суті у сутіні древніх дерев / і зірниці в зіницях / а в долі не слави й ослави / тільки віри у те, / що нас вчасно Господь обере” [9, 9]. Глибина змісту тут доповнюється різними формальними прийомами (алітерація – шукаємо “суті у сутіні древніх дерев”). Як слушно зауважує Я. Голобородько, у творчості поетеси “щемлива елегантність поетичної думки споріднена з елегантною стрункістю віршорядка” [5, 12].

Філософська лірика завжди переймалася пошуком сенсу життя. Відповідь на це одвічне запитання продовжують шукати молоді письменники. Однак, нові реалії життя накладають і свій відбиток на цей пошук. Для сучасної літератури загалом характерне тяжіння до певного “спрощення”, молоді мистці навмисне уникають патосу великої традиційної літератури. Так, для ліричної героїні А. Багряної сенс людського існування полягає у здатності жити серцем, відчувати цінність кожної миті, не замислюючись над поточними проблемами: “Пірнай в глибини вічного блаженства, /

П’яній од шалу щирих почуттів, / Не витрачай на час даремних слів, / На сенс буття. Буття не має сенсу” [3, 56]. Слід зазначити, що ця ідея також має глибоке філософське підґрунтя і абсолютно не видається зухвалою. Адже, якщо вдуматися у глибинний смисл цього твердження, то воно може бути єдино істинним.

Отже, ідея неповторності кожного індивідуального досвіду, кожної хвилини є однією з ключових у сучасній художній творчості. Лірична героїня А. Багряної закликає не витратити сил на даремні пошуки того, що закономірно залишається вічним секретом. Чи має сенс буття? Відповідь на це запитання не можуть дати найвизначніші мислителі, а от життєвий досвід кожного із нас, маленькі та великі радощі, тріумфи і падіння, люди, які довкола нас – чи не єдине, що має справжній сенс у вічності. Врешті, до цього приходять у своїй творчості сучасні молоді автори, увага яких спрямована на розкриття глибин людської душі. Саме ця ідея є провідною у збірці Богдани Матіяш *Непроявлені знімки*. Досить символічним є тут образ світлини. Вона – не лише зображення людини, а й спроба зазирнути глибше всередину, адже “за оболонкою хочеться відчитати / думки почуття і те / що не може бути назване / дивитися вглиб” [8, 23]. Відтак, погляд углиб себе, прагнення серед численних несправжніх речей сучасного світу відшукати сутнісне – саме таким є шлях молодих творців філософської лірики. На їхнє переконання, головна мета перебування людини в світі – любов, пізнання себе, здатність цінувати кожну мить, щоб “звуком / вростати в небо / іти / не шкодуючи

про залишене // вештатись світом / бути для когось світлом” [8, 94].

Осягнення світу в сучасній філософській ліриці – це, передусім, шлях самовдосконалення, глибинне осмислення вічності й конкретики епохи. Для молодих українських мистців це особистий емоційно-розумисловий досвід, де поєднані лірична “енігматичність” з багатством ритмів і внутрішніх голосів. Кожен з них має свою неповторну творчу манеру, свій стиль, однак, тяжіння до космічності зображення, глобальності тем є спільним поетичним знаменником, що їх об’єднує. Безперечно, відчувається гра ліричних настроїв та витонченість рефлексій, які властиві сучасній філософській ліриці. Саме завдяки цьому в ній постає цілісна настроєво-медитативна картина світу. Принцип “філософії серця” як лаятмотив сучасної лірики думки, його традиційна інтерпретація доповнюється індивідуальними, незаангажованими роздумами над сенсом буття. Його актуальність визначається розумінням особливості та неповторності кожного індивідуального досвіду.

Bibliography and Notes

1. Багряна Анна, *Замовляння із любові*, Луцьк: Твердиня 2011, 78 с.
2. Багряна Анна, *Поміж бузкових снів. Поезії*, Київ: ЮАна 2002, 120 с.
3. Багряна Анна, *Суцвіття слів*, Київ: Просвіта; ЮАна 2000, 90 с.
4. Голобородько Ярослав, *Стильовий гербаріум Мар’яни Савки*, “Українська література в загальноосвітній школі” 2012, № 6-7, с. 9-15.
5. Кіяновська Маріанна, *Дещо щоденне*, Київ: Факт 2008, 62 с.
6. Кіяновська Маріанна, *Звичайна мова*, Київ: Факт 2005, 111 с.
7. Кіяновська Маріанна, *Міфотфорення*, Київ: Смолоскип 2000, 104 с.
8. Матіяш Богдана, *Непроявлені знімки. Поезії*, Київ: Смолоскип 2005, 114 с.
9. Савка Мар’яна, *Квіти цмину*, Львів: Видавництво Старого Лева 2006, 128 с.
10. Савка Мар’яна, *Оголені русла*, Тернопіль 1995, 71 с.
11. Соловей Елеонора, *Українська філософська лірика*, Київ: Юніверс 1999, 368 с.
12. Чижевський Дмитро, *Нариси з історії філософії на Україні*, Web. 25.07.2008. <<http://www.litopys.org.ua/chyph/chyph.htm>>.

Nina Vasylchenko-Kaverina

**THE PROBLEM OF 'SISYPHEAN LABOR'
IN THE POETRY BY VASYL STUS**

Yuriy Fed'kovych Chernivtsi National University, Ukraine

Ніна Васильченко-Каверіна

**ПРОБЛЕМА „СІЗИФОВОЇ ПРАЦІ”
У ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ СТУСА**

Abstract: The article deals with a special dramatic tone of perception of the problem of “Labor of Sisyphus” by Vasyl Stus, based on the organic fusion of historical thinking with an innovative understanding of contemporary tasks of the world poetry. The relation of Vasyl Stus to the problem of «Labor of Sisyphus» is multidimensional, diverse and includes a number of partial maxims. It is declared that systematic research of artist's biography and poetic heritage allows to be deeply involved in his modern aesthetic and artistic, literary and critical conceptions that determine view of Ukrainian literature in the context of the world writing.

Keywords: Vasyl Stus, «Labor of Sisyphus», mountain, overrealistic conditions, absurd, existence, complicated truth

Проблема “Сізіфової праці” у творчості та світогляді Василя Стуса (одного з найбільших українських поетів ХХ віку) – багатоаспектна та різнопланова. Вона включає низку часткових сентенцій, які вимагають як теоретичного осмислення, так й інтерпретаційного розв'язання на рівні опису відповідних літературознавчих явищ і процесів. У цій статті зупинимося лише на найбагатших поетичних джерелах, які, сказати б, лежать на поверхні й потребують ґрунтовного вивчення з огляду на їх важливість у літературі в цілому. Варто зауважити, що у Стусовій творчості більшість дослідни-

ків відзначають навдивовижу міцне й органічне злиття історичного мислення зі справді новаторським розумінням сучасних завдань світової поезії. Зокрема, у художньому світі письменника, представленому низкою поетичних творів – *Вміння бути циніком, Наді мною сине віко неба, Невідомо-де, і що, і звідки, Який бездонний цей горішній сон!, Безмежність вивищена до неба, Не заворожиси світ очима* та інших, у міжсистемних взаєминах мітотворчості, філософії, музики та літератури витворюється особлива драматична тональність Стусового сприйняття проблеми “Сізіфової праці”. На сподівання „ре-

альних наслідків од роботи в майже нереальних умовах” [18, 261] одна з перших проливає світло Михайлина Коцюбинська. Дослідниця застановлюється на міркуваннях Стуса про специфіку “нашої духовости” [19, 227-228], завдяки якій висвічуються як наші вади, так і наші достоїнсті. Характерно, що рядки народної пісні „Візьми, мати, піску жменю, / посій його на каменю, / а як пісок житом зйде...” [18, 228], які Василь Стус використовує у праці про Павла Тичину щодо свідчень проблеми “Сізіфової праці”, отримують нове смислове наповнення у його поезії *Наді мною синє віко неба*, де категорія «абсурду» як вихідний принцип екзистенції виражається у словах: “Досить. / Бо немає стерпу. Твій кінець / умовляє, навчає, просить: / згинь, коли спромога. Хай їм грець / тим літам, що будуть непрожиті. / Тож бери собі останній шлюб, / бо не зйде на каменю жито / і сухий не розів’ється дуб” [16, 52].

На думку Степана Мишанича, мітологія цікавить поета “як джерело ідей, як матеріал до запліднення поетичної уяви” [9, 41]. І хоча дослідник не веде мову про Сізіфів труд, однак на інших прикладах переконливо мовить про те, що “мітологічні елементи у творчості В. Стуса інтерферовані і мають лиш формальну подібність до фольклорного мітологізму” [9, 71]. До того ж, мітологічні архетипи поет сприймає через фольклор, тим самим залучаючи їх до власної творчости “як елементи «самособоюнаповнення», як вияв національної культурної спадщини” [9, 71]. Василь Стус керується осягненням, що джерела витримки – у самій людині, в її метафізичній волі. Як

ляйтмотив спротиву тогочасному упокоренню та сірості маси звучить присвята Аллі Горській *Безмежність вивищений до неба*, в якій слова народної пісні переплавляються в нові сентенції сприйняття:

Ті душі, наче вивітрені гори,
і каменем лежать, і тяжко вірять:
колись пісок, уже занадто мертвий,
прокинеться – і житом, і зелом...
[17, 97].

Як бачимо, Стус не застановлюється на живописанні баченого, його біль обертається на сарказм. І тоді на поетичні полотна мистця падають відблиски фантазмагоричних візій-гротесків. Виростає вершина трагізму – підступне вбивство Алли Горської “у Василькові” [1, 217], цвинтар за Києвом у Берковцях, який, за словами Олексія Зарецького, “скидався на пустир за містом” [1, 141], адажовий мембран від пісні довгої й трагічної, “як життя” [7, 196] *Ой на горі вогонь горить*, погребальний спів фольклорного хору під керівництвом Леопольда Яценка *А камінь той не зрушиться* [1, 146], розкручення слідчими органами єдиної підставної версії злочину...

На віддалі часу бачимо, що той камінь, який обростає подіями, не просто зрушується, він скочується з піку “німотного протрухлого материка”. Однак ота глиба подій набуває обертів не залякування, а спротиву, що луною тягнеться у поезії В. Стуса: “Хай роки б’ють по голові, / а ти співай своєї, / що й мертві, ми такі живі / і живемо для неї. // Хоч як нас не збавляє лють / і світова навала, / але брати все йдуть та йдуть, / щоб свічка не згасала. / Іще німує материк, / прищухли корогами / тополі тихі. Їхній крик / аж топиться пісня-

ми. // І ми, неначе шпичаки, / неначе пні згорілі, / свої збавляємо роки, / там, де найбільш при ділі [17, 89].

Манера письма Василя Стуса струнить безпосередньою щирістю, що граничить зі спротивом “виінакшення”. У творах такого стибу відсвічений смисл людського існування, а логічні гіпотетичні конструкції позначені природним ритмом думання творчої особистости. Розглянемо з цієї точки зору текст, в якому органічно сполучаються пізнавальні й естетичні приписи В. Стуса щодо тодішніх подій: “А все немудре! Ця розлука душ, / споріднених на всі віки і віки, / але не чути погребальних учт, / аби спізнати, що рівновеликі / оці зусилля єдності – з обох / найдалших окриків [...] Та з вікових терпінь / гора зростає – і глибока синь / знімає зморшки довгої зажури, / і хай тут пахне ладаном – дарма, / і хай тут пахне смертю, та дорога – / і найсправжніша – вільна. Бо ж до Бога / ми зносимось бажаннями двома” [15, 115].

Не дивно й те, що у тональності збірки *Веселий цвинтар*, куди увійшли вже згадувані твори початку 1970-х років, Михайлина Коцюбинська вбачає “спротив цвинтарному настрою, кпини з нього, адже абсурдність – то вже знак нетривкості, минушости” [5, 164]. Цікаво, що у передмові до поетичних творів Василя Стуса, дослідниця виозначає аж три основні тональності збірки: “Крім провідної, ключової гротесково-іронічної, крім сумовито-помурої, як віддзеркалення безвиході, – тональність світлого спокою, вистражданої розважливости” [13, 26]. Отой контраст з першими двома тональностями, як не дивно, пле-

кає єдність. Цей контрапункт не дає настроям “відчаю, безнадії, приречености виродитися в істику, гротесковій химерії – в холодну гру, позбавлену будь-якого змісту, вносить щемку тривожну ноту в умиротвореність поетових спогадів і рефлексів” [13, 27]. Отаке розпізнавання буреломних істин, згідно з *Мітом про Сізіфа* Альбера Камю, утихомирює щем серця, як тільки індивід розпізнає їх, бо ж “у самому кінці довгих зусиль, що вимірюються простором без неба над головою і незглибинним часом, мети досягнуто...” [6, 481]. Саме тому таке пристрасне повернення-звертання Василя Стуса до себе самого, виявлене спершу в *Часі творчости*, а перегадом і в *Палімпсестах*: “Голодна, як проруб, / тропа вертикальна / не видертись нею /ні кроком ні оком / ні рухом ні духом / ні тілом зболілим / ні горлом скривілим / од крику – владико, / піднось мене вгору, / бо хочу – померти! // Тай як перебути – / ці гони чекання / пониззя безодні / цей паверх терпіння / цю муку прелюту / дай, Господи, – вмерти!” [16, 71].

Віршовий струмінь твору озвучує одну з мінорних струмувань світотвору Стуса – продирання крізь соцреалістичні ґрати завдяки поетичній “вібрації варіантів” (Григорій Грабович). І та оригінальна їх контамінація, пов’язана з безперервною загрозою зникнення або знищення написаного, спонукає Стуса сприймати “цей сізіфів труд як свій обов’язок” [11, 28]. Суголосністю ятрять слова Євгена Сверстюка, який мовить про страшну війну винищення інакомислячих, творча індивідуальність яких помічена “безперспективністю праці Сізіфа”.

Однак завдяки цьому ж історична пам'ять збагачується, "як чорна земля збагачується таємницею зерна, що має умерти, щоб дати плід" [12, 51]. Оце твердження найбільш співзвучне Стусовому *Не заворозиш світ очима*, де зерна піску й жита потрактуються, як: "Мізерні зерна – то й отруті. / А круглі зерна – не тобі / ронити в землю. Посівальник – / не ти. У півдуги – посів / пісень весільних і печальних, / пісень потворства і краси. / І станеш голосом без тіла, / і станеш горлом – без грудей. / Тобі рільничим бути хтілося / даремно. Не в'орався в день" [14, 74].

Однак, полотно Віктора Зарецького *Орач* 1990 року розміром 110*80, виставлене в музеї літератури до 40-річчя від дня загибелі Алли Горської символізує те, що Василь Стус таки рільничий "українського відродження", який не просто "в'орався в день", а тайфунно увірвався у час "творення політичних мітів ХХ століття" [8, 21]. В унісон цим словам звучать і літературознавчі візії Богдана Рубчака, який вбачає в постаті Василя Стуса силу надзвичайної індивідуальності: "У самій оцій силі поетового обличчя помітний тонкий, несамовито зосереджений смуток – смуток сівача, що зупинився серед ріллі і слухає далеку пісню дівчини або й відлуння власної пісні в душі, що її ніхто ніколи не співатиме" [3, 315]. У вінок отих роздумів уплітаються й спонуки буковинського поета Володимира Вознюка: "Тут кожному своє зерно / у пам'ять предки засівали, / щоб не вросло в п'єдестали, / щоб колосом звелось воно" [4, 46].

Розуміння абсурдності заради виявлення волі прийшло до Стуса

ще під час напрацювань дисертації *Джерела емоційності поетичного твору* (на основі «густої» прози Гемінгвея, Толстого, Камю, Стефаніка та Пруста). Уже в обертонах осмислення філософського трактату А. Камю *Мит про Сізіфа*, сюжети якого обертаються навколо окремої людини та її взаємин з навколишнім соціальним і природним світом, зроджується твір *Невідомо – де, і що, і звідки*, в якому тема Сізіфа ляйтмотивом звучить як напучування: "Піднімай же камінь, як оклунок, / на горбатий щовб. І на важкий. / Упадеш – і підведешся. Камінь / завеликий – завеликих сил / потребує. Крижами, руками, / чи бодай знесиленням – знеси. / Камінь той на гору. Крутояром / стежка. Впав – підвівся і гайда. / І стрями покори як покари, / бо покара більше – не біда, / але щастя, радісна покута. / Спокутуй надії, наче гріх. / Дуже слизько (бути чи не бути). / Дуже слізний гір щербатий сміх" [14, 221-222].

Дотичні до нашого дослідження й розмисли Вікторії Полюги про абсурд і бунт як "вірність самому собі" у філософії Василя Стуса й Альберта Камю" [10], Любові Багацької, яка йменує поета Сізіфом "у творчості й житті" [2, 12]. Не можна не зауважити й розмисли Лариси Донченко, яка у статті *Модуси наближень: Василь Стус і Валерій Шевчук*, порівнює поета з Сізіфом у підніманні важкого каменя своєї Доли, (хоч життя спадало у «паділ»). Вона вважає спонукою до руху вгору рідкісне і дивовижне поєднання в таланті поета "глибокого аналітичного розуму і осяйної інтуїції. А талант, – як зауважує науковець – це спрага повнокровного буття і вищої справедливості". Леся

Медведева, аналізуючи філософію та естетику опору шістдесятих років, покарання Сізіфа “споконвічно котити камінь” потрактовує цитацією з *Філософського словника*, коли “не витримуючи таких тортур, людина «бунтує», прагне стихійно знайти вихід зі свого “сізіфового становища” [8, 20]. Як бачимо, такі розмисли вкотре потверджують важливість висвітлення проблеми змісту людського життя, історії, індивідуального існування. Бо ж оте розуміння “героїчного песимізму” А. Камю щодо рутинного викочування на гору каменя, вмотивоване завдяки характерній волі людини, якнайточніше оприявнюється у творчості Стуса: “Вміння бути циніком / дається і без зусиль. / Бути людиною – / дертися по вертикальній стіні. / Сізіфова робота. / Звичайне глупство. Кому то вдавалось – / дертися по вертикальній стіні” [14, 143]. Так В. Стус пише у 1971 році. Однак, зважаючи на обставини наступних років, уже в іншому ключі він записує сентенції щодо власної долі вже у застінках неволі: “Росте гора, і доли утікають, / і небо ближчає, і зорі все колючіші. / Відвирували сині водограї, / і відспівали придніпрові кручі. / Росте гора і репається діл, / та тягнеться дорога за ногами. / Нарешті – скоро стрінуся з богами; / ти там, причале мій. І там – приділ” [15, 86]. Кожний поетичний крок такого “самопроминання” дозволяє Стусові “дивитись душею, вкрай ізвмпленою” [15, 10] на протипотік часу, який “запраг гори, як горя, – / без світу, спогадів і навіть снів” [15, 107]. Проглядання проблеми внутрішнім зором у поета непомилне. Уже в *Палімпсестах*, які Дмитро

Стус (син поета) означив як “густий змістовно, дещо засухий емоційно, вистояний текст мужа, який давно перейшов потребу переплавляти в текст надміру індивідуальні враження чи емоції”, знаходимо: “Прямо в ребра. / Наколовши на лезо крик. / Ти ж бо еру / глибше серця беріг. / Ти ж бо завше. / Ти ж бо – вчора, і днесь, і вік / змалку замкнений / на замок чоловік / ліз на гору / і валунний камінь волік. / Ти ж бо вчора, / ти ж бо днесь, і назавтра, й вік. / Ти ж самому, / сам собі оновлення день / встановив. А відомо – де він? / Ти ж бо зранку, / до світ-сонця будив себе, / ти ж бо змалку, / ніби сопка, кадився. / Димом лисячим / рудуватим – пропахся весь. / Сопки висяться / завтра, вчора, повік і днесь. / Догорю / з ніг до скручених брів – горю / і провалююсь з грюкотом – / догорю. / Не впізнати, / не впіймати себе тепер. / Мало – знати: / зараз – ачи живеш, чи вмер. / Зорі гостро торкнуть долонь. / Голова запалає. / Серце в скронях – / ніби куля в стволі – волає” [17, 214-215].

Звертаючи увагу на окремі моменти, що зачіпають нашу проблему, у своєрідному обрамленні з “руху Сізіфа”, проглядаємо метафізику Буття поета. Його погляди розвиваються, коли віра в самопочезання забороняється, і стає ясно, що індивідуума чекає знищення, абсолютне ніщо. Оте струмування думки поетично трансформується, підноситься до рівня вагомих узагальнень і гучить у палімпсестних *Не поспішай. Хай осінь і не жде*, вмотивовуючи таке діткле попереднім висновкам: “Не поспішай. Схились до того пня, / котрий на пагорбі, як гриб, чорніє. / І пригадай, збагнув-

ши навмання, / що довгий вік твій
досі струменіє, / хоч упокорилася
течія / твоїх бажань, твоїх волань
забутих. / О Господи, не видно і не
чути, / де та межа – чужа а чи твоя. /
Підгусклий не колотиться ставок, /
та не спіши проставити бемолі / на
це опале листя, віти голі, / на безо-
глядний час, потік і крок” [16, 166].
Отой “поетичний потік” В. Стуса, пе-
реблиски якого “спалахують і ося-
вають свідомість” (В. Іванисенко),
вишумовує начала світоцентрич-
ного чуття поета, його самопоче-
зання щодо переходу в нову якість
сприйняття. Таким чином поетичні
образи збагачуються не просто сво-
єю зовнішньою структурою, але й
внутрішнім змістом, що, звичайно
ж, проливається у писанні: “Ріка
життя уже тече повз мене. / І жди-
не-жди, і скільки не чекай – / та
оббігає течія шалена / забуту гору
і забутий гай. / Окремо світ: синіє
стьожка болю. / Окремо ти – зчор-
нілий, наче пень. / Забутий краю, я
начувся вволю / твоїх жалів, твоїх
плачів-пісень. / Минають роки – їх
не зупинити, / і ти – сторч головою
– мчиш услід, / бо доля ще не закін-
чила спити. / Проте не згине твій
козацький рід!” [16, 173].

І отой образ “гори” Стус інту-
їтивно трансформує на себе: “Ніч
осідала і влягалась падолом. / А я
горою брався до світів. / Минуле в
грудях гупало ковадлом, / ще захід
сонця з-за плечей бринів, / ще білі
руки сновигали з теміні, / ще збо-
лені ламалися уста...” [16, 167]. Як
бачимо, такі зрілі “самопроминан-
ня” (вислів В. Стуса) прийнятні для
мистця, бо він оте відчуває у ярію-
чій дії до саморегуляції, її розвитку
й удосконалення.

Отака потужна самоідентифіка-
ція щодо філософського трактату,
пісенного тексту, усвідомлення ви-
токів перемоги над абсурдом обста-
вин у глибинах власного духу збира-
ються в означення, що все людське
має своє людське походження. І оте
самоусвідомлення продукуючого ру-
ху вгору й спонукає В. Стуса до тран-
спонування поетичної тональнос-
ти: “Це, припізніла молодосте, ти /
спроваджуєш мене на дикі кручі. /
Збираються над головою тучі, / від-
страшливої повні ліпоти. / І я дерусь
– з щовба на щовб – увись, / куди
мої дороги простяглись, / куди мене
веде вельможний порив, / не віда-
ючи втоми, ні покори. / Так, як було
в забутому КОЛИСЬ. / Це, припізні-
ла молодосте, ти. / Це я себе вертаю
– скільки змоги / зближаючись до
древньої дороги, / де дерева чорні-
ють, як хрести” [16, 187].

Викладене вище з усією очевид-
ністю підкреслює істинність роз-
мислів про те, що нести хрест гро-
мадянських чеснот – не що інше, як
відтворювати ускладнену взаємодія
індивіда з людьми, космосом, сві-
том, спільнотою, собою. І тут неаби-
яку роль відіграє надія на “духову
стійкість людини, її здатність само-
відроджуватися” [7, 105]. Немало
важить і осягнення поліфонності й
панорамності Стусової дійсності.
Як бачимо, у такому ключі система-
тичне пізнання біографії та поетич-
ної спадщини одного з “найконтр-
оверсійніших” (О. Дворко) поетів
сьогодення таки уможливорює загли-
блення у його модерні естетично-
мистецькі й літературно-критичні
концепції, які й визначають обличчя
української літератури у контексті
світового письменства.

Bibliography and Notes

1. Алла Горська, *Червона тінь калини: Листи, спогади, статті*, Київ: 1996, 240 с.
2. Багацька Любов, *Сізіф у творчості й житті*, "Літературна Україна", 09.02.2012, с. 12.
3. *Василь Стус у житті, спогадах і оцінках сучасників*, Балтимор-Торонто: Смолоскип 1987, 463 с.
4. Вознюк Володимир, *Між мовчанням і словом: Поезія. Спогади. Дорожні есеї. Проза*, Чернівці: Книги-XXI 2010, 416 с.
5. *Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн., Кн. 2: Друга половина ХХ ст.* / Ред. В. Дончик, Київ: Либідь 1998, 456 с.
6. Камю Альбер, *Посторонній. Чума. Падение. Миф о Сизифе. Пьесы. Из „записних книжок“ (1935-1959)*, Москва 2008, 755 с.
7. Коцюбинська Михайлина, *Книга споминів*, Київ: Акта 2006, 287 с.
8. Медведєва Леся, *Віктор Зарецький. Митець, рокований добою*, Київ: Оранта 2006, 432 с.
9. Мишанич Степан, *Народнопоетична стихія в творчості Василя Стуса*, [у:] *Ідем, Фольклористичні та літературознавчі праці: У 2 томах*, Донецьк: Донецький національний університет 2003, Т. 2, с. 30-95.
10. Полюга Вікторія, *Абсурд і бунт як „вірність самому собі” у філософії Василя Стуса і Альбера Камю*, "Практична філософія" 2012, № 2, с. 69-75.
11. *Самотождність письменника. До методології сучасного літературознавства*: Колективна монографія / Ред. Г. Сивокінь, Київ 1999, 160 с.
12. Сверстюк Євген, *Не мир, а меч: Есеї*, Луцьк 2008, 500 с.
13. Стус Василь, *Твори: У 6-ти томах, 9 книгах, Том 1, Кн. 1*, Львів: Просвіта 1994, 431 с.
14. Стус Василь, *Твори: У 6-ти томах, 9 книгах, Том 1, Кн. 2*, Львів: Просвіта 1994, 302 с.
15. Стус Василь, *Твори: У 6-ти томах, 9 книгах, Том 2*, Львів: Просвіта, 1995. – 429 с.
16. Стус Василь, *Твори: У 6-ти томах, 9 книгах, Том 3, Кн. 1*, Львів: Просвіта 1999, 486 с.
17. Стус Василь, *Твори: У 6-ти томах, 9 книгах, Том 3, Кн. 2*, Львів: Просвіта 1999, 495 с.
18. Стус Василь, *Твори: У 6-ти томах, 9 книгах, Том 4*, Львів: Просвіта 1994, 544 с.
19. Стус Василь, *Твори: У 6-ти томах, 9 книгах, Том 6 (додатковий), Кн. 2*, Львів: Просвіта 1997, 262 с.

Olha Snitovs'ka

**CONTENT AND STYLE FEATURES OF INTELLECTUALISM IN FICTION:
THE WORLD AND NATIONAL CONTEXT**

Drohobych Pedagogical State University, Ukraine

Ольга Снітовська

**ЗМІСТОВО-СТИЛЬОВІ ОЗНАКИ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМУ В ХУДОЖНІЙ
ЛІТЕРАТУРІ: СВІТОВИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ**

Abstract: Intellectualism in the literature reveals in content-style features that are associated with the cultural and historical development of the literary process in the global and national context specification stages of its development. In this article the content-style signs of intellectualism in Ukrainian national literature are in the context of the world literature. Philosophy, existentialism, aesthetic reflection, antithetical thinking, metagenre specification, the use of art-graphic means in micro text, "stream of consciousness", allusions, reminiscences, logical characters.

Keywords: intellectualism, philosophy, existentialism, aesthetic reflection, meta-genre, artistic and visual tools

Інтелектуалізм у літературі виявляє змістово-стильові особливості, які пов'язані із культурно-історичним розвитком літературного процесу у світовому та національному контексті в конкретизації етапів його розвитку: від Романтизму і Реалізму народництва (кінець XVIII – кінець XIX століття), через новаторські пошуки змістоформи у Модернізмі (початок XIX – друга половина XX ст.), до нового способу світовідчуття Постмодернізму (від кінця XX ст. і до сьогодні). Зміна народницького образу літератури, твору, мистця і читача модерністським і постмодерністським є не лінійною, а синергетичною моделлю, у якій присутні у єдності і протиріччі

міжпоколінневих зв'язків відкритість і діалог. Критерієм і підставою такої періодизації є, перш за все, відмінності в естетичній рефлексії щодо розуміння ролі і значення мистецтва слова та мистця у суспільному житті, а також різноманітні шляхи у пошуках сенсу людського життя, місця людської особистості у системі стосунків зі своїм «Я» та світом. Естетична рефлексія у поєднанні з філософічністю та екзистенційністю художнього твору є засадничими ознаками інтелектуалізованої літератури як у світовій, так і українській традиції.

У світовому культурно-історичному літературному процесі тенденції наукового осмислення явища ін-

телектуалізму в художній літературі пов'язані у середині ХХ ст. з появою творів Ежена Йонеско, Марселя Пруста, Джеймса Джойса, Роберта Музіля, Бернарда Шоу, Хорхе Люїса Борхеса, Умберто Еко та ін. [1, 812]. Широке застосування терміну «інтелектуалізм» в українському літературознавстві почалося у 60-х роках ХХ ст., про що свідчить огляд полеміки про зв'язок літератури і філософії, науки (М. Ільницький – В. Романенко – С. Пінчук) на сторінках часопису “Радянське літературознавство” (1966, № 7). У статті *Критиці – високі критерії (по сторінках журналу «Жовтень»)* Степан Пінчук [3] говорить про «таку широку, ще належно не осмислену і не визначену термінологічно категорію літератури, як інтелектуалізм». С. Пінчук тут же дає своє, обумовлене соціологічною школою детермінізму, визначення інтелектуалізму в літературі як «вираження в ній виняткової ускладненості, крайньої напруженості всього світу думок і почуттів сучасної людини, просякнутість літератури сплетінням усіх тих не знаних раніше проблем, які висунула історія за останні десятиріччя і в народженні яких найважливіші досягнення науки: відкриття теорії відносності, розщеплення атома, виліт людини в космос, розвиток кібернетики – відіграли дуже важливу роль. Інтелектуалізм сучасної літератури дуже великою мірою визначається і змінами у соціальному мисленні людства, які сталися за останні півстоліття історії планети і особливо інтенсивно проходять тепер ... Інтелектуалізм сучасного письменника – це не просто ерудиція, а висока культура, яка передбачає обізнаність із найскладнішими соціологічними, морально-етичними, науковими

проблемами часу та їх філософське осмислення [3, 20]. Стан розробленості проблеми у єдності українських та зарубіжних досліджень у минулому і сьогодні виявляє декілька рівнів: 1) *мовознавчий*, у якому предметом вивчення є мовні засоби інтелектуалізації літературного твору; 2) *літературознавчий* – вивчення інтелектуалізму як явища культури, особливості твору і творчості; 3) *філософський* – на основі художньо-інтелектуальної літературної спадщини вивчення проблем, які входять до предметного кола історії філософії, соціальної філософії, філософської антропології. У межах нашого дослідження ми опираємося на літературознавчо-філософські дослідження явища інтелектуалізму в світовій та українській літературі, яке відображає суспільну свідомість, є культурно-духовною практикою освоєння дійсності засобами мистецтва слова. Однак, незважаючи на значну дослідницьку базу на сьогодні відсутні цілісні дослідження змістово-стильових особливостей явища художньо-літературного інтелектуалізму, що й обумовило вибір теми даної статті. Тому ми спробуємо виявити та обґрунтувати змістово-стильові ознаки інтелектуалізму української національної літератури у контексті літератури світової.

Інтелектуалізм як художня змістово-стильова особливість літератури є наслідком певних політичних та культурних чинників у розвитку художньої літератури як культурної практики, виду мистецтва та форми суспільної свідомості. А саме: надмірна раціоналізація, технізація, індустріялізація, інформатизація, мілітаризація дійсності, що оточуюче людину у Новий та Новітній часи, сцієнтизм як

світоглядна настанова спонукає автора і читача художнього твору шукати відповіді на споконвічні питання про себе і буття світу, художньо моделюючи ситуації цього буття, апробуючи теоретичні положення наукових концепцій і вчень, ставить вимогу розуміння на основі сприйняття, переходу від поняття до судження, поєднання емоції і думки, краси та користи. Як це не парадоксально, інтелектуалізм у літературі є виявом антисцієнтизму – реакцією, художньо-естетичним моделюванням ситуацій перебільшення ролі розуму в природі людини, науки у житті суспільства.

Своєрідним маніфестом української інтелігенції зазначеного періоду, як зазначає Євген Маланюк, є слова одного із представників Харківського осередку українського романтизму Опанаса Шпигоцького: «Минулося її (України) козакування на полях воєнних [...]. Не покладати вже козакові меча на терези судьби [...]. Закозакує ж він тепер на полях солодкого піснопіння» [2, 67]. «Солодке піснопіння» українського літературного романтизму розвивається у контексті європейського, і його визначальною рисою стає задушевність, ліризм, проникливість у глибини людської душі, причому виявом інтелектуалізації є тенденція звертання до національних джерел героїчної старовини, розуміння фольклору як важливого джерела пізнання народу, його «національного духу», що обумовлює системно-науковий, однак приватний і спорадичний підхід до збирання, публікації та вивчення українського фольклору (М. Максимович, М. Сумцов, М. Костомаров, М. Гоголь, О. Маркевич та ін.).

Інтелектуалізм як явище у художній літературі, художньо-стильова її

особливість виникає і розвивається, виявляє зв'язок саме із антисцієнтистськими ідеями та тенденціями, є їх втіленням у певному часі і просторі, літературному напрямі, течії, творі (як на рівні його творення, так і сприйняття). Відбувається переорієнтація досліджень суспільних наук, мистецьких напрямів і стилів на проблеми людини, її зв'язку із своєю душею і зовнішнім світом. У другій половині ХХ століття, у період постмодерністського перелому у гуманістиці, як зазначає Данута Уліцька, прозвучало переконання про неминучу суб'єктність пізнання й умовність його результатів, про залежність істини від кутів зору, під якими вона пізнається і виражається, а також про її зв'язок з мовою цього вираження. Літературу вкотре було визнано сферою, у якій найповніше звучать гуманістичні ідеали та цінності. Це переконання супроводжується стиранням кордонів між літературою та філософією, філософією та літературознавством, літературознавством та естетикою, філософією мови, історією ідей, психологією, культурологією та наукою про світогляди [4, 38-55].

Саме у точках зіткнення літератури і філософії виникає ознака інтелектуалізації літератури як нетеоретичної форми філософування, тут виникає літературно-філософське явище інтелектуалізму в художній літературі як змістово-стильова її особливість. Визначення основних ідеальних відмінностей і тотожностей літератури й філософії [5] виявляють уявні лінії перетину, грань зіткнення, на яких виникає літературно-філософське явище інтелектуалізму в художній літературі як змістово-стильова її особливість.

Інтелектуалізована художня література є культурною практикою, яка відображає суспільну свідомість, здатна розкрити проблематику навіколишнього світу в його універсальності, водночас є антропоцентричною, здійснює пошук істини у філософичності та філософуванні, екзистенційності та естетичній рефлексії як осмисленні, коли сам процес втілено в образ і текст, відкрита і доступна у сприйнятті, однак здебільшого орієнтована на «свого», підготовленого життєвим досвідом, освітою реципієнта. В основі тексту покладено автором сюжетно-фабульний зміст, який переважно є другорядним, фоновим для авторської / читацької рефлексії. У процесі творення інтелектуалізованої літератури відбувається порушення властивої традиційній художній літературі нормативності і специфікації – літературно-стильової, родовидової, жанрової. Тут має місце тенденція до створення і використання *метажанру* (гібридизованих жанрів, жанрових новоутворів, наприклад: роман-парабола, драма ідей, роман-антиутопія тощо) та *метамови* підтексту (затексту), імпліцитного змісту твору, логізованих образів, алюзій та ремінісценцій. Інтелектуалізована художня література дає читачеві морально-етичний орієнтир не у чистій рефлексії (філософія), не лише у переживанні, емоції, яка є самодостатньою метою художнього твору, а у поєднанні художньо змодельованої дії, емоції та мислення. Реалії художнього світу інтелектуалізованого літературного твору виконують експериментально-ілюстративну роль, є своєрідним аргументом до рефлексії – як філософської (усвідомлення та осмислення граничних основ буття, мислення та люд-

ської культури загалом, як мислення про мислення), так і естетичної (емоційно-інтелектуальне осмислення автором / героєм у художньому творі, а читачем у його сприйнятті творчості, творів мистецтва взагалі, літератури зокрема) засобами ремінісценції та алюзії. Висловлювання, оповідь інтелектуалізованої літератури не логіко-понятійні, а художньо-виражальні, причому специфічну поетику інтелектуалізму в літературі створюють логізовані образи, афористичність, антитетичність, параболічність мислення автора, потік свідомості. Інтелектуалізована література виявляє ту художню реальність, у якій перевірка теоретичних положень авторської концепції, думок автора / героя відбувається в експериментальних обставинах, в умовності та грі, що вимагає не лише уяви, а й рефлексії, щоб співвіднести первинну дійсність і її художнє моделювання. Результатом інтелектуалізованої літератури як культурної практики є вироблений настрій як особливий вплив на читача, у якому присутній художній доказ ідеї, звернення не лише до почуттів, а й до розуму, інтенціональність, що домінує над фабульно-сюжетним змістом, ефект присутності суб'єкта у бутті. Інтелектуалізована література виконує звичні функції як для мистецтва слова: естетичну, виховну, пізнавальну, духово-творчу, але надзвичайно важливою є її сенсизельність, яка визначає, що може бути у суспільстві почутим, побаченим, зрозумілим. Текст художньої інтелектуалізованої літератури як система образів і зображувально-виражальних засобів передбачає ефект прямого занурення у художню реальність твору як віртуальну. Реконструкція художньо змодельо-

ваної дійсності у художній реальності, пізнання імпліцитно, неявно присутнього сенсу у художньому тексті, його інформативність, варіативність, багатогранність і незавершеність розуміння відбувається роботою думки, мислення, яке домінує над емоційно-естетичним сприйняттям читача. Таким чином має місце художній доказ ідеї. Спосіб взаємодії з текстом інтелектуалізованої літератури – це читання як знайомство із суб'єктивним образом об'єктивного світу; осмислення онтологічно-екзистенціальної мети (спрямованості) твору і розвага, шлях отримати насолоду: через знакову систему тексту твору, візуалізацію зображуваного, актуалізацію емоційно-чуттєвої сфери художньо-образного мислення. Водночас відбувається концептуалізація читача (Хто читає? Коли? Як?), оскільки інтелектуалізована література обирає «свого» читача, а співтворчість стає діалогом у дискусії. Інтелектуалізована література вимагає від читача співтворчості, активізації асоціативного мислення. У процесі відчуття-сприйняття-уявлення-розуміння читач / дослідник стає не пасивним споживачем твору мистецтва, а діяльним співтворцем естетичних і мислительних цінностей.

Одним із досягнень інтелектуалізму як змістово-стильової особливості художньої літератури є зменшення опозиційності інтелектуально-раціонального та емоційно-чуттєвого, що найповніше виявила себе в екзистенціалізмі як методі та літературно-філософському явищі.

В українській літературно-філософській традиції Нового і Новітнього часів (у цілісності творення – сприйняття – дослідження, а також у синергетичній моделі наступності між

народництвом, модернізмом і постмодернізмом) розвивається українська парадигма екзистенціалізму – «філософія серця» та національно-екзистенціальна методологія.

Незважаючи на приналежність автора до будь-якої із літературознавчих шкіл чи напрямів, інтелектуалізм як змістово-стильова особливість художньої літератури розкриває і утверджує себе у творчому доробку автора та у літературі в цілому лише завдяки інтерпретації, яка у семіотичному пляні передбачає розуміння, декодування, розшифрування інформаційно-знакової системи твору у цілісності його форми, змісту і сенсу на основі використання ряду методів у межах інтелектуально-раціонального підходу до художньо-образного відображення дійсності у мистецтві слова.

Визначаючи жанрову специфіку окремих взірців інтелектуалізованої літератури, які взято нами із обширу емпіричного матеріалу дослідження в українській і світовій традиції (Кобо Абе, М. Гоголь, Л. Дереш, У. Еко, І. Качуровський, С. К'єркегор, Л. Костенко, Г. Сковорода, Е. Гемінгвей та ін.), враховуємо єдність змісту та форми твору, стиль тексту твору як цілісне вторинне висловлювання на основі єдності первинних у ньому, концепцію адресата у комунікативному зв'язку: автор – текст – читач; йдемо шляхом від традиційних, усталених ознак жанру до пошуку та обґрунтування метажанрових, синкретичних. У нашому визначенні *метажанр* інтелектуалізованої літератури – це жанровий новотвір, який виникає як когеренція різних форм свідомості (мови, філософії, релігії, мітології, науки, моралі, права, політики та мистецтва) на основі інтелектуально-раціонального підходу до художньо-ес-

тетичного відображення/сприйняття дійсності у мистецтві слова і вияв естетичної рефлексії суб'єкта літературної творчості (у системі: автор – твір – герой – читач / глядач / критик / дослідник), що обумовлює вибір зображуваних явищ, характер художньо-авторського ставлення до них і рефлексивні судження про них, інноваційні індивідуальні зміни в композиційній структурі твору та засобах поетики.

Художні засоби вираження інтелектуалізму в літературному творі представляють цілісну систему – поетику інтелектуалізованого твору, яка визначена задумом письменника, ідейно-тематичними завданнями твору, його жанром (метажанром), авторським філософсько-екзистенційним стилем. Художня практика інтелектуалізації літератури у світовій та українській традиції, актуалізуючи серед арсеналу художньо-виражальних засобів літератури ті, що найповніше репрезентують змістово-стильові ознаки інтелектуалізованого твору, при чому творять новий метажанровий формат художнього тексту, витворюють свою особливу систему поетики. Із широкого кола художньо-виражальних засобів творення змістоформи інтелектуалізованої літератури нами взято до розгляду параболу, логізовані образи, антитезу, афористичність, алюзію, гру, мікротекст, потік свідомості. Саме ці художні засоби є визначальними, вагомими особливостями поетики інтелектуалізованої літератури, про що свідчить творчість письменників української та світової інтелектуалізованої літературної традиції, яка дає конкретний матеріал для поетологічних студій.

Українська література обстежуваного періоду, яка розвивалася у кон-

тексті світового літературного процесу, зберігає національну специфіку під впливом ряду культурно-історичних чинників, які пов'язані причинно-наслідковими зв'язками з визначенням ролі й значення української літератури у репресивних умовах життя і розвитку культури недержавної нації, серед яких вагомими є – втрата державності, пов'язана із ліквідацією Запорізької Січі (1775) як арсеналу і мілітарного осередку нації; – дія *Жалуваної грамоти* українській козацькій старшині, виданої Катериною II у 1785 році, яка призвела до втрати українською нацією своєї еліти – інтелігенції як творця і реципієнта творів культури, її іншомовність, робота на теренах чужої культури, збагачення її спадщини із зміною ідентифікації та інше; – відсутність державних інституцій, які б забезпечували розвиток української науки, педагогіки та освіти, філософії, професійного мистецтва, національної мови, літератури, економіки тощо, а тому інтенсивно розвивається народне мистецтво, а література зазнає інтелектуалізації, бере на себе неспецифічні функції – відображення наукового, історіософського, філософського, педагогічного та іншого знання; – антеїстичні, екзистенційно-кордоцентричні настанови світогляду та ментальності суб'єкта літератури (за В. Янівим, О. Кульчицьким, М. Шлемкевичем та ін.). У цьому сенсі можемо говорити про традицію «філософії серця» в українській літературі, яка виросла на ґрунті світоглядних, ментальних екзистенційно-кордоцентричних настанов її творця і реципієнта. Концептами кордоцентрично-екзистенційного філософування її суб'єкта, яке формує традицію «філософії серця», є: «Світ ловив

мене та не впіймав», «пізнай себе», «поглянь у себе», «вічне серце», «загублене серце», «смерть старого серця», «народження нового», «брак серця» (Г. Сковорода), «мертва душа», «жива душа», «душевна справа», «душевний монастир», «душевний порух», «внутрішня людина», «стан серця», «душевні здібності», «ключ до душі людини», «мова душі», «внутрішнє звернення до самого себе», «споглядання самого себе в середині себе» (М. Гоголь), «книга буття українського народу» (М. Костомаров), «серце моє трудне» (Т. Шевченко), «світ існує і відкривається для глибокого серця і звідси вже для розуміючого мислення», «мислення народжується не з впливів зовнішнього світу, а із прагнень і незаперечних вимог серця» (П. Юркевич), «Contra spem spero!» (Леся Українка), «консенсоване життя», «сонячна машина», «чесність з собою», «конкордизм» (погодження), «дискордизм», «колектократія» (В. Винниченко), «вітаїзм» (М. Хвильовий), «коли світ нам усе дужче болить» (В. Стус), «культурна неприємність / приємність нації» (О. Забужко) тощо.

Інтелектуалізм в українській літературі є модусом цього культурно-естетичного явища у світовій, однак, як і будь-яке інше явище культури, виявляє національні змістово-стильові особливості. Українська інтелектуальна проза специфічна за своїми художніми ознаками, проте має й низку типологічних рис, що єднають її зі світовою художньою практикою: філософічність, екзистенційність та естетична рефлексія у художньому зображенні дійсності, антитетичність авторського мислення, а також тверення метажанрової специфікації інтелектуалізованої літератури,

використання художньо-зображувальних засобів мікротексту, «потоків свідомості», алюзій, ремінісценцій, логізованих характерів, захопленість символікою, поєднання реального та ірреального, тенденція до химерності, іронічності, а також широке використання мітології та фольклору. Саме ці риси – концептуальність, наявність героя-ідеї, авторської картини світу, інтертекстуальність, поглиблена символічність і т. ін. – виступають жанрово-стильовими домінантами, спонукаючи відносити ці твори саме до інтелектуальної прози світової традиції. Однак в опозиції понять «внутрішнє буття особистості» – «зовнішнє буття як буття світу» українська інтелектуалізована проза виявляє зацікавленість проблемами внутрішнього світу особистості, що дозволяє виокремити національну особливість української інтелектуалізованої прози як *філософічність в екзистенційності*. Концепція філософічно-екзистенційної української інтелектуалізованої прози заснована на вирішенні не глобальних, вселенських, а практичних морально-етичних проблем повсякденного буття людини у її боротьбі за із спокусами зовнішнього світу, у якому панують хибні ідеали – матеріальні блага, жадоба влади, пристосовництво, втрата ідентичності.

Застосування інтелектуально-раціонального підходу до художньо-образного відображення дійсності у творах української інтелектуалізованої прози дозволяє нам аналізувати форманти ідейно-тематичного змісту творів, вибраних із обширу української інтелектуалізованої прози, при цьому виявити когеренцію особистісно-екзистенційної, соціальної та національної проблематики у предметі

художнього зображення дійсності, тенденцію української інтелектуалізованої прози, яка відповідає українській парадигмі екзистенційного філософування – традиції «філософії серця».

Враховуючи визначений нами зміст поняття «інтелектуалізм у літературі», особливості літератури та філософії, як форм суспільної свідомості та культурних практик, на межі перетину яких витворюється явище літературного інтелектуалізму, обґрунтувавши інтелектуально-раціональний підхід до художньо-образного відображення дійсності в мистецтві слова як основу методологічного інструментарію дослідження, називаємо ознаки інтелектуалізму в літературі як змістово-стильову її особливість, синкретизм філософсько-екзистенційного та художньо-образного мислення письменника і тип творчості: у художньому творі *присутня філософська концепція*, яка визначає його структуру; дано авторський *філософсько-концептуальний аналіз «метафізичних» проблем буття* (які не піддаються вивченню за допомогою експерименту та методів конкретних наук), стосунки людини зі світом, спільнотою, натовпом, іншими людьми; дано *аналіз стану світу*; особлива *активність художньої думки* по відношенню до зображуваного життєвого матеріялу; у співвідношенні суб'єктивного та об'єктивного *підвищено роль суб'єктивного* (авторського, образу / персонажу, читацького, дослідницького) начала; *рефлексія, думка, осмислення домінує над фактом, зображенням* (поняття, судження, умовивід) (автора, героя, читача); у художньо-образному зображенні дійсності автор *тяжіє до умовності*, яка вимагає від суб'єктів літературної творчос-

ти уяви і рефлексії, щоб співвіднести первинну дійсність і її художнє моделювання в образі, слові, тексті і підтексті; *параболічність мислення*; *експериментальність обставин*, у яких відбувається перевірка теоретичних положень авторської концепції, думок автора; *логізовані характери*, які в особах розігрують, відтворюють, персонафікують думки автора; *особливий характер впливу на читача* – художній доказ ідеї, звернення не стільки до почуттів, скільки до розуму; *екзистенційно-філософський спосіб мислення і світовідчуття суб'єкта*; *метафоричність свідомості*; інтенціональність твору, що домінує над фабульно-сюжетним його змістом. Встановлені змістово-стильові ознаки інтелектуалізму допоможуть у перспективі здійснювати компаративний аналіз творів інтелектуалізованої прози.

Bibliography and Notes

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької, Літопис, Львів 2002.
2. Маланюк Євген, *Нариси з історії нашої культури*, Київ: Обереги 1992, 80 с.
3. Пінчук Степан, *Критиці – високі критерії (по сторінках журналу «Жовтень»)*, "Радянське літературознавство" 1966, № 7, с. 12–28
4. Уліцька Данута, *Антипозитивістський злам*, [у:] *Література. Теорія. Методологія* / Пер. з польської С. Яковенка, Ред. Д.Уліцька, Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» 2006, с. 38–55.
5. *Філософія та література сьогодні: проблема взаємодії чи взаємодія як проблема? Круглий стіл «Філософської думки»* (Людмила Архипова, Олег Білий, Ірина Бондаревська, Ольга Гомілко, Сергій Пролєєв, Оксана Йосипенко, Сергій Йосипенко), "Філософська думка", 2011, № 1, с. 5–22.

Mariya Yankova

**PRINCIPLES OF TRANSAVANTGARDE THINKING IN THE
CONTEMPORARY UKRAINIAN LITERATURE**

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Марія Янкова

**ПРИНЦИПИ ТРАНСАВАНГАРДНОГО МИСЛЕННЯ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

Abstract: The article deals with the concept of transavantgarde and outlines its main features in the context of Ukrainian literary process of the late XX – early XXI century. It was found out that in the period of totalitarianism the own identity was lost therefore the address of writers to transavantgarde practices was caused by requirement of search of new creative ideas and return to rooted traditional methods and aesthetics. Thereby, this led to fundamental changes in the aesthetics of the works by Yurko Hudz', Nila Zborovska, Yeuhen Pashkovskyi, Vyacheslav Medvid', Oles' Ulianenکو, Valerii Liakhevich, Yeuhen Pli-asetskyi and others. It is shown, how the general regularities of literary and common-literary evolutions are manifested in works of art. The attention is concentrated on modern cultural and historical conditions that form the new philosophical and aesthetic directions. The whole complex of the ideological and aesthetic tasks, which decision occurs through self-identification and overcoming of the established cultural and ideological stereotypes and own complexes is solved. It is proved that the transavantgarde program includes: pluralism of art means of expression, appealing to different traditions, projects, including as well «non-avantgarde» art practice, use of avantgarde styles, support on the previous practice of conceptualism.

Keywords: transavantgarde, postmodernism, pluralism, eclecticism, neo-expressionism, neo-symbolism, metaliterariness

Постмодернізм – новітній і най-дискусійніший із «ізмів» термін, значення якого поширюється на культуру останньої третини ХХ ст. Поняття «постмодернізму» систематично стало застосовуватися до нових тенденцій в літературі й архітектурі з початку 1970-х років і поступово витіснило інші «конку-

рентні» найменування («постіндустріальна епоха», «трансавангард» та ін.) як основне позначення сенсу нашої епохи.

Однак концептуальні проблеми не дозволили цьому поняттю вдало відобразити процеси, які характеризують розвиток літератури в Україні. За спостереженнями

Юрія Коваліва: «Стильові ознаки постмодернізму у кожного автора виявляються по-своєму, проте жоден із них повністю не вписується у напрям. Це викликає сумнів у тому, чи можна постсучасних українських письменників вважати повністю постмодерністами» [8, 256]. Літературознавець це пояснює тим, що «багато письменників, таких як Є. Пашковський, В. Медвідь, Оксана Забужко не визнають поняття «смерти автора» [8, 256].

Актуальність нового означення естетичних практик сучасних українських письменників визначається необхідністю введення в українське літературознавство малодосліджений мистецький напрям – трансавангард, який вповні здатен охарактеризувати сучасний стан літератури. Метою цієї розвідки є аналіз трансавангардної естетики та її актуалізації у творах українських письменників. Поставлена мета передбачає вирішення певних завдань: визначити природу поняття трансавангард; з'ясувати культурно-історичні умови та еволюцію цього явища; виокремити його особливості та ознаки в естетиці художніх творів сучасних українських письменників.

На кінець ХХ ст. українське літературознавство зіштовхнулося з концептуальною проблемою: поперше, визначення природи постмодерних новацій у літературі та мистецтві, по-друге, залишаються нез'ясованими зв'язки постмодернізму із іншими експериментальними теоріями та течіями у мистецтві та літературі. Саме від трактувань цих явищ і залежить можливість встановлення адекватної моделі сучас-

ного українського мистецтва. Більш того, не існує єдиного поняття на позначення цього явища. Термін «постмодернізм» досі усталений і застосовується в естетиці і літературознавстві паралельно з дефініціями-дублерами «постструктуралізм», «поставангардизм», «трансавангард», «мистецтво деконструкції» та іншими. Зокрема, Ігаб Гасан зазначав: «Те, що було постмодернізмом [...] зів'яло, було абсорбоване наступними течіями ХХ століття чи перетворилося на діалог із модернізмом, або на кітч та банальну гру у популярній культурі» [2, 23].

Пошуки вільної формули сучасного літературного процесу в арт-критиці останніх десятиліть зумовили активне використання щодо актуальних тенденцій мистецтва терміну «трансавангард». Поняття трансавангард (італ. *transavanguardia* – «вихідне за межі авангарду», «поставангард») увів у 1979 р. знаний італійський критик та теоретик сучасного мистецтва Акілле Боніто Оліва для характеристики тих аспектів творчої діяльності, які були притаманні тодішньому західному мистецтву [9]. Цим явищем він охарактеризував творчість таких італійських малярів як: С. Чія, Ф. Клементе, У. Куччі, Н. де Марія, М. Паладіно. Вже 1982 року у праці *Інтернаціональний трансавангард* [9] критик об'єднує такі основні художні стилі, як: німецький неоекспресіонізм, аргентинська нова образність, французька вільна фігуративність, нова фігуративність в Іспанії, живопис «нової хвилі» у Великобританії та «поганий живопис» США. На початку 1990-х в українському мистецтві також зародив-

ся трансавангардний стиль. На той час А. Б. Оліва майже нічого не знав про існування цього явища, тому не включив у свою наукову працю, де досліджував різні національні відгалуження мистецтва трансавангарду.

Іншим яскраво вираженим мотивом, який відобразився у назві на пряму є протистояння кризи перехідного суспільства шляхом вироблення «номадичного дискурсу», який має інтернаціональний характер. Запропонована трансавангардистська програма включає в себе: плюралізм художніх засобів вираження; апелювання до найрізноманітніших традицій, проєктів, включаючи також і «неавангардні» художні практики (романтизм, реалізм та ін.); застосування авангардних стилів (сюрреалізм, дадаїзм тощо); опертя на попередню практику концептуалізму (гра з мислительними уявностями).

Досвід використання поняття «трансавангард» у практиці українського літературознавства та літератури доволі невеликий. Існують спроби осмислення поняття трансавангард у синонімічному значенні до постмодерністського мистецтва 1990-х рр. як ризоматичного явища, поставангардного напряму, або своєрідної «поезії після літератури» [1, 32]. Часто цими категоріями послуговуються для описання творів актуального мистецтва, в яких присутній елемент гри з художньою традицією. Однак запропоноване тлумачення надзвичайно спотворює зміст явища та є дуже узагальненим.

Насправді, правильнішим, концептуальнішим і науково об'єктивнішим буде інший підхід у розмежуванні понять постмодер-

нізму та трансавангарду. Трансавангард – жанрово-стильова якість літературно-мистецького явища, якою характеризують новітні варіанти концептуального художнього мислення, що були сформовані у межах постмодерного трактування дійсності. В українському письменстві ознаки трансавангарду окреслюються у творчості Юрка Гудзя (романи *Не-Ми*, *Ісихія*, збірка *Боротьба з хворим янголом*, поеми *Барикади на Хресті*, *Мандри мандрагори*), Валерія Ляхевича (дилогія *Мандрівний домовик*, *Опалима Купина*), Ніли Зборовської (антироман *Українська реконкіста*), Євгена Плясецького (літературний роман *Троєручиця та інші*) та ін.

У свою чергу, художня практика трансавангарду в сучасній українській літературі – є спробою подолання у 90-ті рр. ХХ ст. штучно прищепленою постмодерною практикою надмірного карнавально-ігрового стилю шляхом вдумливого застосування та конструювання «ігрових» прийомів з читацьким сприйняттям. На початку нового тисячоліття у творчості національно свідомих письменників активізувалися ідеї морального обов'язку, місії та почуття відповідальності за долю вітчизни.

Вдало охарактеризувала сучасну українську літературну ситуацію Тамара Гундорова про «трансавангард сучасності», який позначений тим, що естетична, ідеальна, екзистенційна єдність світу порушена: «одиноке «Я» і людське слово не в змозі її вмістити чи витримати і перебувають на межі Декадансу, навіть Карнавал є лише іпостассю останнього. Бароко переливається

в маньєризм, а «добрий старий декаданс» (Ю. Андрухович) простягає руку авангардизму. «Останні пророки», «останні предтечі Великого царства диявола» (І. Андрусак), «хворий янгол» Ю. Гудзя, «янгол на плечі» І. Малковича й «осінь для ангела» Є. Пашковського, простір «безіменности, неназваности, неозначваности» К. Москальця, література і «безум» О. Ульяненко позначають нинішню «декаденцію» (мелянхолію деструкції)” [4].

Звернення окремих сучасних письменників до трансавангардної практики було спричинено потребою пошуку нових творчих ідей, повернення до вкорінених традиційних методів, естетик задля збереження власної ідентичности, яка була втрачена у період тоталітарного панування.

Одним із тих, хто активно послуговувався методами та стилями трансавангардної естетики у своєму творчому доробкові є житомирський письменник Юрко Гудзь. Літератор Лесь Герасимчук, аналізуючи його творчість, у статті *Симфора для Христовора* констатує: «Юрко Гудзь належить до найбільш освічених наших авангардистів – або трансавангардистів, як він воліє себе називати, – і тому витоки його образної системи віднайти складно, хоча й простежуються впливи від наших бунтарів 20-х років до Маланюка й Тарнавського. Помітні також сліди польської сецесії й гурту *Просто з мосту*» [3, 42]. Трансавангардна практика консолідує у своїй естетичній системі застосування історично визначених стилів та новітніх різноманітних засобів вираження думки та методів її оприявлення.

Позаяк сучасній українській літературі не чуже використання попередньої української та світової літературної традиції, то стає зрозумілим її прагнення ввійти в діалог з актуальними провідними художніми відкриттями та ознаками цієї глобальної традиції, співвідносячи її також із сучасністю.

У сучасних письменників, творчість яких має трансавангардистські риси (Ю. Гудзь, Є. Пашковський, В. Медвідь, О. Ульяненко, В. Ляхевич та ін.), по-своєму відбувається мобілізація традицій в оригінальному ключі, виникає авторський синтез, мотивований особистою метою творчости. А. Б. Оліва вказує на те, що: «зрештою оптика, у якій художники трансавангарду бачать світ, фрагментарна і, на щастя, нестійка, індіферентна завдяки тому, що художники відмовились від будь-якого одного пріоритетного погляду і в результаті виявляють у своїй творчості низку експресивних можливостей, усе це багатство мотивів та імпульсів, яке породжує справді експериментальну складність у тому сенсі, що нею розкручується стилістичний клубок абстрактного та фігуративного, поза розрізненням стилів» [9, 75].

Нові експресивні прийоми – це одна із основних концептуальних засад трансавангарду. Неоекспресіонізм – напрям у сучасному мистецтві, який виник у кінці 1970-х років як реакція на концептуалістське та мінімалістське мистецтво, і був поширеним мистецьким явищем до середини 1980-х. Ця тенденція домінувала у творчості окремих малярів США та Європи, особливо Німеччини. Найпослідовніше принципи

неоекспресіонізму було втілено у творчості художників Г. Базеліца, А. Кіфера, М. Люперца (Німеччина), Ж.-М. Баскія, Е. Фішля, Д. Салле, Дж. Шнабеля (США), Ф. Клементе, С. Чія, Е. Куккі, Н. Сімбарі (Італія), О. Петрової, М. Бабака, С. Гая, С. Панича, В. Мальського, О. Нагорного, С. Ридванецького, О. Шепенькова, В. Яковця (Україна) та ін. Мистці удалися до виразних можливостей експресіонізму (20-ті рр. ХХ ст.), створюючи щоразу промовистий індивідуальний стиль, часто сповнений агресії і нервової напруги. Оскільки префікс «нео-» (новий) у назві означає відродження напрямів чи ідеалів, то зрозуміло, що творчість митців стала поверненням до образности, фігуративности, живій і емоційній манері, яскравим насиченим кольорам. Головна мета як неоекспресіоністів, так і експресіоністів – досягнення незвичайности, експресивности художнього образу з метою максимально емоційного впливу на людину.

Літературний неоекспресіонізм тою чи іншою мірою наслідують традиції ліричного, сповідального письма. Це виявляється у тому, що художній твір стає свідченням про душу автора: акумуляція і максималізація внутрішнього досвіду, фіксація його безпосередньо чи опосередковано, через відтворення речей і явищ зовнішнього світу, які не просто зазнають суб'єктивної переробки, а й служать винятково засобами проектування душевного життя. Однак межа особистого й іншого, чужого, невловима, письменник зображає складність, «уламковість», «засмиканість» душі сучасної людини. Це зазвичай спроба рефлексії про іден-

тичність, яку не можливо чітко визначити, митець у постійному пошуку відповіді на питання «що таке Я?».

Анна Біла стверджує, що «стилетворчі витоки авангарду (у нашому випадку трансавангарду. – М. Я.) доречно шукати в Маньєризмі / Бароко, а патос експерименту і принцип секуляризованого бачення традиційної проблематики – у Романтизмі» [1, 32]. Неоекспресіоністичні ідеї дуже подібні до Маньєризму, який свого часу підсумував глибоку кризу культури Ренесансу, і насамперед ідеалів і цінностей гуманізму. У творах маньєристів уже немає колишнього возвеличення людини, віри в її розум і краще майбутнє. Навпаки, мистці передають відчуття хисткості і трагічності людського буття, виняткової складності сприйняття навколишнього світу, панування в ньому ірраціональних, невідконтрольних людині сил і т. п. Також А. Б. Оліва зазначав: «маньєризм, як в мистецтві, так і в інших сферах культурної та наукової творчості, ґрунтується на ідеології зміни, ідеології, яка віддає перевагу опосередкованості та двозначності. Трансавангард відроджує саме цей тип світовідчуття, відтворюючи мовні моделі за допомогою цитування, але не в їх початковій чистоті, а шляхом контамінації, яка виключає будь-який відтінок апологетики та оспівування, які означали б ідентифікацію та неможливу регресію» [9, 73]. Подібна творча практика характерна для творчості трансавангардистів. У своїй художній практиці вони часто висловлюють розчарування в людині, зневіру у благополучне майбутнє особистос-

ти, сумнів у її здатності пояснювати, передбачати і, тим більше, контролювати процеси, які відбуваються у світі (Юрко Гудзь *Не-Ми, Ісихія*, Ніла Зборовська *Українська реконкіста*, Олесь Ульяненко *Квіти Содому*, та ін.).

Період ХХ та ХХІ ст. позначився в літературі симптомами нової містики неосимволізму, популярності тео- та антропологічних проєктів, спроб суперечливого синтезу постмодерного світобачення із трансавангардними симпатіями. Неосимволізм (містичний інтуїтивізм) як мистецько-філософський напрям перебуває в опозиції стосовно масової культури і проповідує повернення до смислової подачі творів через символіку та чуттєвий досвід пізнання особистих переживань; спирається на традиції західноєвропейського постромантизму та декадансу середини – кінця ХІХ ст., а також на традиції Срібного віку в російській літературі.

Сучасні неосимволістські стильові тенденції у художніх творах позначаються глибокими філософськими роздумами про світобудову та про місце Бога в житті людини. У текстах письменників чимало одкровень, потойбічних подорожей та уявних зустрічей з померлими. Сучасний досвід такого роду, експерименти зі смертю та «післясмертю» (скажімо, у Юрка Гудзя, Ніли Зборовської) наслідують традиції романтико-символістської літератури давнього минулого, повної божевільних одкровень. «Божевілля» виступає тут як можливість індивідуальної втечі від естетики суто формального прогресу, яка складає базу художнього досвіду. Своїми неосим-

волістськими настроями письменники реагують на психологічне, соціальне та політичне несприйняття.

Водночас ХХІ ст. позначено пошуком сучасних літераторів новою якістю символізму (у стосунку до літератури ХХ ст.) – сюрреалістичне письмо. У неосимволіста є постійна присутність таїни, хоча він знає, що у цьому світі відображається не умовно-вигадане, а цілком реальне, онтологічно конкретне інобуття. Зокрема Ю. Гудзь у своїх творах (збірка *Боротьба з хворим янголом*, романи *Не-Ми, Ісихія*) відмовляється від прямих шляхів до Абсолюту (відкидаючи тілесні межі), завдяки чому досягається відчуття нової ясності та простоти в стосунках з Потойбічним. Свого часу Ніла Зборовська зазначала, що «свою поезію Юрко Гудзь позначав як сіленціографію. Сілентивна поезія, ісихастичні тексти-тихотворіння розуміються як різновид сучасного трансавангарду. Тобто це письмо – по той бік авангарду, або крізь авангард, воно пов'язане з метафізичним пошуком нового на тлі авангардного відчуття світу, коли втілюються старі форми і перевтілюються знову, тому література як символічна реальність, яка реагує на цей процес трансформації, не може зберегти себе у старих формах. Оскільки авангардизм – це апокаліптична естетика, то, пройшовши крізь цю естетику кінця світу символічно і автобіографічно, Ю. Гудзь прагне знайти «нову мову», на її пошуки й скеровується його письмо. Яскравим прикладом прозового трансавангарду є *Ісихія*» [5], про що писала Н. Зборовська, підтверджуючи його приналежність до цього напрямку наступним чином:

«Оскільки авангардизм відтворює есхатологію, то *Ісихія* як трансавангардне письмо – символічне пророцтво кінця світу: метою тексту є спроба зупинити смерть у символічній реальності за допомогою гри на межі власного життя та смерти» [5, 16].

Оглядаючи сучасну українську літературу правомірно було би сказати, що Ю. Гудзь у романах *Не-Ми* та *Ісихія* – рафінований богошукач та при цьому яскравий експериментатор, в О. Ульяненко присутній демонічний містицизм, у Н. Зборовської та Є. Пашковського – есхатологічне світовідчуття, в Г. Пагутяк, Т. Прохаська присутня претензія на містичність. Контекст ХХ – ХХІ ст. цілком переконливо підтверджує цей напрям в сучасній літературі, а слабка оприявленість неосимволізму пов'язана, на нашу думку, з тим, що сучасний письменник зазвичай набагато скептичніший та критичніший, ніж його читач, ідеологічно та ментально часто «відстає від століття».

Ще один стилістичний напрям актуальної літератури – метаавторство. Творче самовизначення і становище письменника у світі пов'язане з оголеною в канві тексту проблематикою процесу творчості та комунікацією автора, читача. Так виникають твори про твори, напівщоденникові нотатки, де автор робить спроби порозумітися сам із собою, залучаючи читача до співтворчості. Розповідаючи свою історію, письменник щохвилино розкриває власні прийоми та задуми, приміряючи на себе чужий досвід, і в той же час сумнівається в необхідності писати взагалі. Ця практика отримала

яскраве вираження в книгах прозаїків, тісно пов'язаних з критикою та літературознавством: Ю. Гудзя, Н. Зборовської, Є. Пашковського, К. Москальця, В. Медвідя, Г. Пагутяк і т.д.

До прикладу, тернопільський поет, прозаїк та літературний критик Петро Сорока запровадив у сучасній українській літературі новий жанр – «денники». Денникова проза – це не зовсім щоденники, це їх узагальнений різновид, вільний від хронологічних рамок, де композиція передбачає групування матеріалу за тематичними розділами. Це своєрідний документ епохи та водночас книга про особисте життя письменника, його сповідальність і свідчення про відкриту душу, що є зразком поетичної прози. Винахідник «денників» визначає роман *Не-Ми* Юрка Гудзя як найвище досягнення денникової прози в Україні, це: «письмо, в яке заходиш, щоб уже не вийти, щоб носити в душі, як велику самоту і втіху. Це нестерпно важко і жити без цього неможливо» [11, 19].

Разом з цим виникає і новий вид письменницько-читацької співучасті в літературі – геппенінг (англ. happening – випадок, подія). Це найпоширеніший різновид мистецтва дії (перформенс), який спрямований на заміну традиційного художнього твору розіграною виставою та спровокованою подією. У геппенінзі чітко проявилася тенденція авангардизму (футуризму, дадаїзму тощо), розмивання меж не тільки між окремими мистецтвами (літературою, малярством, музикою, театром і т.д.), а й між мистецтвом та дійсністю, втілення уявлень про процесуальний характер художньої діяль-

ности, про перевагу творчого акту над його результатом. В Україні гепенінги застосовуються переважно представниками неоавангардизму (Бу-Ба-Бу та ін.) [8, 219]. Такий вид обертається феноменом незавершеності змісту літературного твору (романи *Не-Ми* та *Ісихія* Ю. Гудзя, *Троєручиця та інші* Є. Плясецького): він завершується вже в індивідуальному досвіді читача, слухача, що, вірогідно, неминуче в сучасному плюралістичному світі може поводити себе як до прирощення змісту, так і до примноження хаосу.

Варто зауважити, що показовою рисою проявів трансавангардного мислення в українській літературі останніх років стало критичне ставлення до «товарного вигляду» сучасних творів, поверхового, буквального та тотального поширення такого масового мистецтва. І якщо постмодернізму притаманне «перенесення у простір високої культури елементів низької, масової, комерційної культури» [10, 307], то для трансавангарду, як і авангарду початку ХХ ст. властивий потужний спротив проти того, щоб письменник і читач перетворювалися на контрольованих системою споживачів.

Потужна експансія споживачького суспільства та комерційного мистецтва на особистість призводить до того, що письменник намагається протистояти цьому явищу, плекаючи власну ідентичність та наполягаючи на самоцінності індивідуума в сучасному світі, адже на будь-яку «макроподію технологічного розвитку людина реагує мікроподією власного існування, пов'язаного з прихильністю до кон-

кретних цінностей і відкиданням тих, що несуть у собі загрозу мікроподіям інших, сусідніх індивідів» [9, 191]. Самоцінність особистого, індивідуального особливо актуальною є для української літератури кін. ХХ – поч. ХХІ століття, оскільки вона прагне якомога швидше та радикальніше порвати із соцреалістичними настановами в мистецтві та житті. Відтак українські письменники (Н. Зборовська, Ю. Гудзь, Т. Прохасько, В. Медвідь, Є. Пашковський та ін.) активно звертаються до тем і проблем, пов'язаних із виробленням особистістю власних морально-етичних орієнтирів, плеканням самоцінності власного «я», обстоюванням його у бутті.

Риса української (так само як і європейської) культури – берегти древні корені, щоби зберегти пам'ять та традиції народу. Таким чином історія в художньому творі стає полем контамінації, де вступають у взаємодію різні рівні реальності, утворюючи космогонію, яка об'єднує і природу, і культуру. Відомий літературознавець Ю. Ковалів, розглядаючи українську літературу в історичному ракурсі, зазначає, що «у [19]90-х роках з'явилося кілька хвиль талановитих поетів (В. Шакула, Р. Скиба, С. Процюк, І. Ципердюк, С. Жадан, В. Махно, Б. Щавурський, І. Андрусак, Ю. Бедрик, Ю. Гудзь, І. Козаченко, Т. Гаврилів, Оксана Кішко-Луцишина, І. Старовойт) [...] та ін. Вони не схильні до постмодерністського дискурсу, а прагнуть до синтезу різних стильових тенденцій, вироблення власного стилю» [7, 18]. Українські письменники, які розпочали свій шлях на переломному історичному перехресті (кін. 1980-х

– поч. 1990-х, кін. 1990-х – поч. 2000-их) поєднали у своїх творах естетику трансавангарду та національні традиції.

Отже, принципи трансавангардного художнього мислення яскраво виявляються в сучасній українській літературі, вписуючись тим самим у світовий культурно-мистецький контекст перехідного періоду. У художніх творах проявляються спільні закономірності літературної та загальнохудожньої еволюції, що в сучасних культурно-історичних умовах формує нові філософсько-естетичні напрями та розв'язує цілий комплекс ідейно-естетичних завдань, які стоять перед сучасним письменником і читачем: самоідентифікація, подолання усталених культурно-ідеологічних стереотипів і власних комплексів, пошук нових мистецьких форм літературної репрезентації і засобів оповіді власного досвіду та переживань, установка на досягнення буття. Це зумовило докорінні зміни в естетиці творів українських письменників, які набули ознак неоекспресіонізму, неосимволізму, еkleктичності, металітературності, а також звернення до принципів гри, суб'єктивізації, фрагментарності, інтертекстуальності, цитатності, сповідальності й ліризації нарративного мислення.

Bibliography and Notes

1. Біла Анна, *Український літературний авангард: пошуки, стильові напрями*, Київ: Смолоскип 2006, 464 с.

2. Гассан Ігаб. *Чим є постмодернізм і чим він стане? Літературний і культурний аспекти*, [у:] *Американська література після середини ХХ століття*: Матеріали міжнародної конференції (Київ, 25 – 27 травня 1999 року), Київ: Довіра 2000, с. 19–33.

3. Герасимчук Лесь, *Симфора для Христора, або бунт почуттєвості*, "Слово і час" 1996, № 2, с. 42–45.

4. Гундорова Тамара, *Де «місце» нового? (Сучасні літературні течії)*, "Слово і час" 1997, № 10, с. 53–56.

5. Гудзь Юрко, *Барикади на Хресті*. Поема. Не-Ми. Книга видінь і щезнень. Ісихія. Книга щастя, Тернопіль: Джура 2009, 248 с., (Серія «Українська Реконкіста»).

6. Гудзь Юрко, *Доповнення до статутів мовчання (спроба переосмислення деяких мітів)*, [у:] *Український аналітичний клуб: Асоціація «Нова література»*, Київ 1993, Вип. 1, с. 12–23.

7. Ковалів Юрій, *Українська література в історичному інтер'єрі*, "Українська мова та література" 2003, Ч. 45, с. 3–18.

8. *Літературознавча енциклопедія* : у 2 т. / Автор-укладач Ю. Ковалів, Київ: Академія 2007, Т. 1: А–К, 608 с.; Т. 2: М–Я, 622 с., (Серія «Енциклопедія ерудита»).

9. Олива Акилле Бонито, *Искусство на исходе второго тысячелетия*, Москва: Художественный журнал 2003, 214 с.

10. Свєрбілова Тетяна, Малютіна Наталя, Скорина Людмила, *Від модерну до авангарду: жанрово-стильова парадигма української драматургії першої третини ХХ століття*, Черкаси 2009, 598 с.

11. Сорока Петро, *Голос із затіння. Літературні денники*, "Українська літературна газета", Київ 13.01.2012, № 1 (59), с. 19.

Lesia Kleputs

**PROCESSES OF LANGUAGE PEJORATION IN POSTMODERNIST
LITERATURE: THE UKRAINIAN CONTEXT**

Lviv National University, Ukraine

Леся Клепуц

**ПРОЦЕСИ МОВНОЇ ПЕЙОРИЗАЦІЇ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ПОСТМОДЕРНІЗМУ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ**

Abstract: The development of fiction of the Postmodern era in Ukraine is often associated with the intensifying pejoration of language, which is in general linked to globalization tendencies in culture. This article shows the characteristics and provides a critical analysis and evaluative response of this pejoration phenomena by taking a critical stance toward this linguistic trend, which influenced on formation of the face of Ukrainian literature.

Keywords: Postmodern literature, language pejoration, kitsch, bad language, post-totalitarianism

Початок 1990-х років ознаменований звільненням української літератури від ярма советської цензури. Але очевидним є факт, що мовний лібералізм вийшов за рамки обмежень, окреслених лише політико-націоналістським контекстом. З'явилася нова література ери рок-музики, мас-медій, нових технологій, розгерметизованого покоління, не заляканого політикою конформізму. Завдяки новим стилістичним віянням в літературній теорії з'явилися такі нові терміни як "кітч", "кемп", "стьоб". Критики в один голос заговорили про пейоризацію мови художньої літератури і одноставно засудили ті лінгвістичні

процеси, які з собою принесли соціокультурні зміни 1990-х.

Минуло вже не одне десятиліття, однак, традиційне літературознавство досі скептично налаштоване щодо вивчення феномену пейоризації мови художньої літератури, як і пейоративного аспекту в мові загалом, і цим залишає відкритим питання змін естетичних критеріїв постмодернізму та дає підстави для необґрунтованої критики такої художньої літератури, про що свідчить мізерна кількість досліджень, пов'язаних з цією сферою функціонування літератури. Таке ігнорування питання пейоризації мови літератури академічними колами

виглядає критично у порівнянні з дослідженнями європейських чи російських філологів (Е. Партрідж, Е. МкЕнері, Л. Андерсон, П. Траджіл, В. Мокієнко, О. Плущер-Сарно, В. Жельвіс).

У сфері соціолінгвістики можемо виділити лише два прізвиська, які детально вивчали феномен ненормативної лексики в українській мові – Л. Ставицька та О. Гаврилів. Що стосується літературної сфери, маємо поодинокі дослідження, і здебільшого критичні статті, яким бракує глибокої теоретичної бази. Серед літературознавців, які у своїх дослідженнях активно зверталися також до тематики, пов'язаної з процесами пейоризації мови художньої літератури, слід назвати Тамару Гундорову. Тому виникає потреба теоретичного осмислення процесів, які пов'язані з пейоризацією мови художньої літератури та аналіз їх каталізаторів у літературі доби постмодерну.

Процеси мовної пейоризації значно посилюються наприкінці ХХ століття, коли в західній постмодерній літературній традиції з'явилася нове покоління письменників, яких критики назвали пост-постмодерністами, а в українській літературі цього періоду постмодерність лише почала набувати окремих форм і рис. Така синхронізація у прагненні до мовного спрощення наприкінці 1980–90-х років видається цікавою, якщо взяти до уваги майже півстолітню ретардацію українського постмодернізму від європейського. Хронологічно початок західної постмодерної літератури припадає на повоєнний період, але більшість дослідників схиляється

до думки, що її відлік варто вести з 1960-х років минулого століття. Англійський культуролог Кевін Гарт припускає, що витoki постмодернізму слід шукати набагато раніше і не в європейській, а в американській культурі. Європейській постмодерній традиції (Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дерріда, Ж. Лакан, Ж. Дельоз, Е. Сіксу, Ю. Крістева) дослідник відводить роль розробника стійкої теоретичної бази та становлення “елітарної академічної культури” постмодернізму [14, 20].

Початок українського постмодернізму датують кінцем советської культури, разом із початком послаблення політичної, а відтак і культурної ситуації наприкінці 1980-х початку 1990-х років, тому для української культури постмодерний період збігся у часі з посттоталітарним. Наприклад, на думку української дослідниці, культуролога і теоретика літератури Тамари Гундорової, український постмодернізм розпочинається вже у межах соцреалізму й охоплює і андеграунд, і так звану “офіційну” літературу [3, 40]. Крім того, ситуація художньої літератури в Україні у 1990-х роках була досить складною. Попри те, що літературна свідомість отримала нове відчуття свободи і віри в те, що можна творити нову літературну модель, відкинувши старі популістські тенденції і відмовившись від політичної тематики, вона визначалася трьома поколіннями письменників – “шістдесятниками”, “вісімдесятниками”, “дев'ятдесятниками”. Цілісну картину співіснування цих трьох поколінь на літературній сцені охарактеризувала Т. Гундорова у своїй

праці про український літературний постмодерн [3, 240].

Постмодерністи принесли в мову художньої літератури чимало лексичних форм, які були звичними для побутового мовлення і які висока література завжди виносила *ad marginem*. Саме це і виявилось неприйнятним як для читачів, так і для критиків: “Найбільш негативним моментом у творах є фізіологія, котра «вилізає» з усіх можливих і неможливих місць” [13].

Побутує думка, що ненормативна лексика проникла на сторінки друку під впливом “розкріпачення” художнього слова на Заході. Мовні процеси, які відбуваються в сучасній українській культурі, один з найяскравіших теоретиків культури Роман Кісь пов’язує з процесами глобалізації та “втягуванням у євразійщину” [6, 44] і аналізує шкідливість цього впливу на українську мовно-культурну ситуацію. Серед культурно-цивілізаційних аспектів глобалізації дослідник наводить такі: делокалізація, історичне знекорінювання, зоднаковіння, консумеризм, споживацтво, радикальний еkleктизм, що веде до “монструозної дифузії-перемішування високого і низького, сакрального і профанного, витончено-сублімативного й ординарно-плотського тощо” [6, 44]. Ці процеси євразійської експансії на мову неодмінно приведуть до втрати мовою своєї автентичності і цілісності та заведуть нашу свідомість в “абсолютно сліпі кути духовного рабства та бездумного конформізму із його беззастережним пере-перемавповуванням” [6, 244] За таких лінгвокультурних обставин, на думку дослідника, відбу-

деться неодмінне згасання інтересу до всього автентичного українській культурі, а в тому числі й до її літератури. Результатом так званої “інфільтрації” [6, 244] чужорідних мовних елементів в українську мову, яка отримала надзвичайну “популярність” у користувачів, вже став суржик, але нависла небезпека не лише змішаного варіанта мови, але й надзвичайної популяризації чужої культури і мови як такої.

Проте, можна навести ряд аргументів, які істотно суперечать цій позиції. Важко говорити про кількісні характеристики і мірятися “хто більше лається” в літературі, але, відтворивши функціональну картину ненормативної лексики, можна порівняти якісні показники і характеристики пейоративів в сучасній літературі.

Розглядаючи стилістично-естетичні вектори розвитку художньої літератури останніх десятиліть, ми звернули особливу увагу на неортодоксальні і суперечливі візії сучасних теоретиків літератури. Ярослав Голобородько виділяє три ключові компоненти постмодерного літературного процесу: артґейм, артґауз, артеґраунд. І саме артеґраунд переформатує свідомість і автора, і читача, без усіляких шаблонів дозволяє говорити найвідвертіше про найпотаємніше. Український культуролог, який свої теоретичні роздуми опублікував під псевдонімом Жан-Марі К’юбільє, відкидає загальноприйнятну назву «постмодернізм», і називає стиль хронологічно наступний після модернізму “porno-гламуром”. Модель сучасної культури, яку вимальовує інший український культуролог і літературозна-

вещь Т. Гундорова, зводиться до нової в теорії культури – моделі кітч. Кітч дослідниця визначає як “мікро-модель масової культури, семіотична програма якої – імітування, копіювання та перетворення мистецтва на товар” [2, 5]. Такі нові тенденції в літературі не випадкові і не є надбанням останніх десятиліть. На думку дослідниці, національна українська література ще з XIX ст. послідовно програмувалася як популярна література [2, 9]. А наприкінці XX починає яскраво вимальовуватися кітчева модель культури. У контексті кітч Т. Гундорова говорить про два варіанти самого кітч: іміджологію і “стьоб” (панк-література) [2, 10], тим самим легітимізує останній як новий термін в літературознавчому вокабулярі. Саме поняття “стьоб” є одним із ключових у дискусіях про українську літературу останніх років. Ці два варіанти кітч, на нашу думку, також нерозривно пов’язані з процесами, які відбуваються у сучасній літературі.

Звісно, український постмодернізм – поняття неоднозначне, складне і не підлягає строгій дефініції. Тут можна погодитися зі словами Юрія Андруховича: “Ми не можемо дефініювати того, всередині чого перебуваємо” [1, 16]. Лілія Лавринович у своїй дисертаційній роботі говорить про ентропію українського постмодерну, яка виникає через малодослідженість цього явища в українській літературі: “Український літературний постмодернізм аналізують недостатньо, вбачаючи в ньому часто явище нав’язане, несамодостатнє, швидкопроминальне, авангардно-епатажне, відтак десь і неповноцінне” [8, 2].

На основі такої критики і виникає питання про кризу культури, чи кризу інтелігенції, про яку пише Оксана Пахльовська: “Посттоталітарні інтелектуали спрацювали, мов механічні роботи деструкції, закинуті вмираючою системою в нову реальність. Допомогли прищепити в суспільстві неповагу до власної культури, поглибили почуття приниженості, відірваності від проблем сучасного світу” [10, 22]. Проповідуючи десакралізацію культурних цінностей і зміну соціокультурних орієнтирів, постмодерністи наразилися на естетичну та стилістичну анархію, адже, заперечуючи і протестуючи, не витворили нічого нового, хіба істотно підірвали авторитет старого.

Найбільше негативної критики було спрямовано на письменників-постмодерністів упродовж останнього десятиліття саме за популяризацію низової карнавальної культури: “Постмодернізм проповідує відсутність культу, але сам імперативно нав’язує культ відсутності культу. Постмодернізм проголошує десакралізацію, але сам сакралізує десакралізацію” [11]. Не можуть їм пробачити і успіху такої десакралізованої літератури, адже деякі з їхніх творів стали культовими: “Постмодерністи-десакралізатори вишикувалися в шеренгу культових письменників” [10, 22] – пише О. Пахльовська, зокрема критикує постмодерну еліту за такий творчий гедонізм, який привів до омасовлення і пониження цінності художньої літератури: “Постмодерна еліта занурилась у простодушний слов’янський гедонізм, який швидко став гІдонізмом: у культу-

ру увірвалися потоки фізіологічних відправлень, алкогольних випарів, псевдофеміністичних істерик” [10, 22]. Із такою позицією можна частково погодитися, і зрозуміти, чому ідеали постмодернізму видаються небезпечними, але можна і стати на бік сучасних письменників, які більше не хочуть виконувати одвічну місію пророків, провісників, основних культурних і національних ідеологів, яку їм приписували. Як слушно зазначає Т. Гундорова: “...Постмодерний письменник культивує багатозначність та іронію. Його тексти не лінійні, а багатшарові структури різних культурних кодів, в інтертексті національних і міжнаціональних традицій. Загалом українські постмодерні письменники спродукували і елітарну, і масову літературу, що кинуло виклик символічному порядку національної культури. Вони повинні поєднувати високі жанри з жанрами субкультури, які навівають авангардні практики і експлуатують форми молодіжного панку, авангарду, необарокового стилю, і модернізму, щоб передати динаміку реальності” [3, 247].

Однак, попри відносну неповноцінність українського постмодернізму порівняно з європейським, можна й говорити про його унікальність, яка полягає передусім у його біполярному розвитку. Адже водночас з апокаліптичною Чорнобильською ідеологією розвивається карнавальний український постмодерн, який, за словами Т. Гундорової, стає “символічною культурною подією, а також апокаліптичним текстом про відкладення кінця цивілізації, культури й людини в післяатомну добу” [3, 8]. І часом бурлескно-травестійна

поетика навіть превалює в українському постмодернізмі, адже карнавальна культура українського постмодернізму представлена такими адептами постмодерну як Юрій Андрухович, Юрій Винничук, Юрій Покальчук, які удосконалювали мовну гру та легітимізували естетику низової культури.

Деякі критики вважають, що ненормативна лексика, яка ввійшла в літературу у вигляді експерименту, стала своєрідною модою: “Густо пішов у літературу мат на доведення «модерности» української мови” [10, 22]. Але завдання мови, а відтак і завдання літератури, не лише вчити і виховувати, а й створювати враження, викликати емоції, а для цього потрібно використовувати будь-які засоби, адже мова – це унікальний засіб вираження, вона повинна бути обмеженою.

Однією з характерних рис європейського постмодернізму є його апокаліптична налаштованість. Дехто з критиків саме в цьому вбачає основну відмінність українського постмодерну від європейського. Наприклад, О. Пахльовська стоїть на позиції ізоляційного характеру українського постмодернізму щодо європейського, і основну відмінність між ними в плані генези вбачає в тому, що західна постмодерна традиція розвивалася під гаслом “цивілізації кінця”, а схід Європи, а отже й Україна, не є постмодерною цивілізацією: “Сьогодні Схід Європи теж перебуває у фазі «пост», але це всього лише посткомунізм і/чи посттоталітаризм” [11]. Але Т. Гундорова доводить, що основний період осмислення і концептуалізації постмодерного періоду в українській

культури заснований на таких самих апокаліптичних настроях, як і світова постмодерна культура, адже припадає на період після Чорнобильської катастрофи. Чорнобильська трагедія, пише дослідниця, стала ще й культурним феноменом, оскільки виявилася не лише фізичним підтвердженням теорії “ендизму” Джона Барта [3, 15], але й у такий трагічний спосіб заявила світу про існування України. Такою метафоричною характеристикою постмодерності дослідниця натякає на асимілятивний, а не ізольований характер українського постмодерну стосовно європейського.

Ще однією рисою спільною для постмодернізму у всіх літературних традиціях є протиставлення традиційній культурі, ламання канонів та ідеалів своїх попередників. Ця риса – протест проти сформованого канону – особливо гостро проявився в українській літературі, що можна почасти пояснити революційним настроєм письменників у посттоталітарний період. Дехто з українських критиків розглядає постмодернізм “як засіб руйнування тих тоталітарних форм мислення, який дає нам надію на те, що тоталітарна практика, яка була обумовлена тими формами, вже ніколи не повториться” [11]. Перші адепти постмодернізму насамперед відкинули традиційну для української літератури політичну тематику, проте, на думку деяких критиків, відчувши повну волю, вони не знайшли чим її заповнити: “Звільнившись від народництва, модерні літератори впали в іншу крайність. Звільнившись від вкорінення, вони фактично стали вільними й від відповідальності за сказане” [11].

Хоча в дев’яностих роках минулого століття українська література стала масово відкритою не лише для рецепції великого кола читачів, але й для перцепції західного постмодерного стилю, обличчя українського постмодернізму виявилось дещо іншим, ніж обличчя західного. Творчість перших літературних груп – Бу-Ба-Бу, Лу-Го-Сад, “Нова дегенерація”, “Пропала грамота” та письменників Богдана Жолдака, Леся Подерв’янського, які почали з’являтися з кінця 1980-х років, була спробою розгерметизувати мистецтво, стилістично і лексично поламати літературний канон. І серед лексичних постмодерністських прийомів були такі, які виявилися неприйнятними для традиційного читача – це використання сленгу, жаргонізмів, суржику, ненормативної лексики. Проте і в одних, і в інших, провідною ідеєю творчості була вседозволеність, за словами британського критика К. Гарта: “Тепер можна все, тому що на часі – епоха Постмодернізму” [14].

Руйнування канонів призвело до поступової десакаралізації літератури та синтезу масової і елітарної культури: “Постмодернізм бере з високої культури те, що йому потрібно, і заставляє працювати в популярній культурі” [14, 21]. Література прагне завоювати масового читача, вийти за межі читацької аудиторії, яку цікавлять альтернативна авангардна література. Такі прагнення завоювати читача є абсолютно зрозумілими, особливо в період зміни – зміни ідеології, цінностей, канонів, саме тому “відбувається елітаризація масової культури і водночас – омасовлення елітарності, що дало підстави

клясикові сучасного постмодерну Умберто Еко охарактеризувати попарт як “низькоброву високобровість”, або, навпаки, як “високоброву низькобровість” (англ.: Lowbrow Highbrow, or Highbrow Lowbrow)” [7, 7]. Хоч таке намагання привернути увагу до літератури мало свої негативні сторони, в гонитві за тиражами і популярністю втрачалася цінність літератури, її ідеологічна вартісність, елітарна література губилася на книжкових полицях серед великої кількості неякісного попарту: “Сучасне мистецтво заклопотане суто постмодерною ідеєю рекорду, пов’язаного радше з наполегливістю і зусиллям, аніж з талантом. Як найвищий показник це може бути рекорд тиражу: бестселер; змісту: іронічне дослідження табуйованих тем, розповідь альтернативної історії; присвяти: літерам української абетки” [12, 7]. Хоч і таким переконам за тиражами і полюванні на масового читача Юрій Ковбасенко знаходить логічне пояснення: “Якщо письменник не враховуватиме (хай нищих і вульгарних, але реальних) смаків сучасної читацької публіки, її, прихильности, образно кажучи, “до анекдотів, а не до билин”, – він ризикує загинути як письменник. [...] Завдання дуже непросте: елітарна література, з одного боку, повинна дечого навчитися в літературі масової, з другого ж – не “загратися”, перетворившись на дешевий ерзац” [7, 8].

Значну заслугу постмодерністів у поживленні черствої мови советської літератури визнає, наприклад, В. Агеєва. Вона пише: “Одна з головних заслуг постмодерністів – звільнення української літературної

мови від радянських нормативів. Це неоціненний процес. Покоління кінця 80-х постало перед проблемою спустошеної, насильницьки стерилізованої мови української радянської літератури, котра не допускала ні жаргонізмів, ні сленгу, ні брутальної лексики й мало надавалася для того, щоб нею щось сказати, окрім текстів про вірність радянській владі” [5, 7].

До іншого табору критиків, які категорично не сприймають такого постмодернізму і відкрито заявляють про його непоправну шкоду для “іміджу” традиційної української літератури, належить Дмитро Дроздовський. Він називає українську постмодерну літературу “суцільним балаганом”, “поверненням до світу гротескних форм і наркотичних образів-мутантів”, “течією-антиподом”, яка не принесла нічого нового і вибухового в літературу, натомість розчинилася в ентропії, а письменників-постмодерністів вважає “наркотично залежними від своєї творчости” [4, 17].

Поодинокі звинувачення деяких письменників-сучасників в графоманії переросли у дискусії про небезпеку паралітератури. Поняття “паралітератури”, як “літературного низу”, як літератури, “що має невисокий емоційно-естетичний поріг, читво для неவிбагливої публіки” [9, 92] протиставляють поняттю “художня література”, яке видається складнішим і естетично вищим. Ці побоювання неவிпадково посилюлися в новочасний період, адже, якщо, як вважають деякі критики, “бувають цілі літературні епохи, що «тягнуть» на паралітературність” [9, 97], то на часі якраз епоха паралітератури.

Український постмодернізм це і звернення, і часткове відродження старих літературних традицій, зокрема барокової та авангардної. Однак найбільше український постмодернізм відродив карнаваль-но-бурлескнуну, ігрову, і саме тому поруч із інформаційною експансією західної культури, з якої він також максимально увібрав усі характерні його риси, а саме апокаліптичність, інтертекстуальність, деканонізацію традиційних цінностей, стильовий синкретизм, естетизацію потворного, змішування високих і низьких жанрів, емоційність і цинізм, він зміг витворити автентичне культурне обличчя та власний етнічний колорит.

Bibliography and Notes

1. Андрухович Юрій, *Повернення літератури?* "Плерома" 1998, Вип. 3, Web. 12.02.2011. <<http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/andr-pl.htm>>.
2. Гундорова Тамара, *Кітч і література. Травестії*, Київ: Факт 2008, 284 с., (Сер. «Висока поліція»).
3. Гундорова Тамара, *Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн*, Київ: Критика 2005, 263 с.
4. Дроздовський Дмитро, *Безкінечність антиестетики постмодернізму*, "Дзеркало тижня" 2005, № 49 (577), с. 17.
5. Кандинська В., *Віра Агеєва: "Від модернізму до сучасності"*, "Літературна Україна" 2011, № 4, с. 7.
6. Кісь Роман, *Глобальне – національне – локальне (соціальна антропологія культурного простору)*, Львів: Літопис 2005, 300 с.
7. Ковбасенко Юрій, *Література постмодернізму: по той бік різних боків*, "Тема" 2002, № 1, с. 2-22.
8. Лавринович Лілія, *Постмодернізм в українській, польській та російській прозі: типологія образу-персонажа: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук*, 10.01.05. «Порівняльне літературознавство», Тернопіль 2002, 20 с.
9. Наєнко Михайло, *Про помежів'я літератури і паралітератури*, "Слово і час" 2011, № 5, с. 92-101.
10. Пахльовська Оксана, *Еліта і влада: кара за гідонізм*, "Український тиждень" 2010, № 46 (159), с. 20-23.
11. *Ситуація постмодернізму в Україні: (круглий стіл) / Л. Брюховецька, О. Пахльовська, В. Пономарьов, Д. Стус та ін.*, "Кіно-Театр" 2001, № 6, Web. 10.07.2008. <<http://www.ktm.ukma.kiev.ua/2001/6/postmodern.html>>.
12. Старовойт Ірина, *Український постмодернізм у критичному та художньому дискурсах кінця ХХ ст.: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук*, 10.01.06. «Теорія літератури», Львів 2001, 29 с.
13. Третяк Т., *Не/страшна книга*, [у:] *Українська література ХХІ ст.*, 2007, Web. 21.03.2009. <<http://ukrlit.blog.net.ua/2007/05/23/nestrashna-knyha/>>.
14. Харт Кевин, *Постмодернізм*, Москва: Фаир-Пресс 2006, 272 с.

Olena Romanenko

**THE KOBZAR-2000 BY THE KAPRANOV BROTHERS AS A SIMULACRUM:
THE TRANSFORMATION OF THE CLASSICS IN MASS LITERATURE**

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Олена Романенко

**КОБЗАР-2000 БРАТІВ КАПРАНОВИХ ЯК СИМУЛЯКР:
ТРАНСФОРМАЦІЯ КЛАСИКИ У МАСОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

Abstract: The article is dedicated to the concept of the classics in the context of the massive literature development in the early 21st century in Ukraine. Main attention is concentrated on the correlation between the semiotic sphere of high and massive literature. The traditional literature canon in the contemporary literature process was overestimated as well. The author profoundly analyzes one of the ways of classic texts transformation in the contemporary literature – semantic codes changes and the usage of simulacrum. Brothers Kapranov collection of short stories named *Kobzar-2000* is an example of such a transformation. Also the features of perception the classics in the mass literature by average reader and correlation between readers expectations and artistic features of Taras Shevchenko works are being analyzed.

Keywords: the classics, mass literature, high literature, simulacrum, literary canon

Сперечатись про те, добре чи погано зробили брати Капранови, перелицювавши *Кобзаря*, уже марна справа. Вони зробили це. Й у літературному процесі це явище зайняло своє місце. Водночас воно вимагає оцінки критики та літературознавчого аналізу такого феномену. Розмірковувати, чому вони це зробили теж не варто. Брати Капранови розтлумачили це докладно та чітко у відкритому листі *Кобзарство як альтернатива глобалізації*: «...Ми взялися до роботи, для початку вирішивши написати... нового *Кобзаря*. І зовсім не з метою замінити старого.

Новий *Кобзар*, за задумом, повинен був відігравати роль містка між нашими сучасниками й тими невмирущими цінностями, які ховаються від масового українця за сюжетами та стилем, за героями та римами позаминулого століття» [8].

Про які тенденції у літературному процесі ХХ століття свідчить поява *Кобзаря-2000*? Чим загрожує літературі перелицювання класики масовою літературою? Ці актуальні питання зумовили потребу написання статті, заснованої на критичних підходах Ю. Лотмана, Ж. Бодрійяра, Р. Барта, М. Гловінського, М. Черняк,

У. Еко та ін. науковців до аналізу масліту.

Перелицювання, переписування клясичного тексту має характер перекодування емоційно-сміслових доміант оригіналу. Авторитетність клясичного тексту у такому разі слабшає і виникає явище так званого вторинного художнього тексту. Умберто Еко зазначав, що середньовіччя засвідчує розквіт епохи антимнемоніки (*ars oblivionalis*), коли «копіювання було єдиним шляхом калькуляції ідей. Ніхто не вважав це злочином; часто багатократне копіювання призводило до повного забуття істинного автора тієї чи іншої формули; зрештою, вважалося, якщо ідея істинна, то вона належить усім» [17, 11]. Так виникало явище не пасивного стирання із пам'яті читачів певних художніх відкриттів письменника, а усунення початкового тексту шляхом створення «псевдосинонімів» (Умберто Еко) або активних псевдоспогадів. У літературній практиці ХХ століття загалом стираються межі між функціонально різними до кінця ХІХ століття семіосферами – масовою та високою літературою, нівелюється авторитет клясичного тексту, а клішовані образи, жанрові зразки, стереотипні сюжетні схеми, мотиви запозичуються із невичерпного резервуару клясики. Цю ситуацію образно описує французький філософ Ж. Лякруа: «Повторення замінило вибір, бездумність – роздуми, імітування – волю, й усе набуло таких масштабів, що готове себе видавати себе за істинне слово володаря» [10, 135]. Виникає велика кількість текстів-трансформерів: ремейки (новий варіант відомого тексту), сіквели (художні твори, які продовжують

сюжет відомого твору), скорочені версії клясичних текстів, наприклад, у вигляді коміксів або стислих переказів, тексти-апгрейди (М. Черняк відносить до таких текстів «перекази романів «слово у слово», на основі комп'ютерного файлу, із загальним скороченням сюжетних поворотів, зміною (мінімальною) обставин, заміною імен, професій, жаргону дійових осіб та знищенням найбільш яскравих прикмет стилю оригіналу» [15, 353]. Усі ці вторинні щодо клясичного тексту твори орієнтовані на масового читача. Вони є прикладом перекладу одного художнього коду на інший на ідейно-смісловому рівні, й принципово відрізняються від інтертекстуальних прийомів, цитацій, ремінісценцій, іронічної гри та ін. Водночас клясичні твори можна назвати величезними резервуаром культурних, в тому числі національних, кодів, це – пам'ять і літератури, і культури. У процесі розвитку літератури відбувається «зміщення значущих і незначущих елементів структури тексту» [11, 675], це своєрідне зіткнення сучасних культурних кодів та національних кодів, зашифрованих у клясичних художніх творах.

У літературному процесі ХХ століття виникає цікава колізія відносин між клясикою та текстами масової літератури, засвідчений не тільки художньою практикою письменників, але й рецепцією читачів: з одного боку, це може бути активне несприйняття клясики, а з іншого – прагнення трансформувати клясичні сюжетні схеми, композиційні прийоми, образи тощо у художній практиці масліту. Книга Капранових – це лише один із виявів того процесу, який можна назвати переосмисленням ка-

нону літератури й спробою віднайти нові художні акценти у творчості клясиків у жанрових межах масліту.

Естетична концепція Шевченкового *Кобзаря* Капрановими використана як матриця, яку вони заповнили своїми асоціаціями та алюзіями. Феномен сприйняття клясики проступив через іронічний серпанок прози братів Капранових. Масовий читач забув Шевченкові твори – їх сюжети, композицію, персонажів, ідейне навантаження, художні прийоми. Натомість пам'ять чітко увібрала розтиражовані цитати та художні кліше (*Як умру, то поховайте..., Мені тринадцятий минало..., Реве та стогне Дніпр широкий...* тощо). Їх легко можна доповнити чим завгодно – хоча б містикією, еротикою, фентезі та ін. У масовому читацькому сприйнятті Тарас Шевченко зокрема і клясика загалом набувають тих ознак і характеристик, якими їх наділяють впливові (можна навіть сказати авторитарні) інституції, як-от: школа, літературна критика, бібліотека тощо. Вони структурують читацький досвід, соціалізують його, конструюють та підтримують уявну читацьку спільноту. Це, власне, відбулося із спадщиною Шевченка та оцінкою його творчості, починаючи від сучасників поета до читачів нашої доби. Тому упродовж десятиліть шевченкова спадщина зазнала «травм»: як писав на початку ХХ століття Петро Карманський, «ми бачили, що загал не переварив у собі навіть Шевченка і Франка, пережовуючи вперто хіба поетичну публіцистику першого і патос *Каменярів* другого; ми хотіли навчити загал читати поезію, не пофальшовану манірністю й ідеологією Квітки аж до Бордуляка, вільну від трафаретних, барвінкових

і вербових пейзажів» [7, 126], а український футурист Михайль Семенко загалом збурив українське суспільство своїм зізнанням 1914 року: «...я б задушився в атмосфері вашого «щирого» українського мистецтва. Я бажаю йому смерти. Такі твої ювілейні свята. Отсе все, що лишилось від Шевченка. Але не можу й я уникнути сього святкування. Я палю свій *Кобзар*» [13, 626].

Проблема існування клясики у сучасному літературному процесі тісно пов'язані із тезою Юрія Лотмана про семантичне пересікання різних семіосфер як семантичний вибух. Критик описує це явище як метафоричний вибух, який із часом тривіалізується, стає загальнопоширеним і зрештою перетворюється на «постійно діючий процес «старіння» різних способів смислонародження», що «компенсується, з одного боку, введенням до обігу нових, спочатку заборонених, а із іншого – омолодженням старих, уже забутих смислопороджувальних структур» [11, 26]. Однак у ХХ столітті це смислопереродження класики набуває ще й ознак кризи норм, канонів, брутального розриву із традицією, намаганням замінити відомий зміст новими симулякрними формами, які набувають таких фундаментальних властивостей, як «принципова неспіввіднесеність і неспіввідносність із будь-якою реальністю» [12, 728]. Між клясикою і маслітом у цьому випадку устанавлюється сувора і водночас потрібна для читача кореляція, й ці відносини або руйнують сенси клясичного тексту, або нейтралізують їх. Клясика віддаляється від читача, який засвоює її образи опосередковано, завдяки засобам масової ін-

формації, у скороченому вигляді – як комікс або рімейк, сіквел, кіноверсію чи мюзикл, знятий за мотивами твору. Й усе це не має ні найменшого стосунку до оригіналу.

У книзі *Кобзар-2000* маємо справу зі «зламом за вертикаллю» (Міхаїл Веллер) читацької свідомості у контексті улюблених прийомів масліту: стереотипного використання художніх прийомів, брутального копіювання сюжетної та композиційної будови, естетизації потворного та жахливого, тривіалізації ідеї твору. Масова література насаджує поведінкові міти й водночас цими ж поведінковими мітами живиться. І найбільш мітологізований твір в українській літературі – *Кобзар* – для перелицювання є ідеальним. Усі новели Капранових – альясія на теми страху власної прихованої сутності, написана за добре скроєними лекалами масової літератури. Містика присутня у кожній із новел, які увійшли до *Кобзаря-2000*, її функція – привабити читача. Містичне начало Шевченкової поезії – інакшого ґатунку. Воно – сакральне втілення розмірковувань про життя та смерть і спрямоване на розгадку єднання особистості із Богом. Загалом Тарас Шевченко часто розмірковує про неспільномірні, на перший погляд, величини – Бог і Людина. Ставить їх на один щабель («Ми восени такі схожі / Хоч крапельку на образ Божий...») або навпаки – оскаржує цю думку («...хоча не всі, лиш деякі...» [16, 468]). Ліричний герой Шевченкового *Кобзаря* – особистість надзвичайно напружених переживань, які насамперед стосуються його власного світовідчуття та світогляду. Джерело натхнення для Тараса Шевченка – сучасна йому дійсність,

найдрібніші реалістичні подробиці та ситуації. Подібного ефекту марно шукати у творах Капранових: вони не індивідуалізують ні думок, ні відчуттів своїх героїв, навпаки – прагнуть відтворити якомога типовіші ситуації. Втрачені сенси *Кобзаря* Тараса Шевченка брати Капранови заповнили сенсами ХХ століття: містика, еротика, жорстокість, насильство, таємничість та ін. Для Капранових образи Шевченкового *Кобзаря* – елементарні оповіді, які вони наповнюють ноу-стилем масової літератури й зрештою залишаються самі без літератури.

Трагедію сучасної літератури Ролян Барт представляє як трагедію «письменника без Літератури» й зазначає: «...віднині кожний свідомий письменник змушений вступати у боротьбу із усесильними знаками, які дісталися йому від предків, знаками, які із надр стороннього минулого нанизують йому Літературу немов певне ритуальне дійство, а не як спосіб освоїтися із життям» [1, 348–349]. Брати Капранови – «письменники без Літератури»: своєї не створили, чужу – перелицювали. В їхньому *Кобзарі-2000* відсутня магія стилю – головної ознаки справжнього майстерності: стилю як усемогутности автора, який створює не тільки об'ємний світ, населений персонажами та із певними пейзажами, але й стилю як мови, особливої, мови як етичної системи, моралі, філософії, яка має свій синтаксис, граматичні форми тощо – у них відсутні. Натомість ми маємо універсальний ноу-стиль масової літератури ХХ століття: усереднений, буденний, банальний, позбавлений цілості світосприйняття. Цікаво, що сюжет новел в основному сто-

сується тривіальних життєвих ситуацій, які забарвлені містичними обставинами: перша депресія (*Сон*), народження першої дитини (*Породила мене мати...*), перша цікавість до історії (*Розрита могила*) тощо. Стереотипні ситуації відтворюються за допомогою стереотипних художніх прийомів: у жіночій частині *Кобзаря-2000* це обов'язкова присутність у жінці нерозкритого таємничого начала – еротичного, відьомського, чарівливого, таємничого; у чоловічій частині м'який еротизм та чуттєва таємничість змінюються жорстким виявом життя, брутальністю та невідворотністю усвідомлення помилки, яка докорінно може змінити життя. Вони сходяться посередині видання у примхливому сполученні двох тем – м'якої жіночності та жорсткого чоловічого начала.

Ситуації, описані Капрановими, наскільки стандартні, що їх не можна назвати екзистенційними, вони не потребують розшифрування та прагнення усвідомити, в яких обставинах діють герої та як вони виплутуватимуться із них. Екзистенційним надриком позначені відповідні твори Тараса Шевченка, але не Капранових. Порівняймо: пісня розчуленого серця – це *Перебендя* Т. Шевченка, таємнича допомога у скрутній ситуації – це *Перебендя* Капранових; трагедія нереалізованого кохання – це *Тополя* Т. Шевченка, однойменна новела Капранових – банальна людська заздрість, через яку руйнується любов. Крім того, композиційне новаторство у творах Капранових відсутнє, вони користуються готовими сюжетними патернами, повторюючи відомі читачеві схеми мелодраматичного роману чи детективу. Такі тексти –

пласкі та однорідні за тональністю та ідейним наповненням. Натомість поезії Шевченка є прикладом інтонаційного розмаїття: від розпачу до захвату життям. А новелі Капранових – інтонаційно одноманітні – еротика змінюється таємничістю, таємничість – містикою й знову те саме. Біда таких текстів – формалізований підхід, який приховує інтелектуальне безсилля перед клясичними образами.

Чи не найяскравішими прикладом симулякритивної трансформації Шевченкового твору у збірці Капранових став твір *Тополя*. Одноїменна балада у Шевченка має специфічні ознаки, в ній відтворено ботаноморфний сюжет: перетворення дівчини на тополь, власне, розцінюється автором як позбавлення нещасної від душевного сум'яття та життєвих мук («Не вернулася додому, / Не діждала пари; / Тонка-тонка та висока – / До самої хмари. / По діброві вітер виє, / Гуляє по полю, / Край дороги гне тополью / До самого долу» [16, 58]). Демонологічна складова у цьому творі фактично відсутня, натомість Т. Шевченко вказує на соціально-побутову деталь історії про дівчину («Чого в'янеш, моя доню?» – / Мати не спитала, / За старого, багато / Нищечком єднала. / «Іди, доню, – каже мати, – / Не вік дівовати. / Він багатий, одинокий – / Будеш панувати» [16, 55]). У творі не описується фатальний зв'язок людини із потойбічними світом, він поданий евфеміністично, а Шевченко уникає містики та жахів, натомість присутня морально-дидактична оцінка переживань героїні («І то лихо – / Попереду знати, / Що нам в світі зустрінеться... / Не знайте, дівчата! / Не питаєте

свою долю... / Само серце знає, / Кого любить... Нехай в'яне, / Поки закопають!» [16, 54].

Важливими рисами балади Т. Шевченка *Тополя* є новелістичність сюжету, трагічність розв'язки, сакральний простір і час, в якому розгортаються події (зокрема, ніч («...поки півні не співали...» [16, 56]), порубіжжя ночі та ранку («...до схід сонця ранісінько...» [16, 58])), суперечності між добром і злом, світлим і темним началом людської душі, фантастичне перевтілення людини на дерево. Ця фольклорно-мітологічна балада (за клясифікацією Оксани Єременко [5]) – витончена метафорично-психологічна історія, поетична картину світу, в якій, як писав Іван Франко, поет зумів збудити співчуття, яке «зміцнюється ще змалюванням стану бідної, покинутої дівчини. На збудження сього щиролюдського співчуття, а не на викликання страху і моторошности, поклав Шевченко головну увагу в своїй баладі і, замість патетичної та богохульної *Ленори*, замість демонічної *Uciezki*, дав нам твір о м'якім, злегка сентиментальнім кольориті, кілька пишних, хоч лишень злегка нашкіцованих образків з життя і природи рідної України з її степом, вербами та солов'ями...» [14, 87].

Натомість Капранови використовують Шевченкову *Тополю* як симулякр, що призводить до фундаментального руйнування клясичного тексту. Порівняння текстів балади Шевченка та новелі Капранових дозволяє виокремити спільні образи, які фігурують в обох творах. Насамперед це просторові образи: степу, дороги, околиці (у Шевченка – «По діброві вітер виє, / гуляє по полю, /

Край дороги гне тополю / До самого долу... Кругом поле, як те море / Широке, синіє...» [16, 53]; у Капранових – «Тополя дивилася на все це трошки зверхньо, бо містечко було маленьке, і верхні гілки її лишали під собою більшість шиферних дахів. А за дахами синіло море» [6, 152]). Крім того, об'єднує обидва тексти і образ голосу, пісні (у Шевченка – «стануть собі, обіймуться, – / Співа соловейко» [16, 54]; у Капранових – «велич та трагізм атмосфери завжди підтримувалася чистими звуками музики» [6, 151], тому що тополя росте під стінами музичної школи, а головна героїня – вчителька музики, за якою спостерігає тополя («іноді вона сміялася дзвінко та сварилася на учнів своїми тонкими музичними пальцями» [6, 152])). Втім, Капранови не орієнтуються на створення багатомірного текстового простору чи навіть звичайної актуалізації читацького досвіду (вона обмежується тільки запозиченням заголовку у Шевченка), натомість вони вдаються до примітивної трансформації клясичного тексту, не залишаючи місця навіть семантико-лексичним перегукам. Сюжетна колізія новелі Капранових обертається довкола кари за любов – наведенні вроків на головну героїню, що покохала капітана-прикордонника, перетворення її на свого антипода (із молоді жінки із чарівними голосом на людину, яка «ледве пересувалася з паличкою в руках, а головне – голос, десь дівся чарівний голос, яким вона рахувала дітям – Раз-два-три-Раз...» [6, 154]). Капранови немов витягують із Шевченкової балади те, що у творі українського клясика було приховане, страшний і сумовитий мотив, на який, як писав І. Франко, Кобзар

накинув «прозірчастий, поетичний серпанок» [14, 87]. Прикметно, що саме цю рису балади Шевченка Франко відзначав як оригінальну, бо «сим майстерним вступним акордом поет вносить в нашу душу особливий, лагідний настрій», «він зв'язує тісно грізну повість з своїм рідним степом, впроваджує в неї новий, оригінальний і дуже щасливий мотив поетичний» [14, 87]. Капранови ж відкидають це, віддаючи перевагу саме містико-фантастичному елементу баляди, заміщаючи шевченків ідейно-емоційний контекст, лагідну народнопоетичну інтонацію, ботаноморфний сюжет баляди (перетворення дівчини на тополю як звільнення від душевних переживань) – на тривіальний любовний сюжет звичайного містечкового адюльтеру; розв'язання мелодраматичного конфлікту відбувається завдяки примітивній ворожбі, вбивству своєї дружини капітаном-прикордонником та завершується відтворенням фізичних недуг колишньої вчительки та колишнього військового. Змінено й семантичні параметри тексту, і сюжетні ходи, та образи головних героїв, іншими виявляються домінантні символи часу (у Шевченка це містичний час ночі та світанку, а у Капранових – від весни до осені), оригінальний клясичний текст, відтак, не зберігає своєї актуальності та ідейно-художньої цінності, у новій культурній реальності він заповнюється новими культурними кодами, довільно вибраними Капрановими. Причому у цьому випадку не йдеться про інтертекстуальність як сферу, до якої «входять виключно ті відносини з іншими творами, які стали структурними елементом, або – якщо за-

вгодно – елементом значеннєвим (чи семантичним), стосунки навмисні і в той чи інший спосіб, можна сказати: призначені для читача» [4, 286–287]. Інтертекстуальність не стала важливою диференційною рисою новелі Капранових, спів чинником інтерпретації і не надала їхньому тексту нового історико-літературного виміру або літературної традиції. Однак такий текст відповідає запитам масового читача, який добре відгукується на сюжети, що описують банальний адюльтер, атмосферу містики чи жаху, чарівні перевтілення загадкового походження.

Загалом перевтілення, яке у структурі баляди має важливе значення, у творах Капранових із збірки *Кобзар-2000* використовується суто формально – як сигнал, що збуджує читацьку увагу, пропонує читачеві готові «речомислительні формули (стереотипи, кліше), які забезпечують швидке сприйняття змісту твору» [9, 73]. Такий прийом у масовій літературі відображає зрозумілі для пересічного читача буденні ситуації, рольові позиції, поведінкові мотиви, сюжетні ходи та ін.

Як дві різні семіосфери – масова та висока література – у літературному процесі ХХ століття зближуються, з одного боку, існує межа, яка їх розділяє, з іншого – вона ж їх зближує, тому що «поняття межі двозначне. [...] Вона завжди межа із чимось і, відповідно, одночасно належить до обох межових культур, обох семіосфер, які взаємно межують» [11, 262]. Ю. Лотман поняття межі трактує як «механізм перекладення текстів чужої семіотики мовою «нашої», місце трансформації «зовнішнього» у «внутрішнє», це мембрана, що філь-

трує, така, що трансформує чужі тексти настільки, щоб вони вписувалися у внутрішню семіотику семіосфери, залишаючись, однак, чужорідними» [11, 262]. У літературному процесі ХХ століття інтенсивність семіотичних процесів пришвидшилася, кількість перекладів, трансформацій – зростає, навіть набула лавиноподібного характеру. Можна навіть сказати, що виникла особлива семіосфера, в якій масова та висока література, клясика та масліт стали явищами одного порядку. Цікаво, що до кінця ХХ століття голоси тих, хто бунтував проти клясики (зокрема, рішуче налаштованих на епатаж та бунт футуристів) стихли, сформувалася така ієрархія інших кодів, за якої образи, сюжети, композиційні прийоми, запозичені із клясики, віддалилися від першоджерела, перетворилися на симулякри – затуманені, спотворені, такі, що втратили своє початкове, істинне значення. Власне, *Кобзар-2000* Капранових – яскравий приклад симулякру. Сприйняття образів із клясичного для української літератури тексту – *Кобзаря* Т. Шевченка спотворене, тому що:

- творці Капранових сприймаються читачам і містять таке естетичне посилення, яке виключає будь-яку спробу сприймати образи як частину цілісної ідейно-художньої дійсності, у читача формується утилітарний підхід до тексту (такий підхід – одна із прикметних рис масової літератури) та його сприйняття.

- *Кобзар-2000* засвідчує: масовий читач не готовий сприймати текст як невіддільну частину широкого культурного простору, як частину цілісного масиву творів української літератури, тому Шевченкові обра-

зи нівелюються, деформуються, а у свідомості пересічного читача – відбувається нівелювання усього творчого доробку Шевченка, натомість зринає велика кількість спотворено потрактованих, клішованих образів, які заступають справжні.

- Тексти, в яких клясика трансформується і перетворюється на симулякр, адресовані аудиторії, яка недостатньо знає увесь культурний контекст національної літератури (семантику образів, композиційно-сюжетні прийоми, символи, лексику, жанрово-стильові відкриття та ін.), а відтак мало знайома із клясикою як художнім феноменом національної літератури. У таких творах клясика децентралізується, перекреслюється її сенс, а текст перетворюється на вигадливу гру знаків, які насправді нічого не означають.

У тому-то й феномен нинішньої доби, що Шевченко може бути і з кітчем, й без кітчу. *Кобзар* – уже давно не тільки книжка, це бренд України. Знак. Символ. Як символ він формує ціннісні критерії у національній свідомості та літературі, адже символ за своєю сутністю – категорія архаїчна, він акумулює досвід кількох поколінь і є оригінальною національного мікромоделлю світу. Натомість симулякр – руйнує і символічні образи, і взагалі усю картину дійсності, заміщуючи її спотвореним сурогатом, що, власне, і було зроблено Капрановими у *Кобзарі-2000*. Російський есеїст Пьотр Вайль мудро відповів усім, хто цікавиться питанням, що робить твір клясикою: «...Низка випробувань – від перекладів до анекдотів. На що тільки не перетворювали *Гамлета* – а він усе як новенький. Скільки не домальовуй Джоконді вуса – Леонардо

непорушній. [...] На те й клясичний шедевр, щоб бути невразливим та вічним» [3, 285]. Нерозуміння – трагедія клясики. Вона віддаляється від свого природного середовища. Й перетворюється швидше на туман, що віддаляється, аніж на реальний образ. Імпресія уже важить більше, ніж справжні обриси. Брати Капранови продемонстрували, наскільки далеко ми від справжнього Шевченка, довели, що з ним можна зробити що завгодно, якщо дати волю фантазії, викривленій масовою культурою. Їхній спосіб освоєння клясики – її нівелювання. Це не переклад, переказ або анекдот, це – перетворення клясичного тексту на симулякр, адже твір Капранових можна клясифікувати услід за Ж. Бодрійяром, не просто як «гру знаків, в ньому приховані також особливі соціальні відношення та особлива інстанція влади» [2]. Довкола Шевченкових образів вони витворюють певний вакуум, зводячи нанівець будь-яке індивідуалізоване суб'єктивне сприйняття його образів. Тому клясичні образи Шевченкового *Кобзаря* під пером братів Капранових набувають ознак лінійності, серійності, аж до повного виснаження образів; рефлексивність персонажів Тараса Шевченка зводиться до нуля.

Bibliography and Notes

1. Барт Ролан, *Нулевая степень письма*, [в:] *Семиотика*, Москва: Радуга 1983, с. 306–349.
2. Бодрийяр Жан, *Символічний обмін і смерть*, / Пер. з фр. Л. Кононовича, Львів: Кальварія 2004, 376 с.
3. Вайль Петр, *Стихи про меня*, Москва: Колибри; Азбука-Аттикус 2011, 688 с.

4. Гловінський Міхал, *Інтертекстуальність*, [у:] *Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст.* / Упоряд. Б. Бакули; Пер. з польської С. Яковенка, Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» 2008, с. 284–309.

5. Єременко Оксана, *Українська балада XIX століття (історія жанру)*: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук, 10.01.01. «Українська література», Київ 2002, 17 с.

6. Капранов Віталій, Капранов Дмитро, *Кобзар-2000*, Київ: Джерела 2003, 424 с.

7. Карманський Петро, *Ми і вони*, [у:] *Українська Богема*, Львів: Олір 1996, 144 с.

8. Капранови, брати, *Кобзарство як альтернатива глобалізації*, Web. 1.01.2013. <http://www.kobzar.com.ua/index.php?id=4&theme_id=37>.

9. Купина Н. А., Литовская М. А., Николина Н. А., *Массовая литература сегодня*, Москва: Флинта; Наука 2010, 424 с.

10. Лакруа Жан, *Смисл диалога*, «Культурологія» 2002, № 1, с. 133–138.

11. Лотман Юрий, *Семиосфера*, Санкт-Петербург: Искусство-СПБ 2010, 704 с.

12. *Постмодернизм. Энциклопедия* / Ред. А. Грицанов, М. Можейко, Минск: 2001, 1040 с.

13. Семенко Михайль, *Вибрані твори*, Київ: Смолоскип 2010, 688 с.

14. Франко Іван, *«Тополя» Т. Шевченка*, [у:] *Idem, Твори*: У 50 томах, Київ 1980, Т. 28, с. 73–88.

15. Черняк М. А., *Массовая литература XX века*, Москва: Флинта; Наука 2007, 432 с.

16. Шевченко Тарас, *Кобзар*, Київ: Дніпро 1980, 613 с.

17. Эко Умберто, *Искусство и красота в средневековой эстетике*, Санкт-Петербург: Алетейя 2003, 256 с.

Nataliya Halushka

**THE WORKS BY IREN ROZDOBUDKO IN THE CONTEXT
OF LITERARY HIERARCHIES AT THE END OF THE 20th –
THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY**

Bohdan Khmelnytskyi Cherkassy National University, Ukraine

Наталія Галушка

**ТВОРЧИСТЬ ІРЕН РОЗДОБУДЬКО В КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРНИХ
ІЄРАРХІЙ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Abstract: The author of the research highlights the problem of “middle-literature” as a contemporary phenomenon of culture and examines the works by Iren Rozdobud’ko in the context of the modern prose. The novels of this writer have synthetic features of two literary paradigms (high and low) and in this manner present literature of the middle class. On the example of prose by Iren Rozdobud’ko we consider those basic characteristics of her manner of writing that included her works to the category of middle-class and contributed the popularizing the literary brand under the sign of Iren Rozdobud’ko. The author identifies dominant features of idiosyncrasy of this contemporary writer and concludes that her novels are polyphonic and original, so there is noticeable phenomenon of XX–XXI century.

Keywords: literary hierarchy, fiction, middle-literature, polyphony, the effect of “recognition of reality”, psychologism, the author’s writing style

Ірен Роздобудько – одна з найяскравіших жіночих постатей сучасного українського літературного простору. Творчість цієї письменниці, розташовуючись на рубежі ХХ–ХХІ століття, ввібрала в себе риси клясичного й індивідуально-авторського начал, традиційного й інноваційного, елітарного й егалітарного. Вона відображає дифузю двох тернарних моделей у літературі – масової та елітарної – які, інтегруючись, знімають одвічну опозицію високого – низького у мистецтві й водночас утворюють межову

категорію – “middle-літератури”. Як зазначає Ярослав Поліщук, “поєднання елементів елітарної та масової культури стає передумовою народження естетичної мови нового покоління, нової доби. При цьому аксіологічна ієрархічність елітарного й масового, їх категорична неспіввідносність, успадкована від попередніх поколінь, дедалі відчутніше втрачає значення” [7, 69]. Все частіше з уст письменників та й читачів звучить сумнів у потребі поділу літератури на елітарну, клясичну й масову, формульну.

Українська дослідниця Анна Таранова наголошує на тому, що “наявність кардинальної різниці між цими типами літератури останнім часом ставиться під сумнів, особливо в постмодерній літературній ситуації” [8, 55]. Це дає підстави сучасним літературознавцям й критикам говорити про появу “мейнстріму” – “нової хвилі” в літературі, орієнтованої на якнайширше коло читачів та прикметної тяжінням до творчої свободи автора. Течію “мейнстрімною” або ж “маргінальною” літератури, на нашу думку, досить яскраво презентує художня проза української письменниці Ірен Роздобудько.

Творчість цієї сучасної авторки розгортається різнопланово й досі лишається не осмисленою системно в українському літературознавстві. Художні твори Ірен Роздобудько стали об’єктом літературознавчих студій Г. Бітківської, Н. Гаук, Н. Герасименко, Я. Голобородька, Л. Горболіс, О. Журавської, Т. Качак, О. Приходченко, Л. Старовойт, О. Стащенко, Г. Улюри, І. Хижняк та ін.

Так, Ніна Герасименко, розглядаючи особливості стильової манери Ірен Роздобудько, говорить про невизначеність її прози, яка “перебуває на проміжному етапі”: між літературою “елітарною” та “масовою”, чи то “попсовою” [2, 36]. Зокрема, і Людмила Старовойт (при аналізі жанрових модифікацій детективів сучасної авторки) акцентує увагу на багаторівневості її прози, яка має потужний інтелектуальний пласт. На думку дослідниці, художні твори Ірен Роздобудько доводять, що «між “елітарною” і “еґалітарною” літературою не завжди

існує прірва, що не до всіх творів “повсякденного читання”, “літератури, яка потребує свого численного читача» [1, 57] слід ставитися як до такої, що «витискає цінності національних культур» [10, 101]. Ярослав Голобородько теж наголошує на важливості сюжетної фантазії й винахідливості Ірен Роздобудько як провідного концепту її творчості і визначає прозу української письменниці як “трендову”, оскільки вона зорієнтована на “майже всі цінності й споживчі смаки” [3, 45].

Ми спробуємо визначити літературну “нішу” художніх творів Ірен Роздобудько у системі координат сучасної української прози. Для цього розглянемо специфіку “мидл-літератури” як актуального явища художньої культури й проаналізувати творчість Ірен Роздобудько у контексті сучасного прозописьма.

Між двома літературними полюсами – високої та низької словесности – розташовується чималий пласт літератури, який з легкої руки російського критика Серґея Чупрініна, отримав назву “middle-література”. Він тлумачить цей термін як: “нормальна література для нормальних людей”. З одного боку, вона не позбавлена високої художньої цінности, а з іншого – є цілком доступною для будь-якого некваліфікованого читача. Термін “мидл-література” (від англ. middle – середина) – ланка літератури, що розташовується поміж категоріями масової та елітарної моделей. Поєднуючи характеристики цих двох літературних парадигм, вона становить їх золоту середину і стирає усі існуючі конкурентні межі

[12, 312–315]. За словами російського дослідника, до літератури мидл-класу можна віднести «як “полегшені” варіанти високої літератури, (“серйозність light”, – за дотепним спостереженням Міхаїла Ратгауза), засвоєння яких не вимагає від читачів особливих та інтелектуальних зусиль, так і ті форми масової літератури, які відрізняються високою виконавською якістю і націлені не тільки на те, щоб потішити публіку» [12, 314].

С. Чупрінін виокремлює декілька загальних ознак, що характеризують літературу мидл-класу. По-перше, це свідомо орієнтація автора на освітній рівень, інтелектуальні навички та інтереси не пересічного читачького загалу, а того типу споживачів, який Г. Юзефович називає “офіс-інтелігенцією”. У розумінні І. Роднянської: “це забезпечені, продуктивні люди, для яких натренованість розуму, цивілізованість смаку, ерудованість в рамках клясичного мінімуму так само бажані, як здорова їжа, достойний одяг та заняття у фітнес-центрах”. Тобто мидл-література адресована читачеві-сучаснику, адже вона написана для нього і про нього. Вона актуальна й легка для сприйняття, розвіює нудьгу, активізує, спонукає до роздумів.

По-друге, для письменників цієї категорії характерне підпорядкування власне естетичних функцій твору комунікативним завданням, коли цінується не стільки філософська глибина і багатшаровість художніх смислів, скільки власне повідомлення і дотепність, сюжетна і композиційна винахідливість, виявлені автором при трансляванні

цього повідомлення до читацької аудиторії. Така література не може бути ні аутичною, ні депресивною, зате зобов’язана бути цікавою, прагнучи, – як зауважив Б. Дубін, – до “синтезу звичного і екстраординарного”.

По-третє, відмова від так званої мови художньої літератури (з її установкою на стилістичну витонченість і впізнавану авторську манеру письма) на користь мови нейтральної, легкої, цілком зрозумілої для читачів.

Російська дослідниця М. Черняк таку проміжну ланку літератури співвідносить з сучасною белетристикою. У її потрактуванні важливим є не стільки показник кількісного рейтингу продукції, що перебуває в обігу книжкового ринку, скільки відчуття смаку, хорошого авторського стилю, інтелектуальної гри, особливої авторської інтонації. Вона зазначає, що для цього “полегшеного” варіанту літератури властива універсальна тенденція: така література не вимагає особливих читачьких зусиль, але вирізняється неабиякою майстерністю написання. М. Черняк виокремлює основні ознаки белетристичного тексту. Це – «заглиблення у людську психологію, створення ефекту “впізнавання реальності”, тяжіння до сюжетности, цікавості, як правило, використання авантюрної, детективної, пригодницької, мелодраматичної інтриги, інтерес до еволюції, художньої рефлексії, ускладнення внутрішнього світу героя» [11, 141]. Сучасна література зорієнтована на досить широке коло читачів, тому вона дуже різногранна. На окремих рівнях тексту

виявляються різні прошарки літератури й різні можливості для його розуміння читачами.

Ірен Роздобудько – талановита і самобутня письменниця. Її художній прозі притаманна особлива внутрішня свобода й мистецька самодостатність, філософська насиченість й естетична розкутість. Кожен її твір демонструє принципово новий рівень художності, імпресію настроїв та душевних почувань, пульсацію думки мистця, який звертається до актуальних філософських питань сучасності, проблем екзистенції. Творчість цієї української авторки є якісним зразком популярної літератури, який розташовується на помежах її елітарного / егалітарного прозописма, і займає затишну нішу літератури мидл-категорії.

На прикладі художньої прози Ірен Роздобудько розглянемо ті базові характеристики її авторської манери письма, що визначають приналежність її творів до категорії мидл-класу, а також сприяють популяризації текстового бренду під знаком “Ірен Роздобудько”.

Імідж успішної письменниці. Ірен Роздобудько є призеркою творчих конкурсів, відзначена багатьма літературними преміями. Її ім'я є незаперечним й авторитетним для сучасної української літератури. Доказом цього є нещодавнє вручення відзнаки “Золотий письменник України”, що присвоюється романістам, чії твори вийшли сукупним накладом понад 100 тисяч примірників [5]. Це, безсумнівно, засвідчує те, що творчість української авторки є доволі продуктивною і “затребуваною”, адже користується

ся попитом, маючи на книжковому ринку “свого” постійного читача. Поєднання авторської інтенції (бажання просто бути почутою у своїх творах) і вдало побудовані видавничі стратегії (участь у різних літературних заходах, форумах, зустрічі з читачами, автограф-сесії) забезпечують підняття творчого рейтингу популярності письменниці. Власне активність у продуктивному написанні книг (одна-дві книги за рік) та ініціативність Ірен Роздобудько у підтриманні різних літературних проєктів, є запорукою успішності авторки. І як наслідок: формат «rocket-book»-ів, якими була представлена початкова серія книг Роздобудько (добре пізнавана за зовнішнім оформленням) плавно переростає у надійну цупку палітурку. Збільшується і саме тиражування книг, деякі твори додатково перевидаються, перекладаються, екранізуються, з'являються в аудіоформаті.

Особливості ідіостилу сучасної авторки. Творчість Ірен Роздобудько актуальна, поліфонічна й багатоаспектна. З елітарною літературою її зближує авторська інтелектуалізація текстів, постановка важливих філософських проблем, художнє експериментування з жанрово-тематичними канонами і текстовим матеріалом загалом; із масовою – свідомо орієнтація на освітній рівень, смаки та інтереси більшості, опора на загальновідомі моральні та етичні цінності, сюжетність, вибір захоплюючої форми написання тексту, доступна мова викладу текстового полотна. Зокрема, останню характеристику власного стилю Ірен Роздобудько коментує:

«Так, я намагаюсь писати “легко і просто”, особливо на початку твору. А вже хто заглиблюється далі і дочитує до кінця починає розуміти “хитрість”: під легким стилем є таке нашарування різних питань і проблем, що сюжет відступає на другий план. Принаймні так я намагаюся писати і ціную тих читачів, хто розуміє не текст, а “підтекст”» [6, 12].

Тому можемо говорити про свідому авторську двоадресність її прозописьма, націлену як на інтелектуального, так і на масового читача. Загалом, художні твори Ірен Роздобудько можна порівняти з айсбергом: масовий читач бачить лише поверхневу його частину, адже слідкує лише за сюжетними перипетіями, а елітарний – “дивиться глибше”: він прослідковує сюжет і, водночас, інтерпретує приховані підтекстові моменти твору. Сучасні письменники-постмодерністи, за словами М. Черняк, часто виконують роль так званих “подвійних агентів”: вони прагнуть стерти існуючі границі між високим / низьким і зробити твір читабельним для представників обох категорій.

– Заголовки романів Ірен Роздобудько – це не просто елемент структури художнього твору, він одночасно представляє художню концепцію й сам текст у його ідейно-естетичній цілісності. З назви починається знайомство читача з текстом. Назви романів досить символічні: вони є або важливими лейтмотивними художніми деталями у творі (наприклад, *Гудзик*) або ж містять приховану авторську таємницю (*Я знаю, що ти знаєш, що*

я знаю), інтригу (*Пастка для жарптиці, Все, що я хотіла сьогодні...*) та ін.

– Створення ефекту “впізнання реальності” у художній прозі Ірен Роздобудько проявляються у використанні реалістичних методів при змалюванні деталей сюжетної канви твору, портретних характеристик персонажів, пейзажних описів, відтворенні повсякденно-рутинної проблематики, що близька кожному читачеві. Авторка узагальнююче визначає спектр важливих філософсько-естетичних питань, що висвітлюються у її творах: «Пошуки себе і свого призначення в цьому світі, нелюбов до “трав’яного” та бездумного існування більшості “простих” людей нашого суспільства, справжні почуття і важкий шлях до всього справжнього, що пролягає крізь боротьбу з собою, сміливість робити вчинки, а не плисти за течією» [6, 12]. По суті, всі герої Ірен Роздобудько – “шукачі щастя”: вони прагнуть глибше пізнати себе, виборюють своє місце “під сонцем”, бунтують проти несправедливих нормоустроїв долі, прагнуть досягти гармонії в собі, в коханні, в житті. Вони схожі на кожного з нас, адже вирішують буденні проблеми, вказуючи на можливий вихід із надскладних життєвих ситуацій. «Книги Ірен – це книги відновлення. Кожен з них бере щось своє, справжнє. Там ніякої фальші. Це дуже серйозна література, а не бульварні романи. Всі, хто читає ці книги розуміє, що це не легковажна література, а та, що допомагає нам жити. Це народна література, Ірен Роздобудько – народна письменниця» – зазначає журналістка

Т. Вергелес [9], наголошуючи на актуальності художньої прози української авторки.

– Ефект ототожнення ролі читача / персонажа забезпечується використанням монологічної оповіді, спрямованої сколихнути своїми душевними протиріччями та перипетіями.

– Драматичний реалізм є основою більшості творів Ірен Роздобудько.

– Наявне тяжіння письменниці до використання різних жанрових формул масової літератури (детективу, мелодрами, авантюрно-пригодницького роману та ін.), проте її проза досить поліфонічна і умовна щодо жанрової дефініції. Адже вона синтезує елементи любовної, детективної, філософської, психологічної, пригодницької прози.

– Особливістю авторського стилю більшості творів сучасної письменниці є вміння поєднувати велику кількість героїв у межах одного текстового полотна, об'єднуючи їх спільною сюжетною ниткою і мотивом. Наприклад, у романі *Я знаю, що ти знаєш, що я знаю* співдіють одинадцять персонажів, долі яких поєднані проблематикою заробітчанства й мотивом життєвого самопошуку. Твір може сприйматись як цілісна композиція і, водночас, як одинадцять окремих історій. Інша книга – *Дванадцять, або Виховання жінки в умовах, не придатних до життя* Ірен Роздобудько – це колаж із розповідей дванадцяти героїв, які діляться досвідом своїх життєвих пригод і т. д.

– Цікавим і впізнаваним стильовим прийомом Ірен Роздобудько є написання інтригуючого початку

твору: здатного шокувати і спонукати до подальшого прочитання, а також відкрита форма кінця твору, що дозволяє читачеві дофантазувати закінчення роману самотійно.

– Наявність у творах вставних новел, що, зазвичай, подаються ретроспективно, слугуючи для читача додатковою підказкою у своєрідному “конструюванні” цілісного образу персонажів. Використання різних алюзій, ремінісценцій, вставних легенд чи новел та ін., що свідчить про вплив книг різних західноєвропейських письменників і їхніх літературно-культурних традицій на творчість Ірен Роздобудько. Так, зокрема, в своїх інтерв'ю письменниця неодноразово говорить про захоплення від книг Дж. Фаулза, А. Гріна, Дж. Джойса, Е. Гемінґвея, М. Кундери та ін. Про це свідчать часті згадки про них і в самих її текстах, використання влучних висловів мистців в епіграфах власних творів, використання переінтерпретованих сюжетів і тем.

Творчість Ірен Роздобудько, беззаперечно, помітне явище рубежу ХХ – ХХІ століття, її поява продиктована авторською інтенцією та читацькими потребами й смаками. Ментальні домінанти кожного типу визначають приналежність її ідіостилю до окремої літературної “ніші” у системі координат сучасної української прози, що синкретизує ознаки обох літературних парадигм (високої і низької), і визначається як “мейнстримова” література або “мидл-література”. З елітарною літературою її зближує авторська інтелектуалізація текстів, постановка важливих філософських проблем, художнє експериментування

з жанрово-тематичними канонами і текстовим матеріалом загалом; із масовою – свідомо орієнтація на освітній рівень, смаки та інтереси більшості, опора на загальновідомі моральні та етичні цінності, сюжетність, вибір захоплюючої форми написання тексту, доступна мова викладу текстового полотна.

Bibliography and Notes

1. Брайко Олександр, *Екзистенційні проблеми крізь призму детективного жанру (романи Євгенії Кононенко)*, "Слово і час" 2003, № 2, с. 48-57.

2. Герасименко Ніна, *Особливості творчої манери Ірен Роздобудько*, "Слово і час" 2005, № 11, с. 36-39.

3. Голобородько Ярослав, *Українська fashion-література. Тексти і цінності Ірен Роздобудько*, "Вісник Національної Академії Наук України" 2010, № 1, с. 44-50.

4. Голобородько Ярослав *"Дизайнерський дім" Ірен Роздобудько*, "Сучасність" 2008, № 7, с. 148-152.

5. *Золоті письменники України*, Web. 24.02.2013. <http://uk.wikipedia.org/wiki/Золоті_письменники_України>.

6. Коскін Володимир, *Ірен Роздобудько "Люди все бачать"*, "Слово Просвіти", 11-17.10.2012, Ч. 41, с. 12-13.

7. Поліщук Ярослав, *Становлення українського читача, "Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах"* 2008, № 9, с. 60-69.

8. Таранова Анна, *"Велике нечитоме" і академічний канон: проникнення масової літератури до парадигми літературознавства*, "Слово і час" 2008, № 11, с. 49-56.

9. Сапіга Надія, *Література, що допомагає жити: Ірен Роздобудько презентувала у Львові нову книгу*, Web. 8.06.2013. <<http://zik.ua/ua/news/2013/06/08/413169>>.

10. Старовойт Людмила, *Жанрові модифікації детективу у творчості Ірен Роздобудько*, [у:] *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. Сухомлинського: Збірник наукових праць / За ред. І. Майстренко*, Вип. 47, Серія: Філологічні науки, Миколаїв 2011, с. 98-101.

11. Черняк Марія, *Массовая литература XX века*, Москва 2009, 432 с.

12. Чупринин Сергей, *Жизнь по понятиям*, Москва: Время 2007, 768 с.

Maryna Koretska

GENRE AND STYLE PECULIARITIES OF THE SHORT PROSE BY ANATOLIY DIMAROV AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Bohdan Khmelnytskyi Cherkassy National University, Ukraine

Марина Корецька

ЖАНРОВО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ «МАЛОЇ» ПРОЗИ АНАТОЛІЯ ДІМАРОВА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Abstract: The article is devoted to examination of genre and stylistic features of Anatoliy Dimarov's short prose at the beginning of the 21st century. The author verifies the anecdote-making process of Dimarov's prose that is fulfilled in content anecdote energy of literary works such as laugh and nonsense, on the one hand, and in forming of the narrative situation, on the other hand. The researcher proves that Dimarov's connections with anecdote as "illustrative" genre that has communicative status of exposing which corresponds with tendencies in postmodern discourse.

Keywords: Anatoliy Dimarov, anecdote, occasion, author's position, humorous, ironic, satirical modes, postmodernism

Проза Анатолія Дімарова початку ХХІ століття є етапною на шляху еволюції всієї творчості письменника, що відбувався згідно з процесом самопошуку мистця. Самоусвідомлення письменника трансформується із сфери – особистісної («мікрокосм» – творчість кінця 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст.) у сферу усвідомлення себе як інтегральної, колективної людини («мезокосм» – творчість середини 60-х – кінця 80-х рр. ХХ ст.), і завершується етапом реалізації вже усвідомленої автором істини власного існування, істини буття народу, людства («макрокосм» – кінця 80-х ХХ ст. – початку ХХІ ст.), що сприя-

ло виробленню нової гуманістичної концепції – осмислення індивіда, інтегрованого у Всесвіт.

Зміна концепції людини у творчості Анатолія Дімарова кінця 80-х – поч. ХХІ ст. вплинула на формозмістове її здійснення. Хоча, варто зазначити, проза мистця вказаного періоду не зазнала належного осмислення, зокрема її жанрово-стильове розмаїття. Вказуючи на рух творчості до стислоти, лаконічності, безособовості розповіді, депсихологізованості зображення, критики, які зверталися до сучасного доробку письменника, оминають точних визначень жанрово-стильової палітри

прози. Лише у поодиноких розвідках з'являються міркування щодо стилю письменника як «традиційного народницько-реалістичного» [12, 82].

Недослідженою залишається й досить винахідлива у царині жанрових визначень сучасна проза Анатолія Дімарова. У критичних розвідках спостерігається непослідовність жанрових визначень: «етюди», «новелети», «оповідання», «коротенькі нариси». Але, у цьому контексті перспективними є твердження дослідників щодо сюжетних схем «малої» прози мистця, що базуються на поняттях «випадковості», «незавершеності». Дійсно, якщо поглянути на будову подієвої частини «малої» прози Анатолія Дімарова, то «випадок з життя» у значенні непередбачуваної, неповторної ситуації – «те, що могло відбутися по-іншому» [17, 23] стає домінуючим її елементом. «Філософія миті», хронотоп незакінченої події, її несподівані ракурси (казус) маніфестує у творах мистця новелістичний спосіб відтворення дійсності, який, підпадаючи під індивідуально-авторську ініціативу бути фіксатором «нашого невдалого життя» [9, 9], дивного світоустрою, де автор – «я ... не викриваю, радше сміюся» [9, 9], втрачає тенденційність, глибинність (трагічність). Таким чином, новелістичні жанри циклу Анатолія Дімарова *Етюди* повертаються до первинного жанру – анекдоту.

Процес анекдотизації «малої» прози проявляється, з одного боку, в змістовій анекдотичній енергії творів – сміх і нонсенс, з іншого – в оформленні нарративної ситуації творів, структурна афірмативність яких залежить від ступеня впливу анек-

доту як «жанру-коду», компетенція якого, як зазначає Валерій Тюпа, «залежить не стільки від змісту, скільки від майстерности розповідати» [18, 69], де текст, отже, являється не викладом ситуації як особистого її розуміння, самовираження з «екзистенційним хвилюванням», а виявленням відстороненої позиції автора («породження індивідуальної свідомості» (Міхаїл Епштейн) [6, 361]), «де слово деритуалізовано, ініціативно, особистісно забарвлене» [18, 70]. Таким чином, анекдот стає для Анатолія Дімарова тією формою, яка здатна заявити про відмежування автором самого себе від варіативності світу, і вказати на власну гадку щодо нього як певну ідейну позицію. І в залежності від думки автора, візуального погляду на подію, що виявляється через модус сміху – гумор, іронія, сатира, асиметрична двочленність анекдотичного епосу зазнає певні корективи: стислість або розширеність його зачину (наявність чи відсутність ескалації), специфіка розв'язки, яка найгостріше виявляє позицію автора.

Особлива концентрація на «випадку» у творах Анатолія Дімарова, або, як зазначає Поль Рікер [14], атрибуції «тіла», що нерозривно пов'язано з людською діяльністю, зовнішнім спостереженням героя, його візуалізацією, натуралізацією, відбувається саме у зв'язку з **гумористичною** креативною (авторською) комунікативною ситуацією (*Василь возить сіно, Дід Черепок косить пшеницю, Хоронили Надю, Цить, стара, Що є в тата, Хлівець та ін.*). Варто звернути увагу на висловлювання Анатолія Дімарова щодо власної прози: «Я більше схильний

до гумористичного сміху, навіть над вчинками поганців, я їх не викриваю, радше сміюся над ними» [9, 9], «щоб людина, читаючи, хоча б усміхнулася, я вже не кажу розреготалася» [9, 9], або «Життя надто серйозне, щоб серйозно його сприймати» [9, 9].

Посилання Анатолія Дімарова до комунікативної пригоди гумору, що являє собою «подвійне усунення висоти та глибини заради поверхні» [16, 279], «стає місцем сенсу-події», [16, 281], що виражається у творах через брак системи пояснень – психологічних, біографічних, культурно-історичних моментів. Микола Кодак зазначав, що Анатолій Дімаров «здатен вести своє повісткування в такому тоні і з такою безособовістю, зумисною депсихологізованістю персонажів, які перетворюються в нього на маски з театру маріонеток» [8, 168]. Усунення «суспільства, історії, душі, свободи» [2, 389], як іпостасей автора (Ролян Барт), як його «пристрасти, настрою, почуття» [2, 389], вказує на «неприсутність» автора у світі об'єктів і засвідчує його «все-погодження», «все-примирення» із подією, про яку розповідає. Риторика гумору у творах Анатолія Дімарова найчастіше виявляється у зв'язку з «материнським ґрунтом», що вимовляється через тему села (курйозні випадки з сільського життя *Хоронили Надю*, *Певна зона*, *На воді*, *Зарізали півня* та ін.), родинні стосунки (*Дід Черепок косить пшеницю*, *Цить, стара* та ін.), гри з потойбіччям (*Перевтілення*, *Ці жінки*, *Бабуля* та ін.), пригоди з дитячих років (*Надумалась заміж*, *Перші гулі* та ін.). Конфлікти мають внутрішньоментальний характер, наповнені життєвою буденністю, не виходять

за межі суто українського буття у зовнішній (чужий) світ цивілізації. Гумористично-грайлива позиція автора, яка виявляється лише у майстерності розповідати, не передбачає нав'язування читачеві певних моральних норм, а прагне гумором тільки розбурхати його байдужість, привернути увагу до сільського світу, світу родини з наступним визначенням реципієнтом ймовірної істини.

Таким чином, відсутність психологічної ідентифікуючої референції у творах Анатолія Дімарова гумористичного спрямування сприяла побудові їх як самоцільних епізодів-анекдотів, композиція яких будуються за анекдотичним принципом двочленності – зачин і розв'язка, що в основному структурно регламентовані у творі, виділяються у дві нерівні частини, фабульність яких зведена до мінімуму.

Так, наприклад, у творі *Дід Черепок косить пшеницю* початок вміщує повідомлення інтриги, задає настрій, ефект очікування: «Дід Черепок косить пшеницю. Пшениця стоїть як стіна, одклепана добре коса так і видзвонює. Косить – душа радується. Аж летить сусідський хлопчина:

– Діду!.. Діду!.. Швидше біжіть, ваші баба вмирають!

– Пожде...»

Важлива роль відводиться розв'язці твору, де виявляється найвища авторська майстерність парадоксального, гумористичного бачення світу:

«Дід саме набрав смаку до роботи» [4, 361]

Під буттєву компетенцію анекдоту підпадає й інша частина творів циклу *Етюди*, яка має дещо іншу,

більш розширену, структуру. «Анекдотична» точка зору, ускладнюючись історичним тлом, глибшим узагальненням життя, з одного боку, набуває відтінку вторинної щодо анекдоту наративної новелістичної парадигми – кумулятивний принцип «поєднання-наростання однорідних подій» [17, 60], що у кінці змінюються пуантом – фінальною зміною точки зору, з іншого – засвідчує поглиблення комічного, сміх набуває іронічної інтонації. Іронічне світобачення у творах Анатолія Дімарова *Перепишіть мене в українця*, *Галя дивиться «Багатих...»*, *А дід Марко лаштує сандалети*, *Хвиномен* витворює два пляни світу героя – реальний як світ «тут і тепер» та світ ілюзорний – як погляд героя на світ культурно-історичний, наприклад, світ минулого (*Перепишіть мене в українця*), світ кіно (*Галя дивиться «Багатих...»*), світ книги (*Хвиномен*) та ін., що є планом візуального пояснення свого існування у просторі першому – реальному. Ці світи перебувають між собою в іронічному співвідношенні як знак і референт: вільне, незамасковане виявлення героєм свого розуміння, погляду на культурно-історичний світ є предметно-наочною формою духової, внутрішньої основи «дотепно винахідливої або, навпаки, дискредитовано нерозумної, або просто дивакуватої, безглуздої, нерідко блюзнірської» [18, 66-67] поведінки героя «тут і тепер». Таким чином, відкритий коментар, погляд героя виконує роль «топосу» як місця переконання, пояснення, риторичного доказу «анекдотичної ентими» (Єфім Курганов [11]).

Інтерпретація світу «Іншого» з-поміж множинности думок, що іс-

нують, будучи «явищем індивідуальної авторефлексії, тобто породження індивідуальної свідомості» [3, 103], є результатом проявлення героєм власної свободи, випадковості, а й отже власної самотності з бажанням знайти власний вимір існування у хаотичному сучасному світі, знайти у ньому притулок. Вихід з відчуття непотрібності у площину пошуку, відродження герої творів Анатолія Дімарова здійснюють у світлі чужого «Іншого», що є для них світом розвиненої цивілізації, яка формується зовнішніми, чужими для героя-селянина культурними впливами (більшевизм (*Перепишіть мене в українця*), вишукане життя героїв мексиканського кіно (*Галя дивиться «Багатих...»*), світ науки у книзі *Феномени в природі* (*Хвиномен*), світ міста (*Дід Марко лаштує сандалети*) та ін.). Бажання селянина-українця асимілюватись з цим «чужим» для нього світом витворює химерно-трагічний модус його існування, де герой, з одного боку, шукає в ньому своє місце, з іншого – починає виконувати месіянську роль, намагається відповідно до одвічного бажання відродження, просвітлення, переробити навколишній світ.

Так, «тихий бунт» Петровича з твору *Перепишіть мене в українця*: «А вгадайте, скільки мені років?» [4, 341], як проблема його безпритульності в українському світі «тут і тепер», змінюється індивідуальною рефлексією-доказом, психологічним репортажем-поясненням на власний трагічний історичний досвід: «З дитинства. З тридцять третього року... мене трава тільки й спасала» [4, 342] [2] смерть рідних у голод [2] втеча до

Росії ☐ «Отак руським я до сімдесяти літ землю й топтав. Женився на руській, дітей народив русаками...» [2, 345] ☐ «То не витримав, продав, що було, та додому й майнув. [...] Як ступив на рідну землю, як хлюпнуло в душу, одразу прокинулась» [4, 345], що постає як наростання ефекту нагнітання – «голод – фізична смерть – смерть духовна», і у кінцевому результаті змінюється несподіваним самовиявленням героя: «– Андрійовичу! Андрійовичу! – Ми вже попросилися. – А заждіть... Не підкажете, до кого звернутися: переписатися в українця? То до кого звернутися?» [4, 345]. Незамаскована дивакуватість, особистісна унікальність Петровича, що постає у рамі твору (підкреслено вище), з одного боку, вказує на самотність і загубленість героя, адже, якщо говорити про семантику слів «дивак», «блазень», то Ольга Фрейденберг [19] пов'язує їх з фазою смерті та рабства: «“Божевільність» як метафора не означає недугу в нашому значенні, це тимчасове зникнення світла, світила, прихованого під брудною, темною пов'язкою ночі і смерті” [19, 129], з іншого, химерність «оцього чорта» [4, 341], «випадкового супутника» [4, 341] Петровича є пошуком власного шляху порятунку: «божевільний – людина темна, що відповідає спхмурнілому світлу. [...] Звідси прагнення просвітиться, пізнати істину, яка дає життя» [19, 130]. Тому дивна поведінка Петровича у середовищі «тут і тепер»: «Що він їсть траву, це я вже бачив. Жує, як корова. Коли йшли до човна, весь час нахилився. То кульбабу зірве, то подорожник, то глуху кропиву. І до рота, до рота. Надивав люцерну – зірвав цілий жмут...

нишпорить очима в траві. Нарвав дикої м'яти: жує й очі мружить від вдовolenня» [4, 341-342] і омовлене ним прагнення «переписатися в українця» є для нього особистим рецептом порятунку, ідеєю – єднання з природою, народом як материнським родовим началом, що дає справжнє відродження душі та тіла. Але перебування героя в стані «підземности», що є для нього первісним благом, не задовольняє його, залишається для нього середовищем смерті, незавершеності, непочутості: «– Ось скуштуйте самі. Зірвав (оповідач – М. К.), розжував обережно. До самісінького човна плювався: полин-полином» [4, 342] або «Я коли пішов на обстеження, то лікарі роти пороззявляли од подиву: шлунок – як у дитини. “Чем ви питаєтесь?” – “В основному травою”. Сміються, не вірять...» [4, 342]. Петрович прагне діяти, «направляє на царя інвективу» [18, 130] у формі власного досвіду, що розцінюється як безстрашне «перетворення» світу через можливість говорити про нього, підтверджуючи сказане фактом автобіографізму. Тому спогади Петровича про трагічну його долю і долю його родини у роки большевизму – як доказ ідеї перетворення, відродження – вибудовується в апокаліптичну мітологічну площину («голод – фізична смерть – духовна смерть»), що є спробою організувати профанний час (жахливий час большевизму) і врятуватися від нього як від «ворога», згубного явища, і потім відродитися.

Таким чином, спостережена орієнтація на індивідуальну мовну політику (наслідок індивідуальної свідомості) виражена через мовлення-мислення, мовлення-коментування

Петровича, тісно переплітається з мітологічним мисленням («вищою реальністю»). Такий симбіоз виникає у зв'язку з безпристрасністю мовлення-мислення, яке позбавлене яскраво вираженої активної критики (що ми будемо спостерігати у наступних творах Анатолія Дімарова сатиричного спрямування), а набуває форми коментаря, що характеризується пасивністю. Якщо «критиці» як активній позиції притаманне дослідження, співставлення і винесення вироку, то «коментареві» – лише показ і пояснення. Звідси, як зазначає Жіль Делез, активна позиція передбачає нарощування миттєвостей, незалежних елементів, пасивна ж – нарощування рівнів минулого. Тобто відбувається рух вглиб – від індивідуального промовляння (свідоме) до тотального (підсвідоме), від тілесности до духовности, від відкритости особистого несприйняття часу байдужости, самотности до прихованого тотального бажання вирішити і структурувати його. Отже, мітологічна істина, постаючи у досвіді, в індивідуальній свідомості автора є проявленням позиції (звички (Ж. Делез)) особистого «я», що передбачала не лише показ «заблукалій людині», що вона іде неправильним шляхом, а й пояснити, як найти правильний шлях. «Тихий» бунт Петровича як погляд, позиція, що несе в собі семантику відносности, сумніву, вказує на багатомовність епохи і певною мірою проявляє прозову еволюцію стилю Анатолія Дімарова у бік постмодернізму.

Гостріше, активніше виявлення автора через «есеми» або «мислеобразы (Міхаїл Епштейн) спостеріга-

ється у творах Анатолія Дімарова, у яких посилюється негативний відтінок сміхової інтонації, що зумовлено, думається, вже самою природою сатиричного модусу, який побудований на «активній авторській позиції висміювання» [18, 44], що на сучасному етапі розвитку літератури зазнає все гострішого видозмінного виявлення – постає «голий» факт сатиричности. Якщо традиційна стратегія сатиричного модусу передбачала втілення автором власної ідеї неприйняття дійсности з її безглуздою історичністю в образі, що його автор «веде» по шляху від самозванства до самотвердження, що беззаперечно передбачає самозаперечення, то сатиричний модус творів Анатолія Дімарова розкривається у зв'язку із індивідуалізованим повідомленням, авторським висновком.

Так, у мікросюжетах циклу *Етюди* сатиричного спрямування відбувається видозміна ролі самозванства, що є стрижнем сатиричної ситуації. Ця тенденція порушує художній процес сатиричного викриття – від маски до дійсности. Герої творів вдаються до відкритого самовираження при відсутності відповідальности перед собою та іншими. Герой без екзистенційної адаптації, внутрішнього пристосування щодо інших не зв'язаний ніякими зовнішніми критеріями, загальними поняттями, є вільним ініціатором виявлення себе через дії, наприклад (*Вампір*): «А зайшла до тролейбуса – і почалося! Спершу не пропускала поперед себе дитину. Малюка років п'яти.

– Куди прешь? Не видишь, что старшие заходят? ¹

¹ Куди преш? Не бачиш, старші заходять? – рос.

Бідне дитя так і залякло на приступці. А вона вже на молоденьку матусю насипалась:

– Ты как ребенка воспитываешь? Бандита хочешь вырастить?²

Молоденька жіночка не знає, що й відповісти. Розгубилася бідолашна: почервоніла, сльози в очах.

Та чого ви до неї чіпляєтесь? – втрутилась кондукторша. – Ще й дитину невинну облаяли.

– А ты молчала бы! Твое дело пассажиров обслуживать, а не совать своего носа куда не следует!³

... – Господи, і що воно за люди! – якась бабуся. – Чубляться, лаються, спасу немає...

– Тебя, старой, еще тут не хватало! Катаешься бесплатно, так язык прикуси!⁴ [4, 392]...

Важливим при цьому залишається голос автора, який, як єдиний реальний герой, «втручається» з висновком у розповідь, внутрішньо переживає зображену ситуацію. Самозаявлений образ героя поєднується з негативним авторським зовнішнім баченням ситуації через його присутність (автобіографічний факт) і власний досвід усвідомлення (засудження як індивідуальна авторефлексія), що розміщується у зачині: «Ця жіночка ніяк на вампіра не схожа була. Коли до вагона заходила. Пристойно вдягнена, обличчя нормальне. Ікла теж не витикаються з рота» [4, 392], і у кінцівці твору: «– Люди, вам не доводилось стрічати вампіра? Ось він, помилуйте!»

² Ты як дитину виховуєш? Бандита хочеш виростити? – *рос.*

³ А ти б мовчала! Твоя справа – пасажирів обслуговувати, а не пхати носа до чужого прося! – *рос.*

⁴ Тебе ще, старої, тут бракувало! Возишся безоплатно, то й прикуси язика! – *рос.*

Моє щастя, що сховався на зупинці наступній. Погризла б і кості! Вампір! Точно вампір!

Вискочив, а вагон од лайки хитається: вампірша таки добилась свого. Збурила людей, енергію тепер з них спиває. На весь день заправляється» [2, 393].

Проявлення *критичного* голосу автора (наприклад, ««Одуванчики» Божі. Воїни віри московської. Попадешся таким – роздеруть і затопчуть!» [4, 374] (*Одуванчики Божі*), або «Є таки Бог на світі!» – подумав я втішено» [4, 365] (*Хрестини*), мислиться як намагання його втиснути у певні морально-етичні рамки зображену ним подію – з острахом її невіршеності у «масовій» свідомості, в оцінці не зовсім «культурного» читача. Виконуючи функцію розкриття самозванства у формі власних критичних суджень, висновків, автор наголошує на кризі, втраті ідентичності особистістю, не укоріненість її у бутті, що й породжує ситуацію претензій на статус Іншого. Якщо в іронічній ситуації герої потрапляють під нав'язування їм світу «чужого», то сатирична ситуація є породженням «самозакоханої» маніфестації себе в ролі Іншого.

Таким чином, процес анекдотизації «малої» прози Анатолія Дімарова початку ХХІ століття засвідчує з'яву у мистецькому доробку письменника постмодерністських віянь. Звернення Анатолія Дімарова саме до «пояснювальних» жанрових моделей відтворення дійсності – анекдоту – відповідає тенденціям постмодернізму як мистецтву Апокаліпсису. Анекдот з його комунікативним статусом розвінчання, викриття, що втілено у топосі (кін-

цівка) як неочікуваного пояснення (думка, позиція автора), риторичного доказу ентими (невирішеність поставленої проблеми катастрофи Останніх Часів) перебуває у контексті постмодерного дискурсу, який в умовах руйнації, Хаосу через «свідому фільтрацію» (В Єшкілев), через впорядковуюче мовлення намагається змінити реальність, накласти відмітку космосу на хаос, смислу – на нісенітницю. Анекдот за допомогою топосу, майстерности розповідає розкриває, оголяє особистісне сприйняття, виявляє межі власного «я» як власної межі психологічного порядку, що в умовах багатолікості сучасного світу набувають ознак сумніву, вірогідності. Тому анекдотизована проза Анатолія Дімарова початку ХХІ століття в умовах «занападу парадигми, тобто кінця вимислу (*fin de la fiction*) і неможливості закінчити твір, тобто відмови від видуманого кінця» [15, 32] є особистісним стремління автора до завершеності, порядку у формі гумору, іронії, сатири як його саморегуляції відповідно від «погодження», «бунту» до «війни».

Bibliography and Notes

1. Андрусів Стефанія, *Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст.*, Тернопіль-Львів 2001, 340 с.
2. Барт Ролан, *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*, Москва 1994, с. 384-391.
3. Вертипорох Оксана, *Текст і бунт. Авторефлексивний прозопис Євгена Пашковського*, Черкаси 2008, 144 с.
4. Дімаров Анатолій, *Божа кара: повісті, оповідання, етюди*, Київ: Український письменник 2009, 427 с.
5. Элиаде Мирча, *Аспекты мифа*, Москва 2010, 251 с.
6. Эпштейн Михаил, *Между мифом и реальностью (Об уроках латиноамериканской литературы)*, Москва 1988.
7. Кодак Микола, *“Хвиноменологія” по-дімарівськи (Повісті та оповідання А. Дімарова)*, “Київ” 2000, № 5-6, с. 132-133.
8. Кодак Микола, *Карнавальнотрагічний дух життя (А. Дімаров)*, “Київ” 2004, № 11-12, с. 168-169.
9. Коскін Володимир, *Анатолій Дімаров: «Я все життя збираю людські долі»*, “Українська літературна газета” 23.07.2010, с. 8-9.
10. Котенко М., *Ідеал образної стислості*, “Літературна Україна” 18.03.2010, № 10, с. 5.
11. Курганов Ефим, *«Анекдот - Символ - Миф». Етюди по теорії літератури*, Санкт-Петербург: Издательство журнала «Звезда» 2002, 128 с.
12. Пахаренко Василь, *Художнє слово*, “Українська мова та література” 2001, № 29-32.
13. Поліщук Ярослав, *Література як геокультурний проект*, Київ: Академвидав 2008, 304 с.
14. Рікер Поль, *Сам як інший*, Київ: Дух і Літера 2002, 458 с.
15. Рікер Поль, *Время и рассказ, Том 2: Конфигурация в вымышленном рассказе*, Москва-Санкт-Петербург: Университетская книга 2000, 224 с.
16. Рюмина М., *Эстетика смеха: Смех как виртуальная реальность*, Москва 2010, 320 с.
17. Тюпа Валерий, *Нарратология как аналитика повествовательного дискурса (“Архиерей” А. П. Чехова)*, Тверь 2001, 58 с.
18. Тюпа В. И., *Художественный курс (Введение в теорию литературы)*, Тверь 2002, 80 с.
19. Фрейденберг О. М., *Поэтика сюжета и жанра*, Москва: Лабиринт 1997, 448 с.

Liudmyla Prybluda

**STYLISTIC FEATURES OF THE METAPHOR IN 21st CENTURY
UKRAINIAN PROSE**

Kyiv National Linguistic University, Ukraine

Людмила Приблуда

**СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ МЕТАФОРИ
В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Abstract: The article is devoted to the research of stylistic functions of metaphor in Ukrainian prose of beginning of XXI century. Investigational functional features of metaphors and the formation of metaphors are described. There are such functions of the works by Ukrainian postmodern writers: stylistically-descriptive, graphically-evaluative, other functions that underline the artistic images. The role of zoomorphism underlies in the formation of negative subjective-modal meanings.

Keywords: Ukrainian prose of the early twenty-first century, metaphor, metaphors stylistic features, zoomorphism

Українська проза ХХІ століття характеризується різнобічністю семантико-стильових пластів, свободою авторів у використанні мовних засобів. Актуалізація динаміки художнього слова на рівні різних типів дискурсу зумовила зацікавлення дослідників окресленим періодом. Увага лінгвістів спрямована передусім на вивчення художнього тексту як денотативно-образного простору і на слово як конститутивний елемент тексту.

Вивчаючи твори художньої літератури, маємо справу з художнім дискурсом, який насамперед виявляється у прозі українських письменників початку ХХІ століття. На думку В. Пархоменка, внутрішня суть постмодернізму полягає в заперечуванні наративу

реалістичного дискурсу, причинно-наслідкової залежності сюжетних ліній, психологічної зумовленості. Його аж ніяк не задовольняє все стереотипне, що породжує завчасно очікувану реакцію.

Український художній дискурс початку ХХІ століття відіграє важливу роль у дослідженні особливостей вторинних найменувань. І. Данилюк слушно зауважує, що саме така часова проєкція художньої мови дає змогу простежити, як стиль зазначеного періоду позначився на мовотворчості письменників, способах їхнього самовираження. Мовне розмаїття прозових текстів українських письменників сучасного художнього дискурсу здебільшого ґрунтується на принци-

пах неоднорідності, а мовні ресурси сучасної прози слугують матеріалом для стилістичних експериментів авторів [6, 3].

Одним із важливих завдань дослідження художнього дискурсу є вивчення функціонального призначення метафоричних найменувань, оскільки саме метафора дає змогу пізнавати нові якості речей, формувати нову експресивну лексику. При перших спробах теоретичного осмислення природи метафори формувалися висновки про те, що процес метафоризації – це органічна властивість людської психіки взагалі й художнього мислення зокрема. Метафорі належить важлива роль серед тих засобів виразності, що беруть участь у створенні образів художнього тексту. Образ є основним засобом художнього узагальнення дійсності. Він передає читачеві укладене в тексті особливе бачення світу, властиве авторові або його персонажам. Із цим пов'язана образотвірна функція метафори у текстах художньої прози ХХІ ст., яка виражає характеристику художнього образу. Образотвірна функція метафори ламає звичні стереотипи, перепони між серйозним та іронічним. Емоційна виразність метафори породжує уяву, за якої відкривається внутрішній простір. Із приводу цього Ф. Уілрай зауважує: “Метафора є утвердженням індивідуальності, а через неї індивідуальність утверджує себе як реальність” [15, 91]. Експресивно-образний ефект метафори породжується усвідомленням асоціативного багатства мовних значень. Пор.: *...він народився від породистої вівиці...* (Є. Дудар) – метафора “породиста вівиця” вживається на позначення жінки, яка має високий соціальний статус; *...хто б міг подума-*

ти, що з роками вона перетвориться на обстрижену містечкову коро-ву... (Брати Капранови) – ідеться про жінку середнього віку; *...нідсмажена на південному сонці лошиця у купальнику...* (Брати Капранови) – метафора позначає жінку із зайвою вагою.

Загальновідомим є те, що слово вживається в прямому і в метафоричному значеннях. Н. Арутюнова вважає, що “метафора – це передовсім метод схопити індивідуальність конкретного предмета, передати його неповторність” [1, 149]. Ми вважаємо, що стосовно цього слушною є думка С. Гусева, згідно з якою метафора є тим засобом, який дає змогу пов'язати між собою різні способи й описи світу [5, 50]. На цій підставі виокремлюємо стилістично-описову та зображально-оцінну функції метафори. Вони не лише зображають у художньому тексті відповідну ситуацію, але й сприяють вираженню позитивної чи негативної оцінки, експресивно доповнюючи репрезентацію емоцій та почуттів комунікантів, зображених у тексті. Пор.: – *Ці дві біломорді собаки дурять вас, сеньйоре, – сказав Хорхе* (М. Кідрук) – метафора позначає двох чоловіків, при описі яких подається негативна конотація; *Ви не пам'ятаєте, як Аннина мама рвала на собі волосся коло мертвої доньки, а той двоногий пес плював на неї й обзивав її сукою?* (М. Матіос) – описується ситуація, де діям службовця дається негативна оцінка. Водночас В. Мацько слушно зауважує, що метафоричне значення можна глибше зрозуміти лише в контексті. Розгадати таємницю метафори також можна за допомогою асоціативної форми, яка сприяє утворенню її смислового змісту. Метафора є способом мислення про світ на підставі

здобутого раніше знання, вона є способом бачення світу [9, 259].

Однією із важливих функцій метафори, яку вона виконує в художньому тексті, є внутрішньоаксіологічна функція. Н. Басілая зазначає: “При сприйнятті метафори на збережене підсвідомо первинне значення накладається метафоричне, яке неначе стримує інші значеннєві відтінки основного значення, залишаючи його на периферії свідомости, але, змінючись, слово у складі метафори завжди «у прихованому вигляді» несе ці значеннєві відтінки” [2, 78]. Внутрішньоаксіологічна функція метафори сприяє вираженню позитивної чи негативної оцінки внутрішнього стану персонажів. Пор.: – *Геть облісіла. Недовго їй на цьому світі залишилося... “А облізла куниця – теж куниця?” – подумки запитав сам себе шеф* (Б. Мельничук); *Ось таким інфузоріями перенаселена планета* (Л. Пономаренко); *Такий собі чоловік у футлярі або вчений равлик, який ніколи не покидав своєї шкаралупки...* (Ю. Винничук) – метафори вживаються з метою вираження позитивної/негативної оцінки внутрішнього стану персонажів.

Т. Сукаленко акцентує увагу на тому, що метафоричне значення слова є явищем семантичним і водночас особливим типом похідного номінативного значення, що завжди містить у собі певну оцінку дійсности. Таке значення стає безпосередньою частиною семантичної організації слова як його компонент похідного типу [11, 25]. О. Тараненко підкреслює, що метафора – це семантичний процес, при якому форма мовної одиниці чи оформлення мовної категорії переноситься з одного референта на інший на основі подібности останніх при ви-

дображенні свідомости того, хто говорить [12, 108].

Н. Бойко слушно зауважує, що “метафоричні назви осіб відображають нестандартну поведінку людини, нетипові риси характеру. В основу емотивно маркованих оцінних іменників покладено специфічні зовнішні та внутрішні ознаки людини, акумульовані попереднім досвідом народу в серію образів, що всебічно кваліфікують й містять у собі стійку (здебільшого негативну) оцінку” [3, 294]. Наші приклади підтверджують цю думку. Пор.: *Так, я сама. Тому що не люблю мужиків, які називають мене “зайкою” і не вміють пришити гудзик до сорочки* (І. Роздобудько); *Півдня провешталась і врешті склеїла якраз трьох кізочок* (Ю. Покальчук).

А. Єфімов підкреслює, що виявом метафоризації є розширення смислового обсягу слів, виникнення нових додаткових значень, смислових відтінків. Тому процес метафоризації є важливим засобом формування переносних значень слів, зображувальна роль та експресивні властивості яких загальноновизнані. Наприклад, у *Великому тлумачному словнику сучасної української мови* зафіксовано набуття переносного значення в лексемі “видра” (“хижий ссавець із цінним хутром темно-бурого кольору”) [4, 133]. Пор.: *Що це була робота котроїсь сільської видри, вона не сумнівалася й хвилечки* (М. Матіос).

Механізм метафори базується на тому, що їй відповідає цілий набір смислів, а саме: оцінного, експресивного, стилістичного, модального, бо вона дає інформацію про те, як суб'єкт мовлення ставиться до позначуваного об'єкта. Завдяки абстрагуванню, наприклад, деяких ознак (неповорот-

кість: *кобила* – “неповоротка жінка, дівчина”; огрядність: *корова* – “огрядна дівчина, жінка”; незграбність, дурість: *коза* – “нерозумна дівчина, жінка” та ін.) слово починає вживатися метафорично. Метафоричні характеристики, які з’являються внаслідок абстрагування певних рис і якостей, не ведуть до відриву метафоричних значень від прямих, що позбавлені образності й виразності. Проілюструємо це прикладами. Пор.: *Стефка презирливо скривила губи. “Дурена, збожжеволіла коза! Від твоїх слів мені хочеться блювати!..”* (І. Роздобудько) – метафора вживається на позначення нерозумної дівчини; – *Корова! Мужика в мене уведи! Я тобі всі ребра перецітаю. Повибиваю всі оставшиїся зуби* (Т. Малярчук) – ідеться про жінку огрядну жінку.

Креативна сила метафори здатна суміщати несумісне, асоціативно-образно виявляти нові якості об’єкта, створювати нові смисли в поняттях, що вербалізується, надаючи їм експресивної оцінки. В. Телія акцентує увагу на тому, що традиційно вичленені, експресивно забарвлені значення слів і виразів несуть у собі сигнали, що визначаються у діязоні схвалення / несхвалення при домінації в ньому суб’єктивно-емотивного спектра” [13, 83].

Відзначимо також особливу роль зооморфізму, який лежить в основі формування негативних суб’єктивно-модальних смислів. І. Смущинська звертає увагу на те, що метафори, побудовані на асоціативній образності зоонімів, утворюються на переосмисленні загальноприйнятого уявлення про властивості тварин. Вторинне метафоричне найменування утворюється тоді, коли номінативна функція тварини за зовнішністю, особливостями поведінки, римами характеру, переноситься

на людину. Тобто, символи людських якостей спочатку надаються тваринам, а потім використовуються для антропометричної модально-оцінної інтерпретації якостей людини [10, 3]. Наприклад, зооніми “*гадюка*”, “*змія*” “*порося*” досить ясно передає негативну оцінку характеристики персонажів. Пор.: – *І нічого їм не скажи, гадюкам!* – *Слава КППС смачно сплюнув* (А. Кокотюха); – *Може, мені звідси виїхати, а ти впусти у ліжко змію?* (В. Даниленко); *Відчиняє Магда, в ганчір’ї вся, і в руці ганчірка, а син, поросся, накидається прямо з порога* (Т. Антипенко).

На думку Т. Сакуленко, зооніми в ролі антропонімів репрезентують певну алюзію, інтерпретувати яку дозволяє знання загального або національного стереотипу, або широкий контекст художнього тексту [11, 26]. Зооморфні метафори відображають національно-культурну специфіку світобачення певного народу. Вони відокремлюють одну якусь особливу ознаку тварини з-поміж інших. У зооморфічних лексичних одиницях виразно певну семантичну ознаку на тій підставі, що окрема тварина може бути носієм різнотипних людських рис. Мета цих метафор – приписати людині певні ознаки, які переважно завжди мають оцінний смисл, бо перенесення на людину ознак тварин має на увазі оцінні конотації. Самі ж назви тварин оцінки не містять. Так, в українській культурі “*свиня*” є символом нечистоплотності. Для німців – це символ “везіння”. “*Жаба*” в чехів – позитивний стереотип, символ дівочої вроди та молодости. Для українців ця лексема вживається на позначення людини неприємної зовнішності. У в’єтнамців “*мавна*” – символ відлюдкуватості. В українській культурі –

“мавпа” вживається на позначення енергійної людини тощо. Пор.: *З одним із тих двох, з Романом, я навіть не цілувалася. Надто сильно він був схожий на сіру жабу* (І. Карпа); *Еля перестрибнула через бар'єр до вішаків, швидко розшукала свій одяг і мигнула, наче раптова травнева злива, до виходу – повз незворушну жабу, яка провела Елю позбавленим будь-якого виразу очима* (С. Поваліяєва); *Я свиня і маю жити у свинарнику! Я – свиня!* (Т. Малярчук); *Саме тоді до дона підійшов Хорхе – та мавпа, що супроводжувала земляного магната в готелі* (М. Кідрук); *...запросимо, мій ведмедю, цього пана на твій день народження* (Б. Мельничук); *– Ми з тобою, Капітоліна, дві курки. У нас вобщє мозга нема!* (Т. Малярчук).

Отже, художній дискурс початку ХХІ століття – це багатостильова образно динамізована площина, у якій активно функціонує метафора, яка виконує образотворчу, стилістично-описову, емоційно-експресивну, зображально-оцінну, внутрішньоаксіологічну функції, які не лише увиразнюють художній текст, а й сприяють вираженню позитивної чи негативної оцінки зображуваних явищ, внутрішнього стану персонажів. Стилiстичні функції метафори в художньому тексті тісно взаємодіють і доповнюють одна одну.

Bibliography and Notes

1. Арутюнова Нина, *Языковая метафора (синтаксис и семантика)*, [в:] *Лингвистика и поэтика*, Москва: Наука 1979, с. 143-173.
2. Басилая Наталья, *Семасиологический анализ бинарных метафорических словосочетаний*, Тбилиси: Издательство Тбилисского университета 1971, 78 с.

3. Бойко Надія, *Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти*, Ніжин 2005, 552 с.

4. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / Ред. В. Бусел, Київ: Перун 2005, 1728 с.

5. Гусев Сергей, *Наука и метафора*, Ленинград 1984, 152 с.

6. Данилюк Інна, *Концепт “сміх” в українському художньому дискурсі початку ХХІ століття: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук, 10.02.01. “Українська мова”*, Івано-Франківськ 2013, 21 с.

7. Кондратенко Наталія, *Український модерністський і постмодерністський дискурс: комунікативно-прагматичний та текстово-синтаксичний аспекти: автореферат дисертації ... доктора філологічних наук, 10.02.01 “Українська мова”*, Київ 2012, 40 с.

8. *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, 685 с.

9. Мацько Віталій, *Механізм дешифрування метафори та її стилістичні функції (на прикладі української діаспорної прози)*, [у:] *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*, Літературознавство, Вип. 31, Тернопіль 2011, с. 257-268.

10. Смуциньська Ірина, *Суб'єктивна модальність риторико-стилістичного рівня художнього тексту*, [у:] *Вісник Запорізького державного університету*, Філологічні науки, № 1, 2000, с. 1-6.

11. Сукаленко Тетяна, *Метафора як засіб вербалізації гендерних стереотипів*, [у:] *“Мова і суспільство”* 2011, Вип. 2, с. 23-32.

12. Тараненко Олександр, *Мовна семантика в її динамічних аспектах*, Київ: Наукова думка 1989, 256 с.

13. Телия Вероника, *Коннотативный аспект семантики номинативных единиц*, Москва: Наука 1986, 143 с.

14. Телия Вероника, *Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира*, [в:] *Роль человеческого фактора в языке*, Москва 1988, с. 173-190.

15. *Теория метафоры*, Москва 1990, 512 с.

Liudmyla Yachnyk

**THE RECEPTION OF CREATIVE FIGURE OF ANNA AKHMATOVA
BY ALEXANDER KUSHNER**

Institute of Literature of
National Academy of Sciences of Ukraine

Людмила Ячник

**РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОЇ ПОСТАТИ АННИ АХМАТОВОЇ
АЛЕКСАНДРОМ КУШНЕРОМ**

Abstract: In the article is investigated a problem of Alexander Kushner ambiguous perception and an estimation of Anna Ahmatova, her creative development, her searches connected with a problem of emancipation of the artist as the person and as the woman. Kushner, one of modern poets who has deeply acquired and has developed Ahmatova's tradition in Russian poetry, highly appreciates early creativity by Ahmatova, however in its late creativity sees displays of poetic entropy.

Keywords: gender dialogue, poetics, feminist, emancipation, freedom, meaning of the life, creativity, a symbol

Анна Ахматова (Ганна Горенко), одна з найвизначніших постатей у російській поезії ХХ століття постає перед нами яскравим «інтеробразом» у світлі творчості Александра Кушнера. У його поетичному доробку присутні не тільки цитації з Ахматової, але й специфічне освоєння ним її художніх прийомів. Цікавими є і його спроби подати оцінку творчості та особистості Ахматової; це намагання присутнє в декількох інтерв'ю та есеях. Проблема осмислення Кушнером складної постати Ахматової досі не розглядалася в літературознавстві, хоча, безумовно, вона цікава, зокрема й полемікою на сторінках журналу "Новый мир" у

2000-2001 роках між А. Кушнером та доктором філологічних наук Н. Івановою.

У полеміці Кушнер захищає свої критичні зауваги щодо пізньої Ахматової. Він наполягає на необхідності демаркаційної лінії між науковим дослідженням та есеїстикою, й пропонує, за його словами, один з ракурсів, які можливі, що у них можна розглядати Ахматову. Однак проблема у тому, що вибраний Кушнером ракурс має безпосередній вплив і на оцінку її пізньої поезії: оцінка негативна. Причому в своєму розумінні співвідношення між раннім та пізнім періодами творчості «емансипо-

ваної» Ахматової він займає доволі жорстку позицію.

Емансипація Анни Ахматової належить до тих явищ культури, які складно втиснути в рамки раціональних схем. Александрові Кушнеру притаманне подвійне сприйняття Ахматової з позицій погляду чоловіка-поета на жінку-поета. Хоча, зіставляючи творчість А. Ахматової та О. Мандельштама через критерії нового типу особистості, категорію пам'яті, співвідношення «жіночого» та «чоловічого», Л. Колобаєва вказує на виразний «синтез "жіночого" та "чоловічого" начал людського духу й культури» у ліриці Ахматової. Причому такий андрогінний синтез виявився її поетичним «передчуттям реальної проблеми людини» ХХ віку [5].

У цьому вся суть ахматівської емансипації, яка пов'язана з образом її ліричної героїні, а два її модули – особистісний та жіночий. Один із аспектів емансипації пов'язаний із позиціонуванням Ахматової себе як поета, другий – як жінки, носія вічної жіночності. Гендерна проблема в творчості та у житті Ахматової – це, перш за все, питання ціни, яку готова заплатити жінка за творчість, свободу та любов. Як показує історія літератури, геніальність жінки-мистця вимірюється виключно цією готовністю. Не раз вона втілювалася в житті та реалізовувалась у творах Ольги Кобилянської, Лесі Українки, Вірджинії Вулф, Анни Ахматової.

Очевидним є той факт, що А. Кушнер приймає тільки одну сторону емансипації А. Ахматової та категорично відсторонюється від іншої. Про це свідчать різкі для слуху зіткнення граматичних катего-

рій жіночого та чоловічого роду у вірші *Відмова від поеми*: «Однажды я пришёл к поэту, / Её давно меж нами нету...» [9]. Якщо спробувати відповісти не в лінгвістичному, а в літературознавчому пляні на питання, чому жіноча та чоловіча категорії роду не вживаються в поетичній фразі Кушнера, то можна помітити, що процитовані нами рядки є ремінісценцією одночасно з декількох ахматівських текстів – з ранньої та пізньої лірики – з ключовим словом «поет», обіграним в контексті граматичної категорії роду: «Он говорил о лете и о том, / Что быть поэтом женщине – нелепость» [1, 73], «Я пришла к поэту в гости. / Ровно в полдень» [1, 91], «Увы! лирический поэт / Обязан быть мужчиной, / Иначе всё пойдёт вверх дном...» [1, 335]. Як бачимо, на інтертекстуальному рівні А. Кушнер стверджує думку про несумісність чоловічого та жіночого модулю в поезії, підкреслюючи, що А. Ахматова й сама відчувала це.

Однак, якщо А. Кушнер, поет з філологічною освітою та багаторічною філологічною практикою, говорить про головні риси поетики своєї та ахматівської, то в поле нашого зору незмінно потрапляє схожість їхнього поетичного дару. Що більш, стає зрозумілим, що поезія Анни Ахматової стала в певному сенсі школою для Александра Кушнера. Він і не приховує, що вчився у Ахматової поетичної майстерності, висловлюючи це метафорично, наприклад у вірші *А вы поэт какого века? (А вы поэт якого століття?)*, де його ліричний герой постає молодшим сучасником Ахматової та Пастернака.

Поетичний дар асоціюється в поезії Ахматової з образом вільної

ластівки: «Теперь никто не станет слушать песен. / Предсказанные наступили дни. / Моя последняя, мир больше не чудесен, / Не разрывай мне сердца, не звени. / Ещё недавно ласточкой свободной / Сверхала ты свой утренний полёт...» [1, 155]. Однак з образом ластівки Анна Ахматова ототожнює не тільки своє поетичне «Я», але й жіночу сутність своєї ліричної героїні: «Он застонал и невнятно крикнул: / «Ласточка, ласточка, как мне больно!» / Верно я птицей ему показалась» [1, 366]. При цьому вона майстерно використовує широкий діапазон символічної семантики ластівки: з одного боку, ластівка – символ прагнень за духовою їжею; з іншого – вона втілення жіночності, оскільки є пташкою богині кохання та весни Афродіти – вічної Кори. Власне, в два семантичні полюси символу Ахматова вписує традиційні для російської поезії значення: ластівка – символ весни, ластівка – символ слова, ластівка – символ відродження. Так у вірші *Милому* (1915) ластівка стає жіночою інкарнацією ліричної героїні: тут померла наречена являється своєму нареченому в образі ластівки: «Ласточкой пугливой пробегу...» [1, 136]. Подібний сенс вкладено у цей образ й у вірші *В сороковом году* (*У сороковому році*, 1940) – ластівка й тут може стати однією з поетичних інкарнацій ліричної героїні: «Ноя предупреждаю вас, / Что живу в последний раз. / Ни ласточкой, ни клёном, / Ни тростником и ни звездой, / Ни родниковой водой, / Ни колокольным звоном – / Не стану я людей смущать / И сны чужие навещать / Неутолённым стоном» [1, 224].

Але й А. Кушнер асоціює свій поетичний дар з ластівкою. Причому цей зв'язок у його віршах виникає в контексті опозиції поезії та прози: «Прозаик может стать и девочкой в веснушках, / И поваром ... Старушкой ... Механиком ... архиереем ... Профессором в Москве, курортницей в Крыму. / А пишущий стихи никем другим не может стать. / Велено ему всегда самою собою быть. / Разве что звездой дрожащей, иглокожей / Да тополем в снегу, да ласточкой весной» [7]; «Я пил с прозаиком. Пока мы с ним сидели, / Он мне рассказывал. Сюжет – особый склад / Мировоззрения, а стих живёт без цели, / Летит, как ласточка, свободно, наугад» [8, 3]. Діалектика опозиції проза / поезія – одна з ключових у віршах А. Кушнера і вона безпосередньо пов'язана з ахматівською традицією, з поезією початку ХХ століття.

Вже перші дослідники творчості Анни Ахматової говорили про тяжіння її вірша до сюжетності. Борис Ейхенбаум відзначає «обростання ліричної сили сюжетом» [14, 89], адже сюжетність – прикметна риса творів Анни Ахматової. Відоме її прагнення надати поезії форму інтимного щоденника, внести у віршову тканину конкретно біографічний та сюжетний характер [14, 146], яке співмірне з прозою. Про ключовий напрям творчої діяльності А. Кушнера дослідник його художнього методу К. Штайн також пише, що «в метапоетиці А. Кушнер розробляє проблему співвідношення поезії та прози» [13, 585]. Один із перших дослідників творчості Ахматової поет та літературознавець В. Гіппіус зазначав, що її «лірика прийшла на

зміну форми роману, яка померла або заснула», її вірші – повісті-міні-ятюри, «де в небагатьох рядках розказана драма» [3, 169]. Досліджуючи стиль А. Ахматової, В. Віноградов також наголошував на тому, що її вірші виливаються у форми «інтимного письма, уривків щоденника, короткої новели» [2, 561]. Вчений не тільки звернув увагу на роль діалогічного мовлення у структурі творів А. Ахматової, але й розкрив їхню різноманітність [2, 659]. Віктор Жірманський говорить про те, що Анна Ахматова «наближує віршове мовлення до мовлення розмовного» як на лексичному, так і на синтаксичному рівнях [4, 375-376].

Все це викристалізувалося в малі віршові форми, адже Ахматова – поетеса, яка пише короткі вірші. Проте коротким віршам надає перевагу й Кушнер, важливі для його поезики принципи безпосередньо пов'язані саме з цією з ахматівською традицією. Він чомусь неохоче говорить про це в своїх статтях та есеях, однак «проговорюється» у віршах. І якщо Б. Ейхенбаум зауважує, що установка А. Ахматовою на інтонацію відчувається як у межах окремих рядків, так і в цілих строфах і цілих віршах, й особливо помітний рух мовного ритму у восьмирядниках [14; 110], то діалог з Ахматовою про поетичний дар та відповідальність за нього Кушнер розгортає у межах саме цієї поетичної строфи. Мова йде про вірш *За что? За ночь. За яркий по контрасту...* (*За что? За ночь? За яркий по контрасту...*, 1984), який складається з двох октав: перша звернена до восьмирядного вірша А. Ахматової *Последний тост* (*Останній тост*, 1934), друга – до

восьмирядного вірша М. Лермонтова *Благодарность* (*Вдячність*, 1840):

За что? За ночь. За яркий по контрасту
С ней белый день и тополь за углом,
За холода, как помните, за астму
Военных астр, за разоренный дом.
Какой предлог! За мглу сырых лужаек,
За отучивший жаловаться нас
Свинцовый век, за четырех хозяек,
За их глаза, за то, что Бог не спас.
Я пью за разоренный дом,
За злую жизнь мою,
За одиночество вдвоём,
И за тебя я пью, –
За ложь меня предавших губ,
За мёртвый холод глаз,
За то, что мир жесток и груб,
За то, что Бог не спас [2, 211-212].

За всё, за всё... друзья не виноваты,
Что выбираем их мы второпях,
За тяжких бед громовые раскаты,
За шкафчик твой, что глаженьем пропах,
За тот смешок в минуту жизни злую,
За всё, чем я обманут в жизни был:
За медь дубов древесную сырую
И за листву чугунную перил [10, 141].
За всё, за всё тебя благодарю я:
За тайные мучения страстей,
За горечь слёз, отраву поцелуя,
За мечь врагов и клевету друзей;
За жар души, растроченный в пустыне,
За всё, чем я обманут в жизни был...
Устрой лишь так, чтобы тебя отныне
Недолго я ещё благодарил [11, 445].

Однак не все так просто. Ейхенбаум відзначає одну синтаксичну особливість поетичного мовлення Ахматової – «послаблення дієслова як такого, наявність інших форм присудковості» [14, 99]. Дослідник також вказує на особливу «смилову енергетику» [14, 93] сполуч-

ників, що надають ахматівському стилю цілком своєрідний характер. Він звертає увагу на сполучники, які Ахматова «ввела в поезію як новину й назавжди закріпила за собою»: перший типовий для схвильованої розмовної мови – «только» («тільки»); другий має архаїчний характер та надає мові урочистий характер – «затем что» («тому що») [14, 97-98].

У вірші Кушнера тільки два дієслова, що виконують свою пряму синтаксичну функцію простого присудка: «не спас» і «выбираем». Виявом предикативної ознаки, по суті, стає прийменник «за». Прийменник «за» в цьому тексті несе величезне інтонаційно-сміслову навантаження і, незважаючи на свою службову функцію як частини мови, він перетворюється на ключове слово-цитату, що дозволяє включати в інтертекстуальний діалог, крім названих, й інші тексти, які не потрапляють у поле зору при першому прочитанні вірша. Саме прийменник «за» створює необхідну урочисту інтонацію, однак у такій кількості (19), він формує викривальну конотацію, надаючи віршу відтінок інвективи, а питання «За что?» («За що?»), поставлене на початку вірша – характер прокурорської мови. Незрима ж присутність Бога (і завдяки зв'язку з текстом А. Ахматової, і завдяки зв'язкам із текстом М. Лермонтова) імпліцитно створює атмосферу вищого суду.

Анна Ахматова у вірші *Поет* (1936), присвяченому Борисові Пастернаку, стверджує думку про те, що вінець терновий і вінець лавровий – це один вінець: «*За то*, что дым сравнил с Лаокооном, / Кладбищенский воспел чертополох, / *За то*,

что мир наполнил новым звоном / В пространстве новом отражённых строф, – / Он награждён каким-то вечным детством, / Той щедростью и зоркостью светил...» [1, 202].

Гра питань і відповідей за допомогою прийменника «за» дозволяє А. Кушнеру підключити й інші поетичні тексти, зокрема, ще один вірш А. Ахматової, що містить прийменник «за»: «Зачем вы отравили воду / И с грязью мой смешали хлеб? / Зачем последнюю свободу / Вы превращаете в вертеп – / *За то, что* я не издевалась / Над *горькой гибелью друзей*, / *За то, что* я верна осталась / Печальной Родине моей. / Пусть так, без палача и плахи / Поэту на земле не быть, / Нам покаянные рубахи, / Нам со свечой идти и выть...» [1, 293]. Головна тема цього твору Ахматової – громадянська доля поета, творчої свободи й емансипації, власне, актуальна для Росії в усі часи, – тема «поет і влада». Ускладненої емансипації Ахматової Кушнер не тільки не прийняв, але й не зрозумів, намагаючись прикласти до поета епохи «залізного віку» мірку гендерних стосунків з XIX століття: «Розгадуємо кросворд: найзнаменитіша російська жінка XIX століття (слово з восьми букв)? Кареніна. XX-го? Ахматова» [6].

А. Кушнер неодноразово говорить про те, що цінить ранню лірику А. Ахматової більше, аніж її пізні вірші, його чомусь бентежать свічки, які в пізніх віршах Ахматової він сприймає як атрибут театралізованого (в дусі символістських канонів) культу «Прекрасної Старої Дами» [6].

Але якщо розглянути всі образно-лексичні паралелі, пов'язані в по-

езії Ахматової зі свічкою, то можна помітити, що вона була атрибутом і чоловічої, і жіночої іпостасі поета. В її поетичних текстах свічка змальована як така, що горить перед іконою чи перед обличчям смерти в усіх її образах-іпостасях, чи в момент творчого безсоння. Свічка в Ахматової – символ зв'язку з Богом та ще з тими, кого вже немає в житті ліричної героїні, свічка й символ пам'яті про тих, хто зник з її душевного простору (і живих, і мертвих). Свічка у Ахматової не театральний атрибут, а символ смирення та прийняття нею земної долі заради любові у всіх її виявах. Про ще молоду А. Ахматову, але вже достатньо зрілого поета, критик К. Мочульській писав: «Ахматова піднімається по сходах посвячення від любові земної до любові небесної» [12, 372]. І до кінця в цьому своєму сходженні вона не збивається зі шляху, адже її глибинний зв'язок з російською психологічною прозою лежить не тільки у просторі формальному, але й змістовому, її творчість тяжіє не до постійного відшукування виразних засобів та деталей, а до пошуку нових шляхів гендерного діалогу в одвічному зіткненні-нерозумінні чоловічого та жіночого начал.

А. Кушнер, який не сприйняв пізньої поезії А. Ахматової, так до кінця й не повірив у сходження її духу – він відмовив Ахматовій у творчому зростанні. Нерозуміння складного характеру емансипованості Ахматової заважає Кушнерові повірити в її щирість та жертовність. Власне, заважає йому за маскою величчя й монументальності, яку завжди одягала вона, розгледіти живе людське серце, в якому пам'ять і прощення

ніколи не вступали в опозицію. Він у полеміці з Івановою намагається знайти не дуже переконливі аргументи на користь свого недовір'я. Тим відрізняється якраз від Ахматової, яка рішуче й переконливо висловила свою недовіру Данте. Вона за сумнівалася у його здатності кохати емансиповано, можливості творити кохання, віддалившись від усього зовнішнього та внутрішнього, – те кохання, що і є сенсом життя вільної особистості, незалежно від її статі: «Но босой, в рубахе покаянной, / Со свечой зажжённой не прошёл / По своей Флоренции желанной, / Вероломной, низкой, долгожданной...» [1, 205].

Складний характер творчої та особистісної емансипації А. Ахматової став своєрідним бар'єром для А. Кушнера. Оскільки обох поетів пов'язує спільна природа їхніх творчих обдарувань, поетична майстерня Ахматової стала плідною школою для молодого Кушнера в царині поетичної мови. Він, продовжуючи її поетичну лінію, досяг немалої майстерності. Традиція Ахматової яскраво себе виявила у його роботі над стисненням смислового простору поетичного тексту, насиченням його за рахунок діалогізації та введення скупой, але інтенсивної живої мови. Короткий вірш з-під пера А. Кушнера – ремарка в бік ахматівських лапідарних поезій – стає легким у своєму формальному вираженні, стислим за змістом та індивідуально-неповторним за інтонаційним малюнком. Ніби чітко окреслений політ ластівки.

Водночас, попри засвоєння та вдосконалення прийомів художньої майстерності, почерпнутих у Анни

Ахматової, поет приймає ранню її творчість з усіма формальними відкриттями й напрацюваннями, але не може прийняти пізню, звинувативши свого вчителя у поетичній ентропії. Судячи з усього, Александрові Кушнеру не вдалося проникнути глибше в еволюційний шлях мисткині. Зокрема й збагнути той факт, що розвиток пізньої Ахматової по висхідній лінії йшов не у сфері художніх засобів вираження, не у сфері поетичної мови, – свій стиль вона знайшла досить рано й одразу довела його до віртуозності зрілого майстра, – а у сфері пошуків глибинного сенсу поезії. Власне, в її глибинному, питомо жіночому, усвідомленні сенсу життя лише через тотальне звільнення-емансипацію від усього зовнішнього і внутрішнього – того, що сковує свободу мистця.

Bibliography and Notes:

1. Ахматова Анна, *Стихотворения и поэмы*, Москва 2006, 686 с.
2. Виноградов В. В., *О поэзии Ахматовой. Стилистические наброски*, Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института 2001, 670 с.
3. Гиппиус В. В., *Анна Ахматова*, Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института 2001, 171 с.
4. Жирмунский В. М., *Поэтика русской поэзии*, Санкт-Петербург: Азбука-классика 2001, 496 с.
5. Колобаева Л. А., *Ахматова и Мандельштам (самосознание личности в лирике)*, Web. 22.03.2011. <<http://www.akhmatova.org/articles/articles.php?id=282>>.
6. Кушнер Александр, *Анна Андреевна и Анна Аркадьевна*, Web. 11.05.2011. <http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2000/2/kushner.html>.
7. Кушнер Александр, *О поэзии, политике и архитектуре. Интервью Александра Кушнера*, Web. 02.09.2012. <<http://forum.pridnestrovie.com/topic/?id=5271>>.
8. Кушнер Александр, *Стихи*, "Звезда" 1995, С. 3-5.
9. Кушнер Александр, *У Ахматовой*, Web. 19.03.2013. <<http://www.akhmatova.org/articles/kushner.htm>>.
10. Кушнер Александр, *Таврический сад: Избранное*, Москва: Время 2008, 280 с.
11. Лермонтов Михаил, *Собрание сочинений: В 4-х томах, Т. 1: Стихотворения, 1828-1841*, Ленинград: Наука 1979, 655 с.
12. Мочульский К. В., *Русские поэтессы М. Цветаева и А. Ахматова*, Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института 2001, 373 с.
13. Штайн К. Э., *Словарь. Русская метапоэтика. Учебный словарь*, Ставрополь: Издательство Ставропольского государственного университета 2006, 601 с.
14. Эйхенбаум Б. М., *О поэзии*, Ленинград 1969, 552 с.

Lesya Kravchenko

THE PERCEPTION OF MARTIN WALSER'S WORKS IN UKRAINE

Drogobych State Pedagogical University, Ukraine

Lesya Kravchenko

DIE REZEPTION MARTIN WALSERS IN DER UKRAINE

“Die Rezeption einer fremden Literatur verläuft von Land zu Land unterschiedlich, betonte der englische Literaturwissenschaftler Frank E. F. Jolles. - Der Umfang, in dem sie Anklang findet, ist von mehreren Faktoren abhängig: zunächst von der Einstellung dem Fremden gegenüber schlechthin, dann von den literarischen und geistesgeschichtlichen Traditionen des Empfängerlandes und schließlich von den Unterschieden und Ähnlichkeiten in den sozialen Strukturen der beiden Länder” [1, 7].

Als 1971 das Buch *Die deutsche Literatur der Gegenwart. Aspekte und Tendenzen* von Manfred Durzak herausgegeben wurde, enthielt es die Aufsätze über die Rezeption der deutschen Literatur nach 1945 in Frankreich, England, Italien und in den USA, aber keinen einzigen über die Rezeption der deutschen Literatur in der ehemaligen Sowjetunion, obwohl die deutsche Literatur dort immer sehr populär war. Die deutschen Autoren der Vergangenheit und der Gegenwart wurden in der UdSSR rezipiert und beachtet, aber die komplette Forschung

des Prozesses der Entwicklung der deutschen Literatur erschien im Laufe von letzten Jahrzehnten weder in der Sowjetunion, noch in der Ukraine.

Daraufhin ist Durchforschung der Rezeption der Werke von modernen deutschen Schriftstellern in der Ukraine, nämlich von Martin Walser wichtig und beachtenswert.

Die Rezeption und Popularisierung der Werke deutscher Autoren war ein wichtiger Bestandteil der Kulturpolitik der ehemaligen UdSSR in 60-80-er Jahren. Ins Russische und Ukrainische wurden vor allem die Werke von Anna Seghers, Willi Bredel, Bertold Brecht, Hermann Kant, Christa Wolf und anderen ostdeutschen Schriftstellern, die die “große sozialistische Literatur” auf dem deutschen Boden aufbauten (so hieß es in allen Geschichten der deutschen Nachkriegsliteratur) übersetzt und propagiert. Von den westdeutschen Autoren waren hauptsächlich nur drei Namen bekannt. Das waren Heinrich Böll, Wolfgang Köppen und Martin Walser. Besonders populär in 50-60-er Jahren waren in der Sowjetunion die Werke von Heinrich Böll, die fast alle

ins Ukrainische, Russische und andere Sprachen der Länder der ehemaligen Sowjetunion übersetzt wurden, weil Heinrich Böll die damalige Politik der UdSSR unterstützte. In den 70-er Jahren hat sich die Situation kardinal geändert, weil Böll die stalinistische Politik verstand und gegen die Unterdrückung und Verfolgung des Menschen im Lande des Kommunismus auftrat. Er hat die sowjetischen Dissidenten Solshenitzyn, Wojnowitsch und andere unterstützt und seine Werke wurden in der Sowjetunion inoffiziell verboten. Bis heute findet man in den größten russischen und ukrainischen Bibliotheken nicht nur so gut wie keine Monografien, sondern auch fast keine Aufsätze über diesen Schriftsteller.

Gerade in dieser Zeit – Mitte der 70-er Jahre wurde in der Sowjetunion der Name von Martin Walser bekannt. Der Prozess der Popularisierung des Werkes Walsers begann fast gleichzeitig in Russland, in der Ukraine, in Lettland, Litauen und Estland. Die erste Übersetzung Walsers ins Russische fand 1974 statt und gleichzeitig wurde im zweiten Heft der Zeitschrift *Inostrannaja literatura (Ausländische Literatur)* – einer der populärsten literaturwissenschaftlichen Zeitschriften der UdSSR – die Übersetzung des Walsers Stückes *Eiche und Angora* veröffentlicht. Im vierten Heft dieser Zeitschrift erschien der Artikel der russischen Germanistin Irina Mletschina *Vom Sturz zur Heilung*, der eigentlich den Namen und das Werk des im Lande noch unbekanntes deutschen Schriftstellers Martin Walser propagierte.

Die Rezeption und Popularisierung des Werkes Walsers in der Sowjetunion hat ziemlich spät begonnen, wenn man berücksichtigt, dass die ersten

Werke des Schriftstellers, und zwar die Erzählungen *Ein Flugzeug über dem Haus und andere Geschichten* und sein erster Roman *Ehen in Philippsburg*, in Deutschland schon in den 50-er Jahren veröffentlicht wurden. Darum entsteht eine Frage: warum wurden die Erzählungen und Romane von Heinrich Böll in dieser Zeit so intensiv ins Russische und Ukrainische übersetzt und der Name von Martin Walser nur zufällig erwähnt?

Der ukrainische Germanist Dmitrij Satonskij versuchte in seinem ersten Artikel über Martin Walser dies zu klären: “Es war wirklich so. Und immerhin ging es nicht nur darum. Sogar die Deutschen konnten nicht immer zum Werk Walsers eindeutig Stellung beziehen” [3, 146].

Es ist sehr paradoxal, aber bis heute läßt sich nur ein paar russischer und ukrainischer Literaturwissenschaftler nennen, die sich mit Werken Walsers befassten. Zu denen gehört Irina Mletschina, Wladimir Steshenskij und Ludmila Tschernaja, Elena Knipowitsch und Dmitrij Satonskij. Mletschina gehört zu den ersten Forscher des Schaffens von Walser. In ihrem Artikel *Vom Sturz zur Heilung (1974)* betonte sie die enge Verbundenheit der ersten Erzählungen des Schriftstellers mit Franz Kafka, untersuchte seine poetische Welt und äußerte sich zu den Ursachen seines Abbruches mit den Traditionen Kafkas: “Je gründlicher der deutsche Schriftsteller die konkreten Probleme der eigenen Zeit untersucht, desto ergebnisloser erweisen sich die bei Kafka entlehnten Methoden der künstlerischen Schilderung” [2, 227].

Irina Mletschina untersuchte die Walsers Dissertation über Franz Kafka, zitierte sie, zeigte die Überwindung

der kafkianischen Motive und die Verbundenheit des Werkes Walsers mit den Traditionen des kritischen Realismus (mit der satirischen Tradition von Heinrich Mann).

Mletschina stellte fest, dass "die satirische Enthüllung der bürgerlichen Umgebung, die gemeinsame ironische Tonart, der Spott über den Helden und seine Illusionen – das alles die Romane Walsers mit den Werken von Heinrich Mann verbindet. Für den Satiriker Walser bleiben viele Probleme, die auch den Satiriker Heinrich Mann interessierten, aktuell" [2, 227].

Sie interpretierte die ersten Romane von Walser *Ehen in Philippsburg*, *Die Halbzeit*, *Das Einhorn* und *Der Sturz* und konzentrierte sich hauptsächlich auf die Kritik des kapitalistischen Systems in diesen Werken. Sie betonte, dass "Walser die glänzenden satirischen Bilder des Lebens der westdeutschen Gesellschaft schafft, viele Seiten des gegenwärtigen Kapitalismus entlarvt und den demütigten, von der kapitalistischen Gesellschaft zerstörten Helden, die ihn mit der ständigen Erniedrigung zwingt, diese eigene Abhängigkeit zu empfinden, zeigt" [2, 228].

Die Rezensentin fasste die eigenen Überlegungen über das Werk des deutschen Schriftstellers zusammen und erklärte, dass Martin Walser die eingeführte Tradition der westdeutschen Literatur, in der das Motiv des nicht erlöschenden Konfliktes zwischen dem Menschen und dem kapitalistischen System immer beharrlicher tönt, fortsetzt.

Dieser erste Artikel von I. Mletschina ist im Geiste der marxistischen Doktrin und der damals in der UdSSR herrschenden Theorie des sozialistischen Realismus verfasst. Sie rich-

tete ihre Aufmerksamkeit vor allem auf die grausamen Gesetze der Wirklichkeit und zeigte die Umwandlung der Helden in die geistigen Krüppel. Sie ist der Meinung, dass das originelle sozial-kritische Vorhaben des Autors zum Opfer der unermüdlichen Auffassung wurde. "Hinter der Redseligkeit des Helden-Erzählers, schrieb sie, verschwindet der Hauptgedanke, verliert sich die grundlegende Linie der Erzählung. Die virtuose Technik, die Frische der Beobachtung, die Präzision der bemerkten Realitäten sind mit dem ermüdenden Wortschwall und der Vorliebe zu den verbalen Scharaden kombiniert" [2, 230].

Vielleicht hatte dieser Artikel von Mletschina trotz ihres politischen Engagements doch eine positive Bedeutung gehabt, weil er den Lesern den Namen Walsers und seine Werke bekannt machte und sie selbst die Konsequenzen ziehen sollten.

Der nächste Aufsatz der russischen Germanisten Wladimir Steshenskij und Ludmila Tschernaja über Walser wurde in der gleichen, für die sowjetische Wissenschaft typischen Art geschrieben. Die Autoren des Buches *Der literarische Kampf in der BRD* zeigten die Entstehung der neuen Richtung im deutschen literarischen Prozess, und zwar die Entstehung der Literatur der Arbeiterklasse. Dem Werk von Walser wurde das Kapitel mit dem Titel *Der Schriftsteller und Bürger Martin Walser* gewidmet. Im Vorwort zu diesem Buch wurde eine wichtige Begründung gegeben, dass "die Autoren nach dem erprobten methodologischen Prinzip strebten, das sich vielmals in den Parteidokumenten bestätigte. Als ein wesentliches Kriterium der Einschätzung der öffentlichen Bedeutung eines beliebigen Werkes

war und bleibt seine ideologische Ausrichtung" [4, 7].

Für W. Steshenskij und L. Tschernaja war es wichtig, die Zugehörigkeit von M. Walser zu dem kritischen Realismus festzustellen und die bestimmten Nachteile seines Stils zu betonen: "Die Unlust Walsers, das Unwichtige und das Unwesentliche zu beachten, führte nicht selten zu den ungerechtfertigten Passagen, zu der Überlastung mit den unverbindlichen Details, Ergänzungen, Abweichungen, die störten, die Aufmerksamkeit auf das Grundlegende und Wichtige zu konzentrieren" [4, 7].

Dabei beziehen sich W. Steshenskij und L. Tschernaja auf den Artikel von E. Knipowitsch *Die Mut der Wahl*, in dem ihre Einschätzung des Schaffens Walsers wiedergegeben ist. "Die Schonungslosigkeit der Analyse des wohlstandigen Seins der bürgerlichen und der intelligenten Kreise der BRD, bemerkte E. Knipowitsch, der Hass und der verschärfte Spürsinn zu allen Bekundungen der Überreste der faschistischen Vergangenheit – das alles macht die Satire Walsers gesellschaftlich bedeutend und politisch scharf. Doch der ungehemmte Maximalismus der Kritik kommt manchmal in den Werken Walsers bis zu jener bitteren Uneinbringlichkeit, die in den komplizierten Peripetien des politischen Lebens unserer Tage zur Seite der gewissen Verneinung führen kann" [4, 159].

Die Autoren des Buches beachteten die politische Position des Schriftstellers und seine Verbindung zu der kommunistischen Partei Deutschlands, obwohl der Autor noch im März 1974 erklärte, dass er kein Mitglied der Partei sei: "Es ist offensichtlich, sagte Walser, dass ich solchen Eindruck, mehr vielleicht, mit meinen Reden und Artikeln mache, und

es wäre mir sehr wünschenswert, wenn diesen Eindruck meine Bücher machten" [4, 160].

W. Steshenskij und L. Tschernaja bemerkten in diesem Zusammenhang, dass Walser in seinen Romanen, z.B. im Roman *Die Gallistl'sche Krankheit* die Kommunisten so darstellt, wie sie der Hauptheld Gallistl der während einer langen Zeit "von der kommunistischen Bedrohung" verschüchtert wurde, wahrnimmt. "Obwohl sie die eigenen Namen haben, ist ihr Wesen sehr schematisch, sie treten im Roman als die Ausrufer der bestimmten Ideen und Thesen auf. In der Regel haben diese Thesen, die man als "sozialistische" und "kommunistische" nennt, nichts Gemeinsames mit solchen und spiegeln die naiven, bis zur Primitivität vereinfachten Vorstellungen des Helden über den Sozialismus und Kommunismus wider. Im Streit mit den Kommunisten setzt Gallistl dem real existierenden Sozialismus die spekulativen Schemas des "demokratischen", "freien" und "menschlichen" Sozialismus ein, und versteht nicht, dass die Demokratie, Freiheit und der Humanismus schon seit langem eine untrennbare Zugehörigkeit des sozialistischen Musters des Lebens wurden" [4, 160].

W. Steshenskij und L. Tschernaja hatten die Neigung zur gewissen vulgärsoziologischen Auffassung des Werkes Walsers, der das Leben, die Menschen philosophisch begreift und das, was ihnen als wichtig erscheint, künstlerisch verwirklicht – sei es im Kommunismus, den er nicht anerkennt, oder in der spießbürgerlichen Weltanschauung und Lebensweise. Zuallererst ist er kein Satiriker, sondern ein Künstler, und seine schöpferische Eigenart und die Fähigkeit, auf seine Art und Weise die

Welt und das Leben zu sehen, führen zur Enthüllung seiner Werke.

Zu den wenigen Beiträgen zur Rezeption und Popularisierung des Werkes Walsers in der Ukraine gehören die Artikel von Dmitrij Satonskij, der dem ukrainischen Leser eine eigene, ziemlich originelle Interpretation der Werke des deutschen Autors, sowie eine eigene Vision und das Verständnis der poetischen Welt Walsers angeboten hat. D.Satonskij erforscht die Anfänge des Schaffens Walsers und betont die spezifischen Züge, die für die schöpferische Weise des deutschen Schriftstellers kennzeichnend sind. In seinem ersten Aufsatz *Der Herrscher von Wörtern*, der in der populären ukrainischen literarischen Zeitschrift *Vsesvit (Das Universum)* 1975 veröffentlicht wurde, schrieb D. Satonskij: "Die Welt des Schriftstellers ist zweifelhaft nicht nur in der Kafkas Auffassung, d.h. im Verständnis eigener Wahrhaftigkeit, eigener Gerechtigkeit, sondern auch als etwas schnell Vergehendes und deshalb schon Komisches" [3, 147].

Von Anfang an schlug D. Satonskij grundlegende Forschung des Phänomens des deutschen Schriftstellers, der Problematik und Poetik seiner Romane, Theaterstücke, Erzählungen und Aufsätze vor, was zu der wichtigen Einschätzung der Rolle des Schriftstellers im deutschen literarischen Prozeß der 70-90-er Jahre führte. Sein Artikel *Der Herrscher von Wörtern* ist einer der wichtigsten in der Rezeption des Werkes von Walser in der Ukraine und nicht nur deshalb, weil er den ukrainischen Lesern den Namen des noch wenig bekannten deutschen Schriftstellers präsentiert, sondern auch, weil er einer der ernststen literaturwissenschaftlichen Forschungen

des Schaffens Walsers ist. "Vor uns der Schriftsteller, schrieb D. Satonskij, der im Etwas sehr unversehrt und sukzessiv, sich selbst treu ist. Seine Novellen und Romane unterscheiden sich durch das Spiel mit dem Wort, den vollkommenen Besitz von ihm" [3, 148].

Die Forschungsmethode des ukrainischen Germanisten Satonskij unterscheidet sich wesentlich von I. Mletschina, W. Steshenskij und L. Tschernaja. Er richtet seine Aufmerksamkeit der Evolution des Schaffens Walsers und betrachtet seine Novellen und Romane im Kontext der deutschen Literatur der 60-70-er Jahre. D. Satonskij vergleicht sie auch mit *Der menschlichen Komödie* von Balzac und findet seine Anfänge im Werk von Dostojewskij, vom dem Walser sehr begeistert ist.

D. Satonskij betont die Eigenartigkeit der poetischen Welt des deutschen Schriftstellers, die sich auf die individuelle Perspektive der Helden bezieht und mit der Hilfe der real gesehnen Details aufgebaut ist. Er analysiert die künstlerischen Fragmente oder die sogenannten walsersischen Details, die den künstlerischen Inhaltsreichtum haben und aus welchen sein Werk über die deutsche Gesellschaft besteht. D.Satonskij erklärt, dass dieses walsersische Fragment "ein Muster des erstaunlichen Fassungsvermögens ist, da "die unbestimmte Vergangenheit", "das ökonomische Wunder", die Relativität der bürgerlichen Ethik, die Mythologie der intelligenten Vorstellung von der Welt und noch Tausend verschiedener Sachen vereinigt" [3, 150].

Der Literaturwissenschaftler richtet seine Aufmerksamkeit auf die Organisation des künstlerischen Raumes der Romane Walsers, analysiert die Aphoristik des Stils des Schriftstellers. Im Un-

terschied zu den russischen Forschern Walsers meint D. Satonskij, dass die Kompliziertheit der sprachlichen Form in den Romanen Walsers kein wesentlicher Defekt ist, er bemerkt deutlich, dass "die Sprache Walserischer Werke sehr reich an Facetten und gleichzeitig kompliziert ist. Die phantastischen Muster aus dem Bereich der individuellen Mythologie des Helden, die vom Bewußtseinsstrom getrieben sind, strömen aufeinander und die Welt löst sich in der Symbolik auf, die man nicht dekodieren kann" [3, 154].

D. Satonskij weist auf die zweifellose Ähnlichkeit mit der Technik der Romane von M. Proust *Auf der Suche nach der verlorenen Zeit*. Diese Äußerung wurde auch von Walser in seinem Essay *Meine Leser Erfahrung mit M.Proust* bestätigt.

In den Jahren 1979-1984 veröffentlichte D. Satonskij die weiteren Rezensionen der Werke Walsers. In seinem Buch *Der Weg durch das XX. Jahrhundert* über die Wege der Entwicklung der westdeutschen Literatur in den 70-er Jahren stellte er Martin Walser als einen der grössten, weltweit anerkannten Stern auf dem westdeutschen literarischen Horizont vor, zeigte und analysierte seinen künstlerischen Weg und die Evolution seiner Protagonisten.

Ein besonderes Kapitel in der Rezeption des Werkes Walsers stellen die Artikel der russischen und ukrainischen Literaturwissenschaftler, die ein solchem wichtigen Thema im Schaffen Walsers, wie dem Thema "Die Überwindung der Vergangenheit", gewidmet sind, zusammen. I.Mletschina betont in diesem Zusammenhang, dass in vielen Werken der Schriftsteller zum Thema "der nicht überwundenen Vergangenheit", einem der wesent-

lichen Themen der westdeutschen Literatur der Jahrzehnte wiederkehrt. Sie wendet sich an seine Stücke *Eiche und Angora*, *Der schwarze Schwan* und *Überlebensgross Herr Krott* und vereinigt diese Stücke in die dramatische Trilogie, eigentümliche "deutsche Chronik". Die Germanistin analysiert die Entwicklung des deutschen Dramas in den 60-70-er Jahren, in dem das Thema der Schuld und der Haftung über die Vergangenheit die überzeugendste künstlerische Verwirklichung bekommen hat, und bezeichnet die Aktualität "der deutschen Chronik".

Sie hat die Dramaturgie Walsers mit dem Theater von Bertold Brecht verglichen und betonte, dass Walser die historisch konkrete Realität auf der Bühne vorgestellt hat, und sich dem Realismus zuwandte.

Dieses Thema hat die weitere Widerspiegelung in den Artikeln von D.Satonskij bekommen. Er hat auch die gleichen Stücke Walsers rezensiert, aber charakterisierte sie ausgehend von dem politischen Essay Walsers *Unser Auschwitz*, der keine Beziehung weder zu seiner Ästhetik, noch zur Literatur hat. Der Wissenschaftler betonte, dass M. Walser nicht nur die Natur des Faschismus für sich geklärt hat, sondern, dass er auch immer bereit war, die lebenswichtigen Erscheinungen im sozialen Aspekt zu betrachten.

Wie bereits betont, wurden die Grundarbeiten über das Schaffen von Martin Walser und die Übersetzungen seiner Werke ins Russische und Ukrainische im Grunde in den 70-80-er Jahren veröffentlicht: 1974 – die Stücke *Eiche und Angora*, *Der schwarze Schwan*, 1976 – *Ehen in Philippsburg*, 1982 – *Die Seelenarbeit*. 1984 wurden die Romane *Ehen in Philippsburg*

und *Die Seelenarbeit* ins Ukrainische, Litauische und Lettische übersetzt. Eines der wichtigsten Ereignisse des literarischen Lebens in der Ukraine wurde die Übersetzung der Romane *Ehen in Philippsburg* und *Die Seelenarbeit* ins Ukrainische, die 1984 im ukrainischen Verlag *Dnipro* erschienen. Die Kunst der ukrainischen Dolmetscher E.Popowytsh und O.Logwynenko erlaubte den Lesern, die Faszination von der eigenartigen Welt des Schriftstellers und den Reichtum des Stils des wortmächtigen Erzählers zu genießen.

Obwohl die ersten Übersetzungen aus Walser bereits 1974–76 zustande kamen, verfügten die ukrainischen und russischen Leser bis heute über keine vollständige Fassung seiner gesammelten Werke. Die letzten bedeutenden Romane – *Der springende Brunnen*, *Die Verteidigung der Kindheit* und manche anderen wurden noch nicht übersetzt und warten auf ihre Zeit.

In den 90-er Jahren wurde das Werk des deutschen Schriftstellers in den neuen Staaten der ehemaligen Sowjetunion nicht rezensiert und popularisiert. Das bedeutete aber nicht, dass der fortschrittliche Schriftsteller verschwiegen wurde. Dies ist in erster Reihe mit den historischen Ereignissen in der UdSSR verbunden – mit dem Bruch des alten mächtigen Kolosses und der Entstehung der neuen selbständigen Staaten. Im Laufe des Entstehens der unabhängigen nationalen Staaten wurden die ukrainisch-deutschen und russisch-deutschen literarischen Beziehungen bedeutend geschwächt, weil die wesentliche Aufmerksamkeit den politischen und ökonomischen Fragen gewidmet wurde. Erst Ende der 90-er Jahre war das Interesse zum Werk Walsers wieder da. Es ist wie mit den spe-

zifischen Bedingungen der Entwicklung Deutschlands – der Wiedervereinigung des Landes verbunden. Die ukrainischen und deutschen Schriftsteller bewegten die Themen und Probleme der Nation, des nationalen Selbstbewusstseins und der Selbstbestimmung, die Quellen der nationalen Identität. In diesem Zusammenhang unterscheiden sich die Werke von Walser und seine politischen Reden und Essays durch große Aktualität und Wichtigkeit. Derzeit entstehen in der Ukraine alle Voraussetzungen für die Fortsetzung der gestörten kulturellen Tradition für die Übersetzung und Popularisierung der letzten Romane *Der springende Brunnen* und *Die Verteidigung der Kindheit*, die bis jetzt für die ukrainische Öffentlichkeit unbekannt blieben.

Das Phänomen der künstlerischen Welt Walsers, die Suche nach der national-kulturellen Identität und die politische Weitsichtigkeit des Schriftstellers waren für mich ein Grund, dem Schaffen des Prosaikers folgende Aufsätze: *Der Prophet der deutschen Einheit*, *Die Nation und die Literatur*, *Die Dominanten des kulturellen Selbstbewusstseins in der deutschen Literatur der 90-er Jahre des XX. Jahrhunderts*, zu widmen.

Bibliography and Notes

1. *Die deutsche Literatur der Gegenwart. Aspekte und Tendenzen* / Hrsg. von M. Durzak, Stuttgart: Philipp Reclam jun. 1971, 257 S.

2. Млечина Ирина, *Vom Sturz zur Heilung*, „Иностранная литература“ 1974, № 4, с. 227-234.

3. Затонський Дмитро, *Володар слова*, „Всесвіт“ 1975, № 6, с. 147-158.

4. Steshenskij, W., Tschernaja L., *Der literarische Kampf in der BRD*, Moskau 1985, S. 6-189.

Nataliya Ivanova

**MICHAEL ONDAATJE'S NOVEL *COMING THROUGH SLAUGHTER*:
ON THE BOUNDARY OF CULTURES**

Institute of Literature
of National Academy of Sciences of Ukraine

Наталія Іванова

**РОМАН МАЙКЛА ОНДААТЖІ ПРОЙТИ КРИЗЬ РІЗАНИНУ:
НА ПОГРАНИЧЧІ КУЛЬТУР**

Abstract: The article deals with the novel *Coming Through Slaughter* by the Canadian writer Michael Ondaatje. Special attention is paid to the marginality of the main character, dark-skinned jazz pioneer Charles (Buddy) Bolden, the tragic nature of the artist's fate and the polylogue of cultures in New Orleans in the beginning of the 20-th century. In the figure of the musician the author shows his own experience of the alien, because Buddy Bolden, as the representative of the marginal and "black" community, absorbed the cultural diversity of New Orleans in the period of the change of centuries. In the result a new music form appeared on the basis of European and African cultures.

Keywords: Canadian literature, marginality, multicultural society, identity

Через особливості історичного розвитку країни канадська література завжди торкається актуальних проблем імміграції, національної та культурної ідентичності, маргінальності, історії, мультикультуралізму, колоніального минулого та постколоніального теперішнього, тощо. Громадянин Канади тамільського походження письменник Майкл Ондаатжі у своїх творах також так чи інакше піднімає ці теми, адже більшість з них є частиною його власної біографії. Так, у романі *Пройти кризь різанину* відкрито говориться про внесок негроїдної раси в історію США. Оживляючи оповиту легендами, барвисту панораму Нового

Орлеану періоду зародження джазової ери, ця книга розповідає історію реальної людини – Чарльза (Бадді) Болдена, перукаря, видавця місцевої газети *Крікет*, гарного чоловіка та батька і першого з видатних корнетистів, а за свідченням деяких джерел і засновника джазу як музичного жанру, проте у будь-якому випадку геніальної особистості, легенди та короля джазу свого часу у Новому Орлеані. М. Ондаатжі сказав про свого героя, що "Бадді Болден був відомим, проте ніхто насправді не знав його дуже добре" [7, 257]. Саме ця невідомість стала поштовхом для інших письменників, художників та музикантів складати власні історії

та по-своєму інтерпретувати життя та творчість легендарного музиканта, імпровізувати разом з Бадді Болденом, як це робив він сам у своїй музиці.

У романі розповідається про останні місяці перебування Болдена при здоровому глузді, коли його музика ставала все більш радикальною, а поведінка – ексцентричною. Бадді Болден народився під час громадянської війни у Новому Орлеані 6 вересня 1877 року у родині Вестмора та Еліс Болденів. У сценарії громадянської війни расова ідентичність людини визначала майбутнє її життя. Матері Болдена та тисячам інших рабів був залишений лише один шлях – рабство. Однак, як тільки рабовласницькі закони були анульовані, у них з'явилося право власного вибору. Болден належав до першого покоління темношкірих, що народилися після відміни рабства. Він не знав чи особливим чином ставився до правил і бачив життя як відкритий виклик, а не якусь обмежену територію. У свою чергу, М. Ондаатжі ставиться до проблеми грамотності як до центральної у негритянській культурі, адже за законом рабам було заборонено читати і писати, тому для поневолених афро-американців грамотність була громадським вчинком, політичною демонстрацією опору гнобленню та самоідентифікацією.

Роман став першою спробою письменника у жанрі прози, і після його публікації автор отримав нагороду *Books in Canada* за кращий дебютний роман. Очевидно, що у творі відсутній лінійний сюжет, а фрагментизація тексту та включення поезії, які автор зводить в одне ціле, роблять його оригінальним. У романі недостатньо уваги приділено соціально-історичному контексту зображуваних подій та психологічній

динаміці більшості персонажів, проте автор все одно досягає єдності тексту через складну систему наскрізних образів та мотивів. Внаслідок цього С. Камбурелі запропонував розглядати твір як “поему” чи “поетичний роман”, аргументуючи тим, що жанр тексту складно визначити, подібно до джазової музики головного героя, яка по суті була імпровізацією і не збереглася у записах [4, 117]. З іншого боку, С. Макфарлейн віддає перевагу терміну “бріколаж” [5, 73]. Незважаючи на те, що твір має суттєві відмінності від традиційних уявлень про романний жанр, дослідник Д. Барбур вважає твір однозначно “романізованим” та “діалогічним” у бахтінському значенні цих термінів [1, 99]. Книга містить реальні історичні факти, інтерв'ю з джазменами, уривки, що зображують місцевий колорит, літературну реконструкцію подій, три сонограми звуків дельфінів, фотографію музиканта в оточенні його джаз-бенду, поетичні спроби та претензійне письмо. Помітно, що сам автор зацікавлений не стільки у реальній життєвій історії Болдена, скільки у тогочасному світі, де, як зазначає сам М. Ондаатжі: “Не було зафіксованої історії... Історія була повільною...” [6, 2-3]. В одному з інтерв'ю письменник стверджує, що своєрідне документальне відтворення життя відомого музиканта насправді є романом про мистця, складну природу його творчості та трагічну долю.

У романі образ Бадді Болдена змальовано у такий спосіб, що проливає світло на реальне життя його прототипу, проте, як зауважує С. Вонг: “М. Ондаатжі стирає загальні відмінності між поезією та прозою, фактичною правдоподібністю та літературною реконструкцією” [8, 289] для того, щоб роз-

крити головну тему роману. Кінцеве божевілля Болдена до певної міри романтизоване, немов би він вийшов за межі свого зв'язку з музичним інструментом. Наратив роману представлено кількома голосами, жоден з яких не є повністю самодостатнім, всі вони доповнюють один одного, створюючи суцільне полотно тексту.

Створений М. Ондаатжі у творі світ населений людьми, серед яких сутенери, повії, перукарі, музиканти, що грають у барах, тощо. У такий спосіб автор відтворює хвилюючий світ джазу, надаючи право на існування представникам маргіналізованих спільнот. Твір встановлює історичну значущість раніше маргіналізованих груп через усунення представника саме білої раси з центра наративу. Автор розповідає про сповнене мук життя та трагічну смерть темношкірого корнетиста, Чарльза (Бадді) Болдена, який вважається одним з перших та найталановитіших музикантів, що грав те, що згодом назвали джазом та "танцювальним блюзом". Творчість Болдена ознаменувала важливі музичні трансформації у афро-американській музиці. Його знають як творця джазу, поза як музику Болдена неможливо почути, репутація музиканта закріплена лише в усних розповідях, що можуть повідомити лише найскромнішу інформацію. За свідченнями самого автора, фактичний матеріал про Чарльза Болдена можна вмістити на одній сторінці, хоча багато хто з визнаних метрів джазу, у тому числі відомий Луї Армстронг, засвідчують вплив стилю Болдена на розвиток джазу. Автор показує поєднання маргінальності творчої особистості з маргінальністю етнічною. Канадська дослідниця Л. Гатчон вказує на особливе значення для по-

стмодернізму категорії маргінальності, яка в англоканадському контексті може отримувати різні трактування, серед яких і культурологічні – стосовно геополітичного та культурного положення Канади в англомовному світі, а також біографічні – маргінальні по відношенню до домінуючої культури письменники – жінки, іммігранти, представники корінного населення, тощо. У власне літературознавчому сенсі дослідниця здійснює актуалізацію внутрішньої форми англійського слова *marginality*, говорячи про експерименти М. Ондаатжі з кордонами жанру як характерну особливість його творчого методу [3, 84]. На перших сторінках роману постає зображення загальної соціально-політичної ситуації того часу, що має на меті підкреслити історичну маргінальність особистості.

Джаз вважають музикою для "обраних", що не містить у собі ні безпосередньої комерційності року чи поп-музики, ні рівня суспільної підтримки, яку отримує класична музика. Маргінальний статус джазової музики підтверджується стереотипними соціокультурними асоціаціями, наслідки яких ми бачимо і сьогодні, у XXI столітті. Ці асоціації головним чином пов'язані з насиченим алкоголем та наркотиками нічним життям Нового Орлеану на початку XX століття. Тоді місто було розташоване на перетині французької, еспанської та британської територій, і контроль з боку всіх трьох влад створив справді унікальне середовище для взаємодії людей з різним культурним корінням. Африканська культура також стала складовою Нового Орлеану у результаті торгівлі рабами та більш пізніх переселень з Африки, а ці чотири культури, які ство-

рили мультикультурне середовище, стали взаємозалежними факторами у процесі створення джазу.

Очевидно, що у романі відкрито постає питання про ідентичність Болдена, виражену у його творчості, проте наскрізною у романі є проблема ідентичності музиканта, як представника темношкірої раси, який втілює своє прагнення свободи у музиці, що йде наперекір расизмові, який все глибше пускав своє коріння у Новому Орлеані на початку ХХ-го століття. М. Ондаатжі зображує музиканта афро-американського походження, чия музична геніяльність ізольовує його від друзів та родини і, остаточно, призводить до божевільні. Всупереч тому, що “чорно-білий” расовий конфлікт не стає центральним у романі, всі ці аспекти є важливими для розуміння задуму автора.

Постать, до якої звертається М. Ондаатжі у творі, є значною мірою мітологізованою через розповіді сучасників Болдена. Різноманітні свідчення, надані ними, дозволяють створити цілісний образ музиканта. Проблема дефіциту фактів знаходить своє відображення і у назві роману. Буквальне значення його свідчить про рух через Слотер, приміську частину Нового Орлеану, розташовану саме на шляху до божевільні, де і закінчив своє життя Болден. У переносному значенні можна твердити про вбивство творчої особистості. Таким чином, за конкретними назвами ховається трагічна доля талановитого мистця, оповита великою кількістю легенд, пліток та емоційних розповідей. У свою чергу автор лише майстерно експлуатує їх, до певної міри розвінчуючи культурний міт, щоб створити на його місці уже свій власний.

У результаті аналізу роману можна вибудувати трирівневу структуру, на нижньому щаблі якої знаходиться головний герой. У Новому Орлеані Чарльз (Бадді) Болден опинився на пограниччі культур і в оточенні таких же маргіналізованих людей, як і він сам. Надзвичайно обдарований музикант створив власний насичений музикою культурний простір. Серед інших його вирізняє самостійність, адже він не потребує жодної допомоги, упертість та впевненість в своїй правоті, прагнення жити лише за власними переконаннями, присвятивши себе творчості.

Пошуки музиканта, які веде Вебб, розмови з друзями, сусідами, колегами, переплетені з уривками розповідей самого Болдена і становлять зміст роману. Вебб стає своєрідним дзеркалом як для автора, так і для читача, адже обидва знаходяться на шляху до реконструкції таємниці Болдена. Протягом твору без відповіді залишається загадка головного героя роману. Коли Вебб знаходить друга, той перебуває у божевільні, не пам'ятаючи своє життя, пов'язане з музикою. Цю втрату пам'яті та безумство можна інтерпретувати як втрату музикантом власної ідентичності та найвищу ступінь маргіналізації. Власне мистецтво Болдена та життя, яке уособлює його мистецтво, насичені такими кольорами, які не можуть бачити більшість людей. Інший бік його підвищеної чутливості – втрата здорового глузду, якої не можна уникнути, адже вона є невід'ємною частиною творчості. Його музика спонтанна, дивакувата, сповнена шаленими емоціями на межі безумства, адже він досліджує хаос, не змушуючи його підлаштовуватись під зручні форми. М. Ондаатжі показує деструктивну енергію творчості мистця на межі по-

рядку та анархії, любові та жорстокости, життя та смерті, адже лише в таких умовах стає можливим створення найкращих зразків мистецтва.

На цьому рівні Болдена можна визначити, з одного боку, як екстравертну особистість, відкриту для публіки, а з іншого боку, звертаючи увагу на суспільну маргіналізацію, творчу винятковість та обдарованість, приналежність до негроїдної раси його характеризує інтровертність, замкненість у собі та самодостатність як творчої особистості. Темношкірий Болден не міг стати “білим”, і в цьому була його сила, навіть більше, він не міг брати участі у домінантному напрямку розвитку культури “білих”. У цих складних обставинах він змушений був використовувати інші ресурси та джерела, чи то африканські, субкультурні, чи то герметичні. Саме ця своєрідна межа, його власна маргінальна територія на межі різних культур створювала унікальну будову та красу його музики.

На другому щаблі все, що стосується Бадді Болдена, характеризує і місто Новий Орлеан та сформовану в ньому спільноту. Місто народилося під впливом різних європейських культур, і на зламі віків саме воно стало культурним та промисловим центром півдня США. У той час найбільше місто штату Луїзіана увібрало в себе одразу кілька культур і складалося наполовину з європейців, а наполовину з африканців. До історії музичного мистецтва веселий, гамірний, яскравий Новий Орлеан початку ХХ-го століття увійшов як місто, де з кожного розважального закладу було чути мелодії регтайму та блюзу. Європеїзована африканська музика та африканізована європейська музика поєднувались в одному потоці, поки, нарешті, з цього віртуозного коктей-

лю не з’явився на світ новий, ні на що не схожий стиль, який за наступні три десятиліття завоював увесь світ. Поява джазу, беручи до уваги і зусилля, прикладені Чарльзом Болденом до його виникнення, стала драматичною подією у дуже широкому значенні. Адже, насправді, саме джаз став ключовим засобом, за допомогою якого афроамериканське населення Сполучених Штатів Америки знайшло свій голос у суспільстві й змусило інших його почувати. У історичному аспекті ця територія є дуже складною та неоднозначною. Коріння такої музичної розвинутости Нового Орлеану широко обговорювалися свого часу у літературних колах. Акцент переважно був розміщений порізно на взаємопроникненні жанрів та культур через складну колоніальну історію та поєднання французьких та еспанських мелодій і традицій з британськими та, звісно, африканськими. До цього полілогу культур у місті можна сміливо додати функцію “транзитного пункту”, яку відігравав порт для мультирасових креольців та темношкірих вільних людей з різних частин Карибів. У період після громадянської війни істотного значення набула дихотомія “креольці – звільнені раби”. Перша спільнота створила більш структурований та формально досвідченіший музичний шлях для послідовників, а інша – африканська, спонтанна – була насичена імпровізацією, що сягає корінням сільських мотивів. Насправді, у Новому Орлеані дві групи населення жили у окремих кварталах міста, розділених різними культурами. Географічно вони були відділені одна від одної Канал-стріт. Такі відмінності мали значний вплив на розвиток міста, хоча з часом жорстока домінуюча логіка “чорно-білого” протистояння

поступово, але впевнено здавала свої позиції. Отже, мова джазу стала проголошувати за всіх тих, кого змушували мовчати протягом десятиліть, і в ній символічно поєдналися музичні культури різних народів та національних традицій, африканські ритми та європейська гармонія. Необхідність консолідації призвела до об'єднання кількох культур та створення єдиної, в тому числі і музичної.

Якщо ж спробувати помістити Болдена у якісь політико-соціальні рамки, то з одного боку, гіпотетична роль музиканта як першого джазмена та його певні музичні інновації на зразок драматичних імпровізацій у межах музичного світу духових "бендів" та регтайму на зламі століть стають дійсно можливими лише у контексті періоду після громадянської війни. Адже Болден належав до покоління людей, які не знали чи по-особливому ставились до існуючих правил довоєнного та поствоєнного часів та сприймали світ як відкритий виклик замість вузького коридору, обмеженого умовностями та суворими правилами. Світ, де пригнічені спільноти змогли б отримати надію на відновлення своїх прав та свобод і мати шанс дивитися на життя як спектр можливостей.

З іншого боку, якщо обмежитись власним життям Болдена та взяти до уваги загибель Реконструкції та поширення сегрегації, що почала вторгтися навіть до Нового Орлеану, такі можливості були ліквідовані так само швидко, як раптово вони починалися. Креольці були відштовхнуті новими законами "білих", що наблизило їх до їхніх темношкірих братів та сестер, вже визнаних раніше як людей з найнижчого щабля соціальної ієрархії. Так, змішування різних за національ-

ностями та культурами спільнот мало свої позитивні наслідки для розвитку музичного мистецтва, літератури, тощо.

Імовірно, підйом зависи над утисками, хоча й ненадовго, також мав і інші миттєві позитивні результати для темношкірих колишніх рабів на півдні США, давши змогу зрозуміти, що може для них означати свобода насправді. Звичайно, голос Бадді Болдена став одним з тих, хто зрушив з місця усталені політичні норми та закони і змусив на глибинному рівні почати змінювати ставлення до представників расових меншин. З часом темношкірі спільноти почали отримувати більше простору для руху як у прямому значенні, тобто у географічному аспекті, так і у непрямому – професійно та соціально, адже нові практики, включаючи новаторські музичні способи гри, поширювалися по всій країні. Так були закладені основи корінних суспільних змін, незважаючи на те, що твердий панцир переоціненого американського расизму парадоксально зміцнювався.

Отже, колишні раби та їхні нащадки залишалися майже безправними через майнові та освітні закони протягом багатьох десятиліть. Хоча унікальний культурний простір, народжений пограниччям культур, інтенсивність розвитку міста свідчили про самостійність та самодостатність суспільства Нового Орлеану, разом з цим існувала інша сторона гарного та яскравого життя – маргіналізовані, замкнені групи населення, позбавлені права бути вписаними в історію міста та країни, що жили за власними законами та переконаннями та творили власну історію, яка стала повноцінною складовою історії США.

Найвищий щабель у цій структурі займає Канада, яка стала другою батьківщиною для М. Ондаатжі, і в більшій чи меншій мірі наявна в кожному творі письменника. Як і суспільство Нового Орлеану загалом, та Бадді Болден зокрема, Канада створила своєрідне мультикультурне середовище, яке активно розвивається, має свої правила та є самодостатнім. З іншого боку, на світовому рівні Канада завжди посідала маргінальну позицію у стосунку до Західної Європи та США, як домініон Великої Британії.

Більше, ніж будь-яка інша країна, Канада відчувала домінуючу владу американського культурно-політичного дискурсу. Звернення до американської особистості можна вважати частиною масового захоплення американською індустрією поп-культури, проте М.Ондаатжі робить власний, хоча й не очевидний, “канадський” внесок до твору. І все ж питання, якою мірою роман є власне канадським, потребує окремого пояснення. Канадський контекст роману, в першу чергу, присутній через автора, хоча дослідниця Л. Гатчон зазначає: “...цей тип металітератури репрезентує щось поза межами постколоніальної канадської потреби відродити минуле, тому що не обов’язково минуле Канади завжди можна віднайти” [2, 230].

Коли Білл Ашкрофт, Герет Гріффіт та Гелен Тіффін, цитуючи Селмена Рушді, встановили, що “імперія відповідає”, приклади для підтвердження цієї тези були більш прямі та очевидні. Спосіб та манера участі М. Ондаатжі у постколоніальному процесі стає по суті іронічною у даному випадку, адже він звертає увагу не так на його можливий політичний зміст, як на художність виконання та майстерну маніпу-

ляцію з формою. Роман не став яскравим прикладом серед творів так званої “канадіяни”, проте й не є також лише результатом літературної місії поза її межами. Його можна вважати глузливим та демонстративним коментарем на шалену істерію навколо канадської літератури 1970-х років (що продовжується і зараз у сучасних дискусіях щодо канадського літературного канону), а також автор переніс один з блукаючих мітів у канадський контекст та художній простір. Історичні образи, створені М. Ондаатжі, за іронією, є відсутніми у творі канадськими стереотипами, на відміну від американських. Отже, роман є більше ніж просто твердженням канадського існування на “американському узбіччі”. Він рівносильний скасуванню звичної стандартної процедури, за якою культурна індустрія США тривалий час привласнювала канадські культурні образи, історії, тощо. Таким чином, письменник використовує один з ідолів американської культури для реалізації завдань канадської літератури. Через постмодерністську мовну гру М.Ондаатжі “грає” з образами та символами, підтверджуючи можливість численних перехрещень не лише за межами, а й у самій Канаді.

Таким чином, як і в інших своїх романах, письменник звертається до історії, свідомо вписуючи маргінальних історичних персонажів у свої літературні шедеври. Автор прагне реконструювати минуле, водночас коментуючи сам процес письма, в якому він безпосередньо бере участь. Так, маючи справу з кількома фактами життя Болдена, плітками та здогадками, на межі історії та вимислу М. Ондаатжі винаходить останнє, створюючи унікальну мистецьку імпровізацію, що нагадує музичну манеру його героя.

Для письменника менш цікавим, важливим, ба й неможливим стає процес дослідження та розгадування таємниці Бадді Болдена, ніж пошук легенд, що оточували його, через вивчення впливу музиканта на інших. Як його герой, М. Ондаатжі відмовляється від конвенційних формальних та загальних очікувань та створює нелінійний, багатоголосий мозаїчний текст.

Майстерна імпровізація музиканта не лише символізує мінливість ідентичності, більш того, чіткий акцент на імпровізаційній природі мистця дозволяє письменникові сфокусувати увагу на тонкій грані між геніальністю та безумством мистця, що втілює психологічну сутність творчості Болдена.

У романі автор приховано демонструє свій власний досвід чужинця, адже Бадді Болден, як представник темношкірої та маргінальної у всіх аспектах спільноти, увібрав в себе все розмаїття культур Нового Орлеану на зламі століть, в результаті чого з'явилася нова форма музичного мистецтва, що базувалася на синтезі африканської та європейської культур. М. Ондаатжі створює тривірневу структуру власного досвіду, в якій музикант стає уособленням тогочасного різномаїтного у культурному аспекті суспільства Нового Орлеану зокрема та США в цілому, а також самого автора та, відповідно, мультикультурного канадського суспільства з аналогічними проблемами та наслідками.

Слід також наголосити, що у контексті історіографічної металітератури подібна мистецька інтерпретація легендарної постати митця, аналогії якої відсутні в канадській культурі, стверджує постмодерністську та постколоніальну здатність канадської художньої практики надавати нове

трактування, значущість та цінність легендам, що вже існують.

У цих белетризованих роздумах Болден, неофіційний батько джазу, загалом залишається винятково неосязним фантомом, головні таємниці життя, мистецтва та божевілья якого залишаються очевидними, проте так ніколи до кінця не розгаданими. Подекуди стиль нарації автора вражаюче ліричний, а іноді роман починає нагадувати сучасний детективний роман найвищої якості. Хоча роман є більш експериментальним за формою, ніж інші твори письменника на зразок *Англійського пацієнта* чи *У шкірі лева*, він став повноцінною складовою прозового доробку М. Ондаатжі.

Bibliography and Notes

1. Barbour Douglas, *Michael Ondaatje*, New York: Twayne 1993, 247 p.
2. Hutcheon Linda, *Canadian Historiographic Metafiction*, "Essays on Canadian Writing" 1994, No 30, p. 228-238.
3. Hutcheon Linda, *The Canadian Postmodern: A Study of Contemporary English-Canadian Fiction*, Toronto: OUP 1988, 230 p.
4. Kamboureli Smaro, *The Poetics of Geography in Michael Ondaatje's "Coming Through Slaughter"*, "Descant" 1983, No 42 (3), p. 112-126.
5. MacFarlane Susan, *Picking Up the Pieces: "Coming Through Slaughter" as Paragram*, "Open Letter" 1989, No 6, Fall, p. 72-83.
6. Ondaatje Michael, *Coming Through Slaughter*, London: Bloomsbury 2004, 163 p.
7. Wachtel Eleanor, *An Interview with Michael Ondaatje*, "Essays on Canadian Writing" (Michael Ondaatje Issue) 1994, No 53, Summer, p. 250-261.
8. Wong Cynthia F., *Michael Ondaatje*, [in:] *Asian American Novelists: A Biobibliographical Critical Source Book* / Ed. by Emmanuel S. Nelson, Westport, CT: Greenwood Press 1998, p. 288-293.

Nataliya Pyshna

**UKRAINIAN RELIGIOUS TERMINOLOGY:
THE HISTORY OF THE TITLE *THE CANON***

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Ukraine

Наталія Пишна

**УКРАЇНСЬКА РЕЛІГІЙНА ТЕРМІНОЛЕКСИКА:
ДО ІСТОРІЇ НАЗВИ *КАНОН***

Abstract: Canon as a representative of the lexical and thematic group on naming chants are in the center of our research. This article deals with the history formation of the concept canon. Analyzed types of the canons of religious terminology depending on the structure: dvopisnets, trypisnets, chotyrypisnets. Traces definitions and the history of functioning of incomplete canons. Addused derivatives formation: kanonarh, canon, kanonarhaty. The research was conducted based on lexicographical sources, covering XI-XX centuries, and written records of the church.

Keywords: religious terminology, kanonarh, canon, kanonarhaty, chants, lexical and thematic group

Лексико-тематична група на позначення назв *піснеспівів* не була в центрі уваги мовознавців. Історія формування назв й дефініції піснеспівів не були об'єктом дослідження. Назріло питання розгляду історії назви *канон* як репрезентанта цієї лексико-тематичної групи. Саме в цьому полягає актуальність мовознавчої розвідки.

У сучасній українській мові слово *канон* має декілька значень: 1. Правило чи догмат із питань віри та релігійної практики або виконання релігійних обрядів; 2. Твердо встановлене правило, усталена норма; 3. Список, зібрання релігійних книг, узаконених церквою як святе пись-

мо; 4. Пісня на честь святого або свята, 5. Музична форма, що ґрунтується на повторенні тієї самої мелодії різними голосами хору, які виступають послідовно один за одним [18, 89-90]. У церковно-обрядовій лексиці цей термін однозначний, йому властиве четверте значення.

Завдання нашого дослідження – проаналізувати історію функціонування номенів *канон*, *двописнець*, *триписнець*, *чотирипіснець*, подати їхню дефініцію. Згадані терміни є складниками гімнографії. О. Кожушний проаналізував історію формування жанрової системи східнохристиянської гімнографії, провівши лексико-стилістичні харак-

теристики жанрів: „У процесі історичного творення жанрової системи гимнографії склалося п'ять основних груп піснеспівів, організованих за принципом типологічно подібних ознак: 1) псалми і жанри, які походять від них; 2) стихиро-тропарні жанри; 3) кондак, ікос, акафіст; 4) канон; 5) молитвословні жанри” [6, 6]. Він доводить, що починаючи із VII ст. утворився перший жанровий синтез (акафіст, канон). К. Керн зауважує, що до VII ст. немає ніяких відомостей про церковно-богослужбовий канон.

В. Василик розглядає походження канону як гимнографічного жанру, описує його ранні стадії формування. К. Нікольський подає особливості загальних назв богослужінь, виділяє назви піснеспівів та їхні види, окреслює часові особливості виконання співу. К. Керн аналізує структуру канону: 1. Дев'ять пісень, 2. Кожна пісня складається із: ірмоса, тропаря, катавасії, 3. Біблійні пісні, які приспівувались кожному тропарю й замінились ірмосами, тропарями, катавасіями [5, 18-22]. „Канон – піснеспів, що являє собою сукупність дев'яти або менше пісень, що складаються з ірмосів, тропарів, та віршів-приспівів, змістом якого є пояснення та прославлення священної особи чи події, що її свято відзначають” [15, 63]. „Канон – це також термін, яким називається церковний гимн (урочисту славословну пісню на честь якогось із Святих” [10, 182].

На позначення цього піснеспіву в грецькій мові існувала лексема *κανών*. Через церковнослов'янське посередництво цю лексему запозичено з грецької в давньоукраїнську

мову. Лексема *канон* функціонує з XI ст. зі значенням „церковная пѣснь въ похвалѣ святого или праздника” [20, 1191]. Григорин творець кануномъ. (Пат. Печ.). Володимиръ пристави попи своя, ѣдучи передъ полкомъ, пѣти тропари и кондакы... и канунъ святои Богородици. Паки: Ги Бе мои, на та оуповахъ, спс ма; та по семь канонъ. [20, 1190].

Давньоукраїнською лексема *канон* звучить *канунъ*. І. Срезневський доводить, що в XI ст. активно функціонував *канунъ* святои Богородици. У пам'ятках XII-XVст. засвідчено різновид канону, тобто *великий канон*. „Великий канонъ – μέγας κανών, magnus canon, канонъ воспѣваемый на 5-й недѣлѣ вел. Поста” [20, 1190]. У XII-XVст. за допомогою суфікса –н (ий) зі слова канон утворився прикметник *каноньный*. „Каноньныхъ повелѣний въображені”. [20, 1191].

Олекса Горбач зазначає, що *канон* – це збір із 2, 3, 4, 8 чи 9 пісень, де кожна пісня, складена з ірмоса, тропарів і катавасії, споріднених тематично. На його думку, *канони* поділяються за *тематикою*: воскресний (прославляє Воскресіння), тріочний (Св. Тройці), Богородичний, святих чи свята, а також Великий покаянний канон Андрея Критського (650-726), який охоплює у 250 тропарях історію Старого й Нового Заповіту [3, 65].

Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. не фіксує розглядуваний термін, як і більшість релігійних назв, позаяк лексика конфесійного стилю в цьому лексикографічному джерелі подається лише на основі актових книг, церковні ж літературні джерела не розписувалися для цього словника. *Словник української*

мови XVI – першої половини XVII ст. подає дефініцію поняття *канон* як „пісню на честь святого чи свята” [19, 37].

Слово *канон* розширило свою словотвірну активність в XVI – першій половині XVII ст, утворивши при цьому ряд слів: *каноник, канонік, каноніст, канонний(-е), канонізація, канонізований, канонізувати, канонарх, канонархати. Канонарх* – «той, хто читає канон у церкві», монарх «тс.», *канонархатъ* „співати канони, яким вторить хор”, [конархатъ], бр. [конархаць] [4, 365]. Лексема *канонарх* запозичена з грецької мови „*κανονάρχης, canonarcha*” в давньоукраїнську „*конархистъ, канонархистъ*”. В українській мові в XI-XIV ст. лексема *канонарх* фіксується з таким значенням: „читаючий вь церкви *каноны* и провозглашающый стихиры: **И попомъ, и дьякономъ, и конархистомъ, и черньцемъ...**, **не надобѣ имъ никоторая дань, ни ямъ, ни подвода**” [20, 1268]. У словнику І. Огієнка знаходимо дещо модифіковане значення слова *канонарх* – монах-установник, який кермує співанням Канонів (Церковних гимнів) [10, 182]. За допомогою суфікса *-ік* від слова *канон* утворилось похідне утворення – *канонік*. В українській мові лексема *канонік* у XX ст. фіксується зі значенням „католицький соборний священник”: Батько наняв для них [синів] у одного латинського каноніка дві комнатки [кімнатки], осібно для кожного; З того часу Безбородько частіше заходив до Річинських, а в містечку почали плескати, що доктор Безбородько буває в домі отця каноніка” [18, 90]. Тотожну дефініцію подає *Словник бойківських говірок* М. Онишкевича: *канонік* –

священик, якому за церковними правилами не дозволено одружуватися [11, 338]. Похідним утворенням від слова *канон* із суфіксом *-ік* є *канонік*. У *Словнику церковно-обрядової термінології* Наталії Пуряєвої знаходимо лексему *канонік* зі значенням „церковно-богослужбова книга, збірка канонів” [15, 64].

У словнику української мови за ред. Бориса Грінченка слово *канон* уживається в значенні *гармата*: „Гей скажи мі, красний улам, ци не тут канони ліпше знають задзвонити, як удома дзвони”. Також знаходимо тут однокореневі слова: *канонада* (ди), *канонадити* (джу, диш) – стрілять із пушекъ. На турчина бив нею, канонадив., канонірка (ки) (Пуговица канонирскаго мундира) [16, 215].

Виділяємо *канони* залежно від структури (*двопіснецъ, трипіснецъ, чотирипіснецъ, повний, неповний, великий канон*), тематичного спрямування (великодній (воскресний), покаєнний, троїчний, Богородичний, святих чи свята), виду богослужіння (євхаристійний (літургійний), утренний і молебний). Пісні канона пов’язані сакральним символом. Свідченням цих слів є функціонування *неповних* видів *канонів*: *двопіснецъ, трипіснецъ, чотирипіснецъ*. „Однопеснецъ становится двупеснцем благодаря появлению ряда тропарей на Песни Богородицы” [2, 135]. „*Двопіснецъ* – неповний канон, який складається з двох пісень” [15, 45], утворений на основі складання двох слів: поєднанням числівника з іменником: дво – числівник, пісниць – іменник. „*Трипіснецъ* – неповний канон, який складається з трьох пісень” [15, 131]. Функціонує

з XI ст. зі значенням „канонъ, состоящій изъ трехъ пѣсней”. В XI-XVст. давньоукраїнською мовою в пам’ятках зафіксовано ряд варіантів написання піснеспіву *триписнець*: *трьпѣсна*, =*трьпѣсньць*, *трепѣснецъ*, *трѣпѣснецъ*.. *Обѣ трьпѣсньнѣ*. «**Аже въ стгыи постть имь (Фѳеодоромъ) творена, же трьпѣсна нарицати вѣчыаи ксть. Пишжть, же хотать ...: овъ канонты, ... тропарь же држгыи, ковты же самъ хоцеть, трепѣснца же и држгыи степенны же инъ.** [20, 1117-1118]. Спостерігаємо давній грецько-церковнослов’янський синонімний паралелізм: *тріодь/трипѣснецъ*. „Давнѣ *триписнець*-тріодь, гр. *триодіон* (книга з чином Богослужб рухомих, „подвижних”, свят року, коли співається на утреньх *триписниці* – неповні канони, складені лиш із трьох пісень; замість дев’яти чи восьми” [3, 60]. Т. Дьяченко доводить, що „*Трипѣснцы* поются въ седмичные дни (кромь воскресенія и субботы) св. четыредесятницы. Въ состав всякаго трипѣснца непременно входитъ 8-я и 9-я пѣснь канона (1, 8, 9), во вторникъ- 2-я въ среду 3-я; въ четвергъ – 4-я ; въ пятницу – 5-я. Примѣрь трипѣснца: „Къ Тебъ утреннюю”, „Столбъ злобы”, „Честнѣйшую” – поется въ великую пятницу на утрень послѣ 8 евангелія. Въ субботу поются четыредѣснцы, состоящѣ изъ 6-й, 7-й, 8-й и 9 пѣсней канона” [14, 32].

Чотиріписнець – неповний канон, який складається з чотирьох пісень [15, 148]. В давньоукраїнській мові функціонує з XII ст. Лексему запозичено з грецької мови „*тетраодіон*”, семантично скалькувавши в давньоукраїнську: *четверопѣсна* =

четверопѣснецъ. „Канонъ, состоящій изъ четырехъ пѣсней: **В соуѣ не чѣверопѣна**” [20, 1507]. „Онъ поется въ субботы Четыредесятницы и на повечерыи субботъ 2-6-ои недѣли по Пасхъ” [14, 821].

У старослов’янській мові на виконання піснеспіву канону вказувало дієслово *канонархатъ* „співати канони, яким вторить хор”, [*конархатъ*], бр. [*конархаць*]. Це слово через церковнослов’янську мову запозичено з середньогрецької; сгр. *κανονάρχω* „читаю канони”, сгр. *κανονάρχης* „той, хто читає канон” утворені з основ іменника *канон* „зразок, правило; лінійка; прут” і дієслова *άρχω* „починаю, йду попереду, управляю” [4, 362]. Давньоукраїнською звучить: *канонархати*, *конархаю* – *канонархати*.

В українській мові XI-XIV ст. лексема *канонархатъ* вживається із таким значенням: „читать въ церкви каноны и провозглашаютъ стихиры: **Ти потомъ да конархакть въ сворнѣи церкви и чтеть, дондеже възоумѣють все. Можетъ... конархати и чести всякыя книги**” [20, 1268]. Дієслово *канонархати* у лексиці української мови пізніших епох не використовується. На його місце прийшло дієслово *канонізувати* зі значеннями 1) робити каноном; 2) зараховувати до числа святих [18, 88].

Ми уточнили поняття *канон*, простежили історію формування канону, розглянули різновиди назв канонів залежно від структури (двопіснецъ, трипіснецъ, чотиріписнецъ, повний, неповний, великий канон), тематичного спрямування (великодній (воскресний), покаєнний, троїчний, Богородичний, святих чи свята), виду богослужіння (євхарис-

тійний (літургійний), утренний і молебний), проаналізували похідні утворення від слова канон. Необхідно надалі ґрунтовніше простудіювати аспекти дослідження лексико-тематичної групи на позначення таких назв піснеспівів як: *ікос, кондак, акафіст, аллилуарій, антифон, прокимен, Богородичен* тощо. Це мета подальших наших досліджень.

Bibliography and Notes

1. Бочарова І., *Лексико-семантичні та граматичні параметри назв релігійних свят у сучасній українській мові*: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук, 10.02.01, Київ 1999, 17 с.
2. Василик В. В., *Происхождение канона (Богословие, история, поэтика)*, Санкт-Петербург 2006, 306 с.
3. Горбач Олекса, *З історії української церковно-музичної термінології*, [у:] *Idem, Термінографічна серія* / Ред. Б. Рицар, Р. Микульчук, Львів 2004, с. 60-65.
4. *Етимологічний словник української мови*: У 7 томах, Київ: Наукова думка 1982-2006, Т. 2, с. 362-365.
5. Керн К., *Литургика. Гимнография и Эртология*, Москва: Грааль 2000, 138 с.
6. Кожушний О., В. *Лексико-стилістичні характеристики та жанрова спадкоємність Візантійської гімнографії III-VIII століть*: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук, 10.02.14, Київ: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ 2008, 22 с.
7. Кудрик Б., *Огляд історії української музики*, Львів: Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича Національної Академії Наук України 1995, 128 с., (Серія: «Історія української музики», Випуск 1).
8. Мацьків Петро, *Концептосфера Бог в українському мовному просторі*: Монографія, Дрогобич: Коло 2007, 332 с.
9. Никольский К., *Пособие к изучению Устава богослужения православной церкви*: репринт 1907 г., Москва 2008, 894 с., (Серия «Литургическая библиотека»).
10. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон), *Етимологічно-семантичний словник української мови*: У 4 томах / Ред. Ю. Мулик-Луцик, Вінніпег 1979, Т. 2.
11. Онишкевич М., *Словник бойківських говірок*, Київ: Наукова думка 1984, Ч. 1.
12. Осінчук Ю., *Історія української богослужбово-обрядової лексики*: Монографія, Київ 2009, 176 с.
13. Піддубна Н., *Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові*: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук, 10.02.01, Харків: Харківський державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди 2000, 19 с.
14. *Полный церковнославянский словарь* / Ред. прот. Дьяченко, Москва: Отчий дом 2001, 1120 с.
15. Пуряєва Наталія, *Словник церковно-обрядової термінології*, Львів: Свічадо 2001, 160 с.
16. *Словарь української мови* / Ред. Б. Грінченко, Київ 1907, Т. 2.
17. *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.*: У 2 томах, Київ: Наукова думка 1977-1978, Т. 1-2.
18. *Словник української мови*: У 11 Томах, Київ: Наукова думка 1970-1980, Т. 4.
19. *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*: У 28-ми вип., Львів: Інститут Українознавства ім. Івана Крип'якевича Національної Академії Наук України 1994-2006, Вип. 14.
20. Срезневский И. И., *Материалы для словаря древнерусского языка*, Санктъ-Петербургъ 1893-1912, Т. 1, Т. 3.

Oksana Fedurko

ADVERBS IN -O (-E) // -LY AS OBLIGATORY COMPONENTS IN UKRAINIAN AND ENGLISH SENTENCES

Ivan Franko Drohobych Pedagogical University, Ukraine

Оксана Федурко

ПРИСЛІВНИКИ НА -О (-Е) // -ЛУ ЯК ОБЛІГАТОРНІ КОМПОНЕНТИ УКРАЇНСЬКИХ ТА АНГЛІЙСЬКИХ РЕЧЕНЬ

Abstract: The paper focuses on adjectival adverbs in -o(-e) // -ly in semantic-syntactic context in Ukrainian and English languages. Traditionally these units belong to the optional clause elements, i.e. those that are not caused by the valence properties of the predicate, serve as carriers of additional information, and therefore do not violate the semantic and syntactic sentence completion. The author argues the opposite: in the systems of both languages there are sentence constructions in which adverbs in -o (-e) // -ly function not only as optional, but as obligatory elements.

Keywords: adjectival adverb, semantic-syntactic aspect, adverbial syntaxeme, predicative unit, valency, combinality, obligatory and facultative components

Зіставне вивчення мов – одна з провідних рис сучасних мовознавчих студій. Особливий інтерес у лінгвістів викликають ті мовні одиниці й явища, що функціонують в багатьох мовах світу – споріднених і неспоріднених: вони не лише дають змогу глибше пізнати феномен людської мови, а й (як носії етнолінгвокультурної інформації) зрозуміти особливості освоєння, сприйняття й осягнення тим чи тим етносом довкілля і себе в ньому.

Пропонована стаття містить результати зіставного дослідження тих конструкцій української та англійської мов з прислівниками на -о (-е) // -лу, у яких вони належать до класу

обов'язкових прислівних поширювачів. Її актуальність зумовлена потребою поглибленого вивчення неконструктивних елементів речення з урахуванням їхнього семантичного потенціалу та функціонально-комунікативних характеристик у складі конкретних речень-висловлень. Мета статті полягає у виявленні чинників, що визначають облігаторний / факультативний статус небазових елементів висловлень. Вона передбачає розв'язання таких завдань: довести, що прислівники на -о (-е) // -лу можуть бути обов'язковими прислівними компонентами речення; виявити й описати усі випадки облігаторності цих одиниць.

Дослідження облігаторності / факультативності прислівників на -o (-e) // -ly ґрунтується на вченні про валентність – семантико-синтаксичну категорію, пов'язану з предикатом як конструктивним ядром речення (праці Л. Теньєра, Л. Вейсгербера, В. Адмоні, С. Кацнельсона, І. Вихованця, А. Загнітка та ін.). Неконструктивні компоненти дослідники поділяють (за характером їхньої залежності – від речення чи від слова) на детермінантні і прислівні. Серед останніх розрізняють облігаторні (обов'язкові) компоненти та факультативні (необов'язкові) [2], [3], [5]. Обов'язкові – це ті, що передбачені валентними властивостями предиката; їх не можна вилучити, не зруйнувавши семантико-синтаксичної завершеності висловлення. На думку В. Адмоні, “від відповідної форми виходить така чітка проєкція синтаксичного відношення, що у випадку абсолютного її вживання ця проєкція виходить поза межі речення і незмінно змушує думку пройти належний шлях і включити до свого складу елементи, у певному реченні лексично прямо не виражені” [1, 143].

Традиційно атрибутивні (приіменникові та придієслівні) елементи висловлень кваліфікують як факультативні компоненти [9, 8-9], [11, 66-67], пов'язані зі стрижневим словом слабким підрядним зв'язком [14, 136]. Натомість І. Кононенко на матеріалі різних слов'янських мов довела, що у контекстуально визначених умовах прикметниковий атрибут, попри свою формально-синтаксичну другорядність, “може передавати основний зміст речення і входити в його номінативний мінімум” як “один із базових компонентів речення, що має значне функціональне навантаження» [6,

200]. Учена окреслила й ті чинники, що детермінують облігаторність / факультативність означення: «лексико-семантичний потенціал прикметника, тип його номінації, інформативна повнота / неповнота та синтаксичний статус базового субстантива, міжкомпонентні відношення у межах висловлення, порядок слів, комунікативний тип речення, зміст пропозиції, конструктивні умови” [6, 201].

За спостереженнями Н. Кухар, автора типології факультативних прислівних (у тому числі прислівникових) компонентів українського речення, кожен із різновидів прислівних поширювачів може набувати властивості бути конструктивно-семантичним ядром висловлення за умови позиційного увиразнення його семантики [9, 7]. В англійстиці теж актуальне розрізнення облігаторних і факультативних прислівників [4, 132]. Зокрема, визнано, що облігаторні прислівники означають в основному дієслова руху, ситуації або поведінки (*John goes there, John stays here, or John treats his friends well*), а факультативні – предикат або ж речення в цілому [19, 237; 21, 47; 22, 40–41].

Однак ні в українському, ні в англійському мовознавстві одиниці на -o(-e) // -ly (в обох мовах вони становлять найчисленніший підклас прислівникової лексики) як облігаторні елементи речень окремо не досліджувано. У подальшому викладі розглянемо випадки їх семантичного увиразнення.

Найчіткіше воно простежується у висловленнях, де предикатор – так зване займенникове дієслово (скажімо, *повестися // to behave*) [10, 20]. Одним із перших на ці дієслова звернув на них увагу М. Прокопович у праці

про словосполучення як синтаксичну одиницю: серед дієслівно-прислівникових словосполучень наявні такі, для яких семантичне поширення стрижневого слова обов'язкове (*одягатися модно, скромно*; довелось непросто, нелегко) [12, 151-153]. Конструктивно належачи до периферії висловлень, прислівники з погляду семантико-синтаксичного є носіями основного змісту, а тому входять до їх номінативного мінімуму, наприклад: Феофіл заради безпеки своєї жони і в помсту тій же жоні так дико і так бездушно-жорстоко повівся з Божейком (Д. Міщенко) // *She behaved wisely* (E. Bronte).

Про прислівники (насамперед на -о (-е)) як сильні поширювачі при дієсловах, що потребують обставинно-доповнювальних форм, згадують автори Синтаксису сучасної української мови: Проблемні питання [14, 136]. З наведеного можна зробити висновок про обов'язковість прислівникової позиції при асемантичних, неінформативних дієсловах, що лише в пляні структурно-граматичному виконують функцію базового компонента висловлення, тоді як у семантичному та комунікативно-прагматичному аспектах такими є житі при них атрибутивні прислівники. До наведених вище можна долучити українські висловлення з дієслівними предикатами триматися, виглядати, жити: Бізнесовці трималися скромно, в напівтіні перед народом (Л. Різник); Склепіння неба не виглядає лячніше від оцього неба (О. Турянський); Ми всі жили злиденно й голодно (В. Скуратівський), англійськими *to live, to treat: They wanted to live brilliantly* (T. Dreiser); *He treated me strangely* (Ch. Bronte).

Семантико-синтаксичною зумовленістю позначені також ті з прислів-

ників на -о (-е) // -лу, що є нетиповим засобом вираження актантних ролей [17], скажімо, протагоніста (суб'єкта): Сиза роса **краплисто** спалахнула на кропові і на петрушці (Б. Харчук) ☒ краплі роси спалахували; пацієнса: Було в ній стільки ж породистости, скільки у *лорда Байрона* **вкупі з його ньюфаундлендом Ботсвеном**. **Холодна стриманість, м'які рухи і жести, словесно** вибудована межа – залізна клітка норм і правил (Люко Дашвар) ☒ вибудована із слів межа; інструмента: Не муч мене, не клич на місячно засніжені галяви (Р. Лубківський) ☒ засніжені місяцем галяви та ін.

Неможливість вилучення прислівникового атрибута зі складу конкретного речення без порушення його змістового плану засвідчує інший тип значущості прислівника – комунікативна значущість: без прислівника, як і без комунікативно значущого прикметника [6, 201], [7, 60], воно перетворюється в алогічну структуру. Підтвердженням цього слугують речення на зразок: Голос його у напівтемряві звучав все невпевненіше (А. Тютюнник); Все ваше милосердя наче латка на ветоші злиденного життя і тільки гірше сяє (Леся Українка). У першому семантика предиката звучить поглинається семантикою суб'єктної синтаксеми голос, і без прислівника все невпевненіше предикативна ознака постає не названою. Пропуск у другому реченні прислівника гірше спричиняє смисловий конфлікт між двома предикативними ознаками наче латка і сяє.

Проаналізовані конструкції властиві й англійській мові. Так, у реченні *He walked about quickly, turning, bumping into the edges doorways and chairs and other objects in the room,*

moving unconsciously, his eyes unable to see because of the remembrance (M. Saroyan) прислівник *unconsciously* – центральний із семантико-синтаксичного погляду його компонент, оскільки входить одним із елементів у семантичну структуру дієслова *move*, є його адвербіальною диференційною ознакою [4, 130].

Облігаторність обстежуваних прислівників в обох мовах посилюється за функціонування в конструкціях, які без цих елементів набувають іншого, часом навіть протилежного змісту, наприклад: Мені й багатьом моїм однокласникам важко давалась математика (Р. Іваничук) // *The telephone rang repeatedly during the time he was in the office* (J. Cheever). Пропуск прислівника важко в наведеному українському реченні матиме наслідком цілком відмінне його прочитання, а саме: і для автора, і для його однокласників математика не була важким навчальним предметом. Вилучення прислівника *repeatedly* з наведеного англійського висловлення також спричиниться до неадекватного його прочитання: у реципієнта може скластися враження, що телефон в офісі дзеленчав безперервно.

Адвербіальний модифікатор обов'язковий у тих випадках, коли прислівник уможливорює адекватну семантичну інтерпретацію багатозначного дієслова, скажімо, такого, як український вербатив влаштуватися. Дієслово влаштуватися має 4 значення: 1) налагоджувати своє життя, створювати прийнятні умови побуту і т. ін.; 2) забезпечувати себе житлом, місцем для тимчасового перебування і т. ін.; оселятися; 3) ставати на роботу, вступати до навчального закладу і т. ін.; 4) пасивне до улаштувати [15, 429]. У

висловленні А ви тут буйно влаштувалися, – сказав Вайз [...] (У. Самчук) прислівник буйно допомагає правильно проінтерпретувати значення предикатора: 'налагоджувати своє життя'.

Англійське дієслово *take* семантично ще багатогранніше: воно має 23 значення [20, 473]. Прислівник *respectfully* допомагає прочитати його як 'сприймати' у такому фрагменті: *Take Chester climbed the iron ladder and gave them his advice. They took it respectfully* (J. Cheever).

Помічено також, що до чинників, які визначають статус небазових елементів висловлень, належить також контекст, пор.: "Контекст може підсилювати (послаблювати) облігаторність (факультативність) обставин чи надавати слову обов'язкові валентнісні характеристики, не спостережувані у звичайних умовах" [13, 8]. Н. Самаркіна на підставі аналізу висловлень із дієслівними предикаторами таких семантичних класів, як рух і переміщення; стан, ознака особи чи предмета; дія; комунікація; сприйняття; інтелектуальна діяльність особи; *be* і *have* встановила, що за умови невідзначеності при цих дієсловах обов'язкових субстанціальних чи адвербіальних синтаксем обставини способу дії (і на -ly також) набувають статусу облігаторних компонентів [13, 9].

Звернення до українського матеріалу – висловлень, конституюваних тим самим предикатором, скажімо, дивитися, дає підстави стверджувати, що цей висновок актуальний і для українських конструкцій, пор.: Вони [очі] дивилися упокорено й тихо (Б. Харчук) та Старий Чумак, бронзовий і мускулястий, дивився просто кожному в очі примружено і посміхав-

ся (І. Багрянний). Прислівники упокорено, тихо – обов'язкові компоненти першого речення насамперед з огляду на незреалізованість у ньому перцептива – обов'язкового для таких конструкцій аргумента зі значенням об'єкта сприйняття. У складі другого висловлення прислівник примружено при тому самому дієслові – компонент факультативний, бо позиція обов'язкової об'єктної синтаксеми в ньому заповнена (маємо на увазі синтаксему в очі).

Підтримуючи загалом думку, що ознака обов'язковості / факультативності прислівника корелює з валентними характеристиками дієслова, Г. Юрченко, услід за Н. Смирною [16, 31], наголошує на залежності характеру прислівникової сполучуваності від моделі контексту – цілого, що складається з регулярно відтворюваних елементів, об'єднаних відповідними зв'язками. Обов'язковість прислівників вона пов'язує з моделями повтору, протиставлення, умови, причини-наслідку, заперечення [18, 16]. Наші спостереження над структурно-семантичною специфікою українських та англійських висловлень із відприкметниковими прислівниками на -о (-е) // -лу підтверджують слушність цієї думки.

Модель повтору має місце за повторного (явного чи прихованого) вживання дієслова при тому самому суб'єкті або адвербіяльного компонента – при різних дієсловах. Повторне вживання дієслова – це спосіб вираження його означника, перетворення цього останнього в носія основної інформації: Марійка іде лугом. Довго вже йде (В. Слапчук). Модель прихованого повтору дієслова-предиката реалізована в англійському вислов-

ленні *These gallant words which seem so novel to those that speak them were said in accents scarcely changed a hundred times before* (W. S. Maugham).

Ступінь комунікативного вираження адвербіяльних компонентів зростає у контекстах, побудованих за моделлю протиставлення: Суб'єктивно мені подобаються ті чи ті, а об'єктивно я ж не знаю, які вони (Л. Костенко) // *It opened slightly, but not enough* (R. Hamilton).

Причино-наслідкова модель контексту теж уможливілює комунікативне виділення прислівників на -о (е) // -лу, накладаючи тим самим заборону на їх пропуск. На цю модель указують причино-наслідкові відношення, які витворюються між адвербіяльним компонентом та іншими елементами контексту. Виявити ці відношення допомагає процедура перетворення (трансформації) речення в поліпредикативну структуру з підрядною частиною причини чи наслідку: Купець і слуги злякано тікають (У. Самчук) ☐ Купець і слуги тікають, бо злякалися // *We shouted cheerfully* (A. Train) ☐ *We shouted because we were in a cheerful mood*. У висловленнях із обстежуваними прислівниками вони представлені головню в їх глибинній структурі. Вона прикметна тим, що розкриває механізми мови та відображає ті прямо не спостережувані процеси, які керують її функціями.

Адвербіяльні детермінатори обов'язкові в тих англійських частковозаперечних реченнях, де засіб вираження заперечення, ужитий перед дієсловом, стосується також його прислівникових означників (заперечення, загальне за формою, але часткове за змістом [18, 18]). В українській мові речення такого плану теж зафіксова-

но: Все гине на землі, та ніщо не зникає безслідно: *залишається пам'ять* - добра і зла (Р. Іваничук). Натомість у побудовах на зразок: Говдя гоїдається на Мариньчиній гоїданці недовго (М. Матиос) // *During the summer I met Mrs. Strickland not infrequently* (S. Maugham) прислівники недовго, *infrequently* – факультативні компоненти. Застосування прийому елімінації перекоонує: висловлення без них і семантично, і комунікативно самодостатні.

Проаналізовані моделі контекстів дають підстави стверджувати, що формально-синтаксична периферійність прислівників на -о (-е) // -лу аж ніяк не передбачає їхньої комунікативної, а часом і семантико-синтаксичної периферійності. Зібраний фактичний матеріал уможливорює ще й такий висновок: обов'язковість прислівників на -о (-е) // -лу може бути зумовлена кількома чинниками. Так, у реченні Він лежав на каталці поруч з Федором, лежав нерухомо, *заплющивши очі <...>* (В. Яворівський) прислівник нерухомо – обов'язковий елемент з огляду на характер контексту (має місце модель повтору дієслівного предиката лежав), а також з огляду на те, що повторне вживання дієслова лежав спричинює послаблення його значенневого потенціалу й увиразнення передаваної прислівником ознаки як предикативної (*Федір був без руху, не рухався*). В англійському реченні *She walked past the shack, without glancing aside, stepping carefully, bent at the waist because of the nagging pain in her side* (K. Porter) прислівник *carefully* – обов'язковий прислівний компонент не лише тому, що дієслово *stepping* повторно виражає ідею руху, перший раз виражену словоформою *walked* із валентно зумов-

леною обставиною *past the shack*. Прислівник *carefully* (як і наведений вище адвербатив *unconsciously* при дієслові *move*) входить у семантичну структуру дієслова *step*, становить його вирізняльну ознаку.

Український еквівалент дієслова *step* (вербатив ступати) також виявляє стійку тенденцію до означування прислівниками на -о (-е), особливо в контекстах без обов'язкових просторових поширювачів. Порівнюємо два висловлення: Довготелесий, кістлявий старець широко ступав звивистою стежиною уздовж порослого бур'яном насипу (Р. Іванченко) і Юстина ступала повільно. *В саду повно роси: не висохне до обіду* (Б. Харчук). Якщо в першому з наведених речень пропуск прислівника лише не бажаний (його елімінацію допускає просторова синтаксема стежиною і частково компенсують атрибутивні синтаксеми довготелесий, кістлявий), то в другому (*Юстина ступала повільно*) він неможливий: без прислівника повільно речення втрачає сенс. Більше того, на цьому прислівнику «будується» зміст наступного висловлення мікротексту. Зазначене підтверджує і такий контекст: Яр виносив на шлях круте, обточене, як перемите, каміння. Ганка ступала нишкло й повільно (Б. Харчук). У ньому прислівники нишкло, повільно – обов'язкові компоненти з огляду на семантику предикатного знака (див. сказане вище про специфіку дієслова ступати), а також на те, що вони перебувають з першим реченням (точніше, його фрагментом) у причинно-наслідкових відношеннях, пор.: Ганка ступала нишкло і повільно тому, що каміння було круте й обточене.

Окрім того, це висловлення (як і низка інших) засвідчують, що обліга-

торність обстежуваних прислівників може бути підсилена зміною усталеної їх позиції в реченні. В обох мовах – це переміщення в абсолютний кінець речення-висловлення: Одинадцята річниця путчу пройшла непомічено. *Уже мало хто й згадує* (Л. Костенко) // *That would be grand, certainly,' said Alice **thoughtfully**: 'but then - I shouldn't be hungry for it, you know* (L. Carroll) або ж на початок речення у препозицію до суб'єктної синтаксеми: Скоро Бог осінні акварелі домалює - й снігом замете (П. Сорока) // *Instinctively he drew a deep breath of the moist and slightly acrid air* (A. J. Cronin).

Прислівник вважаємо факультативним компонентом, якщо його вилучення не спричиняє структурної і/чи змістової ущербності речення: [...] він залюбки підмінює слова, одважно жонглює ними і робить сліпучий феєрверк - тимчасову ілюзію правди (Є. Сверстюк); *Франко безстрашно лазив по них [урицьких скалах], вибираючись майже прямовисними стінами на обвітрені й ковзкі вершини - не з юнацької буйності, а з невтримної цікавості* (Р. Іваничук) // *Several pairs of strolling girls met his mature glance and smiled **encouragingly** <...>* (F. Fitzgerald); *Denis got up **reluctantly**, and helped his companion to her feet* (A. Huxley). Проте навіть у таких випадках пропуск прислівника не бажаний, адже тоді втрачається частина інформації, часом надзвичайно актуальної для характеристики ситуації в цілому чи котрогось із її учасників.

Проаналізуємо такий фрагмент тексту: Вовкулака послухав, поворушив мізками, а тоді, дивлячись на Ярка, що вже доминав спорожнілу цицьку, дістав із кишені дві золоті монети, які забрав у Гоцмана, й поклав

на стіл. Це щоб у матусі молоко не пропадало, сором'язливо сказав Вовкулака <...> (В. Шевчук). Прислівник сором'язливо з погляду структурно-семантичної організації останнього речення – компонент факультативний. Однак для пізнання індивідуальності персонажа надзвичайно важливий, адже слугує своєрідним запереченням усьому, раніше повідомленому: Вовкулака, гартований у численних боях повстанець, якому доводилося не раз і жорстоко вбивати, має не таку вже й жорстоку душу, якщо здатний ніяковіти, завбачивши матір, що годує немовля.

Аналіз наявного в нашому розпорядженні фактичного матеріалу – українських та англійських висловлень із прислівниками на -о (-е) // -лу, ужитих при ад'єктивних предикаторах, підтвердив слушність висновку Є. Кржижкової, М. Степаненка та ін. [8, 122], що поєднання прислівників з прикметниками – явище факультативне, адже з прикметниками взаємодіють насамперед прислівники з кількісним значенням чи такі, що здатні розвивати це значення: Розправа над “куркулями” та їх сім'ями була небачено жорстока (З часопису) // *I'm **terribly** sorry about all this, Jake* (I. Murdoch), а “жоден прикметник не потребує обов'язкової детермінації прислівником з кількісним значенням” [8, 122].

Отже, обстежувані прислівники як периферійні з формально-синтаксичного погляду компоненти речення можуть за певних умов набувати семантико-синтаксичної значущості, ставати семантичними центрами висловлень, тобто функціонувати як облігаторні їх елементи.

1. Адмони В. Г., *Синтаксис современного немецкого языка: система отношений и система построения*, Ленинград: Наука 1973, 366 с.

2. Вихованець Іван, *Граматика української мови. Синтаксис*, Київ: Либідь 1993, 368 с.

3. Загнітко Анатолій, *Теорія сучасного синтаксису*, Донецьк: Донецький Національний Університет 2007, 294 с.

4. Зайцева О. Л., *Функциональная характеристика наречий в предложении и тексте*, [в:] О. И. Реунова, О. Л. Зайцева, А. Р. Алимуратов, О. А. Алимуратов, *Очерки по лингвистике текста: коллективная монография*, Пятигорск 2001, с. 124–187.

5. Іваницька Наталія, *Функціонально-семантична класифікація абсолютних дієслів в українській та англійській мовах*, Київ: Національний торгово-економічний університет 2004, 194 с.

6. Кононенко Ірина, *Прикметник у слов'янських мовах*, Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" 2009, 495 с.

7. Кормилицина М.А., *Семантически осложненное (полипропозитивное) простое предложение в языке и устной речи* / Ред. О. Сиротина, Саратов: Издательство Саратовского университета 1988, 151 с.

8. Кржижкова Елена, *Количественная детерминация прилагательных в русском языке (лексико-синтаксический анализ)*, [в:] *Синтаксис и норма*, Москва: Наука 1974, с. 122-144.

9. Кухар Ніна, *Типологія факультативних прислівних компонентів речення*: автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук, 10.02.01, Київ 2005, 20 с.

10. Петрова Г. В., *Обязательность и факультативность наречий образа действия в глагольной группе*: автореферат диссертации ... кандидата филологических наук, 10.02.01, Москва 1986, 21 с.

11. Почепцов Г. Г., *О принципах синтагматической классификации глаголов (на материале глагольной системы со-*

временного английского языка), [в:] "Филологические науки" 1969, № 3, с. 66–67.

12. Прокопович Н. Н., *Словосочетание в современном русском литературном языке*, Москва: Просвещение 1966, 400 с.

13. Самаркина Н. К., *Адвербиальная валентность английского глагола*: автореферат диссертации ... кандидата филологических наук, Калинин 1971, 19 с.

14. Слинко Іларіон, Гуйванюк Ніна, Кобилянська Марія, *Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання*, Київ: Вища школа 1994, 670 с.

15. *Словник української мови*: В 11 томах, Київ: Наукова думка 1971, Т. 1, 799 с.

16. Смирнова Н. Г., *Лексико-семантическая сочетаемость сенсорных наречий*, [в:] *Лексико-грамматическая сочетаемость в английском языке*, Челябинск 1987, с. 36–44.

17. Хорук К. М., *Роль обстоятельств образа действия в организации семантической структуры русских простых предложений*: автореферат диссертации ... кандидата филологических наук, 10.02.01, Новосибирск 2010, 26 с.

18. Юрченко Г. Е., *Обязательная адвербиальная детерминация английских глаголов*: автореферат диссертации ... кандидата филологических наук, 10.02.04, Горький 1974, 21 с.

19. Astruc-Aguilera Lluïsa, Nolan Francis, *Variation in the intonation of sentential adverbs in English and Catalan*, [in:] *Tones and Tunes* / Eds by C. Gussenhoven and T. Riad, Vol. 1: *Typological and Comparative Studies in Word and Sentence Prosody*, Berlin: Mouton de Gruyter 2007, p. 233–263.

20. Hornby A.S., *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, Oxford: Oxford University Press 2003, 1789 p.

21. Jackendoff Ray, *Semantic interpretation in generative grammar*, Cambridge, MA: MIT Press 1972, 400 p.

22. Laenzlinger Christopher, *Comparative Studies in Word Order Variation: Adverbs, pronouns, and clause structure in Romance and Germanic*, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 1998, 371 p.

Iryna Korobova

THE NEWEST FOREIGN ABBREVIATIONS IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Kyiv National Linguistic University, Ukraine

Ірина Коробова

НОВІТНІ ЧУЖОМОВНІ АБРЕВІАТУРИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Abstract: The article deals with the analysis of abbreviation borrowings in the Modern Ukrainian language. There are determined main types of foreign abbreviations. Also there are established the semantic types of foreign abbreviations. The main lingual and extralingual causes have been characterized. The derivation specificity of foreign abbreviations have been elucidated. The ways of abbreviations' adoption have been analyzed. The peculiarities of word-building adoption of foreign abbreviations have been determined.

Keywords: abbreviation, the newest abbreviations, types of abbreviations, word-building pattern, word-building potential of abbreviations

Активізація України на міжнародній арені та її входження до світових організацій позначилось на інтенсивному творенні та використанні абревіатур. Нові реалії часу вносять у мову нові найменування, які згодом набувають стислої форми, що відповідає намаганням суспільства збільшити інформативність тексту на тлі його скорочення.

Словниковий склад сучасної української мови останніх десятиліть інтенсивно поповнюється складноскороченими словами чужомовного походження. Особливої актуалізації вони набули в мові засобів масової комунікації. Зважаючи на свою новизну, абревіатурні запозичення

звичайно не зафіксовані словниками української мови чи спеціальними лексикографічними працями. Саме цей чинник зумовлює наукову зацікавленість дослідників складноскороченими лексичними одиницями, що є своєрідним свідченням покращення контактів української мови з іншими мовами світу. Метою пропонованої статті є встановлення структурно-семантичних типів запозичених абревіатур та аналіз особливостей їхнього засвоєння українською мовою.

Абревіація як словотвірно-економічне явище та спосіб творення нових особливих мовних одиниць постійно перебуває в колі наукових

зацікавленнь дослідників. Це явище в лінгвоукраїністиці було предметом вивчення таких дослідників, як К. Тронь, М. Сердюк, І. Шашкін, Н. Клименко, В. Фридрак. На сучасному етапі вони перебувають у полі зору В. Жайворонока, Г. Віняр, О. Мацько, О. Семенюк, О. Стишова, С. Климович, О. Девальєр. Однак абрєвіатури, особливо запозичені, потребують окремого дослідження.

Поповнення мови новими абрєвіатурами зумовлене як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. Дослідження різних чинників виникнення абрєвіатур має важливе значення для з'ясування можливостей абрєвіації і тенденцій її розвитку. До екстралінгвальних чинників відноситься набуття українською мовою статусу державної, економічної, соціально-політичної, науково-технічної перетворення, розповсюдження інтернету, комп'ютеризації, мобільного зв'язку, зміна мовних смаків та ін.

З-поміж інтралінгвальних чинників визначаємо тенденцію до використання запозичених лексичних скорочень замість описових зворотів, відсутність у мові еквівалентних абрєвіатур для нових понять, підвищення й збереження комунікативної чіткості лексичних одиниць, необхідність збереження мови у стані комунікативної здатності тощо. Одним із основних інтралінгвальних чинників, який сприяє утворенню абрєвіатур, є закон економії мовних засобів та мовних зусиль і прагнення до його економії – це потужний фактор мовних змін. Гюльнар Алієва зазначає: “Тенденція до підвищення комунікативних цінностей мовних одиниць є одним з основних чинників розвитку мови як засобу спілку-

вання в умовах існування різних способів комунікації і великого обсягу інформації” [1, 36].

О. Стишов відзначає, що в сучасному українському словотворенні найпотужнішою, найдієвішою й провідною постає тенденція до глобалізації, тобто збільшення кількості іншомовних за походженням твірних слів-основ, які позначають важливі реалії та поняття певної історичної доби [5, 137]. З-поміж них зацікавлення викликають активізовані в словотворі сучасної української мови іншомовні складники **еко-** (від екологічний): *екопарк, екопласт, екопліт, екоповітря, екопорт, екопоселення*, напр.: *П'ять років тому кінорежисер Леонід Кантер разом із дружиною Дією Карпенко, відомі своїми мандрівками – акціями «Із Табуретом до Океану», заснували тут мистецьке **екопоселення** (“День”); **моб-** (від мобільний): *моб-арт, моб-перетворення, моб-плейс, моб-спільності, моб-спільноти, моб-гра, моб-стер, моб-лік, моб-гаус, моб-фест*, напр.: *Струкси-мобери-туристи, що роблять паломництва в іногородні **моб-спільноти**, з метою «на людей подивитися – себе показати» (інтернет); **піяр-** (від піярний): *піяр-агенція, піяр-акція, піяр-компанія, піяр-партнер, піяр-служби, піяр-структура, піяр-технології, піяр-факс-хівці, піяр-хитрощі, піяр-хід*, напр.: *Про це повідомляє **піяр-служба** «Lavina Music» (інтернет); **копі-** (від копіювальний): *копі-центр, копі-майстер, копі-сервіс, копі-арт, копі-пласт, копі-макс*, напр.: *В **копі-центрі** біля м[етра] Святошино дуже швидко і якісно роблять ксерокопії та ламінують документи (3 розмови) та ін.****

Особливістю сучасного етапу розвитку мови є запозичення абрє-

віятур, які зберігають латинську графіку й вимову ініціалів за правилами мови, з якої вони походять, що свідчить про загальну тенденцію до інтернаціоналізації лексики. Запозичення абрєвіатур в оригінальному вигляді – це один із найінтенсивніших і поширених способів поповнення мови новими словами [2, с. 88]: *CNN* (Cable News Network) – Нова кабельна мережа, *ETG* (Eural Trans Gas) – Евротрансгаз, напр.: *Телеканал побудовано за найкращими світовими зразками – CNN, DDC, World, Euronews, його формат не передбачає ведучих у студії, трансляції ток-шоу, серіалів, лише новини і корисна інформація 24 години на добу 7 днів на тиждень* (інтернет).

Абрєвіатури з інших мов до української потрапляють також за допомогою таких чинників: калькування (англ. *WMO* – World Meteorological Organization в українській *ВМО* – Всесвітня метеорологічна організація); транскодування (англ. *ICAO* – International Civil Aviation Organization в українській *ІКАО* – Міжнародна організація цивільної авіації); перенесення слова чи словосполучення відповідною повною формою (англ. *CRS* – Center for Resources Studies в українській – Центр вивчення ресурсів у Канаді), а також перенесення скорочень із мови в мову в його оригінальному вигляді (англ. *CD-ROM* – Compact Disc Read-Only Memory в українській *CD-ROM* – різновид компакт-дисків із записаними даними). Калькування є одним із найпродуктивніших видів запозичення абрєвіатурної лексики. При використанні калькування, запозичують не матеріальну форму лексичної одиниці, а тільки її значен-

ня та структуру [7, 245]. Калькування чужомовних абрєвіатур можливе на основі перекладу вихідного чужомовного словосполучення, з подальшим утворенням абрєвіатури, в якому є відповідні елементи українського словосполучення: *AFRAA* (англ. African Airlines Association) – *АФРАА* (укр. асоціація африканських авіакомпаній), *ANC* (англ. Air Navigation Commission) – *АНК* (укр. Аеронавігаційний комітет), напр.: *За даними ICAO, понад півтора десятка країн використовують автоматизовані контрольні-пропускні системи, розраховані на власників електронних паспортів* (“Іменем закону”).

Особливу групу складноскорочених слів, які входять до сучасної української мови останнього десятиліття, сформували абрєвіатури чужомовного походження, які ми поділили на лексико-семантичні групи.

Першу групу формують складноскорочені запозичення, що позначають міжнародні організації та об'єднання. До них належать: *ACEL* (англ. *Australian Council for Educational Leaders*) – Австралійський центр міжнародного права; *WATA* (англ. *World Association of Travel Agencies*) – Всесвітня асоціація туристичних агентств; *AEROSAT* (англ. *Aeronautical Satellite*) – Рада з використання супутників для потреб авіації, напр.: *Ці ради об'єднуються в неурядові міжнародні організації, такі як Всесвітня асоціація туристичних агентств і туроператорів (WATA), Міжнародна рада турагентств (ICTA), Міжнародна федерація турагентств (ІЖТА)* (інтернет).

Другу групу формують абрєвіатури науково-технічної сфери: *PWM* (англ. *Pulse-width modulation*)

– широтно-імпульсна модуляція; *UIC* (франц. *Union Internationale des Chemis de Fer*) – всесвітня неурядова організація із співробітництва між залізничними підприємствами, напр.: *3 ініціативи Міжнародного союзу залізниць (UIC) 7 травня 2013 року світ відзначав Міжнародний день безпеки на залізничних переїздах* (інтернет).

Третя група об'єднує спортивні найменування: *ATV* (англ. *All-Terrain Board*) — дошка, призначена для пересування по нерівній місцевості влітку; *NEBL* (англ. *North European basketball league*) – Північноєвропейська баскетбольна ліга, напр.: *Свого часу Павілоніс був президентом Федерації баскетболу Литви, директором національної збірної Литви та виконавчим директором NEBL* (інтернет).

Четверта включає медичні скорочення: *спа-індустрія, спа-капсула, спа-клуб*, напр.: *Подібно як і СПА-капсула – тут теж роблять різноманітні процедури: і хромотерапія (лікування світлом), і комбінований душ, і різні ванни, серед яких особливо популярною є “Клеопатра” - за сміхотворно низькою ціною 70 гривень з пелюстками троянд, добавками меду, спокійною музикою та заспокійливими кольорами на вибір – все це не лише омолоджує шкіру та робить її оксамитовою, а й сприяє релаксації всього організму* (інтернет).

П'ята група представлена абрєвіатурами побутової сфери: *стрип-вправи, стрип-вулиця, стрип-клуб*, напр.: *Першим під удар потрапляє кращий підпільний стрип-клуб Нєбраски “Rhino’s”* (інтернет).

Групу лексичних чужомовних скорочень, якими активно поповнюється українська мова, становлять

акроніми – абрєвіатури, утворені від початкових звуків слів або сполук, що вимовляються як єдине слово [3, 19]. До цього типу абрєвіатур належать слова специфічної структури, утворені скороченням одного слова чи різним поєднанням по-різному скорочених слів вихідного словосполучення, з-поміж яких виокремлюємо ініціально-прості (літерні – *AEBR*, звукові – *POST*, літерно-звукові – *VoIP*), напр.: *9 листопада 2012 року у Берліні розпочала роботу щорічна конференція Асамблеї європейських прикордонних регіонів (AEBR)* (інтернет) й ініціально-ускладнені абрєвіатури – *TD-SCDMA*, пор.: *Проект технологій TD-SCDMA і TD-LTE, наданий Китаєм, був покладений в основу міжнародних стандартів роботи 3G, 4G* (інтернет).

Від типу вихідного словосполучення, на базі якого воно утворене, залежить кількість структурних компонентів абрєвіатури. Абрєвіатури утворюються як від простих скорочень із двох повнозначних слів – *AC* – (англ. *Absolute Ceiling*) – Абсолютна стеля – так і складних словосполучень, що мають у своїй будові три, чотири й більше повнозначних слів: *AER* (англ. *Assembly of European Regions*) – Асамблея європейських регіонів, *ACEL* (англ. *Australian Council for Educational Leaders*) – Австралійський центр міжнародного права, *AIKMA* (англ. *International Association of Aircraft Manufacturers*) – Міжнародна асоціація конструкторів авіаційної промисловости, *EURACA* (англ. *European Air Carriers Assembly*) – Асамблея європейських перевізників, *AEROSAT* (англ. *Aeronautical Satellite Council*) – Рада з використання супутників для потреб авіації, *EUROCONTROL* (англ.

European Organization for the Safety of Air Navigation) – Європейська організація із забезпечення безпеки аеронавігації.

З-поміж новітніх запозичених абрєвіатур функціонують такі: 1) складно-ініціальні: *LPT-port* (англ. *Line Printer Port*) – порт для лінії принтера; 2) звуково-складні та складозвукові: *CDAudio* (англ. *Compact Disk Audio*) – компакт-диск для прослуховування; *GPS-контролер* (англ. *Global Positioning System+контролер*) – пристрій прийому-передачі даних; 3) літерно-лексичні: *ВІП-корпус*, *ВІП-фан-зона*, *ВІП-контакт-центр*, *БДСМ-відео*; 4) звуково-словесні та лексико-звукові: *ARCnet* (англ. *Attached Resource Computing Net*) – локальна обчислювальна мережа з приєднаними ресурсами; *NPCode* (англ. *Nonprint code*) – код на заборону друку; 5) словесно-складово-цифрові: *Агро-експо-2012* – виставкова експозиція 2012 року з аграрної техніки [6, 160]. Дібрані абрєвіатури з обстежених джерел ми розподілили за клясифікацією О. Стишова.

У мові мас-медій великої популярності набула клясифікаційна модель творення композитних іменників з абрєвіатурою **VIP/vip/V.I.P.** (англ. *Very important person* – дуже важлива персона) і її транслітерований український відповідник **ВІП/віп**, яка має експресивно-оцінну тональність, пор.: *Шоу на майдані зібрало близько ста тисяч глядачів із різних країн, зокрема й ВІП-персон* (“Україна Молода”); *У лютому 2008 року УНІАН разом із каналом запустили проект “Re: Акція” – аналітичний щоденник, в якому події дня в прямому ефірі коментують vip-гості (політики-ньюзмейкери), експерти і*

журналісти (інтернет). *Перед канікулами учні 6-С класу отримали чудовий V.I.P. сніданок* (інтернет), *Дмитро, працівник однієї з приватних фірм, на час Євро влаштувався в компанію АВІС, яка займалася перевезенням ВІП-гостей і команд* (“День”) та *Вхід буде вільним, у він-сектор від 100 до 200 євро* (“Україна Молода”). В українській мові абрєвіатура **VIP** утворила такі похідні одиниці: *VIP-абонент*, *VIP-автомобілі*, *VIP-арітатор*, *VIP-арештантка*, *VIP-в’язні*, *VIP-вечірка*, *VIP-гулянка*, *VIP-діти*, *VIP-зона*, *VIP-іграшки*, *VIP-інтер’єри*, *VIP-камера*, *VIP-костюмчик*, *VIP-купон*, *VIP-репресовані*, *VIP-тунінг*, *VIP-ув’язнені*, *VIP-фан-зона*, *VIP-центр*, *віповський*, *віповий та ін.*, напр.: *І щоби закінчити з переліком амбіціозних претензій Хомича, згадаймо, як зацікавлено-детально він змальовує ВІП-вечірку й позиціонує на ній свого персонажа – цей світ гламуру вабить обох* (“Україна Молода”). Серед цих інновацій маємо нейтральні номінації (*VIP-абонент*, *VIP-автомобілі*, *VIP-персона*, *VIP-подарунки*, *VIP-приміщення*, *VIP-програма*), а також експресивно-оцінні утворення (*VIP-в’язні*, *VIP-гулянка*, *VIP-костюмчик*). Суфіксальним способом утворено такі слова: *віповський*, *віповий*, *віповець*, інші похідні утворені абрєвіацією.

Загальну тенденцію до інтернаціоналізації лексики засвідчують абрєвіатури іншомовного походження, які разом з українськими лексичними скороченнями входять до різних структурних типів та лексико-семантичних груп. Англійська мова на сучасному етапі розвитку української мови є лідером у постачанні абрєвіатур.

Семантична деривація абрєвіатур зумовлена використанням номінативних засобів, які вже існують у мові, з переосмисленням їх значень у новій функції називання та є закономірністю розвитку словникового складу. Продуктивність семантичної трансформації зумовлена здатністю узагальнювати в одній абрєвіатурі різні явища та предмети, вбачати схожість та суміжність між елементами фізичного сприймання навколишніх реалій, а також між різними абстрактними поняттями у процесі пізнавальної діяльності.

М. Сердюк зазначав, що для кожної запозиченої абрєвіатури, яка претендує на літературне вживання, "потрібна тривала і сувора перевірка мовною практикою [...] Літературна мова має позбутися тих абрєвіатур, які засмічують, забруднюють її через свою незрозумілість" [4, 28].

Отже, запозичення складноскорочених слів з інших мов є об'єктивно-історичним процесом, який зумовлений постійними та різноманітними контактами між Україною та іншими державами. Перенесені в українську мову чужомовні абрєвіатури різноманітної семантики та структури входять до активного вжитку. Нові абрєвіатури вступають у системні зв'язки. Помітна тенденція до утворення їх варіантів, а саме-скорочених одиниць, які модифікують різні аспекти формального вираження, але мають однакове значення. Із часом лишається один із декількох варіантів абрєвіатур, найбільш вдалий та вживаний. Високий ступінь їх освоєння сприяє їх використанню в усіх

стилях сучасної української мови та залученню їх в активні дериваційні процеси. Перспективи таких досліджень полягають у студіях над словотвірним та семантичним потенціалом нових запозичених абрєвіатур.

Bibliography and Notes:

1. Алиева Гюльнара, *Аббревиатурные неологизмы современного русского языка конца 90-х годов XX – начала XXI века: семантико-деривационный аспект: диссертация ... доктора филологических наук*, 10.02.01., Санкт-Петербург 2003, 334 с.

2. Девальер Оксана, *Структурно-семантичні типи та функціонування нових абрєвіатур в українській мові кінця XX – початку XXI століть: дисертация ... кандидата філологічних наук*, 10.02.01., Харків 2010, 288 с.

3. Селіванова Олена, *Лінгвістична енциклопедія*, Полтава-Київ: Довкілля 2011, 844 с.

4. Сердюк М., *Структурно-граматичні ознаки абрєвіатур в українській мові*, "Українська мова і література в школі" 1968, № 7, с. 24–28.

5. Стишов Олександр, *Сучасне українське словотворення: основні тенденції розвитку*, [у:] *Мовознавчий вісник: Збірник наукових праць на пошану проф. К. Городенської з нагоди її 60-річчя* / Ред. Г. Мартинова, Черкаси 2009, Вип. 8, с. 136–159.

6. Стишов Олександр, *Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)*, Київ: Пугач 2005, 388 с.

7. *Українська мова. Енциклопедія*, Київ: Українська енциклопедія 2004, 833 с.

Yaroslav Yaremko

POLITICAL PICTURE OF THE WORLD: THE PECULIARITIES OF STEREOTYPING AND FUNCTIONS OF THE POLITONIMS

Drohobych State Pedagogical University, Ukraine

Ярослав Яремко

ПОЛІТИЧНА КАРТИНА СВІТУ: ОСОБЛИВОСТІ СТЕРЕОТИПІЗАЦІЇ І ФУНКЦІЇ ПОЛІТОНІМІВ

Abstract: The article is researching the varieties of the ethno-cultural stereotypes, function of the politonims in the political discourse on the basis of the cognitive-discursive approach. It is traced the mechanism of the manipulations in the Ukrainian information space.

Keywords: stereotypes, discourse, function of the politonims, manipulation, consciousness

Згідно з сучасною теорією мовної комунікації, у процесі сприйняття будь-якого соціального явища (події, людини, спільноти) актуалізується попередній досвід мовця, його оцінні стереотипи. Слово *стереотип* походить від *στερεος* «твердий» і *τυπος* «відпечаток» [20, IV, 262]. Утримуючи зв'язок із внутрішньою формою, ця лексема шляхом метафоризації набула переносного значення «Те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності» [22, IX, 689]. У наведеній дефініції проглядається природа стереотипів – нівелювати, вирівнювати характеристики референтів, що належать до певної кляси денотатів.

Стереотипна клясифікація здійснюється через призму аксіологічної,

цілісної парадигми, яка накладає відбиток на спосіб мислення і поведінки мовця, його адаптацію у соціальному середовищі. В основі стереотипізації – зіставлення, порівняння чи протиставлення, яке опирається не тільки на об'єктивні, а передусім – на закладені у свідомості суб'єктивні чинники (світоглядні орієнтири, систему цінностей). Тому те чи те явище політичної картини світу отримує оцінну інтерпретацію за принципом бінарної опозиції: «корисне» чи «шкідливе», «своє» чи «чуже», «безпечне» чи «небезпечне».

У теорії комунікації розмежовують чотири різновиди етнокультурної стереотипізації: *прості авто- і гетеростереотипи* і *переносні авто- і гетеростереотипи*. *Прості автосте-*

реотипи – це думки, оцінки, судження, що стосуються певної етнічної спільноти, висловлені її представниками, тобто що ми думаємо про себе. Як правило, автостереотипи містять систему позитивних оцінок властивостей спільноти, яка, втім, може діалектично поєднуватись із національною самокритикою: «Народ наш, мов дитя сліпее зроду, [...] за ворогів іде в огонь і в воду, катам своїх володарів оддав» [12, I, 173]. З інвективним тоном Лесі Українки перекликаються риторичні запитання-роздуми І.Франка: «І чом відступників у нас так много? / І чом для них відступство не страшне? / Чом рідний стяг не тягне їх до свого? / Чом працюють на власній ниві – стид, / Але не стид у наймах у чужого? / І чом один на рідній ниві вид: / Безладдя, зависть, і пиha пустая, / І служба ворогу, що з нас ще й кпить?» [25, V, 88].

На жаль, проблема національного відступництва і пристосовництва не втратила актуальності й сьогодні. Особливо рельєфно вона проявляється у сучасних політичних реаліях. Це засвідчує критичний, гранично відвертий аналіз відомого українського історіографа Ярослава Дашкевича: «Більшості українських політичних емігрантів треба було пристосовуватися до чогось (тільки не до чогось українського) – бо як же ж то українець, та ще не пристосований? У дечому цей стан нагадував перші роки після проголошення незалежності, коли “патріоти” гарячково кидалися на всі боки, шукаючи, до кого пристосуватися і два-три роки, ба більше – п’ятнадцять років незалежності, багато чим фіктивної, не могли видусити раба з раба...» [5, 5-6]. Звичайно, національна самокритика не може бути виявом самоприниження, а своєрідною

діагностикою національного організму, «образу нас», що потребує чесної, а часом і гіркої розмови з самим собою, перед судом власного сумління.

Прості гетеростереотипи – це сукупність оцінних суджень про особливості і якості інших народів, тобто що ми думаємо про інші народи. У простих гетеростереотипах містяться позитивні та негативні оцінки, які залежать від культурних взаємозв’язків як у минулому, так і в теперішньому. Критерієм оцінок у простих гетеростереотипах можуть виступати різні ознаки: зовнішній вигляд, спосіб життя, характер, комунікативні особливості, моральні і ділові якості тощо. Результати такої побутової аксіології у міжкультурній комунікації втілені у прислів’ях і приказках, що пов’язані із побутовою свідомістю. Визначним набутком української пареміографії є збірка *Українські приказки, прислів’я і таке інше* М. Номиса, що відбиває особливості народного мовлення того часу. У зафіксованих тут прислів’ях Юрій Шевельов знаходить ключ до народної психології, а то й філософії [див.: 14, 25].

Належність комунікантів до різних лінгвокультур проявляється, наприклад, у таких висловах: *У ляхів – пани, на Москві – реб’ята, а у нас – брати* [24, 76]; *Москаль не свій брат – не помилує* [24, 76]; *Казав москаль право, та й збрехав браво* [24, 77]; *Ляхи нам не пани, а ми їм не хлопці* [24, 79]. *Таки Ляхів гудьмо, але з Ляхами будьмо* [24, 79]. Зауважимо, що подібну маркованість представників інших етносів не слід розцінювати як вияв культурного протистояння, а швидше як усвідомлення культурної «іншости» цих представників, їх права бути собою у культурному континуумі.

Характеризуючи за принципом бінарної опозиції менталітет іншої етнічної спільноти, народ водночас характеризує сам себе: якщо «вони» – такі, то «ми» – такі.

Переносні авто- і гетеростереотипи пов'язані з нашими передбаченнями про те, що інші народи думають про нас і про себе самих. Якщо розглянути етнізм як знак (через призму семіотичного трикутника), то ставлення комуніканта до цього знака може бути різним – залежно від тої системи оцінних координат, яка буде застосована до цього знака. Побутова свідомість наївного комуніканта з його здатністю сприймати все «на віру», без елементарного критичного аналізу, є вдалою мішенню у стратегії обману. Така свідомість часто зазнає маніпулятивного впливу у політичному дискурсі. При цьому комунікант може бути свято переконаний, що «справжньою», «правильною» є та система оцінних координат, якою послуговується він, не підозрюючи, що у його мітологізованій свідомості ці координати завчасно «вмонтовані» механізмом відповідно зацентрованої пропаганди. Донедавна у советському політичному дискурсі, що опирався на мітологію «старшого брата» та «молодшого», утверджувався у наївній свідомості «простой советської людини» стереотип: людина, що розмовляє російською, – це росіянин; людина, що розмовляє українською (білоруською, литовською, грузинською та ін.) – це «буржуазний націоналіст», і це тоді, коли цієї «буржуазії» якраз і не було.

Кожен народ має свою самобутню історію, своїх героїв і своє тлумачення історії. У контексті семіотичної проблеми «свій» / «чужий» «свої» історичні діячі визнаються національними

героями, патріотами, «чужі» – «ворогами», «зрадниками» тощо. Такі авто- і гетеростереотипи виразно проявляються на оцінній шкалі державних і бездержавних народів, коли поневолювач дорікає поневоленому у зраді, піддає осуду його визвольну боротьбу, вимагає «політкоректності» і т.ін. Напрошується риторичне питання: за якою такою логікою поневолений народ має бути відданий своєму поневолювачу? Мабуть, Т. Шевченко не був «політкоректним», коли, ставши на захист національних героїв, спростував імперські гетеростереотипи. «Гайдамаки не воины – / Разбойники, воры. / Пятно в нашей истории...» / Брешеш, людоморе! / За святую правду-волю / Розбойник не стане, / Не розкує закований / У ваші кайдани / Народ темний...» [32, I, 300]. Наведена строфа ілюструє порушення семіотичного принципу системної конгруентності (відповідності, сумісності), коли знаки (історичні діячі, історичні події), що належать до однієї системи цінностей, до одного культурного коду, трактуються через призму іншої системи, інших національних інтересів. Власне національні інтереси є тим мірилом, що сприяє демітологізації історії України, яка писалася донедавна не для українців і не про українців. Принцип системної конгруентності відновиться належним чином тоді, коли об'єктивно й виважено будуть висвітлені як у світоглядному, так і науковому аспектах знакові для України історичні постаті й події.

Взагалі відмінність оцінних стереотипів у різних історичних дискурсах зумовлена національно-культурним чинником. Це можна вважати універсальною у міжкультурній комунікації. Однак тут важливо уникнути так зва-

них слів-гачків, на які навішуються ідеологічні оцінки – як правило, з негативними оцінними конотаціями. Такі слова, на думку В. Шаховського, «стають сигналами, що викликають певні емоції: звідси зрозуміло, наскільки важливо враховувати ідеологічні конотації». Особливо це стосується термінів-політонімів, конотативна наповнюваність яких залежить від ідеологічної матриці.

Різноплановий характер закладеної в політонімах інформації спричинив їх поліфункційність. Говорячи про функції мовних знаків в реальному комунікативному процесі, варто пам'ятати, що функція – це частина смислу повідомлення, а не роль учасника комунікації чи її елемента, з яким співвідносна ця функція [9, 92]. Політоніму, як і всім термінам загалом, властива *інтелектуально-евристична* функція. Адже термінологія через мовну взаємодію відкриває для нас світові досягнення, генерує конкурентоспроможність мови в концептуалізації дійсності, а тому є своєрідним барометром наукового поступу народу, виявом його інтелектуальної самодостатності. В комунікативно-інформаційному політичному просторі виявляються й інші, специфічні функції політоніма, зокрема:

інтерпретаційно-ідеологічна: кожен політонім – ідеологогенний. Він є носієм політичної ідеї, а ідея – стрижень національної самосвідомості, тобто чинник не лише соціокультурний, але й глибинно екзистенційний. Критерієм належності терміна до терміносистеми політології є наявність ознаки (імплицитної чи експлицитної) ідеологізованості. Причому часто у змістовій структурі слова визначальною якраз є сема ідеологізованості

(своєрідний семантичний ембріон), а не співвіднесеність з денотатом, що характерно для інших термінів. Люстрацією зорієнтованості політичного словника за ідеологічно релевантною ознакою є, наприклад, словники суспільно-політичної термінології, що видавались у країнах так званого соціалістичного табору: наприклад, у Німецькій Демократичній Республіці (до об'єднання Німеччини) було видано *Klassengebundener Wortschatz (Клясово орієнтований (зв'язаний) словник)*.

Сучасні політологи вказують на тривалу ідеологічну «окупацію» багатьох політонімів, їх негативну забарвленість у советському суспільствознавстві [16, 194]. Це дає підстави говорити про таку функцію політоніма, відгалужену від *інтерпретаційно-ідеологічної* (родової), як *апологетична*. Адже будь-яка політична система для свого самоутвердження, своєї легітимності мусить себе захищати (пригадаймо клясичне: революція нічого не вартує, якщо не вміє себе захищати). Тому політична наука не може бути інформативно нейтральною, індиферентною до політичної системи, бо вона виконує своє іманентне призначення – довести актуальність певної політичної влади у певній політичній системі, «тут і зараз».

Кумулятивно-ретрансляційна функція політоніма також є похідною від інтерпретаційно-ідеологічної. Оскільки будь-яка ідеологія як світоглядна система постійно еволюціонує (чи прагне цього), то в комунікативно-інформаційному політичному просторі синхронно відбувається процес не лише засвоєння всього того, що виробила спільнота в політичній царині, але й ретрансляції знань. У такий спосіб політична картина світу розширює

радіус свого впливу на соціум як у часі, так і в просторі.

Органічною у функційній структурі політонімів є взаємодія ще двох функцій – *емергентної* та *функції комунікативної мімікрії*. Перша – *емергентна* – особливо рельєфно проявляється на рівні масової комунікації, коли адресатом виступає окрема особа (або так званий *колегіяльний комунікант* – партія чи блок), а адресантом – народ. У такій ситуації, приміром, виборці пов'язують свій світогляд, поведінку, ідеї з іменами тих чи інших кандидатів, ототожнюючи їх більшою чи меншою мірою із собою. Як наслідок, мітологізований узагальнений комунікант виконує, з одного боку, об'єднувальну функцію, з іншого, власне емергентну – звести всі комунікативні акти, всі висловлювання до одного «середньостатистичного» – ніби спільного для всіх адресатів. Ілюзію комунікативної емпатії можуть створювати узагальнення *ми, наші виборці, нація, народ* та ін., які, як політичні закляття, часто повторюють ті, хто найменше про цей народ думає. В умовах несформованого громадянського суспільства виборець неминуче підпадає під подвійну залежність – від пропагандистського диктату і від соціально-групового контролю. Так програмується у потрібному напрямку повсякденна поведінка (у т. ч. комунікативна) політично зомбованої людини.

Тому ця функція перебуває у синкретичних відношеннях із *функцією комунікативної мімікрії*, коли адресант має за мету приховати свої справжні наміри. У таких випадках досить часто повідомлення має маркери однієї функції, однак насправді виконує іншу. З цього погляду у теорії комунікації виділяють такі типи комуніка-

тивної мімікрії; *авторську мімікрію* (комунікант видає себе за когось іншого) й *функціональну мімікрію* (за декларованою метою приховується справжня) [9, 99-105]. У реальному політичному дискурсі можемо спостерігати одночасну дію цих функцій: так, відома мітологема «*інтернаціональний обов'язок*», на думку політологів, «мала служити бовваном пролетарського інтернаціоналізму й водночас легітимувати брутальне вторгнення до Афганістану» [2, 46]; за декларованою формулою «*розбудова держави*» в «проблематично незалежній Україні» (Л. Костенко) відбулося дещо інше – внаслідок «розбудови держави номенклатурою на свою користь відбулося різке викривлення суспільної свідомості, було втрачено динаміку розвитку соціальної структури» [8, 12]. Таке свідоме пристосування соціуму до внутрішньої чи зовнішньої політики О. Потебня назвав «експлуатацією народної сили» [17, 188].

У новітній політичній риторичі ключовими словами виступають *євроінтеграція, гуманізм, демократія, європейські цінності, боротьба з корупцією, національна політика* тощо. Маніпулюючи цими вічно актуальними закличками, політики часто покращують свої рейтинги, хоча рівень самої європейськості, європейських цінностей не збільшується, а корупції – не зменшується. *Функція комунікативної мімікрії* тісно поєднана із політтехнологіями, роль яких особливо зросла в сучасному постіндустріальному суспільстві в пору інформаційної революції. Ця революція вплинула на політологію, як на «жодну іншу дисципліну, що працює з масовою та індивідуальною свідомістю» [11, 4]. Тому, за спостереженнями самих політологів,

«академічна політологія» усе більше сповзає в бік психотехнологій... Схоже, що в доступному для огляду майбутньому психотехнології по роботі з індивідуальною й масовою свідомістю будуть займати провідне місце в політології» [11, 4]. Невипадково у сучасному медіа-просторі активізується і розширюється набір політико-технологічних інструментів, призначених для впливу на масового читача (глядача). Про це сигналізує аналітична праця американського вченого Ноама Хомського *Десять стратегій маніпуляцій ЗМІ* [28, 18]. У дослідженні на глибинному когнітивному рівні розкрито внутрішні, приховані механізми, що і як вкладають у голову людини. Адже «медіа володіють величезним інформаційним ресурсом і здатні керувати людьми більшою мірою, ніж вони самі» [28, 18]. Одна із поширених стратегій – викликати хвилю емоцій, які б затопили думку. Таке *коротке замикання*, за словами Н. Хомського, блокує здатність людини до раціонального аналізу, внаслідок чого її підсвідомість стає незахищеною, піддатливою для нагнітання різного типу страхів, побоювань, катаклізмів. В українському інформаційному просторі це створює підґрунтя для псевдостереотипів про нібито фатальну мовно-культурно-політичну роз'єднаність Сходу та Заходу. Таке інформаційне системне і систематичне «затуманення» спрямоване на подальшу атомізацію суспільства й утримання його в не громадянському, приречено-зневіреному стані. Наслідком когнітивного дисонансу, деформованої ідентичності є національна амбівалентність, яка, за задумом політтехнологів, «власне, в тому і полягає, щоб не існувало єдиної символічної карти, а щоб було їх безліч, і щоб

кожному вона уявлялась інакше, і щоб на цій своїй карті почувався маргіналізованим. Щоб бути лояльними підданими, а не громадянами...» [19, 281].

Міт про «двоподіл України», «... наявна в Україні посттоталітарна й постколоніальна амбівалентність може бути ефективно використана для маніпулювання населенням і втримання влади. По-своєму це, звісно, талант: вигравати формально демократичні вибори, [...] будуючи свою «національну політику» на ляканні рухівців комуністами, а комуністів рухівцями, русофобів – українізацією, а українофонів – русифікацією, советофонів – вступом у НАТО, а західників – вступом у ЄвразЕС...» [19, 282-283]. Такі механізми маніпулювання відомий політолог Микола Рябчук називає *державним «лохотроном»* [19, 283]. Мало того, ці механізми вдосконалюються. Зовсім недавно у політичному дискурсі виник новий термін – *астротерфінг*, що означає процес створення штучної громадської думки в умовах анонімності інтернет-простору [12, 5]. Цю думку формують професійні «тролі-провокатори», яких евфемістично називають «спеціалістами по роботі у соціальних медіа». Їх завдання полягає, особливо напередодні виборів, у щоденному коментуванні політичних сайтів з метою популяризувати одну політичну силу (кандидата), але передусім – очорнювати, знижувати рейтинг іншої політичної сили (кандидата). Тому в основі «тролінгу» – продукування потенційних комунікативних конфліктів, які зазвичай супроводжуються негативними емоціями.

Зауважимо, що первинне значення слова *троль* – «приманка на гачку». Шляхом метафоричного перенесення утворюється похідне, політичне зна-

чення терміна. «І справді, «*тролінг*» на форумах чимось нагадує риболовлю: наївним юзерам підкидають провокаційну пост-приманку, ті емоційно на неї реагують і тим самим нагадують упійману в сітку флеймера (провокатора суперечок) риби» [12, 5]. Затребуваність політичних «тролів» особливо зростає у час передвиборчого марафону. Це ще одне підтвердження, що сучасна політика може бути прибутковим заняттям. Чи не тому більшість телевізійних проєктів носять суто пропагандистський, а не інформативний характер?

У пропагандистській риториці існує своєрідна ритуальна комунікація, як ще один інструмент впливу на масову свідомість. Ця система правил передбачає звертатися до суспільства як до дітей. Тому, зауважує Н. Хомський, у більшості пропагандистських виступів, розрахованих на широку публіку, використовуються аргументи, персонажі, інтонації, слова, зрозумілі навіть малим дітям або людям, що затрималися у розумовому розвитку. Інфантилізм мовних зворотів не випадковий. Якщо з вами говорять такою мовою, то ви теж мимоволі знижуєте рівень своїх відповідей або заперечень, ніби вам насправді 12 років [28, 18]. Така штучно спрIMITизована комунікативна тактика відкриває ще одну функцію політонімів – *афектовано-навіювальну*. Її маніпулятивний характер простежується тоді, коли людину безпелляційно змушують повірити у власну провину з приводу усіх негараздів, що її оточують, відвертаючи таким чином від боротьби за економічні й політичні права. Самоприниження призводить до апатії і бездіяльності.

Зневірена людина – мішень для політтехнологів. Їй простіше наки-

нути мітичний стереотип про нібито хронічну бездержавність українства чи про історію України як історію поразок, у яких винні самі українці. Не знаючи історичної правди – часто трагічної і водночас героїчної, людина відвикає від відчуття власної і національної гідності, мимоволі потрапляючи «на гачок» політичних «тролів».

Від історичного безпам'ятства застерігає Лариса Крушельницька – сама жива історія України, її творець. У передмові до своєї книжки *Від сьогодні до завтра...* вона пише: «Це неправда, що окупанти грабують лише добро. "... Щоб загарбать і з собою взять у домовину..." То примітивні окупанти. Справжні – грабують передусім пам'ять. І роблять це досконало від перших до останніх днів своєї влади і сили. Коли народ втратить пам'ять, розуміння своєї історії, своєї ваги і ролі, яку йому відзначив Всевишній на землі, тоді він винищиться сам. Він віддасть свої дорогоцінності без боротьби. Втративши усвідомлення їх вартості, сам допоможе грабувати. Йому підкинуть кістку, а він *повірить* (підкреслення наше – Я. Я.), що це "Божа Благодать", і не зоглянетися, коли його роздягнуть догола, ще й висміють» [див.: 29, 11].

У своєму когнітивно заглибленому аналізі Л. Крушельницька порушує проблему психології віри, застерігаючи від віри ілюзорної, наївної. Якраз її часто вживлюють у свідомість електорату, підмінюючи праведне грішним. Отже, *віра* – неоднозначна, попри те, що це слово семантично пов'язане із так званою «лексикою оптимізму» [18, 277]. Антиподом *віри сліпої, безпідставної* виступає *віра свята, глибока, людська, християнська, незламна* тощо [3, 55]. Саме названі «оптимістичні» епітети є найуживанішими у

стереотипних реакціях-асоціах, зафіксованих у *Словнику асоціативних означень іменників в українській мові* Н. Бутенка. Вони окреслюють це семантично містке слово у різних вимірах: філософському, релігійному, психологічному та ін.

Для концептуальної особистості («цілого чоловіка», за І. Франком) *віра* – джерело її поступу, гідного людини буття. *Віра* живить людину, духово зміцнює її, а в результаті – змінює історію. Тому і кажуть: «Віра гори ворить». Пригадаймо Франкових Камелярів: озброєні вірою, вони стоїчно і жертвовно долали перешкоди на шляху до поставленої мети – «нового життя», «нового добра». «І всі ми вірили, що своїми руками / Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт; / Що кров'ю власною і власними кістками / Твердий змуруємо гостинець і за нами / Прийде нове життя, добро нове у світ» [26, I, 66]

Тут ідеться про *віру* як «наявність твердої певності щодо чого-небудь» [21, I, 283]. У *Словнику синонімів української мови* на основі цього значення сформувався синонімічний ряд: *упевненість, переконання* [21, I, 283]. Натомість *віра* у релігійному сенсі «визнання існування Бога; те або інше релігійне вчення» очолила інший синонімічний ряд: *віресповідання, релігія, вірування, віровизнання, віровчення* [21, I, 283]. Глибока, свідомо *віра* додає людині сили, насаги, веде її крізь нелегкі випробування. Така *віра*, читаємо у євангелиста Луки, вела одного невидючого, якого зцілив Христос: «Ісус же до нього сказав: “Стань видючий! Твоя віра спасла тебе”. І зараз видючим той став, і пішов вслід за Ним, прославляючи Бога» [1, 977]. Коли *віра* у правду Христа і у власні сили зливаються, вони створюють надійний фун-

дамент самого буття людини. Лише ті, що вільні духом, що виборюють правду і «волю святу», здатні створити, за Шевченком, «сім'ю вольну, нову», нове суспільство. Якраз такого адресата стосується імператив поета: “Борітеся – поборете! / Вам Бог помагає! / За вас правда, за вас слава / І воля святая”. [31, 288].

Показово, що войовничі запорожці – ці лицарі свободи – безупинною боротьбою створили «державу в державі» [13, 50] і водночас «стояли завжди за віру Христову» [4], будуючи похідні церкви з образом Пресвятої. В історію вони увійшли не тільки із шаблею, але й із козацьким бароко.

“Лише таким pomoже Бог”, – стверджує Д. Донцов, розкриваючи особливості Шевченкової концепції Бога і нації... – “Лише тоді з неволі вирветься нація, думає Шевченко, коли серед неї знайдуться як вожді, не Юди та Іроди, або сторонники Варава, не «доночки і фарисеї», які узурпують собі право стояти на чолі народу, а ті *лицарі святії* (підкреслення Д.Д.), які правду Божу проголосять правдою своєї нації. Їм сильним духом допоможуть – і їх народові – небесні сили!” [6, 525-526].

Поняття *віри* невіддільне від знань. Вони помагають людині пізнати істину: зауважимо, що слово *віра* семантично поєднане із лат. *vêrus* «дійсний, справжній, істинний» [7, I, 402], а звідси – із Біблійним імперативом: «Пізнайте істину, і Істина виволить вас!». На органічний зв'язок *віри* і знань звертають увагу філософи: «Віра – форма знання, істина, переконання»; за Гегелем, «це також знання, тільки у своєрідній формі» [10, 98]. На думку політологів, одна із причин, чому Україна вже понад двадцять років не може відбутися як європейська

держава, – це низький рівень освіченості населення та влади, яку воно обирає. Немалу роль у формуванні дезорієнтованих і здеморалізованих напівосвічених людей у вік інформації відіграють мас-медії. Зрештою, коріння цієї проблеми простежуємо ще у советський період, коли замість релігійної віри утверджувалась віра матеріалістична. Як єдино правильна ідеологія, «єдино правильне» вчення проголошувався марксизм-ленінізм. Працівники ідеологічного фронту у «комуністичній катехізації населення» виголошували ідеологічно зацентровані стереотипи на кшталт «*релігія – опіум народу*», «*страх створив богів*» тощо. У процесі утвердження матеріалістичного світогляду, що проявився у крайньому атеїзмі, звісно, велась безкомпромісна боротьба з «ворожими елементами». Утвердження марксизму у советському варіанті, тобто більшовизму, передбачало механізацію людини, перетворення її у «коліщатко» й «гвинтик» у так званій народній державі, суть якої ще до її виникнення розгледів Іван Франко. У своїх ідейних пошуках мислитель пройшов складну еволюцію – від захоплення марксизмом (у ранній період творчості) до його ревізії та заперечення. Внутрішнім зором проникливого аналітика Франко передбачив, що практична реалізація постулатів марксизму призведе до тоталітаризму в «Енгельсовій народній державі», бо ця держава має стати «всевладною панею над життям усіх горожан [...]». Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи не меті виховувати не свобідних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би

мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростили б і жили в такій загальності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах немає й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою» [27, XXXV, 341]. Відтак ті формули, що пролизували теорію «народної держави», як от *диктатура пролетаріату, клясова революція*, було рішуче відкинуто.

Однак те, що сьогодні пропонує український інформаційний простір, зокрема телебачення, – це втеча від знань, підміна культури її імітацією. І в цьому напрямку глобалізація лібералізму в українській політичній дійсності «просунулась» якомога далі порівняно із «вчорашньою» комуністичною глобалізацією, стала витонченішою, утилітарно привабливою, зорієнтованою на «успішне існування». Якщо завданням комуністичних глобалістів було знівелювати в людині людину, перетворити її у людину колективну, котра не сміє бути сама собою – духово, культурно, мовно, релігійно, отже, національно, то ліберальні глобалісти є переконаними прихильниками демократії. Щоправда, те, що може видатися розширенням демократії, часто нагадує, за словами Оксани Пахльовської, «окупацією плебейства». «Відтак розрісся до загрозливих масштабів інформаційний простір, заповнений плебейськими поняттями і плебейськими категоріями, плебейськими потребами і плебейськими вимогами. Це оболонка лункої порожнечі [...]. Тож у цю порожнечу можна скинути тепер будь-яке вербальне – політичне, рекламне, псевдолітературне – сміття» [15, 19].

Нині в умовах глобалізації лібералізму збаламучені мас-медії часто про-

понують адресатові-«простим людям» інформаційні, а точніше – дезінформаційні ерзаці, які навряд чи сприяють здатності читача (слухача) до раціонального аналізу. Мало того, низький рівень освіти, неучтво і пропагування посередности – це постійний арсенал, який тотально використовують сучасні ЗМІ. Н. Хомський називає це тихою зброєю правлячих еліт: “Якість освіти, що надається нижчим суспільним класам, має бути посередньою, аби неучтво, що відділяє нижчі суспільні класи від вищих, служило роз’єднуючим бар’єром” [28, 18].

Неважко помітити, що об’єкт комуністичної і ліберальної глобалізації залишився незмінний – так звані «*прості люди*», про сите існування яких на цей раз вирішили подбати глобалісти. Для цього «прості люди» повинні ще більше зредукуватися, стати вегетуючими, зденаціоналізованими істотами, байдужими до своєї історії, культури, релігії, мови. Ця когнітивна метафора «*прості люди*» була невід’ємним елементом комуністичної пропаганди. Принагідно вона актуалізується і в посттоталітарному дискурсі. Попри те, що вислів «*прості люди*» внаслідок семантичної девальвації зазнав семантичного вивітрювання (термін Івана Дзюби), він залишається в активному арсеналі сучасної політичної риторики як вияв так званого комунікативного «погладжування». Його метою є підтримати позитивний імідж адресата – «*простих людей*», виявити їх прихильність, довірливість тощо. Мабуть, для того, щоб легше ними маніпулювати, скеровувати їх поведінку у потрібному річищі, використовуючи для своїх меркантильних цілей. Стереотипна ситуація для активізації цього вислову – виборчі перегони, де адресат-елек-

торат часто «погладжується» фразою: «*Прості люди*» на заході і сході України нас зрозуміють». “Оцей вираз – «*прості люди*» – діагностичний. Це фрейдистський ляпсус. Не йдеться про «*простих людей*» за соціальним статусом чи рівнем освіти – людина може бути свідомою і моральною без університетського диплома [...]. «Прості люди» – це советська метафора політично безграмотної, культурно відсутньої і громадянськи байдужої людини, яка є нащадком *Homo Sovieticus’a*. Це особа, яка комфортно живе в підміненому світі. І не живе, а споживає” [15, 19]. Чи не тому у поглядах на проблеми українського державотворення політологи оперують такими стереотипними характеристиками, як от: *національна амбівалентність, менталітет совка, малоросійська свідомість, комплекс кочубеївщини*.

Ще один різновид стереотипізації у політичних технологіях – підміна фахівців та аналітиків «представниками народу». Власне вони часто виступають авторитетами у розв’язанні запрограмованих проблем і пропонують нібито геніально прості популістські рецепти. Як наслідок, гуманітарні цінності замінюються утилітарними, рафіновано прагматичними, а екзистенційна проблема людського, гідного буття підмінюється проблемою вегетативного існування, умінням заробляти на життя, умінням «крутитися».

Отже, когнітивно-дискурсний підхід дав змогу простежити особливості стереотипізації української політичної картини світу, виявити діяпозон функцій політонімів у реальному комунікативному процесі, окреслити механізм маніпуляції у сучасному комунікативно-інформаційному просторі.

Bibliography and Notes

1. *Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту*, Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена. Переклад проф. Івана Огієнка, Київ: Українське Біблійне Товариство 2009.
2. Білий Олег, *Росія: реабілітація тоталітаризму*, "Сучасність" 2008, № 3-4, с. 44-49.
3. Бутенко Н., *Словник асоціативних означень*, Львів: Вища школа 1989.
4. Гоголь Микола, *Тарас Бульба*, Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА 2007.
5. Дашкевич Ярослав, *Роман Шухевич та його місце в історії України ХХ ст. Дослідницькі проблеми*, [у:] *Про генерала Тараса Чупринку (Романа Шухевича)*, Львів 2006, с. 3-12.
6. Донцов Дмитро, *Ідеї Шевченка про Бога і націю*, [у:] *Idem, Літературна есеїстика / Ред. і упорядник Олег Баган, Дрогобич: Відродження 2010, с. 522-526.*
7. *Етимологічний словник української мови: У 7-ми томах*, Київ: Наукова думка 1982, Т. I.
8. Каспрук Віктор, *Феномен вітчизняного застою*, "Сучасність" 2008, № 3-4, с. 5-15.
9. Кашкин В.Б., *Основы теории коммуникации*, Москва: Восток-Запад 2007, 247 с.
10. Кононенко Віталій, *Концепти українського дискурсу*, Київ-Івано-Франківськ: Плай 2004, 248 с.
11. Лисенко Валентин, *«Смерть» прогнозу*, "День", 23.09.2008, с. 4.
12. Лучик Юлія, *На «гачку». Як політичні «тролі» формують громадську думку*, "День" 29-30.03.2013, с. 5.
13. Маланюк Євген, *Нариси з історії нашої культури*, Київ: Обереги 1992.
14. М. Пазяк, *Вступна стаття*, [у:] *Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис, Київ: Либідь 1993.*
15. Пахльовська Оксана, *Імператив інтелектуального опору*, "День", 26.03.2010, с. 19.
16. *Політологія*, Київ: Вища школа 2001, 415 с.
17. Потебня А., *О национализме*, [в:] *Мысль и язык*, Київ: Синто 1993.
18. Русанівський Віталій, *Історія української літературної мови*, Київ 2002.
19. Рябчук Микола, *Дві України: реальні межі, віртуальні війни*, Київ: Критика 2003, 335 с.
20. *Словарь русского языка: В 4-х т.*, М.: Русский язык 1988, Т. IV, 800 с.
21. *Словник синонімів української мови: В 2-ох томах*, Київ: Наукова думка 1999-2000, Т. 1.
22. *Словник української мови: В 11-ти томах*, Київ: Наукова думка 1978, Т. IX, 916 с.
23. Українка Леся, *Товарищи на спомин*, [у:] *Idem, Зібрання творів: У 4-х томах*, Київ: Дніпро 1981, Т. I, с. 173-174.
24. *Українські приказки, прислів'я і таке інше. / Уклав М. Номис*, Київ: Либідь 1993, 768 с.
25. Франко Іван, *Похорон*, [у:] *Idem, Зібрання творів: У 50-ти томах*, Київ: Наукова думка 1976, Т. 5, с. 54-89.
26. Франко Іван, *Каменярі*, [у:] *Idem, Зібрання творів: У 50-ти томах*, Київ: Наукова думка 1976, Т. 1, с. 66-68.
27. Франко Іван, *Що таке поступ?* [у:] *Idem, Зібрання творів: У 50-ти томах*, Київ: Наукова думка Т. 45, с. 300-348.
28. Хомський Ноам, *Десять способів промивання мізків*, "День", 29-30 березня 2013, с. 18.
29. Худицький Василь, *Лариса Крушельницька. Творець історії*, "Дзеркало тижня", 30.03.2013, с. 11.
30. Шевченко Тарас, *І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм*, [у:] *Idem, Кобзар*, Львів: Каменярь, с. 292-298.
31. Шевченко Тарас, *Кавказ*, [у:] *Idem, Кобзар*, Львів: Каменярь, с. 287-291.
32. Шевченко Тарас, *Холодний Яр*, [у:] *Idem, Кобзар*, Львів: Каменярь, с. 298-301.

History

Maksym Stepanov

**“THE HERETICS” AND “THE ROMANS” IN THE CONCEPTION
OF ORTHODOX POLEMICISTS OF THE POLISH-LITHUANIAN
COMMONWEALTH IN THE LATE 16th AND EARLY 17th CENTURIES**

Bohdan Khmelnytskyi Cherkassy National University, Ukraine

Максим Степанов

**“ЄРЕТИКИ” І “РИМЛЯНИ” В УЯВЛЕННІ ПРАВОСЛАВНИХ ПОЛЕМІСТІВ
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ**

Abstract: In Ukrainian Orthodox polemical works of the late 16th – early 17th centuries the attitude to other nations was determined largely by confessional factors. There had been very negative attitude to “the heretics”. This did not preclude the possibility of peaceful coexistence and a dialogue with them in secular matters. In most cases, being a heretic was not applied to Catholics, and was treated as a separate religious community that derived from the Orthodox Church. Attitude to Catholics ranged from strongly negative at the church conservatives to a tolerant at secular authors.

Keywords: polemical writings, confession, false, heretical, Catholics and Orthodox

Політичні зміни, які прийшли після створення Люблінської унії, привели до утвердження Київської православної митрополії як одного небагатьох інститутів, що об'єднували руські (українські та білоруські) землі Речі Посполитої та згуртовували їх у боротьбі за інтереси руського – українського та білоруського – народів. У цих умовах кристалізувалося специфічне значення терміну «народ», тісно пов'язане з конфесійністю. Етно-конфесійне уявлення про руський (українців та білорусів) народ набуло особливої поширеності в перші десятиліття після Берестейської унії.

Ставлення до інших народів, відповідно до конфесійного розуміння «православної Руси-України», визначалося здебільшого віровизнанням цих народів. Так, православний полеміст Герасим Смотрицький весь світ поділяв на «невірні» народи (себто народи, які не сповідують Ісуса Христа, в реаліях Речі Посполитої – татари, турки і євреї), «протівірні» (такі, які сповідують Ісуса Христа невірно) і «правовірні» (ті, хто сповідують Ісуса Христа правильно і є в духовному сенсі спорідненими): «*И, яко всіх подліишемъ а крайнемъ належит, наперед котъмъ свой положъ,* – писав Смотрицький на початку свого трактату. – *И кого Бог є преднихъ по-*

чтнл правым а doskonaлым вырозвменем (не о невѣрных ани противовѣрных, толко о правовѣрных что ея розвмѣти маест), крайнемъ за зле мѣти не маест, толко нехай ея, так повинен, не ленѣет» [13, 222].

У цій статті буде розглянуто ставлення православних полемістів, які вели дискусії з прихильниками Берестейської унії, до так званих «противірных» – «еретиків» і «римлян» (себто, католиків).

До еретиків православні, як, утім, і греко-католики, залічували як дохалкидонські конфесії (головним чином, вірменське віровизнання), так і протестантів (лютеран, кальвіністів, англікан, соцініян-антитринітаріїв тощо). За винятком вірмен, еретики, в уяві православних, не формували окремих народів, а виступали відносно інших народів (русинів – українців та булорусів, поляків) такою собі зовнішньою силою, з якою можна було вступати в різноманітні стосунки.

І православні, й католики здебільшого не включали одне одного в поняття «еретик». Це відбиває незавершеність на той час процесу догматичного розходження православних та католиків і відповідає відомій святоотцівській традиції розподілу неортодоксальних християн на еретиків (які не визнають правильних догматів віри) і розкольників (які визнають догмати, але порушують канони). Таким чином, для католиків «противірни» склалися з еретиків і православних-схизматиків, а для православних – з еретиків і католиків-латинників, а пізніше – й уніятів. Навіть досить радикально налаштований православний полеміст Василь Острозький не включав

«латинників» в число еретиків [1, 660]. І тільки крайній консерватор Іван Вишенський називав усіх неправославних християн еретиками.

Щодо вірмен існували певні складнощі. Хоча зазвичай вони й опиняються поруч з іншими еретиками, нерідко їх виокремлюють в спеціальну групу, як це робить Василь Острозький [1, 660]. Безумовно вважаються еретиками лютерани, кальвіністи, а також антитринітарії («новохрещенці», що вимагали перехрещення дорослих, охрещених у ранньому дитинстві), яких уніят Іпатій Потій охарактеризував як «тые, которыхъ евангелникове сами ж за еретники мают» [11, 161].

Нерідко «противірных» виводили за межі поняття «християнин». Так чинив, приміром, Василь Острозький [1, 858]. А в анонімному православному творі кінця XVI – початку XVII ст. *Списаніє против люторов* зауважено: «Яко ея запрѣли жидовка Хрїста пред Пилатом, не маючи цара точию цесара, так и необрезанїи жидове люторы Хрїста заприраютса, Бога Его не исповѣдѣютъ быти»; «...а люторы не дѣают, и Бога быти Его не исповѣдѣют, и не згожаютса ни з латинники, ани з греки. Не може никакши нхъ шацокати: одно жиды, и татарове, и арїане, которынъ хъланн также Сына Божїа» [14, 109]. Але в іншому, розширеному розумінні «християнства», прийнятому серед нецерковних шляхетських кіл, еретики опинялися в числі християн. У політичній практиці православних союз з протестантами проти католиків та уніятів посідав дуже значне місце.

Цього факту не могли не використати в своїй полеміці греко-католики, які звинувачували пра-

вославних не лише у політичному, але й у церковному союзі з протестантами. Та, всупереч цій думці, за словами православних публіцистів, у релігійному плані еретики стоять не набагато вище від «невірних». Протівір'я еретиків було майже таким самим згубним, як і невір'я нехристиян. Василь Острозький писав, що «мы, христїане... всяко должны есмо жидовскаго заблужденїа и еретическаго злоумїа удалитица» [1, 858]. «Пометаймы повѣсть о нікоєм старцѣ неискѣнымъ ѿ вѣрї, – викладає Василь одну притчу, – который хоч много трудился и нероспѣтне жил, толко от неразумїа, гдѣ си колвек слычало емъ, в церквах инокѣрныхъ, люб арменской, люб латинской, или жидовской, или в которой колвек еретической бывал, и пїнїа нх до конца слычывал, а тым от единыа святыхъ соборныхъ апостольскїа церквен чужимъ си был стал и мало всего труда своего не погубил» [1, 660].

Еретикам у справі спасіння не може допомогти ніщо, крім каяття, отже даремно вони сподіваються на свої школи та біблієстику. Як писав у *Палінодії* Захарія Копистенський, «в академіяхъ лютеранскихъ и кальвинскихъ, которыхъ, слыт, неровно болш, ніж римскихъ езвѣтскихъ, – маститрове, филозофове, докторове вѣхъ факультат – мѣжи сѣтъ (признати то мѣсят и отступникове) ѿчонїн, в филозофїи и в теологїи вїглыи. А еднак то нх вѣры намнїи не вспомагаѣтъ» [7, 903-904].

Церковна влада вживала конкретних заходів, спрямованих на відокремлення від еретиків, недопущення змішаних шлюбів, неприйняття православними еретиків за кумів (було й таке!) тощо.

Для йменування католиків та їхньої Церкви вживалися термі-

ни: «церков католицька», «костел католицький», «церков римська», «католики», «римської віри люди», «латинники», «латини», «латинська віра», «римський Західний костел», «римляни»; на відміну від католицької, римо-католицьку Церкву називали «латино-римською»; православні вживали термін «папіжники» [11, 146], [5, 206], [19, 478], [20, 581], [1, 673], [17, 1044, 1144], [10, 993], [12, 326], [4, 324, 362, 367].

Наявність могутньої католицької Церкви, яка протистояла православ'ю та мала під своїм омофором багато народів, вимагала богословського й історичного пояснення. Адже християнська свідомість допускає існування лише однієї Святої Соборної Апостольської Церкви, решта ж, за словами Івана Вишенського, «отпали в прелесть, заблудили и в ад адовыми враты затворени сѣтъ» [4, 307].

Як відомо, католики пояснювали існування двох Церков, що претендували на апостольський спадок, тим, що внаслідок Великої схизми 1055 року Східна церква «відокремилася» від «Вселенської» (католицької) церкви, втративши цим самим Божу благодать. Православні ж звинувачували в розколі Римського папу, одного з п'ятьох патріархів, який «возгордився» й «возомнив» себе главою християнського світу, що в свою чергу призвело до втрати Заходом Божої благодати. Іван Вишенський зазначав, що раніше Західна Церква породжувала справжніх святих, але після її відпадиння від Вселенської Церкви на святопліддя вона вже не здатна. Тому «латиняни» й змушені збирати по світу мощі православних святих,

як вони це зробили з мощами Миколая Чудотворця [2, 195]. Латинська Церква, мовляв, безблагодатна, а тому непотрібна. За словами Івана Вишенського, він не має особистої ворожнечі до католиків, а лише демонструє їхню духовну ницість з метою захистити «рвської віры церковь» [2, 200, 205].

Католикам, за давньою традицією, приписувалися найбільш потворні гріхи. «По многых же папах, – писав Василь Острозький, викладаючи пулярну антикатолицьку легенду, – бысть папа великаго престола Римскаго Петр Гвгнникый. Сзй беззаконник отверг вірв христіанскью, и всю Италию возмвѣти, и многыя ереси злыя на сѣя в всѣх римскихъ странахъ. И потомъ побелѣ комвѣждо седм жен держати, а наложницъ елико хощет. И органом и мвѣсикіамъ в церккѣ быти повелѣ, и брады и лона постризати, и попв и діаконв и всякомв человекв мвѣжскв полв и женскв, и гипсы и волкы ястн. И на многа неподобная беззаконный сзй вставн, с единомыслиники своими римляны. И снх ради отвержени и прокляти» [1, 795]. В тому ж гріховному ряді опиняється й новий елемент – схоластична вченість: «А нынѣ латыны от дѣтска до старости той хитрости и вченія лживого вчатся, тѣмже и Бог и от того недвѣга не освободит, зане же от рода в род потомкомъ твоє залещают...» (Іван Вишенський) [3, 132].

Православні публіцисти всяким способом застерігали єдиновірців від близьких контактів з «мрачно-темними римляни», від навчання в їхніх школах, від поїздок за кордон до європейських католицьких країн, що могло б призвести до переходу в католицизм внаслідок сприйняття брехні або внаслідок насилля (див.

наприклад, похвалу Клірика князю Острозькому за його домосідство, значною мірою завдяки якому князь «цвѣтв ѣ кгланиевъ віры прародительномъ своемъ чвѣжими постротинами не помазал» [6, 408]). Нерідкі в публіцистичних пам'ятках попередження про небезпеку міжконфесійних шлюбів, які часто-густо ставали причиною переходу православного чоловіка чи дружини в католицизм. «Читаячи кронїки польскїї, знайдеш о томъ достатечне, якъ полци рвскїї панствѣ поосѣдали, поприятельнѣшися з ними і цорки своѣ за рвсиновъ давши, черезъ ннхъ своѣ обычї оздобнїї і навкв вкоренили...» [9, 27], – писав автор православної *Перестороги*.

Про поширеність таких поглядів свідчать замітки на полях одного з примірників Острозької Біблії, зроблені в 20-ті роки XVII століття. Коментуючи заповіт Ісуса Навина («Не спілкуйтеся з цими народами, які залишилися поміж вас, не згадуйте імені богів їхніх, не кляніться ними й не служіть їм і не поклоняйтесь їм, але прикріпиться до Господа Бога вашого, як ви робили до цього дня» (Ісус Навин 23, 7-8)), автор заміток писав: «Такъ бы сѣ было годило рвси з ляхами быти, не припвщати до себе в приятельство, анѣ в службу собѣ нхъ брати, анѣ дѣвокъ своихъ замвѣж имъ давати, анѣ тежъ собѣ в ннхъ за жоны брати, то бы сїдѣли собѣ в покою в отчїннѣ своєй, а нынѣ в ннхъ свѣтъ, такъ власне, якъ твѣт Іисусъ жидовомъ мовилъ» [16, 81]. Аналогічним способом прокоментовано й інший фрагмент Біблії (2 Єзд 9, 7-36): «Ннѣ то годнѣтся речн рвси: що сѣ поженнли з ляховнцѣамн, за то Богъ караетъ нхъ» [16, 81]. Автор заміток навіть заохочував розлучення змішаних подружж [16, 81].

Православні русини (українці та білоруси) систематично стикалися з католиками в самій Речі Посполитій, тому, подібно до того, як у їхній свідомості міцно затвердився зв'язок «руського народу» з православ'ям, затвердилося й уявлення про синонімічність понять «католик» і «поляк» («лях»), «католицька віра» й «лядська віра». Незважаючи на популярність польської літературної мови в Русі-Україні та Білорусі, вона, як і латина, стала сприйматися як складова приналежності до католицької конфесії. Такий зв'язок польського й католицького елементу зайвий раз підтверджував уявлення про «народ» як про певну спільноту, тісно пов'язану з «власною» конфесією [15]. Він ліг в основу механізму перенесення ставлення до католиків на ставлення до польського народу, а в надалі – й навпаки, ставлення до поляків на ставлення до католицизму взагалі.

Ще в трактаті *O iedności (Про єдність)* єзуїт Пьотр Скарґа нарікав на те, що православні вважають католиків ледве не еретиками й невірними. В особливій мірі це стосувалося Московії: «А в Москві римської Церкви християнин є таким брудним, що його вважають поганином і вважають за послугу Богові такого страчувати й убивати» [19, 478]. Греко-католицький полеміст Іпатій Потій зазначав, що після відвідання католиком православного храму такий храм вважається «поскверненим», і навпаки, «наши (тобто, православні. – М. С.) посполитє звыкли се брыднѣти костѣлами и церымонїями рымскими» [10, 993, 997], а також, зазначається в греко-католицькій *Гармонії*, й їхніми євхаристичними святинями [5,

202]. Така оцінка православної релігійності стосується, звісно, перш за все до буденної свідомості. Але й на вищому рівні православні, як, зокрема, Іван Вишенський, говорили про «латинську злоковарну дѣшю, ослѣпленну и насыченну поганскими тѣснѣльними и гордыми догматы», про те, що «папіжники» наживають собі достаток «от лжи и хитрости, мятлартѣва и прокѣрцѣи», і навіть про те, що «латинници» – «антихристово племя и наслѣдїе» [4, 314, 324, 367]. Головним завданням *Казання* Стефана Зизанія було доведення того, що Римський папа (не конкретний папа, а весь інститут папства) нібито є антихристом.

Незважаючи на все це, взаємини православних та католиків у повсякденному житті склалися тривалий час нормально, й «пошкоженість» католицизму не дуже заважала православним з католиками спілкуватися, торгувати, укладати шлюби. Удар по цих стосунках нанесли, на думку православних, католики своєю календарною реформою, своїм ставленням до Русі-України як до «некачнѣи, ѡпорнѣи и крѣвѣрнѣи» [Напр.: 132, 232]. Православних обурювали насилля з боку католиків (за Іваном Вишенським: «вы правдѣи сопрѣтивнѣици, гонитѣли и мѣчнѣици» [4, 367]), викликані запровадженням нового календаря й, особливо, змушенням до прийняття Берестейської унії. «Що нас, русь, з римлянами сильніше посварило, як не ця брехлива унія, тож... вони наше віровизнання сварять, а ми – їхнє, хоча багато в чому вони й єдині?» – писав Мелетій Смотрицький [18, 405]. Запровадження Берестейської унії, сприйняте як вторгнення народу – носія «недо-

сконалої» віри («ляхів») у релігійне життя свого народу – носія «правдивої» віри, призвело до того, що православні-неуніати перетворили своє негативне ставлення до католицтва, багатократно підсилене, на обурення поляками. «Где ... нині в лядской земли віра, где надежда, где любовь, где правда и справедливость сѣда?..» – запитував Іван Вишенський [4, 333]. І більше того: «Где ко в поганіх таковыи плод нечистый, яко ж нынѣ в лядской земли видится?» [4, 334]

Радикально налаштовані львівські братчики, які тривалий час зазнавали конфесійної дискримінації, розвивали уявлення про те, що загострення протистояння в Речі Посполитій після Берестейської унії є всього лиш логічним продовженням давнього конфлікту польського й руського (українського) народів. Так, на думку автора *Перестороги*, поляки хитрістю оволоділи Руссю, після чого розграбували її [9, 27]. Радикалізм руського (українського) населення Львова відбився і в позиції тамтешнього єпископа Гедеона Балабана, який навіть писав про «ляхів» як про «ненависних ворогів і супостатів наших» [8, 154].

Підбиваючи підсумки, ще раз наголосимо, що стосунки православних русинів (українців та білорусів) з іншими народами визначалися здебільшого конфесійними чинниками. Ставлення православних письменників-русинів кінця XVI – початку XVII ст. до єретиків було радше негативним, незважаючи на союз православних і протестантських політиків та на відомий вплив протестантизму на тогочасне православне богослов'я та обрядність.

На єретиків дивилися як на чужий руському (українцям та білорусам) народіві елемент, чому значною мірою сприяла релігійна оцінка цієї групи.

Католиків у більшості випадків до розряду єретиків не відносили, а розглядали як окрему релігійну спільноту, що відпала від православ'я. Ставлення до католиків коливалося від різко негативного в церковних консерваторів (Іван Вишенський) до терпимого у світських авторів (Христофор Філалет). Спостерігається не лише зрощення (певною мірою) понять «католик» та «поляк» в православній руській (українській та білоруській) свідомості, але й перенесення ознак кожного з них на інше. Обережно-вороже ставлення до католицтва взагалі впливало на ставлення русинів-українців до поляків; у свою чергу погіршення через низку причин ставлення русинів-українців до західних народів, по-перше, часто було обумовлене конфесійним фактором і, по-друге, ускладнене ставленням русинів-українців до поляків і польської влади.

Bibliography and Notes

1. Василий, острожский священникъ, *О единой истинной православной вере*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санктъ-Петербургъ 1882, Т. VII, стб. 601–938.
2. Вишенский Иван, *Зачапка мудраго латынника з глупым русином*, [в:] *Сочинения*, Москва–Ленинград 1955, с. 170–205.
3. Вишенский Иван, *Краткословны ответ Феодула... Петру Скарге*, [в:] *Сочинения*, Москва–Ленинград 1955, с. 130–160.

4. Вишенський Іван, *Книжка*, [у:] *Українська література XIV–XVI ст.*, Київ: Наукова думка 1988, с. 306–368.
5. *Гармония альбо согласие веры, са-краментов и церемоний святое Восточное церкви с костелом Римским*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург 1882, Т. VII, стб. 159–222.
6. Клирикъ Острожский, *Отпис на лист в Бозе велебного отца Ипатиа*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург: Издание императорской археографической комиссии, 1903, Т. XIX, стб. 377–432.
7. Копыстенский Захария, *Палинодия или Книга обороны кафолической святой Восточной церкви и святых патриархов, и о греках, и о россах христианах*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург 1878, Т. IV, стб. 313–1200.
8. Наконечний Євген, *Украдене ім'я: Чому русини стали українцями?* Львів: Піраміда 2004, 352 с.
9. *Пересторога зіло потрібная на потомній часи православним христианом...* [у:] *Українська література XVII ст.* / Упорядник В. Крекотень, Київ: Наукова думка 1987, с. 26–66.
10. Потий Іпатий, *Освецоному княжети Костентину Острожкому*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург: Издание императорской археографической комиссии 1903, Т. XIX, стб. 983–1040.
11. Потий Іпатий, *Унія альбо выклад преднейших артыкулов, ку зьодноченью греков с костелом Римским належащих*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург 1882, Т. VII, стб. 111–168.
12. *Протестація Йова Борецького та інших українських єпископів*, [у:] *Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.)*: Тексти і дослідження, Київ: Наукова думка 1988, с. 313–327.
13. Смотрицький Герасим, *Ключ Царства Небесного*, [у:] *Українська література XIV–XVI ст.*, Київ: Наукова думка 1988, с. 212–235.
14. *Списание против люторов*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург: Издание императорской археографической комиссии 1903, Т. XIX, стб. 47–182.
15. Флоря Б. Н., *Брестская уния 1596 г. и некоторые вопросы конфессиональных отношений на Украине и в Белоруссии в первой половине XVII века*, “Славяноведение” 1996, № 2, с. 22–32.
16. Фотинский О. А., *Волынский вольнодумец XVII в.*, [в:] *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*, Киев 1904, Кн. XVIII, Отдел II, Вып. III и IV, с. 71–102.
17. Христофор Филалет, *Апокрисис альбо Отповедь на книжки о съборе Берестейском*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург 1882, Т. VII, стб. 1003–1820.
18. [Smotrycki Melecjusz], *Obrona Verificaciey*, [в:] *Архив Юго-Западной России*, Киев 1887, Ч. I, Т. VII, с. 345–442.
19. Skarga Piotr, *O iedności kościoła Bożego pod iednym pasterzem*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург 1882, Т. VII, стб. 223–526.
20. Skarga Piotr, *O rządzie i iedności*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург 1882, Т. VII, стб. 527–612.

Serhiy Horin

**SPREADING OF THE *BREST'S* UNION AMONG THE MONKS OF LUTSK-
OSTROH DIOCESE IN THE FIRST HALF OF THE 17th CENTURY**

The National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine

Сергій Горін

**ПОШИРЕННЯ УНІЇ СЕРЕД ЧЕРНЕЦТВА
ЛУЦЬКО-ОСТРОЗЬКОЇ ЄПАРХІЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)**

Abstract: The article is devoted to the little studied subject – the history of Volyn Uniates monasteries during the first half of the 17th century. Drawing from the unpublished and published documental sources the author researched the proces of the spreading of the Union among monks of the Lutsk-Ostrog diocese, first of all maked the fixation Uniates monasteries and clarified the ways of the growing of the quantity. The author tried to reveal that the Uniates monasteries had social and cultural adaptations of that time circumstances. The research gives a better understanding of some aspects of functioning not only of Volyn Uniates, but also of Greek Orthodox convents during that period.

Keywords: the Union, monastery, patron

Запровадження й поширення унії в українських землях здавна привертало до себе увагу як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Правда, більшість праць присвячено не першим десятиліттям унії, а пізнішим часам, що значною мірою пов'язано з обмеженою кількістю архівних джерел за першу половину XVII ст., що збереглися до наших днів. Тому розвідки з історії унії у цей період, написані на документальному матеріалі, мають "додаткову" наукову цінність. У нашому дослідженні ми зупинимось на питанні чисельности унійних монастирів, з'ясуємо, завдяки чому

відбувалось її зростання і чи вплинув перехід певних обителей до унії на їхню соціальну і культурну адаптацію до викликів часу. Розглянутою матеріал не лише поглибить наші знання про унійні обителі Луцько-Острозької єпархії, а й допоможе краще зрозуміти початковий період історії унії на Волині.

Подамо перелік відомих нам монастирів, які перебували в єдності з Римом.

Дерманський чоловічий монастир Пресвятої Тройці. Після смерти в 1608 р. православного кн. Василя-Костянтина Острозького патронами обителі стають його нащад-

ки і спадкоємці, римо-католики за віросповіданням, однак упродовж наступних 20-ти років обитель залишалась православною. У червні 1627 р. місце настоятеля отримав Мелетій (Смотрицький), протеже власника монастиря кн. Олександра Заславського [18, 95]. Ще в лютому того ж року Мелетій повідомив князя про намір перейти до унії й просив погодити це питання з київським унійним митрополитом Йосифом (Рутським). У липні Мелетій у листі до папи Урбана VIII оголосив про своє навернення до унії [6, 178], але офіційно про це стало відомо лише через рік. Тобто обитель стала унійною в 1628 р. і в єдності з Римом перебувала принаймні до середини XVII століття.

Дорогобузький чоловічий монастир Успення Пресвятої Богородиці. У серпні 1617 р. помер православний настоятель Лука Сербин (Албанчик) [13, 1378 зв.] і його місце зайняв уніят Геласій (Русовський) [15, 281]. Це відбулось за ініціативи, принаймні згоди, тодішнього власника обители князя Януша Павла Олександровича Острозького, як доводить Т. Вихованець, римо-католик [4, 18–19]. Монастир існував до кінця досліджуваного періоду.

Дубицький чоловічий, а пізніше жіночий монастир Введення в храм Пресвятої Богородиці був під патронатом луцьких єпископів [1, 210], тому унійним став відразу після Берестейського церковного собору 1596 року. Обитель залишалась у владичному подаванні, але незадовго до 1629 р. спорожніла. У 1638 р. Луцьку кафедру очолив православний єпископ Атанасій (Пузина) [6, 251], який не пізніше 1639 р.

відновив Дубицький жіночий монастир.

Дубнівська архимандрія, до складу якої входили три Дубнівські обители: жіноча Вознесіння Господнього і чоловічі Воздвиження Чесного Хреста та Преображення Господнього, була утворена в 1626 р. їхнім патроном римо-католиком кн. Олександром (Янушевичем) Заславським, що надав настоятельство в Преображенському монастирі уніяту Касіяну (Саковичу) [8, 403], якому підпорядковувались ігумени двох інших згаданих чернечих спільнот. До кінця досліджуваного періоду монастирі залишались унійними.

Жидичинський чоловічий монастир Св. Миколая Чудотворця залишався православним до 1621 р., коли після смерти настоятеля Гedeона (Балабана), який зміг утримати обитель під своєю владою, король Зигмунт III у 1621 р. передав обитель (була в королівському подаванні) унійному архимандриту Никодиму (Мокосію Шибенському) [1, 496]. В єдності з Римом монастир перебував до 1633 р., а в цьому році його взяв під свій контроль православний Атанасій (Пузина) [16, 307]. У 1638 р. Жидичинська обитель знову змінила конфесійну належність – король Владислав IV передав її київському унійному митрополитові Рафаїлу (Корсаку) [6, 251], під владою якого вона залишалась до 1648 року.

Луцький чоловічий монастир Св. Йоана Богослова. Як резиденція луцького унійного владики згадується упродовж 1601–1604 рр. [9, 15], [1, 346], тобто, вірогідно, в такому статусі обитель була в 1596 р.

й саме тоді стала унійною. В 1638 р. монастир перейшов під владу луцького православного єпископа Атанасія (Пузини) [17, 1281]. Інших свідчень про обитель нами не віднайдено.

Луцький жіночий монастир Успення Пресвятої Богородиці перебував у подаванні луцьких єпископів і став унійним у 1596 році. В єдності з Апостольською столицею залишався до 1633 р., після чого король Владислав IV передав його православним [1, 660]. Обитель існувала до кінця досліджуваного періоду.

Мульчицький чоловічий монастир Св. Онуфрія Великого. Найдавніше документальне свідчення про нього маємо під 1606 роком [10, 509 зв.]. Відомо, що в 1618 р. обитель була унійною [12, 733 зв.], але з якого часу – невідомо. Найпевніше, невдовзі припинила своє існування.

Перемиський чоловічий (?) монастир Св. Йоана Кущника функціонував упродовж XVI ст., у 1622 р. уже перебував у єдності з Римом – під цим роком маємо найдавнішу згадку про унійного “архимандрита дорогобузского и перемилского” [14, 1039 зв.]. Однак невідомо, коли і за яких обставин ця чернеча спільнота була підпорядкована настоятелям Дорогобузької обителі й відповідно стала унійною, якою, вірогідно, залишалась принаймні до 1648 року.

Розважівський жіночий монастир. Найдавніше свідчення про нього датовано 1634 р., у цей час був унійним [6, 224]. Існував до кінця досліджуваного періоду.

Сарненський чоловічий мона-

стир Пресвятої Тройці. Заснований як унійний у 1608 р. кн. Юрієм (Михайловичем) Чорторийським [1, 375–376], останнє документальне свідчення про нього маємо під 1614 роком [11, 459 зв.].

Степанський чоловічий монастир Св. Михайла Архангела в 1629 р. було передано уніятм його власником князем Олександром Заславським [7, 45–49]. Вірогідно, через декілька років обитель припинила своє існування.

Стожецький чоловічий монастир Преображення Господнього. Заснований після 1545 р., у 1619 р. згадується як унійний [13, 65]. Найімовірніше, в цей час його власником був хтось із князів Збаразьких. Обставини переходу до унії невідомі. Функціонував до кінця досліджуваного періоду.

Шумський чоловічий монастир Пресвятої Трійці. Заснований як унійний у 1637 р. Данилом Єло Малинським [19, 428–429], у єдності з Римом залишався принаймні до середини XVII століття.

Отже, маємо документальні свідчення про 16 унійних монастирів, конфесійна належність ще 14, що існували в першій половині XVII ст. у Луцько-Острозькій єпархії, нам невідома. Можливо, декілька з них також перебували в єдності з Апостольською столицею. Краще зрозуміти ситуацію допоможуть цифри. Так, у першій чверті XVII ст. було десять унійних обителей, невідома конфесійна належність п'ятох чернечих спільнот, а всього їх у цей час зафіксовано 33. Щодо другої чверті XVII ст. цифри відповідно будуть такі: 12, 8 і 42 [3, 408]. Тогочасна чернеча спільнота рідко на-

раховувала більше десяти осіб, та й таких було небагато (винятком був Жидичинський Миколаївський монастир – близько 20 ченців [2, 145–146]). Таким чином, у першій половині XVII ст. загальна чисельність унійних ченців/черниць у Луцько-Острозькій єпархії орієнтовно становила 100–120 осіб.

Яким шляхом монастирі ставали унійними? Відомо, що 11 православних обителей було передано уніятим¹. Відзначимо, що власниками шістьох з них² свого часу були князі Острозькі (найбільше опікувався ними кн. Василь-Костянтин Костянтинович, † 1608 р.), а потім їхні спадкоємці – князі Заславські, один з яких – Олександр (Янушевич) – передав уніятим п'ять монастирів. Жидичинська Миколаївська обитель перебувала в королівському подаванні, а Дубицька й дві Луцькі – єпископському. Не дивно, що три останні стали унійними в 1596 р., бо луцький владика Кирило (Терлецький) був одним з ініціаторів унії. У той же час уніятим не вдалось відібрати Жидичинський монастир від православного архимандрита Гедеона (Балабана), тому унійною ця обитель стала вже після його смерті († 1620 р.). Невідомі обставини переходу до унії Перемиського монастиря (до 1622 р.). Вірогідно, це сталось за ініціативи когось з князів Сангушків-Кошерських, його власників.

Постає й інше питання: передача монастирів відбувалась мирним

шляхом чи православне населення намагалось завадити цьому? Відомо, що луцький унійний єпископ Кирило (Терлецький) намагався взяти Жидичинську обитель під свою владу й зміг отримати королівський привілей (грудень 1596 р.), згідно з яким архимандрит Гедеон (Балабан) мав передати її уніятим. Владика відповідно до своїх урядових обов'язків підтримав луцький староста Олександр Семашко, який до того ж перебував у напружених стосунках з Гедеоном. Обидві сторони були налаштовані рішуче, поступатись не хотіли і в серпні 1597 р. луцький староста організував напад на монастир і захопив його. Однак пізніше за підтримки князя В.-К. Острозького Гедеон (Балабан) у такий самий спосіб повернув собі обитель [2, 45–50]. Не варто робити з Гедеона (Балабана) ревного захисника православ'я. У боротьбі за монастир він, передусім, переслідував особисті матеріальні інтереси. Однак, православне населення Волині сприймало конфлікт навколо Жидичинського монастиря як боротьбу з уніятим, хоча ми не маємо свідчень про те, що воно стало на захист православної святині (Жидичинська обитель була однією з найвідоміших на Волині, правда, радше не завдяки релігійному авторитету серед населення, а своєму матеріальному забезпеченню – володіла 26 селами [2, 287–289]).

Спостерігаємо селянські заворушення й після передачі уніятим Дерманського монастиря. Як зазначав І. Мицько, монастирські піддані, дізнавшись про це, “перестали визнавати духовні права архимандрита, припинили виконувати дея-

¹ Дерманський, Дорогобузький, Дубицький, три Дубнівські, Жидичинський Миколаївський, Луцькі Св. Йоана Богослова і Успенський, Перемиський і Степанський.

² Дерманський, Дорогобузький, три Дубнівські та Степанський.

кі феодальні повинності” [5, 63]. Ми докладно розглянули, наскільки віднайдені документальні свідчення дали змогу це зробити, питання щодо цих селянських “бунтів” і дійшли висновку, що вони, найімовірніше, пов’язані не з боротьбою проти запровадження унії в Дерманській обителі, а з непокорю у зв’язку з небажанням стрільців повертатись до виконання звичайних “ciągłych” (постійних) повинностей [3, 72–75].

Лише у випадку із запровадженням унії у Степанському монастирі в 1629 р. справді бачимо спробу православних “відреагувати” на цю подію. Так, 24 листопада зазначеного року обитель хотів відвідати київський унійний митрополит Йосиф (Рутський), однак протопоп із Степані підбурих міське православне населення здійснити напад на митрополита. В результаті Йосифу (Рутському) не дозволили проїхати міським мостом через річку Горинь і дістатись монастиря (зміг це зробити лише через два дні) [7, 45–49].

Таким чином, віднайдені документальні свідчення не дають підстав твердити про виступи православних на захист монастирів у зв’язку з передачею їх уніят. Хоча, звісно, відсутність документів не є доказом того, що православне населення пасивно сприймало примусову зміну конфесійної належності обителі.

Як ми вже зазначали, уніят було передано 11 православних монастирів, у той же час відомо про фундацію лише двох унійних обителі – Сарненської та Шумської. Хоча, можливо, до них потрібно від-

нести ще якийсь із наступних монастирів. Ми вже згадували, що три чернечі спільноти – Мульчицька, Розважівська і Стожецька – вперше фіксуються вже як унійні. Однак усі вони були засновані після 1596 р., тобто могли бути фундовані як унійні. Правда, наведені свідчення дають змогу стверджувати, що поширення унії серед чернецтва відбувалось, головним чином, запровадженням її вже серед діючих православних монастирів, а не заснуванням нових унійних обителі.

Зазначимо, що упродовж першої половини XVII ст. чисельність монастирів Луцько-Острозької єпархії, які перебували в єдності з Римом, становила приблизно третину від усіх чернечих спільнот східного обряду. Однак беручи до уваги ті обителі, чия конфесійна належність не визначена, кількість унійних могла становити близько половини від їхнього загального числа. Значна частина унійних монастирів перебувала в приватному подаванні – 12, єпископському – 3, королівському – 1. Більшість з них розташовані у містах (9) і були чоловічими (12). Навряд чи при переході до унії визначальну роль відігравала думка ченців³, усе залежало від бажання власника/патрона монастиря. Звісно, могло бути невдоволення з боку чернецтва, але невідомо, яких воно набувало форм, тим більше, що серед преро-

³ Ситуація з Жидичинським монастирем – радше виняток. Справа в тому, що Григорій Балабан, ставши архимандритом з ім’ям Гедеон, мало в чому змінив свою поведінку світської людини, залишившись гоноровим шляхтичем, який надавав перевагу в розв’язанні конфліктів, які нерідко сам провокував, силовим методом. Докладніше про нього дивись нашу монографію [2, 34–85].

гати патрона було і право визначати конфесійну належність своєї обителі.

Серед унійних монастирів бачимо різні за своїм релігійним авторитетом серед місцевого населення. З'ясувати, наскільки ці обителі були соціально і культурно адаптовані до тодішніх обставин і викликів часу, допоможе інформація про поховання в них, пожертви вірних, монастирські друкарні, школи, шпиталі. Так, упродовж першої чверті XVII ст. фіксуються одне поховання в Дерманській обителі та чотири в Луцькій Успенській, а в другій чверті XVII ст. – по одному похованню в Дерманській і Дубнівській Преображенській. Усього за першу половину XVII ст. маємо свідчення про 69 поховань у монастирях східного обряду Луцько-Острозької єпархії [3, 431]. Щодо жертв, то в першій чверті XVII ст. Луцька Успенська чернеча спільнота отримала чотири, а Сарненська – одну. В другій чверті XVII ст. Луцька Успенська також чотири, по одній – Дерманська і Дубнівська Преображенська. Всього в першій половині XVII ст. відомі 141 пожертви на користь обителів досліджуваної території [3, 427]. Як бачимо, фігурують декілька тих самих монастирів.

Відзначимо, що нам невідома жодна друкарня в унійних обителях (всього їх нараховувалось чотири, одна з яких діяла в Дерманському монастирі упродовж 1604–1605 рр.), жоден шпиталь (при православних обителях їх функціонувало сім) [3, 433–435]. Правда, під 1634 р. при Дерманській обителі згадана одна з трьох тогочасних монастирських шкіл [6, 223]. Незначна

загальна чисельність зазначених установ при монастирях пояснюється тим, що тривале перебування у цілковитій залежності від своїх патронів (для яких обителі були передусім місцем для вічного спочинку, а чернечі молитви мали спасати їхні душі) не виробило в чернецтва традицій активно впливати на соціум. Маємо підстави стверджувати, що перехід низки монастирів до унії не змінив ситуацію на Волині, принаймні до середини XVII століття.

Краще зрозуміти особливості поширення унії серед чернецтва Луцько-Острозької єпархії нам допоможе порівняння з ситуацією в сусідній Володимирсько-Берестейській єпархії, точніше, її волинській частині (тобто Володимирському повіті Волинського воєводства). Тут упродовж першої половини XVII ст. функціонувало 12 монастирів, з яких невідома конфесійна належність трьох. Що ж до унійних обителів, то згадаємо Володимирську Пресвятої Богородиці, яка існувала при соборній церкві й була владичною резиденцією, отже, почала перебувати в єдності з Римом з 1596 р., бо володимирський єпископ Іпатій (Потій) був одним з ініціаторів унії. Найпевніше, в єдності з Римом був ще один монастир у Володимирі – при церкві Св. Йоана Хрестителя (найдавніше свідчення датовано 1637 р.), “подавцею” якого, вірогідно, також був місцевий владика. Відзначимо, що нам невідомі унійні обителі, чиїми власниками/патронами були приватні особи. Отже, кількість унійних монастирів (два) та співвідношення з їхньою загальною чисельністю

(12) у волинській частині Володимирсько-Берестейської єпархії було меншим, ніж у Луцько-Острозькому владіцтві. Причини могли полягати в тому, що територія останнього була більшою, відповідно, більшою була не лише загальна кількість обителів, а й чисельність князівських родин, у тому числі тих, що прийняли римо-католицизм, деякі з яких володіли кількома монастирями (згадаємо князя Олександра Заславського, який передав уніятим п'ять православних чернечих спільнот). Заможнішою була й Луцько-Острозька катедра, у власності якої ми зафіксували три обителі. Додамо, що місцеві владика докладали значних зусиль (і не безуспішно), щоб отримати під свою владу найбагатший монастир Волині – Жидичинський Миколаївський, який перебував у королівському подаванні.

Bibliography and Notes

1. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов*, Киевъ 1883, Ч. I, Т. 6: *Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России (1322–1648 гг.)*, 939 с.

2. Горін Сергій, *Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя)*, Київ: Майстерня книги 2009, 509 с.

3. Горін Сергій, *Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі*, Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» 2012, 560 с.

4. Вихованець Т., *Монастир Чесного Хреста*, [у:] *Острозька академія XVI–XVII ст.*, Острог 2010, с. 141.

5. Мицько І., *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)*, Київ: Наукова думка 1990, 190 с.

6. *Пам'ятки. Архів Української Церкви / Упоряд. М. Довбищенко*, Київ 2001, Т. 3, Вип. 1: *Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст.*, 462 с.

7. *Правда про унію. Документи і матеріали*, Львів: Каменяр 1981, 448 с.

8. Харлампович Константин, *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в.*, Казань 1898, 524 с.

9. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)*, Ф. 21: *Кременецький гродський суд. 1543–1790 рр.*, Оп. 1., Спр. 40.

10. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)*, Ф. 25: *Луцький гродський суд. 1558–1780 рр.*, Оп. 1, Спр. 66.

11. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)*, Ф. 25, Оп. 1, Спр. 99.

12. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)*, Ф. 25, Оп. 1, Спр. 110.

13. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)*, Ф. 25, Оп. 1, Спр. 113.

14. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)*, Ф. 25, Оп. 1, Спр. 130.

15. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)*, Ф. 25, Оп. 1, Спр. 133.

16. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)*, Ф. 25, Оп. 1, Спр. 185.

17. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)*, Ф. 28: *Володимирський гродський суд. 1566–1756 рр.*, Оп. 1, Спр. 77.

18. *Ostatnie Ks. Stebelskiego prace / Wydał W. Seredyński*, Kraków 1877, 132 s.

19. Stecki T. J., *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym: W 2 t.* Łwów 1871, Т. 2, 472 s.

Vitalii Telvak, Viktoria Telvak

HRUSHEVSKIANA BY FRANCISZEK RAWITA-GAWROŃSKI

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Ukraine

Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак

ГРУШЕВСЬКІЯНА ФРАНЦІШКА РАВІТИ-ҐАВРОЊСЬКОГО

Abstract: This article is devoted to the analysis of the views of the Polish journalist F. Rawita-Gawroński on Hrushevskyi's socio-political and scientific activity. There are reconstructed the peculiarities of the relationship of Polish journalist to the historical ideology and historiographical practice of the Ukrainian scientist. The conclusion about the influence of F. Rawita-Gawroński's interpretations among the Polish intelligentsia of the end of XIX – the first third of the XX century is made.

Keywords: F. Rawita-Gawroński, M. Hrushevskyi studies, journalism, *History of Ukraine-Rus'* by M. Hrushevskyi

Польська грушевськіяна сягає своїм корінням кінця XIX ст., коли молодий на той час вихованець Київської документальної школи Володимира Антоновича заявив про себе першими науковими розвідками. Протягом наступних кількох десятиліть аж до смерти вченого у 1934 р. оцінки творчого доробку Михайла Грушевського з боку його польських колег залежали як від інтенсивності наукової праці, так і від загального стану міжнародних відносин, в яких автор Історії України-Руси нерідко відігравав помітну, а інколи й визначальну роль. Відзначаючи періоди посилення та послаблення грушевськознавчої рефлексії в інтелектуальній культурі поляків, підкреслимо, що ставлення польських діячів до тогочасного лідера української історіогра-

фії завжди було емоційним, містило в собі не тільки розуміння вагомості його внеску в наукове осмислення історичних процесів на східноєвропейському просторі, але й суспільну резонансність і впливовість запропонованих гіпотез. З огляду на це, в польській грушевськіяні можемо виокремити два пов'язаних між собою нурти – історіографічний та публіцистичний. Представники першого акцентували увагу на наукознавчій складовій широкоплянкової академічної діяльності українського колеги, полемізуючи з ним стосовно численних фахових проблем. Натомість ідеологічну складову історичного верстату М. Грушевського та впливи його історіографічних гіпотез на тогочасне українське суспільство акцентували польські публіцисти. Відзначимо, що

завдяки особливостям комунікації з читачем (у першу чергу, через пресу та науково-популярні видання), їх впливовість на широкі кола польського суспільства була значно більшою, й саме вони формували образ М. Грушевського у масовій свідомості.

Одним із найбільш яскравих польських публіцистів та популяризаторів історичного знання в другій половині XIX – першій третині XX ст. був агроном за освітою Францішек Равіта-Ґавронський (1846-1930). Обстоюючи ідею доцільности державного відродження Польщі в територіяльних межах І Речі Посполитої, він неодмінно мав зіткнутися з представниками українського інтелектуального руху, що наростав. Представники цього руху проголошували право українців не тільки на культурне, але й політичне самовизначення у межах власних етнічних земель. Звідси цілком очікувано у фокус критичної уваги польського публіциста потрапили історичні ідеї лідера тогочасного українського життя Михайла Грушевського. Попри те, що українознавчі сюжети Францішка Равіта-Ґавронського вже неодноразово аналізувалися сучасними дослідниками [4-8], його грушевськіяна так і не стала об'єктом самостійного аналізу. Натомість, як це покажемо нижче, саме в полеміці з автором Історії України-Руси конструювалися ключові елементи історичної ідеології тієї частини польського суспільства, виразником якої й був Францішек Равіта-Ґавронський.

Перші рефлексії польського історика стосовно праць його молодшого українського колеги сягають кінця XIX ст., коли М. Грушевський заманіфестував себе прихильником

антинорманської концепції, яку у другій половині XIX ст. активно розробляли наддніпрянські інтелектуали, втім і засновник Київської документальної школи Володимир Антонович. Власне як про послідовника та учня київського професора Ф. Равіта-Ґавронський згадує М. Грушевського у своїй праці Огляд державно-суспільного устрою Русі в XI та XII ст. (*Ustrój państwospołeczny Rusi w XI i XII w. w zarysie*) Відзначаючи ренесанс антинорманської теорії, польський дослідник на сторінках книги вказує, що найбільш аргументовано її засади обстоюють В. Антонович і його талановитий учень М. Грушевський. Останній, за словами критика, у своїй монографії про Київське князівство та інавгураційній лекції у Львівському університеті твердив, що слов'янська держава існувала задовго перед навалою варягів. Вони й надали їй згодом знаного в джерелах військово-дружинного характеру. Ця теза й стала об'єктом критики Ф. Равіта-Ґавронського, що закинув українському колезі тенденційність і апіорність, бажання за будь-яку ціну утвердити в науці тезу про існування доварязької Русі [16, 2-8].

Критична постава Ф. Равіта-Ґавронського не залишилася без відповіді львівського професора. Згадана книга була відзначена на сторінках відділу наукової хроніки «Записок Наукового Товариства ім. Т. Шевченка». Критикуючи норманістські симпатії польського белетриста (як його назвав М. Грушевський), оглядач відзначив слабкість фахової підготовки автора, адже у рецензованій праці зовсім не було висвітлено ті голосні наукові дискусії, що

відбуваються у тогочасній науці до-вкола проблеми впливовості нор-манського чинника на суспільно-політичні процеси в Східній Європі. Відзначив рецензент також методо-логічну слабкість твору («методич-ні скоки») і численні фактологічні недогляди, котрими рясніє книга. У підсумку, відмовивши рецензованій книзі в елементарній фаховості, М. Грушевський констатував: «Взагалі робота робить вражіння недбало і претензійно зробленої дилетант-ської роботи, справжнього «наїзду» на руську історіографію, що не при-носить особливої чести ані імені автора, ані польській історіографії, що якимось дуже тяжко здобувається на соліднішу знайомість з історією Руси» [1, 523].

Цікаво, що досить гостра рецен-зія Михайла Грушевського доволі болісно була сприйнята Францішком Равітою-Гавроньським. У своїх мему-арах, не згадуючи ім'я українського вченого, він виправдовувався, що на-укова критика була занадто суворою й не зрозуміла його авторського за-думу. Адже книгу про суспільно-політичні відносини в киеворуській державі він писав лише як «вступ до віддаленого майбутнього», тобто іс-торії української козаччини [12, 54].

Розгорнута М. Грушевським на зламі XIX-XX ст. бурхлива науково-організаційна та суспільно-політич-на діяльність прикула увагу до його особи з боку різних кіл польської інтелігенції, що відчула загрозу сво-єму панівному становищу у Східній Галичині. З того часу гострота сприй-няття всіх аспектів діяльності львів-ського професора значно зростає. Найбільше автору Історії України-Руси дісталось від польських публі-

цистів. І в цьому випадку помітну роль відіграв Ф. Равіта-Гавроньський. У своїх дописах на сторінках чис-ленних польських періодичних ви-дань він наголошував на небезпеці розгорнутої М. Грушевським і його однодумцями діяльності на підав-стрійських землях. Особливо поль-ського публіциста непокоїли заходи львівського професора з конструю-вання української модерної історич-ної пам'яті, в якій століття перебу-вання українців під владою Польщі інтерпретувалися як втрачений для поступу нації дорогоцінний час. Зі сторінок його статей віяло загро-зою з боку «фантастичної України-Руси, сфабрикованої для своєї історії Грушевським» [12, 96].

З метою системного проти-ставлення історичній ідеології українського вченого власних іс-торіософських поглядів, Ф. Равіта-Гавроньський у 1911 р. заснував часопис «Ruś», присвячений, як за-значалося в підtitулі, «історії та культурі України, Поділля, Волині та Червоної Руси». Про той факт, що критичне вістря нового журналу було спрямоване проти поширюва-ної М. Грушевським модерної україн-ської історичної ідеології, польський публіцист сам пише у своїх спогадах. «Думка про потребу видання такого квартальника [йдеться про журнал «Ruś» – Авт.] віддавна блукала у моїх мріях, – вказує він. – Поштовхом до цього була звичайна потреба обо-рони нашої історії від наклепів та фальші, якими її закидали розгнуж-дані руські історики, наштамповані Михайлом Грушевським, професо-ром Львівського університету» [12, 130]. Зміст п'яти чисел часопису, що вийшли друком, був, як про це ар-

ґументовано пише дослідниця видання Лідія Лазурко, спрямований на боротьбу з історичними візіями Михайла Грушевського та представників його наукової школи [3].

На початку ХХ ст. М. Грушевський розпочав комплексне опрацювання історії української козаччини, яка становила улюблену сферу зацікавлень Ф. Равіти-Гавроньського. Присвятивши подіям української козацької революції багато історичних і публіцистичних творів, польський дослідник, звісно, не міг оминати мовчанкою доробок найбільш авторитетного фахівця. Спеціально на козакознавчих студіях українського дослідника Ф. Равіта-Гавроньський зосередився в розлогій статті Професор Грушевський та його «Історія України-Руси» (*Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi*). І хоча в цій праці основний фокус уваги зосереджений на томах, присвячених козацьким часам, автор нерідко сягає й інших частин Історії... для підтвердження своїх висновків [15].

У характерному для всієї його публіцистики іронічному тоні дослідник показує інтерпретацію Михайлом Грушевським початків та генези козаччини, а також її ролі в історії українського народу. Він назагал віддає належне працьовитості та ерудиції українського колеги. Пише також про поважну фактологічну базу праці та правильно вибудовану хронологію подій. Цей своєрідний «кістяк» роботи критик закликає залишити, а все решта, тобто авторську інтерпретацію подій, фактів і явищ історії козаччини, однозначно відкинути як речі тенденційні, ненаукові, надмірно суб'єктивні, спричинені «націоналістичною постановою автора».

Змальовуючи темними барвами минуле козаччини та показуючи її виключно руйнівний вплив на суспільство Речі Посполитої (без розмежування народности та віросповідання), рецензент стверджує, що в праці М. Грушевського «над історичною логікою вивищується сьгоднішня політична думка, бажання неодмінно перетворити звичайних грабінників на національних та ідейних героїв ХХ століття». У результаті такого послуговування політичними міркуваннями, стверджує критик, історія козаччини в праці М. Грушевського постає «єдиним актом оскарження Польщі», а «ватаги бандитів» перетворюються на шляхетних лицарів, які мету свого життя вбачали в захисті українського населення. Причиною такого спотворення історичного минулого, вважає Ф. Равіта-Гавроньський, є «школярська» методологія автора, що полягає, з одного боку, в упередженості до аргументів опонентів, з іншого – у відсутності логічного зв'язку між похідними фактами та проголошеним висновком, намаганням підтасувати фактаж під заздалегідь сформульовану тезу та вибудовану конструкцію. Не задовольняє рецензента й мовний бік, причина – у «юності» української мови, неусталеності її поняттєвого апарату, що зробило стиль Історії... «надмірно важким». Найбільше закидів у Ф. Равіти-Гавроньського до термінології М. Грушевського: абсолютно неправомірним він вважає вживання терміна «Україна-Русь», особливо недоречним для нього це виглядає в контексті східноєвропейської історії доби раннього Середньовіччя. Прикметно, що з'ясовуючи мотивацію українського вченого при конструюванні нової

історичної термінології, Францішек Равіта-Гавронський наголошує на його політичних «державницьких» (підкреслено нами – Авт.) аспіраціях, з яких логічно висновуються «історичні» й «територіяльні» претензії до Росії, Австро-Угорщини та Польщі в її кордонах XVIII віку. Відтак польський дослідник наголошує на штучності реконструйованої Михайлом Грушевським моделі історії українців у такій далекій ретроспективі та в межах так широко окресленої етнічної території [5].

Останню тезу Ф. Равіта-Гавронський активно розвивав у своїх численних публіцистичних працях, наголошуючи на слабкості та нерозвиненості культурного й національного життя українців (останніх принципово все життя називав русинами), що не готові ще до активного суспільно-політичного життя, оскільки не усвідомлюють вповні власних потреб [8]. «Їхнє нещастя полягає у тому, – зверхньо вказував він, – що русини хочуть більше, ніж на те може вистачити їхніх розумових, культурних та матеріальних сил, що їхні прагнення ніколи не відповідають реальності та межах, що неспокійність їхнього первісного характеру – риса етнічна – приносить їм більше шкоди, ніж все разом взяте й описуване Грушевським та його адептами» [11, 557]. Унаслідок такої слабкості, вважає Ф. Равіта-Гавронський, народ некритично сприймає політичні ідеї українських діячів і передусім М. Грушевського – «соціяліста з переконання».

У своїх працях польський публіцист не шкодує місця для дошкульних характеристик української еліти, змальовуючи її представників як

аморальних і корисливих інтриганів, цілком байдужих до долі власного народу. При цьому дослідник не обмежується лише своїм часом, а сміливо сягає в глибину століть. Так, характеризуючи діяльність українських гетьманів після Хмельниччини, він зазначає: «Ми оглянули заледве півстоліття, а скільки в ньому сваволі, зради, вбивств. Робилося то не в ім'я добра народу, не в ім'я державної окремішності, не в обороні втрачених прав, а лише з бандитського неспокою, з браку ясної мети перед собою, будь-якої іншої, ніж власна» [11, 568]. Політичні традиції гетьманів, переконаний Ф. Равіта-Гавронський, продовжують українські діячі початку XX ст. [14, 18, 21]. Це особливо небезпечно напередодні неминучого конфлікту на європейській арені, у ході якого українці, очолювані такими «авантюристичними» провідниками, неодмінно виступлять, передбачливо вказував він, проти гегемонії поляків у Східній Галичині [7]. Зауважимо, що негативні оцінки, якими Ф. Равіта-Гавронський характеризував ідеї М. Грушевського, були поширені польським ученим на весь загаль українських істориків і суспільних діячів – саме в їхній діяльності він вбачав загрозу для майбутнього Польщі [6].

До козакознавчої спадщини М. Грушевського польський дослідник звертався також у своїх численних історичних студіях. На їх сторінках, що варто наголосити, він завжди віддавав належне зусиллям українського колеги по збагаченню джерельних підстав вивчення цього яскравого періоду українського минулого. Разом із тим, Ф. Равіта-Гавронський здебільшого повто-

рював висловлені вище оцінки стосовно Історії України-Руси та особи її автора. Наприклад, у виданій напередодні Першої світової війни праці Територія, населення та творення козаччини (*Obszar, zaludnienie i tworzenie się Kozaczyzny*) він укотре піддав нищівній критиці ідеалізацію народних рухів «істориками зі школи Антоновича-Грушевського» [13, 68].

Але й у цьому випадку М. Грушевський не залишився в боргу, прорецензувавши на сторінках редакційної київської «України» підготовлену польським дослідником збірку джерел до історії козаччини. Насамперед, оглядач вказав на інформаційну цінність передрукованих і вперше введених до наукового обігу джерел. Поряд із цим, критик на численних прикладах продемонстрував джерелознавчу та археографічну некомпетентність Ф. Равіти-Гавронського, що видав свої тексти неохайно, з масою помилок, які суттєво викривлюють дійсний зміст історичних документів [2].

Перша світова війна переконала Ф. Равіту-Гавронського у слушності його побоювань. Виховане на працях М. Грушевського нове покоління українців зі зброєю в руках взялося за реалізацію гасла державної незалежності. А сам автор Історії України-Руси, як колись і передбачав його польський опонент, став біля керма першого українського уряду. Сумний досвід польсько-українського протистояння ще більше загострив критицизм Ф. Равіти-Гавронського щодо українських політичних діячів і їхніх, як він неодноразово вказував, попередників середини XVII ст. Так, у книзі Генеза та розвиток ідеї козацтва та козаччи-

ни в XVI столітті (*Geneza i rozwój idei Kozactwa i Kozaczyzny w XVI wieku*), дослідник з новою силою накинувся на інтерпретацію М. Грушевським і прихильниками його концепцій ключових подій історії українського ранньомодерного часу. Закидаючи автору Історії України-Руси ідеалізацію та значну суб'єктивність у оцінках історичних явищ, польський публіцист підкреслив, що «представники київської школи «переробили історію козаччини на історію національного мучеництва»» [9, 92]. Разом із тим, Ф. Равіта-Гавронський надалі віддавав належне джерелознавчим здобуткам українського колеги на полі козацької археографії.

Поряд із полемікою довкола подій української козацької революції, Ф. Равіта-Гавронський продовжував критикувати підставові елементи конструйованої М. Грушевським національної історичної ідеології. Як і інші польські публіцисти, він надалі полемізував з термінологією українського колеги, особливо рішуче закидаючи йому неправомірність вживання топоніму «Україна» в контексті східноєвропейського Середньовіччя. В одній зі своїх пізніх праць Ф. Равіта-Гавронський вкотре наголосив на штучності та недоцільності вживання М. Грушевським топоніму «Україна» замість історично виправданого та обґрунтованого, на його думку, «Русь», пояснюючи історіографічну мотивацію українського колеги виключно «шовіністичними вибриками». «Була то з його [М. Грушевського] боку, – зауважив польський дослідник, – якась *licentia poetica* супроти історії, правди та логіки, яка не мала для себе іншої підтримки, крім політичних

поглядів» [10, 15]. Він укотре пере-раховує неприйнятні для себе тези М.Грушевського, найголовніша з яких – бачення народних рухів XVI-XVIII ст. як національно-визвольного чинника, та веде з ними емоційну полеміку. Окремо Ф. Равіта-Гавронський зупиняється на громадсько-політичній діяльності М. Грушевського, вбачаючи в ній поле для реалізації його історіографічних гіпотез. Він закидає досліднику спробу створити за підтримки Берліна штучну (за його виразом – «книжкову») національну спільноту з українського населення Росії та Австро-Угорщини, відверту ворожість щодо ідеї відновлення польської державности у межах давньої Речі Посполитої, пропаганду польсько-української ненависти у Східній Галичині [10, 17-19].

Оцінюючи з висоти минулих років різноплянину діяльність М. Грушевського у Львові, Ф. Равіта-Гавронський доволі критично на схилку літ відгукувався про її наслідки. Охарактеризувавши угоду Бадені-Романчука як невдалу політичну комбінацію, що так і не принесла бажаного полякам міжнаціонального порозуміння у Східній Галичині, публіцист як про одну з найбільш некорисних її наслідків назвав покликання на Катедру історії у Львівському університеті М. Грушевського. Відверто демонізуючи впливи свого давнього антагоніста на тогочасне українство, він з властивою собі категоричністю заявив: «Спокійне перед тим галицьке суспільство [М. Грушевський] пхнув на дорогу ненависти до поляків, прикладом російських істориків роздмухуючи історичні жалі та роблячи для них взірць для сучасности» [4, 138].

Підсумовуючи грушевськіяну Ф. Равіта-Гавронського, вкажемо на її риси, які були типовими для всієї польської публіцистики, що зверталася до українського питання. Насамперед, це непримиренність у сприйнятті модерної української історичної ідеології, що її конструювали М. Грушевський і його однодумці шляхом «відросійщення» та «відполячення» українського історичного наративу. Наслідком цього процесу, як далекоглядно передбачав польський дослідник, стала поява нового національного світогляду, носії якого поставили під сумнів домінацію поляків на етнічних українських землях. Слушно вбачаючи в М. Грушевському не так кабінетного вченого, як ідеолога українського національного життя, Ф. Равіта-Гавронський саме крізь цю призму звертався до його суто академічної праці. Але тут фаховости аматора-українознавця виявилося вочевидь замало тому бачимо не стільки аргументовану полеміку з історіографічними гіпотезами автора Історії України-Руси, скільки їх відверту профанацію. Тому й не дивно, що самі польські вчені не підтримали полемічного запалу Ф. Равіта-Гавронського, значно вище цінуючи творчий доробок його опонента. Сам же публіцист став свідком сумних наслідків обраної ним та більшістю польського політикуму тактики стосовно тогочасного українського руху – відмова від нав'язання діалогу та відсутність бажання зрозуміти рацію протилежної сторони призвели до кровопролитної польсько-української війни і подальшої радикалізації міжнаціональних взаємин у міжвоєнний час. Але навіть це не підштовхнуло талановитого письменника не

тільки спробувати переглянути, але хоча б відкоригувати своє ставлення до народу, якому ціле життя свідомо відмовляв у праві називатися власним ім'ям.

Bibliography and Notes

1. Грушевський Михайло, *Нові розвідки з історії давньої Руси*, [у:] Idem, Твори: У 50-ти томах, / Ред. П. Сохань, Львів: Світ 2004, Т. 6, Серія: Історичні студії та розвідки (1895-1900), с. 512-533.

2. Грушевський Михайло, [Рецензія на:] *Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materjały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny*, wydał Fr. Rawita-Gawroński. Lwów 1914, "Україна" 1914, Кн. 3, с. 94-95.

3. Лазурко Лідія, *Львівський часопис "Ruś": організаційні засади та основні напрямки діяльності*, "Дрогобицький краєзнавчий збірник", Вип. XVI, Дрогобич: Коло 2012, с. 338-352.

4. Koko Eugeniusz, *Franciszek Rawita-Gawroński (1846-1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2006, 274 s.

5. Koko Eugeniusz, *Franciszek Rawita-Gawroński a wczesnośredniowieczna Ruś i jej relacje z Polską. Problemy wybrane*, [w:] *Problemy narodowościowe Europy Środkowo-Wschodniej XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dla Profesora Przemysława Hausera*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 2002, s. 88-89.

6. Koko Eugeniusz, *Franciszek Rawita-Gawroński wobec historiografii ukraińskiej na przełomie XIX-XX wieku*, [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / Pod redakcją J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka, Tom III, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego 2005, s. 270-278.

7. Koko Eugeniusz, *Franciszek Rawita-Gawroński wobec stosunków polsko-ukraińskich na przełomie XIX i XX wieku (do*

1914 r.), [w:] *Studia z dziejów polskiej myśli i kultury politycznej XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Romanowi Wapińskiemu*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2001, s. 166-178.

8. Koko Eugeniusz, *Rusini czy Ukraińcy? Kształtowanie się nowoczesnego narodu ukraińskiego w oglądach Franciszka Rawity-Gawrońskiego*, [w:] *Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur* / Pod red. R. Wapińskiego, Część I, Gdańsk 2000, s. 31-35.

9. Rawita-Gawroński Franciszek, *Geneza i rozwój idei Kozactwa i Kozaczyzny w XVI wieku*, Warszawa-Kraków: Nakładem księgarni J. Czerneckiego [1924], 150 s.

10. Rawita-Gawroński Franciszek, *Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny*, Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Poznań-Wilno-Zakopane: Nakładem Gebethnera i Wolffa 1922, 15 s.

11. Rawita-Gawroński Franciszek, *Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi*, „Świat Słowiański”, Kraków 1912, Rocznik VIII, Sierpień-Wrzesień, s. 557-578.

12. Rawita-Gawroński Franciszek, *Ludzie i czasy mego wieku. Wspomnienia, wypadki, zapiski (1892-1914)* / Opracował E. Koko, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2012, 265 s.

13. Rawita-Gawroński Franciszek, *Obszar, zaludnienie i tworzenie się Kozaczyzny*, Kraków: Nakładem „Świata Słowiańskiego” 1914, 70 s.

14. Rawita-Gawroński Franciszek, *Oderwanie Chełmszczyzny i Rusini*, Lwów 1909, 25 s.

15. Rawita-Gawroński Franciszek, *Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi*, „Świat Słowiański”, Kraków 1911, Rocznik VII, Maj, s. 337-356.

16. Rawita-Gawroński Franciszek, *Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. w zarysie*, Lwów: Jakubowski i Zadurowicz 1896, 222 s.

Ruslana Truba

**HISTORICAL PUBLICATIONS IN PERIODICALS “ATENEUM”
AND “BIBLIOTEKA WARSZAWSKA” AS VIEWED
BY OMELIAN TERLETSKYI**

Lviv State University of Physical Culture, Ukraine

Руслана Труба

**ІСТОРИЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ЧАСОПИСІВ “АТЕНЕУМ” І “БІБЛІОТЕКА
WARSZAWSKA” В ОЦІНЦІ ОМЕЛЯНА ТЕРЛЕЦЬКОГО**

Abstract: The article analyses the life journey of Ukrainian historian, teacher, and a public figure of Omelian Terletskyi, examines his scientific heritage, in particular, a review of historical publications Polish periodicals “Ateneum” and “Biblioteka Warszawska”. The study highlighted that a number of early scientific works by O. Terletskyi are devoted to critical analysis of the works of famous Polish historians. Their works expanded scientific horizons of young historians, contributed, on the one hand, too his familiarity with the state of contemporary Polish historiography, and on the other, meanwhile enriched the Ukrainian historiography.

Keywords: Omelian Terletskyi, reviews, Polish historians, Polish periodicals

Наукова спадщина малознаного українського науковця, педагога, громадського діяча Омеляна Терлецького налічує понад сто позицій. Із них: 16 книжкових видань, серед яких такі відомі роботи *Історія української громади в Раштамі. 1915-1918 рр.*, двотомна *Історія української держави*, *Історія України* та інші. Наукові праці вченого друкувалися у *Записках Наукового товариства ім. Шевченка*, *Ілюстрованому календарі Просвіти*, *Літописі Червоної Калини* та інших виданнях. Унікальною є його публіцистична спадщина у таборівій пресі.

У запропонованій статті ми хочемо звернути увагу на оцінку О. Терлецьким історичних публікацій у відомих польських часописах “Ateneum” та “Biblioteka Warszawska” й, на основі першоджерел, зокрема тогочасних періодичних видань (у першу чергу *Записок Наукового товариства ім. Шевченка*) проаналізувати оцінку О. Терлецьким історичних публікацій часописів “Ateneum” та “Biblioteka Warszawska”.

Але насамперед кілька слів про самого О. Терлецького. Його постать лише зараз привернула увагу дослідників [17]. Він народився, здо-

був гімназійну та вищу освіту, розпочав свою наукову, педагогічну та громадську діяльність при Австро-Угорській монархії. Більшість його історичних розвідок, в т. ч. книжкового формату, побачила світ за Польщі. І тільки у советський період його науковий і публіцистичний доробок був нищівно критикований, а нові наукові дослідження практично не друкувалися.

Історик, географ, мистецтвознавець, один з керівників «Просвіти», «Рідної школи», музичний діяч, професор гімназії і доцент університету, старший науковий співробітник Інституту історії України, а згодом Інституту суспільних наук – вже лише цей перелік дає уяву про цю непересячну особистість нашої історії.

В советський період, постать Омеляна Терлецького, як і багатьох інших заслужених діячів українського національного відродження, замовчувалася і, відповідно, не досліджувалася. Лише у 1958 р., українська газета в США «Свобода», згадала про нього невеличкою посмертною статтею рідного брата, теж історика – Маркіяна Терлецького [8, 3].

Отже, Омелян Терлецький народився 2 грудня 1873 р. в с. Крамарівка Ярославського повіту у родині священика. У 1884-1886 рр. навчався у Ярославській, а у 1886-1892 рр. Стрийській гімназіях. Після закінчення останньої, у 1892 р. став студентом Філософського факультету Львівського університету. Тут він прослухав курси лекцій відомих професорів Тадеуша Войцеховського, Людвіга Фінкеля, Броніслава Равича Дембінського [4, 543, 544]. Після закінчення у 1896 р. університетських студій і складання державного іс-

питу в 1898 р. він одержав право навчання історії й географії у повних середніх школах як з українською, так і з польською мовами викладання [1, 3]. Свою першу посаду отримав у державній гімназії Тернополя з польською мовою навчання, в якій тільки-що відкрилися паралельні українські класи. Тут О. Терлецький у 1898 – 1899 навчальному році був заступником учителя, викладав географію, історію та німецьку мову [18]. Розпорядженням міністра віросповідань та освіти Австро-Угорської монархії від 14 червня 1900 р. заступник вчителя О. Терлецький був призначений учителем у вищій реальній школі Тернополя [19]. 15 жовтня 1902 р. Краєва шкільна рада надала О. Терлецькому звання професора вищої реальної школи у Тернополі [20].

У 1912 р. Омелян Терлецький очолив приватну гімназію товариства «Рідна школа» у Чорткові. Розпорядженням Краєвої шкільної ради від 25 липня 1913 р. О. Терлецький був переведений з посади професора вищої реальної школи у Тернополі на посаду професора філії академічної гімназії у Львові [21]. 6 вересня 1913 р. Краєва шкільна рада надала О. Терлецькому посаду професора в академічній гімназії Львова – найдавнішому українському середньому навчальному закладі в Галичині. Тут він мав тижневе навантаження 16 год., викладаючи історію, географію та польську мову [7, 12, 5].

У Львівській академічній гімназії упродовж 1920-1928 рр. О. Терлецький навчав географії, історії, а у 1921 – 1922 н. р. викладав тут польську мову [5, 22, 23]. У вересні 1928

р., відповідно до розпорядження Комісії львівського шкільного округу, переведено до III гімназії Львова з польською мовою навчання [5, 22, 23].

З початком Першої світової війни його було мобілізовано до австрійської армії, у піхотний полк, що дислокувався в Угорщині. Незабаром по лінії Союзу Визволення України, О. Терлецький був переведений в табори для військовополонених – українців в Раштаті, Вецлярі, Зальцведелі, де він працював диригентом хору, читав лекції з історії, антропології, друкувався у газеті “Вільне слово” й часописі “Шлях”.

У міжвоєнний період О. Терлецький був довголітнім членом та головою Головної Управи товариства «Рідна школа» та «Учительська громада», редагував журнал “Світло” (1921, Ч. 5 – 1922). Протягом кількох років О. Терлецький брав активну участь у роботі товариства «Просвіта», був членом Головного Відділу, редактором часопису “Народна Просвіта”. У щорічних календарях «Просвіти» опублікував більше десяти статей на історичну тематику. Ряд науково-популярних статей О. Терлецького опубліковано в інших виданнях «Просвіти», зокрема часописах “Народна Просвіта” та “Життя і знання”. Варто зазначити, що О. Терлецький був редактором науково-популярної серії книжечок *Знання. Бібліотека науково-популярних викладів під редакцією Омеляна Терлецького*, що виходила у Львові в 1920-х роках. Саме «Просвіта» у 1930-х рр. видала низку історичних праць О. Терлецького, які стали вагомим надбанням історичної науки. До них, у першу чергу, слід віднести

чотири випуски: *Історія України: княжа доба*, *Історія України: козацька доба*, *Історія України від 1728 до 1917 р.* та *Історія України від 1917 р. до найновіших часів*, що побачили світ у 1936 році, а в 1938-ому – нове, доповнене видання, з багатьма ілюстраціями та картами вийшло окремим томом, на більш як 400 сторінках, під назвою *Історія України* [9].

Новий етап в житті, громадській, педагогічній та науковій діяльності Омеляна Терлецького настав у 1939 р. з встановленням на західноукраїнських землях советської влади. У 1940-1941 рр. він працював у Львівському університеті на Катедрі історії середніх віків та історії південних і західних слов'ян на посаді доцента. Одночасно був науковим співробітником Львівського відділу Інституту історії України Академії Наук України.

У період Другої світової війни контактував з Українським Центральним Комітетом, публікувався в газеті “Краківські вісті”.

З 1944 р. повернувся до викладання історії південних і західних слов'ян у Львівському університеті та наукової роботи у Львівському відділі Інституту історії України Академії Наук України. Та, як представник історичної школи Михайла Грушевського, співробітник Союзу Визволення України та Українського Центрального Комітету, переслідувався органами советської влади, звинувачувався у т. зв. «українському буржуазному націоналізмі».

Звільнений у 1948 р. з Львівського держуніверситету, О. Терлецький ще деякий час працював у Львівському відділі Інституту археології Академії Наук України, а в 1951-1952

рр. у відділі історії України Інституту суспільних наук Академії Наук України, де займався проблемами соціальної боротьби в Русі-Україні. Помер в лютому 1958 р. у Львові й похований на Личаківському цвинтарі.

Як уже зазначалося Омелян Терлецький навчався у Львівському університеті упродовж 1892-1896 рр. Значний вплив на формування наукового світогляду Омеляна Терлецького мав Михайло Грушевський, який у 1894 р. очолив Кафедру загальної історії зі спеціальним оглядом Східної Європи. Саме у стінах університету відбулося становлення й формування О. Терлецького як науковця. Завдяки новаторським науково-педагогічним методам роботи – вмінню зацікавити предметом історії, довести її важливість і престижність, у поєднанні з високою вимогливістю до наукової праці молодих дослідників – М. Грушевський виховав плеяду науковців, які залишили помітний слід в українській історіографії.

В *Автобіографії* написаній у 1906 році М. Грушевський згадував: «[...] З мого семінара [...] повиходило чимало людей, які полишили деякий, а часом і досить значний слід в науковій роботі [...] Ідучи в хронологічному порядку були то: Омел. Терлецький, Д. Коренець, Мир. Кордуба, Стеф. Томашівський, Стеф. Рудницький, Ол. Целевич, Юр. Кміт, Зен. Кузеля, Ос. Чайківський, Вас. Герасимчук, Ол. Сушко, Фед. Голійчук, Ів. Джиджора, Ів. Кревецький, Ів. Крип'якевич й ін.» [2, 7].

М. Грушевський зазначає: «Окрім викладів і семінарських занять на університеті (до семінар-

ських занять прив'язував я все особливу вагу, стараючись впровадити здібніших слухачів в самостійні наукові заняття), вів я приватні наукові заняття поза університетом з студентами своїми слухачами й сторонніми (роздавав книжки до рефератів і оцінок, потім вичитувано ті реферати, розбирано, а по справленню друковано котрі ліпші) [...]. Тим способом вправлялися охочіше слухачі до наукової роботи, переходячи від рефератів в бібліографічному відділі *Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка* до самостійних оцінок, від дрібних праць в *Miscellanea* до самостійних розвідок» [2, 7].

Ставши редактором *Записок Наукового товариства ім. Шевченка* у 1895 році, Михайло Грушевський в першу чергу визначив мету і завдання цього видання. «*Записки* товариства мали своєю першою метою заснувати осередок наукової діяльності своєю рідною мовою, – наголошував М. Грушевський, – і до нього притягнути вчених українсько-руських, нашими політичними і культурними обставинами призвичаєних ходити в сусіди до чужих видавництв і культивувати чужу науку. Не ставлячи вперед якої-небудь програми щодо напряму, провідних гадок, *Записки* повинні заховувати повну свободу в трактуванні речі, ставляючи вимогою лише, щоб робота відповідала вимогам науковості [...]» [3, 7, 8].

У *Записках Наукового товариства ім. Шевченка* систематично подавалася бібліографічна інформація та критика багатьох закордонних видань, рецензувалася велика кількість праць із української проблематики [6, 199].

При підтримці М. Грушевського, вже в 1895 р. в *Записках Наукового товариства ім. Шевченка* з'явилися перші рецензії молодого двадцятидворічного О. Терлецького на роботи російських дослідників І. Міклашевського [10] та С. Рубінштейна [11], польського – А. Яблоновського (A. Jabłonowski) [12], а також на періодичні польські видання “Ateneum” [13], [14] та “Biblioteka warszawska” [15]. Змістовною є й рецензія О. Терлецького на краківське видання *Rozprawy Akademii umiejętności* [16].

У контексті теми нашого дослідження детальніше розглянемо матеріали рецензованих Омеляном Терлецьким польських видань: “Ateneum” та “Biblioteka warszawska”. Отже, “Ateneum” – варшавський часопис, який виходив у 1876-1901 рр. основною метою якого була інтеграція вчених у різних галузях науки й ознайомлення суспільности з досягненнями європейського інтелектуального руху. Так, у наукових хроніках *Записок Наукового товариства ім. Шевченка* вміщено огляд О. Терлецьким часопису “Ateneum” (1894, Т. 2, Cz. 2.) Увагу О. Терлецького привернула стаття Александра Краусгера (A. Kraushar) *Frank i frankiści polscy 1726-1816 (Франк і польські франкісти 1726-1816)*, присвячена одній з релігійних течій саббатіянства – франкізму. Актуальність дослідження обумовлене, на думку О. Терлецького, в першу чергу тим, що «...її осередок лежав в землях руських і тут було головне поле діяльності Франка» [13, 18]. О. Терлецький наголошує на тому, що розвідка А. Краусгера базується на маловідомих джерелах, і основною метою статті було висвітлення діяльності

Якова Франка, засновника секти і тлумачення змісту його релігійного вчення, саме на підставі невідомих матеріалів. Підкреслюючи важливість роботи польського дослідника для розуміння суті т. зв. франкізму, О. Терлецький зазначає: «що до самої розвідки, мусимо піднести передовсім се, що вона справу доволі детально виясняє і усуває давні баламутні поняття і відомости» [13, 18].

Цікавими є своєрідні бібліографічні нотатки О. Терлецького на часопис “Ateneum” за 1895 р. Так, молодий дослідник звертає увагу на статтю під псевдо Adin *Antysemitizm w Austrii (Антисемітизм у Австрії)* у якій розкрито історію розвитку та причини явища антисемітизму в Австрії [14, 24]. Виокремивши уривок з праці А. Суліговського *Produkcyja rolna w Rosyi europejskiej (Сільськогосподарська продукція в європейській Росії)*, науковець зазначає, що остання є виключно статистичним матеріалом і не містить жодних висновків [14, 25]. З рецензій поданих у “Ateneum”, на думку історика, заслуговує на увагу відгук “Яблоновського на працю Вольфа *Kniazowie Litewsko-ruscy (Князі литовсько-руські)*” [14, 25]. Варто зазначити, що серед широкого масиву наукових статей у першу чергу бралися до уваги найбільш концептуальні статті, або праці, присвячені бодай опосередковано, проблемам історії, етнографії, географії України тощо.

Розглянемо одну з небагатьох рецензій О. Терлецького на розвідку відомого польського історика А. Яблоновського *Handel Ukrainy w XVI w. (Торгівля України в XVI ст.)*, вміщену в часописі “Ateneum” (1895, Т. II, s. 232-258) [12]. Молодий рецен-

зент, аналізуючи працю А. Яблоновського, звертає увагу на такі основні складові дослідження пов'язані із розвитком торгівлі у XVI столітті: особливості та основні напрямки міжнародної та внутрішньої торгівлі; предмети торгівлі, етнічну приналежність торговців. Історик, підкреслює що в своїй роботі А. Яблоновський опирається на потужну джерельну базу тогочасних урядових документів, що в свою чергу підвищує її наукову вартість. «Ми мусимо призначити автору велику заслугу, що представив справу до тепер цілком не оброблену вповні, – зазначає О. Терлецький, – через що его розвідка мусить уважатися як важний добуток для внутрішньої історії української» [12, 14].

Своєрідні бібліографічні нотатки, що несли виключно інформаційну функцію зробив О. Терлецький на літературно-науковий журнал “Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi”, у якому друкувалися наукові статті й матеріали, присвячені різним проблемам гуманітарних і суспільних наук. О. Терлецьким було зроблено огляд річника “Biblioteka Warszawska” за 1895 р. Дослідник зазначає, що «З статей безпосередно належить до України в сім річнику лише популяризація К. Хамца *Wśród stepów i jarów (Серед степів і ярів)*». Він також виокремлює соціологічну статтю В. Лозинського (W. Łozińskiego) *Tlum (Натовн)*. З історичної точки зору, на думку оглядача, цікавими є мемуари *Pamiętnik ks. Jana Nepomusena Kossakowskiego, biskupa wileńskiego (ur. 1755-1808) (Щоденник ксьондза Яна Непомусена Коссаковського, ві-*

ленського єпископа (1755-1808)) [15, 25].

У *Записках Наукового товариства ім. Шевченка* подано більш детальний огляд О. Терлецьким *Rozprawy Akademii Umiejętności (Wydział Historyczno-Filozoficzny, serya II, t. X, Kraków 1899, 498 s.)* – наукового видання Польської академії знань в Кракові (Akademia Umiejętności) [16]. О. Терлецький скрупульозно аналізує вміщені тут матеріали таких відомих польських істориків другої половини XIX століття як А. Прохаска (A. Prochaska), К. Потканьський (K. Potkański), А. Брюкнер (A. Brückner), Ф. Пекосиньський (F. Piekosiński).

Так аналізуючи статтю А. Прохаска *Na soborze w Constancyi (На соборі в Констанці)* О. Терлецький зазначає, що для дослідження історії унії «руської» Церкви розвідка не представляє жодної інформації [16, 35]. При огляді роботи К. Потканьського *Krakow przed Piastami (Краків перед П'ястами)* О. Терлецький звертає увагу на те, що намагаючись висвітлити історію Кракова до П'ястового періоду, автор через брак джерел, спирається на одну з версій, про походження міста. «Традиція про Кракуса і Ванду, що з неї автор хоче витягнути джерело історичної правди, – наголошує О. Терлецький, – так прикрашена і тісно пов'язана із циклом традицій малопольських взагалі, що автору не вдалося дійти якого-небудь результату». Рецензент робить автору серйозний закид з приводу гіпотези «про велике торговельне і стратегічне значення Кракова з сього часу».

Подає О. Терлецький і невеличку інформацію про досліджен-

ня відомого польського славіста А. Брюкнера *O Pieście (Про П'яста)*, у якому останній намагається розтлумачити походження слова «piast» [16, 35].

Ряд бібліографічних оглядів, суто інформаційного змісту, присвячені історичним розвідкам Ф. Пеко-синського: *Sejm walny Warszawski z r. 1572, Sądownictwo w Polsce wieków średnich, Laudum Wojnickie ziemi krakowskiej z r. 1503, w przedmiocie pospolitego ruszenia pospólstwa* та інші [16, 37].

Так О. Терлецький детально проаналізувавши працю Ф. Пекосинського *Czy król Władysław Jagiełło był za życia królowej Jadwigi królem polskim, czy tylko mężem królowej (Чи король Владислав Ягелло за життя королеви Ядвіги був польським королем, чи тільки чоловіком королеви)*, підкреслив, що «У тім і ціла заслуга автора розвідки, що заквестіонував “справу Ягайлового королівства”, справу, уважану досі за цілком певну, що не піддавалась навіть критиці» [16, 37].

Варто зазначити, що ці перші рецензії та огляди на польські наукові видання, вміщені в *Записках Наукового товариства ім. Шевченка*, сприяли науковому вишколу О. Терлецького, а також були конче потрібними для розвитку української історичної науки, оскільки мали велике інформативне значення та знайомили українців з досягненнями польської історичної думки.

Таким чином, ряд ранніх наукових праць Омеляна Терлецького присвячені критичному аналізу робіт відомих польських істориків, робота над якими розширювала наукові горизонти молодого вчено-

го-історика, сприяла, з одного боку, його знайомству з станом тогочасної польської історіографії, а з другого, водночас, збагачувала й історіографію українську.

Bibliography and Notes

1. *Архів Львівського національного університету імені Івана Франка*, Ф. Р. 119, Оп.1, Спр. 181, 11 арк.
2. Грушевський Михайло, *Автобіографія*, Львів, 1906, 16 с.
3. Грушевський Михайло, *Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в р. 1895. Записки для загального збору р. 1896*, [у:] *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*, Львів, 1896, Т. X, Кн. 2, с. 5-12.
4. *Державний архів Львівської області (ДАЛО)*, Ф. 26, Оп. 15, Спр. 717, 610 арк.
5. *Державна гімназія з українською мовою навчання у Львові. Звідомлення за шкільні роки 1921/22-1930/31 і за шкільний рік 1931/32*, Львів 1932, 85 с.
6. Дорошенко Дмитро, *Огляд української історіографії*, Київ: Українознавство 1996, 254 с.
7. *Звіт дирекції ц. к. Академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1913/1914 рр.*, Львів, 1914, 114 с.
8. Терлецький Маркіян, *Пам'яті проф. О. Терлецького* [у:] “Свобода”, Нью-Йорк 1958, Ч. 108, с. 3.
9. Терлецький Омелян, *Історія України з багатьма образками та мапами*: Нове, переглянute й доповнене видання, Львів: Просвіта 1938, 407 с.
10. Терлецький Омелян, [Рец.]: *Миклашевский И. Н. Къ исторіи хозяйственного быта московскаго государства, Москва 1894, Часть. I: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века.*, 310 с., [у:] *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*, Львів, 1895, Т. V, Кн. I, 4. Бібліографія, с. 67-68.
11. Терлецький О[мелян], [Рец.]: *Рубинштейн С. Хронологический ука-*

затель указовъ и правительственныхъ распоряженій по губерніямъ Западной Россіи, Белоруссіи и Малороссіи за 240 леть, съ 1652 по 1892 г., Вильно 1894, [у:] Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Львів, 1895, Т. V, Кн. I, 4. Бібліографія, с. 71.

12. Терлецкий Ом[елян], [Рец.]: A. Jabłonowski, *Handel Ukrainy w XVI w.*, [w:] "Ateneum" 1895, [Т.] II, s. 232-258, [у:] Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Львів, 1896, Т. IX, Кн. I, 4. Бібліографія (рецензії й справоздання), с. 12-14.

13. Т[ерлецький] О[мелян], [Рец.]: "Ateneum" T. II, Cz. 2, s. 202-221, [у:] Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Львів, 1895, Т. VIII, Кн. IV, 3. Наукова хроніка, с. 17-18.

14. Т[ерлецький] О[мелян], "Ateneum", [у:] Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Львів, 1896, Т. XIV, Кн. VI, 3. Наукова хроніка, с. 24-25.

15. Т[ерлецький] О[мелян], "Biblioteka Warszawska", [у:] Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Львів, 1896, Т. XIV, Кн. VI, 3. Наукова хроніка, с. 25.

16. Терлецький Ом[елян], [Рец.]: *Rozprawy Akademii umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. Serya II. T. X, Kraków 1898, T. XXXV, 498 s.*, [у:] Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Львів, 1899, Т. XXX, Кн. IV, 4. Бібліографія (рецензії й справоздання), с. 35-37.

17. Труба Руслана, *Омелян Терлецький (1873-1958)*, Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича 2013, 84 с.

18. *Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższego Gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1899*, Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego 1899, s. 50.

19. *Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1900/1901*, Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego 1901, s. 33.

20. *Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1902/03*, Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego 1903, s. 48.

21. *Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1913/14*, Tarnopol 1914, s. 34.

Taras Horbachevskyi

**RISE AND ACTIVITY OF CATHOLIC LEAGUES
IN LVIV IN THE 1920^s**

Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies
of the Ukrainian National Academy of Sciences, Ukraine

Тарас Горбачевський

**ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КАТОЛИЦЬКИХ ЛІГ
У ЛЬВОВІ У 1920-ИХ РОКАХ**

Abstract: This article shows the activity of Roman-Catholic Church directed on involvement of the confessors in to the church's social and cultural life. The history of the Catholic League in Lviv during the interwar period is examined. Their activities in national and religious life of the Polish city have been characterized. There is marked a social initiative of the Catholic League that was found in 1921.

Keywords: Roman-Catholic Church, Lviv, Catholic organization, charity, Catholic League

Вивчення українсько-польських відносин новітньої доби не лише в площині політики, але й культури, щоденного життя та побуту має не лише наукову актуальність, але й суспільно-практичне значення. Вказаний досвід міжкультурної комунікації є прийнятним і для нинішніх управлінців, політиків обох країн, які прагнуть гармонізувати міждержавні культурні та міжконфесійні взаємини на українсько-польському пограниччі. У кінці ХХ – на початку ХХІ віку в наукових осередках України та Польщі значно зріс інтерес до вивчення минулого польської сторінки історії Львова, зокрема міжвоєнного пері-

оду, коли польська частина міської громади переважала у кількісному відношенні та отримала значну свободу дій у власній державі, для реалізації ідей сформованих ще в часи Австро-Угорської монархії. Вивчення особливостей національно-релігійного життя поляків міста сприятиме поглибленню міжконфесійної та культурної співпраці українського та польського народів.

Дослідженню соціальної політики Римо-католицької церкви (РКЦ) у Другій Речі Посполитій, зокрема Львова міжвоєнної доби, присвятили свої роботи: Т. Пралат [11], М. Лещинський [9], С. Шидельський [13], В. Мислек [10] та ін. Втім,

особливості відновлення впливів РКЦ у Львові у перше десятиліття міжвоєнного періоду потребує детальнішого комплексного вивчення. Тому метою нашої публікації є аналіз діяльності РКЦ спрямованої на ширше залучення вірних до суспільно-культурних структур Церкви, а її основне завдання – дослідження вивчення особливостей функціонування Католицьких ліг у Львові.

У міжвоєнний період Львів залишався третім за величиною містом у Польщі, центром воєводства, важливим господарським та культурним осередком (Східні Торги, Оссолінеум, Університет Яна Казимира). Саме у цей період зведено летовище та запрацювала радіостанція. Наприкінці 1930-их рр. місто налічувало понад 300 тис. мешканців, з яких більшу частину складали поляки, 30 % – євреї (жиди), близько 15 % – українці. У 1940 р. було заплановано відзначити 600-ліття Львова в складі Польської держави [8, 18]. Однак, якщо порівнювати статус міста з попереднім, австрійським, періодом, позиція та роль Львова значно підупали як в політичному так і соціокультурному статусі.

Упродовж віків Львів залишався багатонаціональним і поліконфесійним містом, у якому здавна проживали вірні католицьких, православних, протестантських та юдейських громад. Найбільшу кількість вірних об'єднували католицькі, що входили до трьох церков: РКЦ, Греко-католицької (ГКЦ) та Вірмено-католицької. Протестантські впливи були порівняно незначними і через те Львів вважали католиць-

ким містом, завжди вірним (*semper fidelis*) Вселенській Церкві [1, 44].

У суспільстві, де домінувала католицька думка, РКЦ сподівалася, що католицизм зможе вийти за рамки родини та парафії й стати фактором політичного життя. Однак розвиток суспільної думки та, зокрема, вибори до сейму 1928 р. засвідчили послаблення впливів РКЦ на політичні процеси у країні, коли більшу частину мандатів здобули партії, прихильники яких стояли на позиціях послаблення ролі в суспільстві не тільки Католицької церкви, але й релігії загалом [11, 2].

Місто Львів було центром митрополії та архидієцезії РКЦ у Польщі. До Другої світової війни у ньому діяло 32 римо-католицькі костели [2, 74]. Щоправда, після 1946 р. діючими залишилися Катедральний собор та костел Св. Антонія. Львівська митрополія складалася з Львівської архидієцезії та двох дієцезій – Перемишльської й Тарнівської, що охоплювали етнічні українські та польські землі, які в адміністративних кордонах поділялися на Краківське, Львівське, Станіславівське і Тернопільське воєводства, де поруч проживали католики трьох обрядів, православні, протестанти, кальвіністи, юдеї, мусульмани [12, 64]. У 1933 р. територія Львівської архидієцезії охоплювала 41 тис. км², де за чисельністю вірні РКЦ були другими після вірних ГКЦ – 2,5 млн., протестанти-євангелісти об'єднували 20 тис. осіб, вірмено-католицька церква – 14,3 тис. парафіян, а християни-меноніти – 250 осіб, православних вважали себе 800 християн [5, 2].

Абсолютна більшість польського населення Львова міжвоєнного періоду залишалось вірними РКЦ. Чисельність римо-католиків дещо зросла, однак існувало чимало різних факторів цього зростання, у тому числі й перехід у римо-католицизм представників інших національностей. Щоб збагнути впливи РКЦ на загальний стан духовності та взаємодію з іншими конфесіями, розглянемо чисельність та зміну кількості вірних. Ці дані ілюструють переписи населення, які польська влада в міжвоєнний період проводила тричі: у 1921, 1926 (локальний) та 1931 рр. При цьому етнічний склад населення і далі продовжувала визначати здебільшого категорія „віровизнання”, незважаючи на введення критерію національності. Демографічний розвиток Львова, стриманий Першою світовою та українсько-польською війнами, засвідчив, що загальне число мешканців Львова у 1921 р. становило близько 220 тис. осіб. Згідно з переписом питома вага поляків у повоєнному Львові дещо знизилась. Водночас, чимало дослідників вважають цей перепис недостовірним, оскільки частина українського населення, побоюючись репресій з боку польської влади, вважала за краще записатися поляками і, відповідно, – римо-католиками [3, 168]. Власне вказаний перепис дуже часто відносив греко-католиків і православних до польського населення. Зокрема, у деяких регіонах Галичини чисельність населення, що записалися поляками, у 4,5 рази перевищувала чисельність римо-католиків [4, 124]. Не винятком був і Львів, у відсотко-

вому співвідношенні чисельність римо-католиків у міжвоєнний період не перевищила 51 %, в той же час у 1921 р. поляками записалось 62,2 %, а в 1926 р. – 64,8 %. Згідно з офіційною статистикою, у Львові з 312321 мешканців 157490 осіб – римо-католики, а польська мова була рідною для 198212 осіб, тобто частина „поляків” не була римо-католиками [6, 438].

1920-ті роки знаменували новий етап праці в церковному житті архидієцезії. Відновили свою діяльність деканальні конгреси і конференції священників у Львові. У період між 1914–1921 рр. архидієцезія втратила близько 130 священників, багато костелів та каплиць згоріло або було розграбовано. У міжвоєнний час РКЦ великого значення надавала позашкільній праці з молоддю та організації різноманітних товариств під своїм патронатом. У 1921 р. в архидієцезії існувало 11 відділів Товариства польської молоді юнаків і два відділи Товариства польської молоді жінок (Stowarzyszeń Młodzieży Polskiej Męskiej, Młodzieży Żeńskiej) [9, 83].

Після встановлення польської адміністрації у Львові відновив діяльність Католицько-суспільний союз (Związek Katolicko-Społeczny). Про потребу відновлення католицького впливу в суспільстві заговорили одразу по завершенні українсько-польської війни (1918–1919 рр.). Тоді йшлося про організацію, яка би опиралася у своїй діяльності безпосередньо на парафії. Статут Союзу, підготовлений в 1912 р., регламентував громадсько-економічну діяльність. Керівним органом об'єднання була Головна рада (Rada

Główna) з професором Ф. Гроєром на чолі. Генеральний секретар Ради – С. Садовський, делегат курії до правління союзу (Zarządu Związku) – о. К. Дзюржинський. 3 серпня 1921 р. Союз реформовано в Католицьку лігу (КЛ) (Liga Katolicka). Статут Ліги нагадував статут Союзу. Ф. Гроєр заклав парафіяльну КЛ при костелах Бернардинів, св. Миколая та св. Антонія. При костелі св. Ельжбети існувала організація “Білий Штандарт” (“Biały Sztandar”) [13, 9]. До КЛ першими приєдналися Марійські содаліції, Товариства св. Вінсента і св. Сальомеї, молодіжні католицькі організації та різноманітні робітничі об’єднання, про що мова піде далі.

До основних завдань ліги належали: оборона релігійних, культурних та економічних інтересів вірних РКЦ. КЛ окреслювалася як організація надполітична і відповідно її члени могли вільно обирати свої політичні уподобання, які би не суперечили вченню Церкви. КЛ керувало Головне управління, що виконувало адміністративні, наглядові та виконавчі функції, та Загальний з’їзд (Zarząd Główny i Walny Zjazd). У 1924 р. у Львові КЛ об’єднувала такі структури: Товариство ім. Петра Скарги (Towarzystwo im. Piotra Skargi), „Коло Праці” Польських католицьких жінок („Koło Pracy” Katolickich Kobiet Polskich), Товариство польок-працівниць „Рушій” („Dźwignia” Stowarzyszenie Pracujących Polek), Об’єднання християнських жіночих товариств (Zjednoczenie Chrześcijańskich Towarzystw Kobiecych), Товариство слуг католицьких (Stowarzyszenie Sług Katolickich), Об’єднання пра-

цюючої польської інтелігенції на Русі (Związek Pracującej Inteligencji Polskiej na Rusi), Об’єднання інвалідів війни Республіки Польща, львівське коло (Związek Inwalidów Wojennych Rzeczypospolitej Polskiej, Koło Lwowskie), Об’єднання польських мисткинь (Związek Artystek Polskich), „Притулок” – Товариство жінок поштово-телеграфічного фаху (“Schronisko” Stowarzyszenie Kobiet zawodu posztowo-telegraficznego), Спілка виробництва жіночого та дитячого одягу у Львові (Spółka wyrobu ubrań kobiecych i dziecięcych we Lwowie), Об’єднання салезіянок (Związek Salezjanek), Об’єднання землячок (Związek Ziemianek), Товариство польської молоді ім. Тадеуша Костюшка. Тов. „Білий штандарт” (Towarzystwo Młodzieży Polskiej im. Tadeusza Kościuszki. Tow. “Biały Sztandar”), Товариство об’єднання квітників (Tow. Związek Kwociarski), Народна організація V і VI округу (Organizacja Narodowa V. i VI. Okręgu), Товариство членів III Закону св. Франциска (Stowarzyszenie Członków III Zakonu św. Franciszka), Товариство „Взаємодопомоги католицьких перукарів” (Stowarzyszenie “Wzajemnej Pomocy fryzjerów katolickich”), Професійне об’єднання хеміків (Związek Zawodowy robotników chemicznych), Об’єднання молодих польських рукодільників (Związek Polskiej Młodzieży Rękodzielnieszey), Католицьке товариство „Приязнь” (Katolickie Stowarzyszenie “Przyjazń”), Об’єднання двірників (Związek Zawodowy dozorców domowych), Об’єднання домашньої прислуги (Związek Zawodowy

służby domowej), Об'єднання польської студентської молоді „Відродження” (Związek Polskiej Młodzieży Akademickiej “Odrodzenie”) [9, 87].

КЛ організувала дієцезіальні з'їзди та парафіяльне життя, популяризувала католицькі видавництва та пресу, підтримувала католицький дух у шкільництві та християнських родин [10, 278]. Свою діяльність КЛ провадила на території Польщі, з певними успіхами в деяких регіонах, з 1920 до 1927 рр, маючи свої відділи в дієцезіях і парафіях. До 1927 р. учасниками КЛ стали близько 600 тис. вірних на всій території країни [7, 593].

Уряд КЛ при товариствах і організаціях, що входили до його складу, організував акції у релігійній, культурній, освітній та соціально-доброчинній сферах. Насамперед скликали зібрання та віча, організували збір матеріальної допомоги для різних костельних інституцій, а також фабричних і робітничих товариств. Завдання парафіяльних КЛ полягало в утримуванні бібліотеки, опіці над бідними, догляді за храмами. Обов'язкові пожертвування членів парафіяльної ліги щомісяця становили 10 грош. 1924 р. у Львові існували 4 парафіяльні КЛ при Катедрі, костелах св. Миколая, св. Андрія та св. Антонія (всього в архидієцезії було 5 таких парафіяльних КЛ, п'ята – в Тернополі). Однак великих успіхів у своїй діяльності КЛ не здобула через обмеженість своїх осередків та слабкий зв'язок, або його відсутність, з глибинками архидієцезії. За рахунок зібраних пожертвувань та з прибутків торгового відділу ліги, для десятка учасниць „Рушій” („Dźwignia”),

організовано упродовж двох років оздоровчий відпочинок. Ліга також ініціювала просвітні лекції, в залі Малого Театру проведено кілька католицьких зібрань. КЛ фінансово допомагала секретаріату християнських професійних об'єднань. Безпосередньо на місцях Парафіяльна ліга при костелі св. Миколая щомісяця проводила зібрання в залі над захристією (ліга налічувала близько 500 членів). Парафіяльна бібліотека костелу налічувала близько 500 примірників книжок та брошур, переважно на релігійні теми. Водночас, Парафіяльна ліга проводила добротні акції: збір одягу для убогих, створення бюро правої опіки. Члени ліги опікувалися дітьми-сиротами і безпритульними та готували їх до першої сповіді й причастя [13, 11].

Парафіяльна ліга при костелі св. Антонія (закладена в 1921 р.) профінансувала реставрацію костелу та дзвіниці, роботи з електрифікації, зведення мурованого паркану біля костелу та плебанії. При лізі закладено каси взаємодопомоги і похоронну [13,11].

Парафіяльна ліга при Катедрі (500 членів) у 1927 р. поставила у Великому Театрі виставу „Бідачка” з музичним супроводом. Бібліотека при парафії налічувала близько 1000 книжок. При лізі існував хор, що об'єднував 60 осіб. Завдяки зібраним пожертвуванням, члени Ліги придбали на Пасіках землю під будинок для літніх осіб. З метою залучення молоді у католицьке життя організовано вечори. Подібно до ліги при костелі св. Антонія створено каси взаємодопомоги та похоронну (оперувала близько 1800

злотими). У 1928 р. виникла Парафіяльна ліга на Замарстинові [13, 12].

Після того, як посаду голови правління ліги залишив Ф. Гроєр, тимчасово ці функції виконував о. Шидельський. Однак невдовзі правління ліги припинило свою діяльність і залишився лише торговий відділ КЛ, який перетворився у звичайний склад з літургійним приладдям в Католицькому домі по вулиці Городоцькій. Торговий відділ постав ще перед війною, а головним предметом торгівлі були передусім вина для меси (переважно італійські). Реанімація КЛ відбулася 12 травня 1928 р., коли у Львові за ініціативи громадських діячів і священників відбулося зібрання членів колишнього керівництва ліги та представників костельних товариств, яке обрало нове правління ліги (18 осіб) [13, 5]. 13 вересня 1928 р. на засіданні правління КЛ було оголошено нове керівництво: головою ліги став Я. Попович, а віце-головами о. Шидельський та Ф. Вальчак, скарбник – Л. Кухарський, секретар – Ю. Завістовський, представник курії – о. К. Дзюржинський. Згідно з львівським статутом КЛ, затвердженому при архієпископові Ю. Більчевському, Ліги створювано по парафіях з фізичних та юридичних осіб. На зібранні Головного правління восени 1928 р. серйозно розглядалося питання базування Ліг на основі католицьких організацій чоловіків, жінок та молоді, а це могли вирішити зміни до статуту. Згодом ці пропозиції стали основними у діяльності Католицької Акції (КА). Правління ліги намагалось розширювати свій вплив,

звертаючись до священників з проханням сприяти утворенню ліг при своїх парафіях. Наприкінці 1928 р. діяльність КЛ зводилася до таких акцій: маніфестацій, паломництва, організації притулків для безхатьків, збору коштів для різних товариств [9, 90].

1930 р. у Львові функціонувало 9 парафіяльних КЛ з існуючих тринадцяти в архидієцезії. По розширенні КА та відповідних вказівках єпископату Ліги дублювали КА, тому з 1931 р. вони увійшла до складу Архидієцезіяльного Інституту Католицької Акції та мали в Раді цього Інституту свого представника. У зв'язку з розвитком КА, як якісно нової організаційної структури, КЛ в архидієцезії була ліквідована до кінця 1935 р. [9, 94].

Перше міжвоєнне десятиліття знаменувало відродження церковно-релігійного життя у Львові. Позиції РКЦ підкріплювала лояльність польської адміністрації, що використовувала Церкву в утвердженні своєї державности на землях Східної Галичини. Керівництво РКЦ у Львові для відновлення та посилення своїх впливів у місті у 1920-их рр. намагалось використати новостворені Католицькі ліги, як засіб пропагування католицизму, залучаючи вірних у життя Церкви, проводячи різноманітного роду добродійні акції. Однак КЛ не виконала поставлених перед нею завдань, насамперед через слабку організацію, невідповідність матеріального забезпечення поставленим цілям, обмеження діяльності фактично лише у Львові, лише частковий контроль та коригування з боку церковної адміністрації.

Водночас, діяльність парафіяльних КЛ стала фактором активізації національно-культурного, духовного життя населення не лише Львова, але і всієї Східної Галичини.

Bibliography and Notes

1. Горбачевський Тарас, *Римо-католицька громада у Львові в міжвоєнний період (1921–1939)*, [у:] Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука, Львів 2012, 264 с.

2. *Історія Львова. У трьох томах* / Ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій, Том 3: *Листопад 1918-поч. ХХІ ст.*, Львів: Центр Європи 2007, 575 с.

3. Лозинський Р., *Етнічний склад населення Львова*, Львів 2005, 355 с.

4. Макаруч С., *Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма*, Львов 1983, 255 с.

5. *Центральний Державний Історичний Архів України у Львові*, Ф. 618

(Римо-католицька митрополічна консисторія, м. Львів), Оп. 1, Спр. 133, Арк. 2.

6. Grünberg K., Sprengel B., *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X – XX wieku*, Warszawa 2005, 832 s.

7. *Historia Kościoła* / Red. L. J. Rogier, R. Aubert, M. Kowles, T. 5, Warszawa 1985, 612 s.

8. Kaczorowski Bartłomiej, *Zabutki starego Lwowa*, Warszawa: Oficyna wydawnicza Interim 1990, 207 s.

9. Leszczyński M., *Akcja Katolicka w archidiecezji Lwowskiej obrządku łacińskiego*, Lublin-Pelplin 1996, 362 s.

10. Mysłek W., *Kościół Katolicki w Polsce w latach 1918 – 1939*, Warszawa 1966, 665 s.

11. Prałat T. C., *Kościół Katolicki a rząd Marsz. Piłsudskiego*, Poznań 1938, 6 s.

12. *Święty Arcybiskup Lwowa Józef Bilczewski* / Pod red. W. Osadczego, Lublin-Lwów 2011, 252 s.

13. Szydelski S., *W sprawie organizowania Lig Katolickich*, Lwów 1928, 18 s.

Lesia Kupyn

**POLISH LABOR IMMIGRANTS' DAILY ROUTINE
IN FRANCE (1919–1939)**

Ivan Franko Lviv National University, Ukraine

Леся Купин

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКИХ ТРУДОВИХ ІМІГРАНТІВ
У ФРАНЦІЇ (1919–1939)**

Abstract: One of the most dramatic aspects of Polish immigration in mid war France is workers' daily routine. The paper considers the spheres of immigrants' work, living and working conditions, the level of self-organization. French public attitude towards them also has been analyzed. There is made a comparison of French stereotypes concerning Polish and Italian workers. France assimilation policy concerning immigrants is characterized. The paper shows Polish strives to preserve their national identity in mid war French society.

Keywords: France, Poland, labor immigration, contract, miners, agriculture

Міжвоєнне двадцятиліття є однією з найбільш драматичних епох у світовій історії загалом та в історії Франції зокрема. З огляду на соціально-економічну та політичну концепцію розвитку цієї країни упродовж 1919–1939 рр., сюди подалася значна кількість трудових та політичних емігрантів, а світовою громадськістю тогочасна Франція сприймалася як “країна іммігрантів”. Перебуваючи на стику проблем, пов’язаних із зовнішньою та внутрішньою політикою міжвоєнної Франції, тема імміграції у цій країні становить значний інтерес для вивчення основних тенденцій полі-

тичного, соціально-економічного, культурного розвитку як Франції, так і країн-донорів імміграції на тлі історії повсякденності та етносоціологічної проблематики (зокрема, етнічних стереотипів). Окрім цього, дослідження цієї теми є актуальним для розуміння та аналізу сучасної історії Франції. Адже результати та уроки французької імміграційної політики впродовж 1919–1939 рр. не в останню чергу позначилися на формуванні стратегії розвитку країни у сьогоденні.

Метою статті є усебічна характеристика повсякденного життя польських трудових іммігрантів у

Франції упродовж 1919–1939 рр. Для її досягнення передбачається дослідити сфери їхньої зайнятості, умови праці та побуту, рівень громадської самоорганізації.

При написанні статті ми використали, насамперед, матеріали періодичної преси, збірника мемуарів *Pamiętniki emigrantów* [19], а також праці відомого польського вченого юридично-економічного напрямку та громадсько-політичного діяча міжвоєнного періоду Яна Розвадовського [23], [24], сучасного українського дослідника історії еміграції 1919–1939 рр. Степана Качараби [2], сучасних французьких істориків Ральфа Шора [25], Жанін Понті [21], Фредеріка Олів'ї [15] та інших.

Зважаючи на особливість міжвоєнної Франції як аграрно-промислової держави, де основна частина промислового виробництва зосереджувалася у північно-центральному регіоні, а найбільш придатними для сільського господарства були райони південного заходу, географію розселення та спеціалізацію основної маси трудових іммігрантів у цій країні можна вважати наперед визначеними. Відзначимо також, що серед іммігрантів з різних країн існувала виробнича спеціалізація. Так, поляки переважали серед шахтарів (французьке гірництво фактично залежало від цих трудових іммігрантів, адже тут вони становили 66% усіх робітників), а також, поряд з італійцями та еспанцями, – у сільському господарстві [7], [8], [22]. Щодо чисельності поляків у Франції міжвоєнного двадцятиліття, то за різними даними їхня кількість у цей період сягала 700 тис. осіб (французька влада часто зараховувала до

них й 100 тис. українських заробітчан з Західної України, яка тоді була у складі Польщі) [2, 352].

З огляду на характер імміграційної політики Франції упродовж міжвоєнного періоду, умови праці та побуту трудових іммігрантів у цей час також різнилися. Перебування заробітчан у Франції можна умовно поділити на декілька етапів. Першим, і вочевидь найскладнішим, був період адаптації, коли трудові іммігранти звикали до соціально-економічних реалій нової для них країни, починали налагоджувати свій побут.

Так, польський емігрант Марцін Бугзель, який у своїх спогадах подав перші враження від еміграції до Франції, зазначав: “Вантажили нас у вагони для перевезення худоби. Туль (містечко регіону Льотарингії) було основним переправним пунктом, куди прибували завербовані робітники. Поселили нас у казарми, що залишилися після війни, там було дуже брудно й холодно. При цьому з нами не було жодної медичної служби, а якщо хтось хворів, то лікувався самотужки. До місцевого лікаря не зверталися через нестачу грошей, а контракт праці не передбачав медичного забезпечення. Через декілька днів транспорт зі шахтарями відправили до центральної Франції, де я почав працювати на шахті св. Варвари як робітник найнижчої категорії (у Франції було три категорії шахтарів: накладач, помічник шахтаря та кваліфікований шахтар). Тут я знову тимчасово жив у казармі, допоки не закінчилося будівництво нового житла для шахтарів” [19, 27].

При цьому М. Бугзель зауважив, що лише після річного терміну ро-

боти та підтвердження кваліфікації можна було отримати дозвіл префекта поліції на облаштування у Франції. У спогадах цього емігранта також зазначається: “Робота була важкою та небезпечною, при слабкій вентиляції. Значна частина шахтарів хворіли на ревматизм. Тут працювали, переважно, молоді чоловіки, які залишили на батьківщині свої сім’ї, щоб заробити грошей для купівлі землі у Польщі. Після кількомісячної праці у таких умовах, частина робітників фізично не витримувала. Вони односторонньо розривали угоди та нелегально, у вантажних вагонах, втікали додому” [19, 31].

Для прикладу наведемо також інформацію з листа до редакції часопису *Український емігрант* про заробітчанин з Західної України у міжвоєнній Франції: “Один їхній (емігрантів. – Л. К.) вигляд справляв страшне враження. Одяг був зношений, брудний. У день вони заробляли від 32 до 55 франків. Цього зовсім не вистарчало на проживання. Оскільки витрати на харчування становили 17 франків на день, прання білизни – 1 франк, ліжка – 65 сантимів, а на решту коштів потрібно було купити лампу до копальні, яка коштувала 35 франків. Що стосувалося якості харчування шахтарів, то вони обмежувалися мінімальними обідами. Вранці брали зі собою каву або молоко з хлібом, на обід – отримували борщ або суп з хлібом, картоплю, і раз чи два рази на тиждень 200 г. м’яса, запивали це водою”, – вказується у листі. При цьому зазначалося, що з огляду на більшу зарплатню, французькі шахтарі кожного дня (на обід та вечерю) могли їсти м’ясо, а також купувати пиво [3].

Вартість житла для емігрантів у кількомісній кімнаті становила від 30 до 42 франків на місяць, а одномісної вмебльованої кімнати – від 50 до 100 франків [5].

Якщо говорити про ставлення французької громадськості до іммігрантів, то щодо окремих з них існувала безліч стереотипів, які відіграли провідну роль в адаптації заробітчанин. Я. Розвадовський писав: “Важко було не помітити їхньої (французів. – Л. К.) неприязни до поляків (дехто з французів вважав, що Польща входить до складу радянських республік). При цьому, французи зі солідарністю ставилися до італійців (через етнічну спорідненість), англійців і росіян (через їхню грошовитість)” [24, 207]. Натомість Ф. Олів’ї, на основі аналізу статей про іммігрантів на сторінках щоденної газети *L’Echo de Paris* упродовж 1921–1931 рр., пише, що французи італійців сприймали як давню латинську цивілізацію, близьку до них самих, а про поляків кореспонденти писали як про сумлінних і порядних робітників, здатних максимально швидко пристосовуватися до французьких звичаїв, культури та клімату; негативні відгуки про них на сторінках газети *L’Echo de Paris* траплялися рідко [15, 187–200].

Проблема заробітчанин у Франції залишалася відкритою темою для обговорення світовою громадськістю. Наприклад, у польській періодиці друкувалися статті про надзвичайно важке становище робітників у Франції, проте французька сторона переконувала у протилежному, наводячи той аргумент, що до іммігрантів приєднувалися їхні родини [28]. Вона також зазначала, що окре-

мі іммігранти щомісячно могли заощадити приблизно 100 франків. Однак, відомості про важке становище польських заробітчани у Франції не втрачали своєї актуальності. Найбільше незадоволення викликало недотримання працедавцями умов контрактів, насамперед, щодо соціальної опіки іммігрантів. Кореспондент польської *Gazety Warszawskiej* писав: “Іммігрант не міг стати членом французького синдикату. Перешкодою цьому був закон 1884 р., за яким його членами могли бути лише громадяни Франції; щодо окремих іммігрантів, то часто польських робітників зараховували до нижчих категорій, їм не виплачували коштів із фондів соціального страхування, для них не вистачало лікарів і фельдшерів. Часто для таких заробітчани лікарями були французькі ветеринари” [17].

Крім цього, серед невирішених проблем залишалися питання коштів за перевезення емігрантів до Франції та зрівняння їх у правах й оплаті праці з місцевими робітниками [18]. Найгостріше це турбувало емігрантів з Польщі. *Gazeta Polska* писала про життя кваліфікованих польських шахтарів і металургів, котрі працювали на півночі Франції таке: “Вони зарекомендували себе як надзвичайно працюючі та витривалі робітники. Щодо порівняння їх з німцями та італійцями, то німець ніколи б не став працювати в таких умовах за незначну платню, а італієць фізично не виконав би встановленої норми. Польським емігрантам не можна було змінювати не лише місце роботи, але й кваліфікаційної категорії на певному заводі” [20].

У 1925 р. розпочалася чергова польсько-французька конференція щодо еміграційної конвенції. На ній було ухвалено такі положення: термін дії контракту зменшувався з 12 до 9 місяців; робітники могли прибути до Франції власним коштом за умови відшкодування працедавцями витрат на дорогу в сумі 150 франків. Серед основних досягнень конференції була домовленість про правовий захист безробітних іммігрантів на рівні з французами [11]. Зі спогадів емігрантів відомо, що загалом упродовж 1926–1930 років умови їхнього проживання у Франції покращилися. “Кожний шахтар міг отримати 500 м² землі біля свого будинку, що дозволило вести невеличке господарство. З часом налагодилися взаємини з місцевими французами. У побутових ситуаціях, коли емігранти не могли самі щось вирішити, їм допомагали їхні діти, які вже добре володіли французькою мовою” [19, 34–35]. Проте поляків, які могли купити землю та збудувати на ній будинок, було надзвичайно мало [19, 42]. Прикметно, що у своєму інтерв’ю польський міністр праці і соціальної опіки Александр Пристор на запитання “Чи польські емігранти у Франції можуть сподіватися на покращення умов проживання?”, зазначив лише, що у Франції зріс попит на іноземних робітників і помітна тенденція покращення господарського та культурно-соціального життя для польських емігрантів [9].

Умови праці та проживання заробітчани із Польщі у період економічної кризи дозволяє охарактеризувати такий опис, зроблений очевидцями тих подій: “Упродовж

1930–1933 років закривали багато шахт, а у тих, які не збанкрутували, було встановлено понаднормовий виробіток. Робітникам, які не виконували норми (навіть через відсутність знарядь праці), знижували платню. Кількість зареєстрованих хворих зменшилася не через задовільний стан здоров'я шахтарів, а через вимогу працювати усім, хто міг стояти. Не шкодували навіть жінок і дітей. Найбільшою трагедією для таких людей була не важка робота та можливість депортації з Франції, а отримання після повернення додому статусу “комуніста”. На іноземних заробітчанах були поширені доноси до французької префектури поліції, яка була докладно проінформована щодо перебування іммігрантів на французькій території. Навіть тих заробітчанах, котрі мали найменше відношення до політичних рухів у країні, одразу депортували” [19, 44–46]. Проте переважна більшість трудових іммігрантів у Франції навіть не намагалася вникати у політику цієї країни: “Політика – це не для нас. Нам потрібно заробити на хліб, а не займатися політикою” [21, 43], – зазначив один з них.

Недостатньою для багатьох іммігрантів залишалася й громадська опіка. Так, якщо французький уряд забезпечував належні умови для італійських іммігрантів (закон від 16 грудня 1922 р. передбачав створення Комітету опіки над італійськими іммігрантами у департаменті Приморські Альпи [22]), то польським заробітчанах бракувало опіки з боку духовенства та адвокатів [21, 41].

Упродовж 1920-х років кількість священиків, які сповідали в Парижі

іноземними мовами у середньому була такою: англійською мовою – 17 осіб, італійською – 13, німецькою – десять, еспанською – дев'ять, польською та російською – по два, португальською та арабською – по одному [8]. Польські емігранти зазначали, що лише подекуди працювали так звані “перекладачі” (здебільшого поляки, які давно проживали у Франції), що допомагали у вирішенні різноманітних справ полякам, котрі не знали французької мови [19, 30].

Найвищим духовним органом поляків на еміграції була Польська місія у Парижі. Туди входило 28 священиків, 24 студенти-теологи, а також 25 сестер милосердя. Присутність релігійних місій для іммігрантів у Франції відігравала подвійну роль як для самих іммігрантів, так і для їхніх працедавців. Адже, з одного боку, саме священики проводили просвітницьку роботу, неодноразово під їхнім впливом робітники виступали проти французької влади, вони протидіяли асиміляції. Однак, для французьких працедавців присутність іноземних священиків була дуже вигідною, оскільки підтримка релігійної традиції забезпечувала стабільність і спокійну роботу іммігрантів. Великі компанії часто навіть оплачували переїзд священиків до Франції, будували для них церкви й компенсували витрати на їхнє опалення та освітлення. Р. Шор писав: “Священики боролися проти спокус, які загрожували їхнім землякам: кабаре, лінь, відвідування будинків терпимости тощо, а також намагалися відвернути своїх співвітчизників від революційних партій та об'єднань” [25, 108]. Доречни-

ми є слова одного з польських емігрантів: “Давши нам дозвіл на проведення релігійних обрядів рідною мовою, французи цим самим встановили над нами контроль. Проте, ми це не відразу зрозуміли” [19, 41]. Наочним прикладом такої політики Франції було створення у Парижі у 1922 р. Єпархіяльного управління для іноземців. У 1923 р. прем'єр-міністр Раймон Пуанкаре писав: “Ми створили релігійну організацію, керовану французами, але яка говорить на мові іммігрантів. Це найкращий спосіб контролю” [25, 105].

Зважаючи на майже мільйонну чисельність емігрантів з Польщі у Франції станом на 1930 р., кількість шкіл, де вивчалися польськознавчі курси, становила 584. Цими школами опікувався інспектор освіти при польському посольстві у Парижі [26]. Що стосується системи шкільної освіти Франції у досліджуваний період, то основними її рисами були антиклерикалізм (часто шкільна адміністрація слідувала за тим, щоб діти в позаурочний час не вивчали у костелах катехизм) і державна централізація (кількість приватних шкіл була незначною, а їхні навчальні програми підлягали суворому контролю) [23, 183]. Один з емігрантів писав: “Навчання дітям давалося доволі легко. Проте часто донька поверталася додому заплакана, а деколи й побита. Діти її били або кидали у неї камінням через те, що вона не знала мови й відповідала їм або німецькою, або польською. Її називали “шпичастою гільмою” через вигляд її шапки, схожої на ті, які носили офіцери німецького війська під час Першої світової війни. Зрозуміло, що французький народ зазнав

чимало лиха від німецьких офіцерів. Однак, ми не розуміли, чому повинні за це відповідати” [19, 28].

Загалом, статус іммігранта надовго відбився на дітях заробітчан, які стереотипно перебували на низькому соціальному становищі. “Не було такого шахтаря-іммігранта, чия б дитина закінчила вищий навчальний заклад, адже щомісячна оплата за навчання студента разом з винайманням житла, становила повну суму заробітної плати шахтаря”, – зазначається у спогадах емігрантів [19, 52–53].

Як результат скарг польських заробітчан на таку політику, на заключному засіданні польсько-французької конференції 1924 р. було прийняття рішення про обов'язкове навчання дітей польських іммігрантів і підтримку місцевими працевдавцями курсів польської мови у початкових школах; до того ж, викладання повинне було відповідати стандартам програми Міністерства віровизнань й освіти Польщі [27].

Прагнення польських заробітчан підтримувати свої національні традиції часто викликало незадоволення у французьких, італійських і німецьких робітників. Це зумовлювало відчуття меншовартости серед перших [19, 43]. Чималий резонанс з цього приводу викликало повідомлення про випадок жорстокого побиття двох хлопців-поляків віком 10 та 12 років в одній з французьких шкіл. Директор школи “провчив” учнів через їхню відсутність на шкільному святі, тому що вони були на церковному богослужінні польської громади. У результаті побиття (директор бив учнів ногами) діти отримали численні травми. Не-

зважаючи на аргументовані докази цього свавілля та скарги з боку батьків, суд міста Ленс засудив обвинуваченого лише до сплати штрафу – 16 франків. Така позиція французького правосуддя аргументувалася тим, що польські емігранти у Франції нехтують місцевими традиціями при “зухвалій шані” власних звичаїв [14]. Натомість позиція французького уряду, наприклад, до італійських іммігрантів була завжди лояльною через їхню “повагу до місцевої влади” [22].

Щодо загальних умов проживання та роботи польських іммігрантів у Франції упродовж міжвоєнного періоду, то їхнє становище було гіршим, у порівнянні з трудовими іммігрантами, наприклад, у Німеччині [10]. Доказом обмеження їхніх прав були арешти паризькою поліцією у 1929 р. декількох десятків іноземців, які хотіли взяти участь у першотравневій демонстрації [1]. Однак, з огляду на велику роль іммігрантів з Польщі у відбудові французької економіки у міжвоєнний період, місцева влада змушена була декларативно підкреслювати свою “повагу” до них. Зокрема, під час економічної кризи, 3 лютого 1930 р. французький парламент розглядав питання польської еміграції до Франції. Один з депутатів заявив, що проблема її правового регулювання буде вирішена, а також додав, що демографічна ситуація у Польщі сприяє напливу нових сил до французького сільського господарства [16]. Як наслідок, у січні 1932 р. французький парламент узяв до уваги французько-польську конвенцію 1929 р. про соціальне забезпечення шахтарів і виплату їм пенсій, а Комісія шах-

тарів Франції, згідно з умовами тієї ж конвенції, визнала рівність прав польських шахтарів з правами місцевих робітників [12].

Збільшення кількості іммігрантів суттєво не перешкоджало національним інтересам Франції, оскільки її асиміляційний потенціал був доволі сильний. Упродовж міжвоєнного періоду французький уряд був повністю спроможний забезпечити нестачу робочих рух трудовими заробітчанами з азійських чи африканських колоній. Однак, з метою “кращої адаптації” іммігрантів у Франції, у цей період еміграція, наприклад з Алжиру та Марокко, обмежувалася, натомість стимулювалася еміграція з Європи [24, 85].

Зазначимо, що діти іноземців, які проживали у Франції на початку Першої світової війни, у міжвоєнний період уже не знали своєї батьківщини: їхні прізвища були змінені чи перекручені; французи вимовляли їхні імена як читали, а згодом, при вимові, ще й пропускали деякі літери, сприяючи повній зміні прізвища навіть у державних реєстрах. Такий принцип пояснював “прагнення нації, яка має величезні колоніяльні володіння та приймає до свого організму чужинців, дбати про охорону своїх расових і національних прикмет” [4]. Проте іммігранти, здебільшого, також намагалися підтримувати свою національну ідентичність. Характерною особливістю було те, що більш інтегрованими у французьке суспільство були заможніші іммігранти [7].

Слов'янські народи добре адаптувалися у французькому суспільстві. Це стосувалося й поляків, які, на перший погляд, формували за-

мкнені громади. Цій адаптації сприяла “дружба” між Францією та Польщею та їхні двосторонні угоди [13, 272]. Попри це, поляки, як, скажімо, й чехи та італійці, зберегли у Франції свої традиції та звичаї. Часто навіть вулиці у містечках, де зосереджувалася значна кількість іммігрантів, були перейменовані за назвами місць їхнього етнічного походження (наприклад, вул. Варшава, вул. Прага, вул. Рим тощо) [7]. Так, польські шахтарі намагалися відтворити у Франції “маленьку Польщу”, а один з емігрантів у своїх спогадах писав: “У школі діти розмовляють французькою – це Франція, на вулиці також – це Франція. Але, коли ми залишаємося вдома одні, – це Польща” [21, 44].

Загалом, рівень самоорганізації різноманітних етнічних груп іммігрантів у Франції упродовж 1919–1939 років був доволі різним. У спогадах польських емігрантів зазначається: “Попри наш великий вплив до Франції, ми не були організованими” [19, 29]. Найвищим рівнем самоорганізації вирізнялась італійська еміграція (кількісно вона переважала усіх іммігрантів у Франції), якій постійно надавав підтримку фашистський уряд Беніто Муссоліні [6, 61], [24, 49].

Як висновок зазначимо, що з огляду на чисельність еміграції до Франції у міжвоєнний період, умови праці та побуту трудових іммігрантів, зокрема з Польщі, у переважній більшості не відповідали нормам чинного імміграційного законодавства. Польські трудові іммігранти, в першу чергу, асоціювалися з так званими “чорноробами”, які виконували найважчу роботу за незна-

чну платню. Основна концентрація поляків у Франції упродовж 1919–1939 рр. зосереджувалася, здебільшого, у північних департаментах країни, де вони працювали шахтарями, а також сільськогосподарськими робітниками.

Попри гарантії належних умов праці для польських трудових іммігрантів, які передбачали польсько-французькі угоди, вони не дотримувалися працедавцями (особливо в сфері охорони здоров’я). Певна дискримінація відчувалася й у культурній сфері, зокрема, в освіті. Щодо сприйняття цих заробітчан французьким суспільством, то воно було двояким: їх сприймали то негативно, то позитивно, залежно від загальної економічної кон’юнктури, яка впливала на рівень безробіття серед місцевого населення.

Подальші дослідження повсякденного життя польських трудових іммігрантів у Франції упродовж 1919–1939 рр. можуть розвиватися у руслі отримання інформації, завдяки методам усної історії, від безпосередніх учасників тогочасного еміграційного руху до цієї країни (респондентів 1920-х – початку 1930-х років народження), а також їхніх нащадків. Фіксація їхніх спогадів сприятиме розширенню джерельної бази до окресленої теми дослідження.

Bibliography and Notes

1. *Виселення чужинців із Парижа*, “Діло”, 3.05.1929.
2. Качараба Степан, *Еміграція з Західної України (1919–1939)*, Львів: Львівський національний університет імені

Івана Франка 2003, 416 с.

3. Лист з Франції, "Український емігрант" 1928, Ч. 12.

4. Майбутні франкісти, "Громадський голос", 25.10.1937.

5. Українська еміграція у Франція, "Український емігрант", 1929, Ч. 3.

6. Фролкин Николай, *Трудовая иммиграция во Франции в новейшее время*, Київ: Наукова думка 1975, 286 с.

7. *Archive pour la catégorie '1919-1939: La France et l'immigration'*, Web. 25.06.13. <<http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/remi>>.

8. *Archive du musée de l'histoire de l'immigration en Paris, Confesseurs pour les étrangers*.

9. *Emigrant polski przestał być traktowany jako żebrak*, "Gazeta Polska", 28.11.1929.

10. *Interwencja w sprawie robotników polskich*, "Gazeta Warszawska", 30.03.1929.

11. *Konwencja emigracyjna z Francją*, "Gazeta Warszawska", 07.01.1925.

12. *Konwencja polsko-francuska*, "Kurjer Warszawski", 07.01.1932.

13. Krzymicki Ludomir, *Recenzia: Marcel Paon. L'immigration en France. Paris: Payot 1926. S. 216*, [w:] „Kwartalnik Naukowego instytutu emigracyjnego”, Warszawa: Nakładem Naukowego instytutu emigracyjnego 1927, T. IV, s. 270-274.

14. *Niemecki system "wychowawczy" we Francji*, "Gazeta Polska", 05.02.1930.

15. Olivier Frédérique, *"L'Echo de Paris" et les étrangers (1921-1931), un quotidien conservateur face au développement de l'immigration*, "Revue européenne de migrations internationales" 1994, Vol. 10, N°2, p. 187-200.

16. *O stan prawny emigrantów polskich we Francji*, "Kurjer Warszawski", 04.02.1930.

17. *Odnowienie konwencji emigracyjnej z Francją*, "Gazeta Warszawska", 01.12.1923.

18. *Organizacja emigracji polskiej we Francji*, "Gazeta Warszawska", 04.04.1924.

19. *Pamiętniki emigrantów*, Warszawa: Czytelnik 1960, 926 s.

20. *Polscy górnicy we Francji*, "Gazeta Polska", 27.04.1934.

21. Ponty Janine, *Les polonaise du Nord ou la mémoire des corons*, Paris: Autrement 1995, 123 p.

22. Rainero Romain H., *La crise de la main d'oeuvre italienne à Nice dans les années vingt et trente*, Web. 25.07.2013. <<http://cdlm.revues.org/index2893.html>>.

23. Rozwadowski Jan, *Prawne podstawy nauczania języka ojczystego dzieci polskich we Francji*, [w:] „Kwartalnik Naukowego instytutu emigracyjnego”, Warszawa: Nakładem Naukowego instytutu emigracyjnego 1927, T. IV, s. 183-186.

24. Rozwadowski Jan, *Emigracja polska we Francji – europejski ruch wychodźczy*, Lille: Wydawnictwo Polskiego Uniwersytetu Robotniczego we Francji 1927, 304 s.

25. Schor Ralph, *Le facteur religieux et l'intégration des étrangers en France, 1919-1939*, „Vingtième Siècle. Revue d'histoire” 1985, N° 7, Juillet-Septembre, p. 103-116.

26. *Szkoła polska na emigracji*, "Gazeta Warszawska", 03.12.1930.

27. *Wychodźstwo zarobkowe do Francji*, "Gazeta Warszawska", 18.04.1924.

28. *Z życia emigrantów polskich we Francji*, "Gazeta Warszawska", 02.04.1920.

Political Science

Ivan Monolatii

INTERETHNIC INTERACTIONS AND INTERETHNIC COMMUNICATIONS IN WEST-UKRAINIAN REGION IN IMPERIAL (HABSBURG) AREA

Precarpathian National University, Ukraine

Abstract: The article is the conclusions of a comprehensive study of institutional processes in the sphere of ethnic policy of Austria-Hungary concerning the rights and needs of ethnic political actors, processes, internal and external institutionalization of Ukrainian, Polish, Jewish, Romanian and German political actors in Galicia and Bukovina. Traced the genesis of ethnic political mobilization of the catalyst, determined the ratio of the occupational structure and social lines of demarcation in the ethnic dimension. Analyzed by platforms and strategies of political parties created during the ethnic principle. Considered factors electoral mobilization and protest electoral participation, the catalysts of competition between ethno-national communities with equal and different status, variability protect group interests, compromise and consensus formal and informal ethnic political actors.

Keywords: institutionalization, ethnic political actors, politization of ethnicity, state ethnic policy, political participation, political mobilization, protection of group interests, ethnic conflict, interethnic compromise, interethnic interaction

The importance and timeliness of the present article are determined by a fundamental impact that ethno-national communities can have on building inter-ethnic relations as and when they interact. In view of ethnical diversities, the significance of interactions become particularly apparent when one takes into consideration the fact that ethnations, as independent subjects, play a certain role in political processes and predictably defend the solutions to inter-group conflicts that satisfy solely their own interests [1, 358]. Initiatives that are offered by at least one of them and directed at changing or saving the existing status-quo particularly under conditions of a ranging system of inter-

ethnic relations, induce counter-acting processes. The societal importance of interactions is indisputable because common incentives and group reactions directly affect inter-ethnic relations [4, 614-626]. The latter, while being a core element in the structure of interactions of ethno-national communities, is among the factors that have a direct influence on political processes in multi-ethnic countries.

The problem studied in this article is of particular scientific interest due to the variety of the types of interethnic interactions. The ambivalence of subject-object relations (direct and indirect) diversifies the phenomenon of interactions, hence it becomes impera-

tive to understand all of its aspects and take into consideration specific nature of various contacts among groups [1, 5-6]. Additionally, the importance and timeliness of the subject matter of this study are defined by some other criteria. These include the dynamics of interethnic interactions, which can make relations among ethno-national communities likely to adjust, as well as the interactions in the ethno-political sphere among groups of equal or non-equal statuses in the times when in the Western Ukrainian region ethnic groups become politicized. The article analyzes and brings together various theories, and offers a new solution to the problem of inter-ethnic interactions on the Western Ukrainian lands in 1867–1914. The answer to this scientific problem helps to obliterate one of the lacunas in the history of ethno-political studies, and to comprehend theoretical problems, created by Ukrainian empirical materials. The work results in the following key scientific and practical outcomes.

The multiethnic structure of the Western Ukrainian population, its specific quantity and quality, and conditions of ethno-national communities predetermined socio-cultural and ethno-cultural dimensions, as well as the existence of an *our-stranger* dichotomy. The ethno-national and ethno-social population structure of the region has become an objective background for problem studying. Herewith, the specific features of inter-ethnic interactions in the context of political processes in the times of transition can be explained by a combination on facts about the social, economic and political situation of ethno-national communities. The analysis of the eth-

no-social structure of the region has led to the conclusion, that there was a difference in area and dispersed life styles of Ukrainians, Poles, Jews and other immigrating minorities [2, 119-120].

In addition, it also shows that the majority of ethno-national communities that resided on the Western Ukrainian territories during the studied period were socially unstructured. On the other hand, the interethnic distance that existed in the Western Ukrainian ethno-political sphere both in terms of social and ethno-psychological discourses, defined the lines of social division between the urban and the rural, cultural labour division, specific life styles of the region's ethnic groups, as well as an intersection of interests of *strangers* and *ours*.

The studied region can be treated as a special device that erects social boundaries between ethno-social groups for which an ethnic factor and a political context played a vital part in the period of transitions. Western Ukrainian areas became a special arena for political demands, which were made by ethno-religious communities as a response to a heavy colonizing pressure from other ethnics during the medieval and modern times when the autochthonous Ukrainian population was stateless [10, 123, 145].

In the period of transition, in the Western Ukrainian land ethnic differences used to coincide with those of the social nature. However, in both studied provinces of Austria, i.e. Galicia and Bukovina as a whole and in each individual province in particular, the correlation between different social and ethnic groups differed. Typical social dividing lines between

the urban and the rural modified the counteracting triangle that consisted of a multi-ethnic city (first of all with the Polish and Jewish population), a Christian village (populated with majoring Ukrainians) and a Jewish '*shtetl*'. The population of Galicia was made of two large competing groups of Poles and Ukrainians, when in Bukovina those were Romanians and Ukrainians. The Jewish minority had always been the third tangible actor. While in Galicia all landowners were Poles without any exception, and peasants were mainly Ukrainians, in Bukovina the first ones were Romanians and Poles, and the second group consisted of Ukrainians and Romanians for the most part. However, for Bukovina this division was not absolute. Both in Galicia and Bukovina, Jews played a part of an intermediary between the first and the second. They had an exclusive role of an innkeeper, a merchant and a landlord [9, 89-110].

The counteracting triangle of a Ukrainian-Pole-Jew was supplemented with German/German speaking and Romanian officials (in Galicia and Bukovina respectively), and in an ethno-social composition their parts were utterly different. While taking into consideration the chronotope of the study, the majority of the populations were made of rural habitants who were predominantly Ukrainians. For some time, they were said to be a people of '*serfs and popes*'. It was only in the late 19th century when the situation began to change due the emergence of the secular intelligentsia. Minor nobility took a separate niche in the ethno-social body and identified itself mostly with the Ukrainian population. However, as it lived in its airproof nobiliary environ-

ment, it remained, in fact, separated from the wider Ukrainian community [7, 56]. On the other hand, within the region Ukrainians made only a small part of the urban population, as only every other tenth Ukrainian in the Western Ukrainian area including the Transcarpathian area was a city dweller, when for Poles and Jews this ratio was far higher. Taking into consideration the conditions and the role of a city in the public life of that period, this fact meant that the Ukrainian community was by large deprived of any control not only over the state power and governance, provincial and local self-governance, but also over industrial production, social infrastructure, modern communications, etc. The Ukrainian ethnic group retained their numerical superiority, but in terms of its influence on societal and social-economic processes, it succumbed to Poles, Romanians, Germans and Jews. An underdeveloped social and professional structure of the ethnical majority was a result of a long-lasting suppression and stateless status [5, 178-180; 8, 144-145]. Mass labour immigration, a severe social and economic situations, high mortality, a purposeful de-nationalisation and colonisation of the Western Ukrainian lands became heavily unfavourable factors for Galician and Bukovinian Ukrainians.

During the studied period, the share of the Ukrainian population gradually decreased. The Western Ukrainian urban population consisted largely of Poles who were craftsmen, merchants, workers, liberal professions and officials. In Bukovina, they were replaced with Romanian burgers. However, most of Jews remained the urban poor despite of their trade or

craft occupations. The societal top tier was taken by rabbi families from Orthodox Jews and tzadiks from Hassidic Jews, but the lower strata of the Jewish population was poor, socially and legally deprived. Richer and better-educated Jews tried to undertake news roles of landowners, entrepreneurs, and liberal professions. Their majority assimilated into the local German or Polish environment, and seldom into the Ukrainian milieu [3, 78-79].

Inter-ethnic social distance, as well as the *stranger* and *ours* social-cultural dichotomy caused by the community's cultural resources became the factors that triggered the ethnic principle of how members of a Western Ukrainian ethnic group were structured politically. This century-long coexistence of the unique semiotic opposition *stranger-ours* was a reflection of numerous aspects, like ethno-religious problems, a societal counterpoise, cultural mutual influences, a myth of the neighbourhood. By large all of these were rooted in stereotypes of a *stranger* perception. Consequently, inter-ethnic relations in the Western Ukrainian areas were far from being univalent and that could 'fit' a single pattern. Interestingly, those relations had a diverse character, i.e. friendly, neutral, unequal, and inimical. Their amplitude swung between the pole of good will, lenience, cooperation, and above all economic and cultural dialogue, and the pole of isolationism, intolerance, suspicion, estrangement and even hostility. Different religions, i.e. Christianity including Catholic Church, Armenian and Greek Catholic Church, Orthodox, Protestant, and Judaism, different ethnic groups (Ukrainians, Poles, Romanians, Moldavians,

Germans, Armenians, Russians, Jews, and others), representatives of utterly different civilizations, i.e. Byzantium, Latin and Near East, co-existed and interacted here. The studied area was a modus of cultures that belonged to leading ethnic nations, i.e. a noble Polish, a boyar Romanian, as well as a traditional Ukrainian and Jewish one. However, Christian and Jewish traditions were most imposing. Herewith, the dividing line between them was most distinct. Nevertheless, despite of socio-cultural isolationism and mutual estrangement, these tendencies were not the only ones that defined the picture [4, 159].

The division of the studied chronotope into the so-called ethnic ghettos clearly exposes an interethnic socio-cultural distance that mutually separates those of *strangers* residing on the Western Ukrainian lands. Interactions of the ethnic majority with the representatives of other ethnic groups were either changed completely or considerably modified. For example, the way Poles, Romanians, Moldavians or Germans were perceived did not suffer from any barrier, and in general, they were marked with a relatively neutral statement of *otherness*, while in case of Jews those barriers were relatively stable. The attitude of non-Jews to Jews can be described with a term *other ours*. Therefore, with a view to a self-sufficient value of solitude, the existing interethnic separation was for a mutual benefit [5, 320-322].

Distinct features of the ethno-social development of the region found its reflection in fixed mass stereotypes, when a peasant was associated with a Ukrainian, a landowner – with a Pole or a Romanian, and a merchant – with

a Jew. Ukrainians gradually assimilated the representatives of other nationalities, and this trend became vivid for contemporaries and took place “*at the bottom*”, first of all in rural communities, where Ukrainians were undeniably a majority and the Ukrainian folk culture with its rich traditions dominated. Alternatively, an assimilation process moved up-to-down taking those Ukrainians who belonged to the societal upper crust (gentry, intelligentsia, clergy, and burgesses). The specific character of ethno-national and ethno-social structure of the Western Ukrainian population in the period of transition led to further aggravation of relations between Ukrainians and other ethno-nations, thus causing additional difficulties with a dialectics of interactions of *stranger* and *ours* ethno-nationalisms. Despite of a formal equality of all ethnic groups, ethnic minorities dominated in the political, economic and cultural life of Galicia and Bukovina, as part of Austria-Hungary. Representatives of national minorities noticeably dominated in economically advanced strata, among city and town dwellers, they had a greater than that of Ukrainians influence on the political power and local self-government [4, 617].

Therefore, the *stranger-ours* dichotomy existed, as it was a inter-related complex of religious symbols, a living language of daily communications, as well as reflective conceptions of an individual or a certain group of individuals. Religious, ethnical, social or other features differentiated them from the general environment. A territory, as a background for an interaction of ethno-national communities, and a firing ground for a desperate

battle for scarce resources (first of all, for the land) became a determining factor of the *stranger-ours* opposition. Apparently, this led to the next step of a group dissatisfaction, which worked as a correlating factor of *strangers-ours* interactions. In 1867–1914, in the Western Ukrainian area, social and ethno-cultural dimensions of the *stranger-ours* dichotomy were also defined by another important circumstance. In the modern times with their numerous innovations in various spheres of the public life, a new identifier, an ethnic identifier came into being and slowly fought for its right to exist next to the religious one.

In the studied chronotope, political parties, structured in accordance with the ethnic principle were an immediate subject of the political process. As some political actors articulated *we-interests* outside their surrounding, this encouraged the socialization of ethnic group members who through the mediation of parties directed their activities at implementing the interests of ethnic groups. The ideology of the parties that were established on the basis of the ethnic identity and operated in the Western Ukrainian area reflected the interest of party members [10, 23, 47-50].

The key defining features of the political culture often were the protection of their own interests, readiness to satisfy those interests by means of ‘strangers’, as well as numerous objective reasons for interethnic antagonisms. They resulted in the ethno-political situation where political actors of various ethnic communities personalized mostly competing or conflicting institutionalizing forces. Despite of the discrepancies in the ideology and the

availability of their own full-scaled spectrum of forces, ethnic parties were unanimous and adamant in demanding to restore their own states. The versatility of their demands was substantially modified depending upon the availability of a social base for political actors and a variety of social values preached by individual bearers of ethnic features. In particular, this could be domination of a progressive or on contrary conservative worldview, a support of different scenarios of a societal progress and means of its achievement. They became apparent, as Austria-Hungary was modifying its political system, and specifically when it established in an efficient system for managing ethno-national processes [8, 98, 123; 6, 289-300].

First and foremost, it was the multinational population of Austria-Hungary with its ethno-national structure made of the so-called state peoples (Germans and Hungarians) and ethnic minorities that caused the implementation of the priorities of the ethno-national state policy. Hence, 1860-s Habsburg's state ethno-policy included equal constitutional rights and freedoms, equality for all citizens disregarding their ethnic origin, as well as guarantees that citizens of the dualistic imperia who belonged to different ethnic and religious communities had a full and equal right to participate in all spheres of the public life of the country. In a relatively short time span, the Habsburg empire as a dualistic state managed to introduce effective methods with which to influence and harmonize the interests of different ethnic communities, as well as to develop the strategies that incorporat-

ed those interests in the ethnic state policy [8, 189-190].

However, in its essence the ethnic policy cannot be defined as a harmony of groups in the ethnic diversity. In the ethno-national sphere, the empire experienced numerous problems that naturally occurred in the process of ethnic revivals started by various ethnic communities. Other difficulties were triggered by the inertia that existed in the ethno-national sphere as a relatively autonomous sub-system of the society. Current methods and procedures for ethnic individuals to exercise their rights required further reformation and improvement. This implied principles of building special advisory bodies that were made of national minorities and worked at local self-government. It also included the ways, in which individuals from a national minority could exercise their rights personally and through the mediation of national societies and ethnic parties (In particular, this as some sort of final but late accord took place after the collapse of Austria-Hungary in the times of Western Ukrainian People's Republic (ЗУНР) in 1918-1919.) [4, 510].

Facts proved that the state applied confrontation methods against *strangers*. This implied first of all installation and conservation of vertical inter-ethnic relations, satisfaction of interests of the leading ethnos by means of *strangers*. The latter, Jews in particular, while being '*on their way to equality*' had not been yet recognized as a separate nation which testified to a segregation model of inter-ethnic relations applied to them. In the studied chronotope (in Galicia, in particular) state bodies pursued attacking poli-

cies towards group interests mostly those of Ukrainians and Jews. Vertical inter-ethnic relations ended up in positioning the state as an unconditional defender of the interests of the leading (Polish) ethno-nation in the region. Under those conditions, the state faced a dilemma whether to create opportunities for ethnic minorities to nurture their cultural resources, to obtrude socio-cultural values of the state nation upon those minorities or to combine such values in harmony with those of *strangers* through dedicated policies and methods. Such a dilemma reflected the focus of the ethnic leaders, on one hand, at implementing an ethno-political model of the state (as declared by the ruling dynasty and the government), and on the other hand, propagating an ethnic or political concept of the nation. This resulted in mobilizing members of ethnic groups and evolving strategies for inter-group interactions [6, 78-85].

During the transition period, the evolution of group interactions strategies in the Western Ukrainian area manifested itself in its level of influence (open and publicly declared, or hidden, latent forms) and worldview parameters (an influence of the national psychology, socio-historical experience, etc.). Such strategies being aggregated by parties in a form of objectives, the implementation of which could facilitate the position of *'ours'*, became evident in party programmes, flyers and addresses, propagating publications, and public literature. The latter included the works written by those who laid claims for an ethnic leader status or at least represented a core of most active members of parties or public institutions.

An ideological factor played the most significant part in ethno-political mobilization of the Galician community. In fact, all ethnic minority organizations (national societies, political parties) created a certain ideology that reinforced their group solidarity. The ideological factor had a great power that encouraged unification and further actions. A political interest was one of the criteria for ethno-political mobilization. Such factors as *'insecurity'* and the so-called principles of justice played a particular role in political mobilization of minorities, as well as other groups. Most likely, these factors were the most effective under the circumstances of ethno-political mobilization. Therefore, during the studied chronotope, ethnic parties used them as political slogans. Such criteria as the authority of a party or a national society representing minority interests, and influential ethnic leaders also had a vital importance in the process of ethno-political mobilization of the community. These could be explained by the level of a national self-consciousness of a group, its ethnic culture, understanding of the problems of ethnic development and ways out, the level of ethnic identity, and ethnic leadership as a powerful consolidating factor.

An ethno-political mobilization factor proved that ideological and organizational impacts of political parties that operated in the Western Ukrainian region in the transition period worked as a tool that converted the power of ethno-national communities of equal or different statuses into a mobilizing impact on the party masses, i.e. a member of an ethnic party, a party follower and as a result a potential elector. Hence, one could witness a process

of ethno-political mobilization when a politician and/or an activist organized and brought together potential voters to support a candidate and/or a political party programme. The evolution of group interactions strategies of the studied chronotope had three stages of ethno-mobilizing processes of national minorities: latent, organizational and political. At the first stage, minorities declared about their existence only nominally, therefore this stage was characteristic of a quick assimilation and dispersion of national minorities. At the second stage, ethno-national communities became active participants of internal political processes. Thus, later they reached the third, political stage. It was characteristic of creating political movements and parties that took part in elections of different levels (up to regional councils – ‘*Seim*’) and in the political life of the state (*Reichsrat*) [6, 123, 134].

The similarity of objectives, which were articulated by Ukrainian and Polish political actors (an ethno-political renaissance, in particular) became apparent at the very beginning of the transition period. Attacking policies against *strangers* were pursued by Poles first of all in Galicia and then Romanians in Bukovina. In interactions strategies, Jewish and German groups applied the tactics aimed at protecting *their* ethno-group interests and co-existing with other, often dissimilar in the religious aspect communities (Ukrainians, Jews). Overall, ethno-political mobilization of ethnic minorities of the studied period ensured their transition into ethno-nation. Noteworthy, as a result, ethnic minorities often failed to act as a monolithic formation. When united in a much stronger organisa-

tion, representatives of different political parties (Bukovina Germans, for example) often fought for leadership. Lastly, the ethno-political mobilization turned ethnic groups residing on the studied territories into potential political actors. In the Western Ukrainian area, in the period of transition, the ethno-political mobilization factor served as an alternative to assimilation with dominating nations and occasionally manifested itself in strengthened communications, conducted joint events and declaration of their active life stand in relation to this or the other political decision made by the centre. Ethnic mobilization and active participation in social and political processes proved that in the transition period ethnic subjects of the studied chronotope became noticeable players at the political chessboard [5, 120; 10, 224].

Subjects and ethno-political trends were defined by the ethno-national policies of the Austrian state that was institutionalized in the Western Ukrainian area in the transition period, as well as by ethno-group interests and defence strategies articulated by parties. Priorities of Habsburg’s ethno-national policies in the studied chronotope were the result of the state institutionalization, as well as the result of the ethnic movements that accomplished their core objectives. Austria-Hungary’s strategy in the ethno-political domain was based mainly on two factors: the ethno-demographic one and the chosen ethno-political model of its development, which implied harmonized relations between the state and ethnic minorities. Initiatives of the ruling dynasty and governments of the Danube monarchy in the realm of ethno-political policy, which was rooted

in ethno-pluralism, could be narrowed to the following triad: to ensure a state sovereignty, to preserve a territorial integrity and to achieve a sustainable political system. However, due to the discrepancies in the way the state perceived *strangers* and *ours*, legitimacy of the power became a means with which to reach such objectives. As an additional instrument and due to strengthening of the statehood in general, official Vienna pursued a course on securing multiculturalism as a guarantee of tolerant co-existence of ethno-national communities. Overall, central government activities in the sphere of ethno-national relations testified to the fact that it was ready to provide sound conditions to preserve cultural resources of ethnic minorities and to abort relations of inter-ethnic subordination.

Efforts of the state aimed at building an above-nation multiethnic political nation resulted in establishing/functioning of the competing groups that were represented by political actors who depending upon the status of their ethnic subject played an ambivalent role. Those, who were nurtured by the environment of the leading ethnos, defended state interests, and the others that united members of ethnic minority groups protected against the dictatorship of the first ones. Attempts to politicise the so-called offended ethnicities became a prerequisite for successful protection of their interests. The feedback of ethnic minorities to uncovered prejudice of regional authorities and a vertical system of inter-ethnic relation created by the state were mostly defensive. Herewith, they became the subjects that exhibited an attacking behaviour concerning other ethnic communities, but never against

the nation-state. On one hand, this resulted in an assault of the state and its dominating nation on the rights and group interests of ethnic minorities, and on the other hand, a clash of interests of communities of equal and different statuses.

In the ethno-political behaviour of ethno-national communities of the studied chronotope, we differentiate the following distinctive features: protection of languages, demands to introduce autonomy in its territorial and non-territorial variants, reforming of the election law, a fight for favourable conditions to preserve cultural resources of the ethnicity, and protection of other group interests. Numerous party institutions or other political figures articulated ethno-nationalisms and represented ethno-group interests of subjects of the political processes of the studied period. On one hand, objectives for ethnic consolidation, which were aggregated by political actors and ethnic leaders, defined the patterns of ethno-political behaviour of ethnic groups that was aimed at obtaining full civic and ethnic rights. On the other hand, the attacking strategy of the central power aimed at integrating subordinated groups into one imperial organism worked as a catalyst for shaping the political behaviour of ethnic minorities [4, 356].

Presence or absence of their claims on limited resources, power in particular, became a determinant factor that influenced the character of ethno-political behaviour of the groups during the evolution of ethnic identifiers. Political behaviour of individual bearers of a ethnic culture representing ethnations oscillated widely from an active participation in ethnic movements

or on contrary, counter-position to the new power or inertial contemplation how a new ethno-political organism got institutionalized on the Western Ukrainian lands. The period of transition offered dispersed ethnic minorities that demonstrated integrating ethno-political behaviour a time space for adaptation to new societal and political reality. For this reason, the pattern of ethno-behaviour on the basis of tendencies that dominated at a group level was characteristic mostly of reactions/answers by ethno-national communities to external challenges aimed at protecting group interests and values.

Different objectives that ethno-area and dispersed communities tried to achieve in the times of politicization of ethnicities resulted in different dominants in ethno-behaviour of the subjects of interethnic interactions. The intersection of demands of ethnic minorities included the demand for autonomy within its territorial and national-cultural variants, civic equality, etc. Ethno-political behaviour of subordinated groups testified to the presence of two major platforms, where they could reach a compromise. Those implied cooperation in developing the statehood and an opposition to the state. The latter turned out to be unacceptable for all ethno-national communities on the Western Ukrainian lands, particularly for Jews and Germans. In order to reach parity in rights with the nation-state, all ethnic minorities without any exception strove to create favourable conditions to preserve their own cultural resources. This defined the key criterion in the way they saw a compromise for ethno-national communities of different statuses, which implied an integration into the state

as subjects of the political nation with equal rights. At the same time, the absence of common large-scaled campaigns run by ethnic minorities and aimed at their integration in the ethno-political organism of Habsburg's monarchy as equal subjects, and the lack of mutual support proved that their cooperation was occasional and did not define a dominant trend in dual or multiple interactions [9, 145; 10, 221-222].

Interactionism of ethno-national communities of different statuses was modified by the discrepancies in the interests of Ukrainians and immigrating communities, as well as their response to the attempts of one of the subjects of interactions to achieve the objectives that contradicted the interests of subordinated groups, as well as readiness/non-readiness of the latter or their representatives to protect *they*-interests. Political positioning of disperse communities was of particular importance, as it defined the character of reaction patterns of the autochthonous ethnic majority of the Western Ukrainian region.

Both objective and subjective reasons obstructed the cooperation of groups of different statuses. Former reasons included natural prevalence of *we*-interests in ethno-group consciousness, and as a result, inability of the majority of *ours* ethnic individuals to make a step for the benefit of *strangers*, permanent dead-end situations of disperse ethnic minorities, when their loyalty was requested by both Poles and Ukrainians at one and the same time. Subjective reasons included the absence of a platform built by ethnic minority political actors in order to resolve their problems in the most complex manner, political will of

immigrating communities to support fair demands of the ethnic majority of the region and the political culture that would take into consideration the consequences of bilateral partnership for the third party.

The language became another vital element that galvanized the disputes on values between ethno-national communities of different statuses. Attempts of subordinated groups to protect this important cultural resource catalyzed their ethno-political mobilization. This tendency found its vivid reflection in the fight of ethnic minorities for a native language school and those societal values that corresponded to their *we*-interests. It was supplemented with the demands to increase the number of educational institutions to be financed from the public budget, widen the opportunities for ethnic minorities to gain vocational and professional training, as well as higher education. The competition of ethno-nationalisms that was prompted by the efforts of ethnic minorities to protect their cultural resources, i.e. to preserve the space for a socio-cultural distance, on one hand, and the attempts of the authorities to ruin it by imposing *we*- values on *strangers* on the other hand, defined the latent essence of value disputes and conflicts between different ethnic subjects of interactions [4, 389-390].

An integration of subordinated groups into the ethno-political organism of the empire took place in three directions, i.e. language and communications, political and legal, and social-economic. The ethnic factor significantly influenced each of the three. In the first place, the state built a single information space and the German-speaking environment disregarding a

cultural diversity and proclaimed tolerance. This task was of paramount importance on the road to shaping a state identity and territorial patriotism. It was complemented with the demand to nurture a loyal to the ruling dynasty population and to decrease the number of ethnic individuals who were dissatisfied with the work of the central and local government, i.e. political and legal integration. In the studied period, the state recognized and applied certain political instruments to legitimize its supremacy. In this matter, it tried to (re)-construct relevant samples that could help to find one's way in the political space of the subjects of the Western Ukrainian ethno-political sphere. Those orientation samples structured the interpretation of inter-ethnic interactions, so that the subjects of the ethno-political sphere could understand their experience connected with the liberal theory of the state and integrate it in their life space [3, 80].

Interethnic interactionism of ethno-national communities of the Western Ukrainian lands in the period of transition was known for a chain of political disputes and conflicts. As political actors and ethnic leaders responded to real or perceived injustice, conflicts and disagreements focused their attention on the rivalry of *our* and *strangers'* ideologies. Ethno-political conflicts and disagreements were based on a contraposition of aspirations of different subjects of interethnic interactions, which in dialectics manifested itself as a denial of *they* – strivings. Initiatives of ethnic groups, which were aimed at changing or saving societal realia, testified to their refusal to interact in line with the 'rules of the game' or *visa versa* their protection, as well as their

intention to impede achieving such results that could be recognized by a competing party [10, 189-193].

First and foremost, ethno-social disagreements and conflicts were caused by the ethnic background. While disagreements over sparse resources (land in the first place) became a source of the ethno-social conflict in its latent form, as well as in the form of explicit regional ethno-social conflicts (agricultural strikes in particular), early 20th competition in the economic area acquired a new specific shape. As a result, the economic rivalry transformed into a pivoting framework for interethnic interactions.

An active struggle that had different forms and methods between *ours* and *strangers* for the land and domination in trade and small-scale production in rural and urban areas was aimed at reaching at least two objectives. The first objective was to force *strangers* (Jews in villages, Jews and partly Poles in cities and towns), i.e. those who were involved in intermediary activities and represented a merchant stratum, out of economic processes. The second one was to make the most of a psychological pressure, social obstruction, or radical methods of fighting, such as economic boycotts, physical abuse, etc. In a tense societal atmosphere of the ethnic and social exploitation, a part of the ethnic majority of the region, radically minded in particular, resorted to brutal force while trying to compensate its lack of professional skills, business intuition, as well other factors that could help to succeed in its fight for the labour market. This situation was aggravated by unfair economic and administrative policies of the central and regional governments

in relation to the Ukrainian village, especially while implementing the idea of 'colonizing parcelling'. In the times when on one hand, the region faced the Ukrainian-Jewish-Polish ethno-social rivalry, and interethnic interactions, on the other hand, an uncompromising struggle remained a dominating tendency in the economic area [7, 67-74].

Main socio-cultural disagreements in interethnic interactions, sometimes growing in conflicts, were caused by both objective and subjective factors. The former included the fight for the national church under the conditions when ethnic and confessional values were tightly interwoven. The subjective factors included efforts of the government and Polish political actors to use a religion as an additional means for assimilating *strangers*, as well as a means for realizing a Catholic version of ethno-nationalism. The driving reason for worsening multi-subject disagreements between groups of different statuses was the attempt of the state and the dominating ethno-nations to level sustainable cultural sub-systems and to assimilate *strangers*. Besides, the response of the discriminated ethnic majority of the region to acculturation of *others* triggered the disagreements between the subjects of different statuses. As inter-group disagreements took place in various spheres of the public life, we define two groups of socio-cultural conflicts for their major impacts. The first group included the disagreements and conflicts caused by a religious factor. This implied clashes between different churches, disagreements between churches and the state, and the discrepancies within the church itself. The conflicts caused by the ethnic factor belonged to the

second group. They included disagreements between subjects of interethnic interactions over values graded according to social interests [4, 453-483].

Peculiarities of the interethnic disagreements and conflict in the Western Ukrainian region in late 19th – early 20th centuries in their rivalry for sparse resources proved that in the studied chronotope, ethnicity became a relatively independent conflict-generating factor, and growing ethno-national self-consciousness became one of the key reasons for conflicts in political, economic and cultural areas. For most studied cases, the main reason for conflict-generating tension was the fact that an ethno-nation tried to set its own values over those of the others.

The co-existence of ethno-nations in the studied chronotope caused a natural *'faceless social order'*, i.e. a *'neutral'* module of their co-being. It appeared as a result of self-isolation of ethnicities, as well as a consequence of stable and active contacts with *strangers*. At the same time, contacts that appeared between *ours* and *strangers*, or intensification of such contacts instigated the aberration of neutral relations into new qualities. The 'low' level of intergroup interactions was focused on modelling neutral relations of ethno-national communities of both equal and different statuses. As the absence of evaluation of the given situations did not add anything positive, then such an unemotional condition ascertained a *'passive'* positive state, which parties did not managed to reach as a result of their initiatives. Taking into consideration traditional out-group reproaches, saturation of *strangers'* images added negative colours, rather than predicted a probability of their positive varia-

tions [4, 558]. In most cases, ethnic tolerance remained a constructive element of interethnic interactions in the Western Ukrainian region. Despite of the differences that existed in group attitudes about values and norms, ethno-political behaviour and ethno-cultural tradition were characteristic of a relatively common concept of ethnic tolerance, forbearance and compliance. Therefore, tolerance and intolerance had a defining role in practicing violence and non-violence, in the dynamics of integrating and disintegrating processes. As already mentioned, in certain cases the multi-ethnic society of the studied region faced radical tendencies rooted not only in bigotry, but also in the rejection of *'otherness'*.

This resulted in destructive interethnic relations and consequently in conflicts. Understandably, in the political field, possibilities reached by an ethnicity due to its status gave it a chance for an institutionalised form of ethnic policy of the authorities or nation-state, which were realized by political actors, and provided guarantees that ethnic interests would be considered in decision-making. Another sign of ethno-policy in the studied region was a growing opposition of the members of dominating groups to unfair, in their eyes, provision of ethnic minorities with political and civic freedoms. Therefore, the nature of interethnic compromises was linked with the problem of *ours-strangers* interactions, and consequently interethnic understanding/reconciliation. This meant a special juxtaposition in ethnic group dialogues and a specific *'receipt'* of an attitude to *neighbours* and *guests*. Hence, the problems of interethnic relations faced by *others* in

the Western Ukrainian region put a new item on the agenda, i.e. a need to search for non-violent solutions and ways for interactions between ethno-national communities. The official concept of the nation-state implied an idea of integration of different groups that would allow, on one hand, subjects of the ethno-political sphere to preserve their specific features, and on the other hand, to ensure their interaction and mutual enrichment by means of equal dialogues. Therefore, both in theory, and in ethno-political practice, which was based on the principles of interethnic group tolerance, the authorities and the nation-state regulated conflicts in the multi-ethnic society by means of turning interethnic disagreements into compromises of ethnic minorities [5; 167, 232].

In the times when ethnicities were politicised and intensively interacted with other ethnic and vigorously competed for sparse resources, ethnic groups and their leaders demanded and stood for preserving their own ethno-cultural traditions. Under such circumstances, there was a need for optimizing intercultural interactions and adjusting them to the terms and rules of the multi-ethnic society. Hence, involvement of the *others* occurred in the framework of separation (ethno-centric ways of interaction) or integration (ethno-relativistic means), then the culture of interethnic interaction in the Western Ukrainian region implied cooperation of *strangers* and *ours*, and regulation of their disagreements at the individual and group levels.

Dialectics of interethnic relations and activities of political actors represented mainly a culture of an interethnic competition [4, 517]. As subjects of

interethnic interactions faced a challenge of how to protect their group interests, a competition being a dominating factor in group interactions defined a relevant culture of interactions. In particular, interethnic socio-cultural distances and interaction experiences in various spheres of the public life facilitated the domination of negative attitudes in the ways ethnic groups perceived and evaluated each other. As tolerance for *others* was often manifested at an individual level, mass culture of their interactions was marked by derivatives of non-conformism. Various behavioural patterns of non-conformism differed depending upon an ethno-political situation, but were based on the common denominator of isolating ethno-political behaviour. In view of the dominating tendency in the latter, the type of the culture of interethnic interactions is classified as dialogue- and non-violent-defensive, factors that defined the culture of interactions of *otherness* as such that differ in the origin of their statuses and roles.

In the studied chronotope, the problem of group interaction is particularly apparent when looking through the prism of their direct interactions or separate political actors. The initiatives of each of them were such that had at least partial impact on changing and/or setting the moods of *our* group members towards those of the *other* ones [4; 565, 587-588]. In this case, not only their actions about *others* were important, but also their readiness, on one hand, to interact on the principles of tolerance, and on the other hand – put forward acceptable for *others* proposals to regulate contradictions. Contacts of ethnic individuals at the personal level are perceived as an everyday level

of culture of interethnic interaction. These relations, as well as communications between ethnic individuals from two or more communities are a natural consequence of poly-ethnicity in the Western Ukrainian region. This created an objective background for building a space for ethnic contacts where mutual tolerance and good neighbour attitudes dominated and partly ruined the atmosphere of mutual repulsion.

Bibliography and Notes

1. Гон Максим, *Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період*: Монографія, Рівне: Волинські береги 2006, 431 с.

2. Дністрянський Мирослав, *Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики*: Монографія, Львів: Літопис 2006, 490 с.

3. Монолатій Іван, *Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції імперського простору*, [у:] Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної Академії Наук України, Київ 2008, Вип. 37, с. 74–83.

4. Монолатій Іван, *Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних*

акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр., Івано-Франківськ: Лілея-НБ 2010, 736 с.

5. Andlauer Teresa, *Die jüdische Bevölkerung im Modernisierungsprozess Galiziens (1867–1914)*, Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2001, 373 S.

6. Dziadzio Andrzej, *Monarchia konstytucyjna w Austrii 1867–1914. Władza – obywatel – prawo*, Kraków: Księgarnia Akademicka 2001, 307 s.

7. *Galizien um die Jahrhundert Wende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich* / Herausgegeben von Karlheinz Mack; mit einem Geleitwort von Erhard Busek und einer Einleitung von Richard Georg Plaschka, Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1990, 115 S.

8. Hye Hans Peter, *Das politische System in der Habsburgermonarchie. Konstitutionalismus, Parlamentarismus und politische Partizipation*, Praha: Karolinum nakladatelstvi Univerzity Karlovy, 1998, 260 S.

9. Maciak Dariusz, *Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2006, 407 s.

10. Wagner Rudolf, *Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichischen Bukowina*, München: Der Südostdeutsche Verlag 1984, 272 S.

Ihor Sribnyak

**CYPRUS PROBLEM IN FOREIGN POLICY
OF GREECE AND TURKEY:
HISTORICAL EXPERIENCE AND CURRENT STATUS**

Borys Hrinchenko Kyiv University, Ukraine

Ігор Срібняк

**КИПРСЬКА ПРОБЛЕМА У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ
ГРЕЦІЇ ТА ТУРЕЧЧИНИ:
ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І СУЧАСНИЙ СТАН**

Abstract: The article analyzes the historical background of the formation of the Greek-Turkish Cypriot community, the consequences of the spread on the island «Hellenic» consciousness and the position of Great Britain in the Cyprus issue during the 19th century, as well as a modern vision of solving the problem of island's reunion by the Greece and Turkey governments. Furthermore, it is investigating some aspects of the bilateral Greek-Turkish intergovernmental relations that were marked by protracted political and military confrontation between these countries on the issue of Cyprus territorial belongings.

Keywords: Cyprus, Greek-Turkish Cypriot community, Cyprus problem

Поставлену проблему доцільно розглядати у загальному контексті двосторонніх греко-турецьких між-державних та міжнаціональних взаємин, разом з тим існує потреба встановити ступінь впливу її вирішення з боку великих європейських держав, і зокрема Великої Британії, яка майже ціле століття (1878-1960 рр.) визначала магістральні шляхи суспільно-політичного розвитку Кипру та його мешканців [1]. Необхідно відзначити, що дослідження цієї проблеми у Советському Союзі розпочалося після загострення міжетнічних стосунків на острові в середині 1950-х рр.

появою брошури Е. Дзелепі [2], яка через свій невеличкий обсяг власне тільки окреслювала протиріччя, які існували між турецькою і грецькою громадами на Кипрі. Проголошення Кипру незалежною державою та наступна радикалізація міжнаціональних взаємин на острові сприяли посиленню інтересу істориків та політологів соціалістичного табору до різних аспектів цієї проблеми та обумовили появу цілої низки монографічних праць [3], [4], [5], [6] та дисертаційних досліджень [7], [8], [9], [10]. У контексті вивчення зовнішньополітичних проблем ситуація на Кипрі

аналізувалася ще кількома дослідниками [11], [12], [13].

На початку XXI ст. ця проблематика починає привертати увагу й українських сходознавців [14], [15]. Із сучасних російських істориків найбільший внесок у наукову розробку цієї проблеми було здійснено О. Бредіхіним, який зосередив зокрема свою увагу на вивченні специфіки стосунків громад двох народів на острові [16], [17]. Пізніше були захищені ще дві дисертації, в яких вивчався міжнародний аспект кипрської проблеми [18], [19]. Важливе значення для розуміння особливостей розвитку міжнаціональних взаємин мають опубліковані документи Організації Об'єднаних Націй, яка брала діяльну участь у врегулюванні ситуації на острові [20].

Як відомо, у 1571 р. острів Кипр увійшов до складу Османської імперії, причому грецьке населення цього острова в більшості вітало появу турецьких військ як визволителів від гніту Венеції, уряд якої до цього постійно намагався повернути православних до католицизму. Знищення або змушування до виїзду католиків, а також складне економічне становище Кипру спонукали султана організувати переїзд на острів турків-мусульман, які покладали початок формуванню турецько-кипрської спільноти. Проте у кількісному плані грецьке населення у XVIII – XIX ст. переважало турецьке у співвідношенні приблизно 2:8 – 3:7. Прагнучи здобути підтримку місцевого населення, центральна турецька влада скасувала кріпосне право та дозволила грекам-кипріотам купувати землю у приватну власність. Разом з тим Порта офіційно визнала існування

на острові двох релігій (православного християнства та ісламу), а крім того забезпечила певний рівень терпимости до віри грецької спільноти, передавши управління її справами православним церковним ієрархам. Останні наділялися високим правом прямого звернення до султана та зобов'язувалися організувати збір податків. Надалі ці особливі права вищого православного духовенства неодноразово підтверджувалися фірманами султанів, що закріпило традиційно ключову роль Церкви у житті греко-кипрської громади [16, 38–39].

Попри релігійну відмінність, кипріотів єднали сімейно-родинні клани та селянська спільнота, членами яких могли бути як православні греки, так і турки-мусульмани. Розповсюдженим явищем на острові стали змішані (міжетнічні) шлюби та відносно простий перехід православних до ісламу та навпаки (останнє – значно рідше). Як греки, так і турки мусили виконувати важкі сільсько-господарські роботи, що також зближувало представників двох основних етнічних громад. Більшість конфліктів на Кипрі мали своєю першоосновою не міжетнічні, а соціально-класові причини та були спрямовані проти правлячої еліти. Відтак є підстави говорити про те, що на острові за часів пізнього Середньовіччя витворилися сприятливі можливості для формування окремої греко-турецької ідентичности. Проте наступні події суттєво вплинули на міжнаціональні стосунки на острові, започаткувавши відверто конфронтаційне ставлення між двома народами.

На початку XIX ст. міжетнічна ситуація на Кипрі продовжувала за-

лишатися доволі стабільною, хоча поступове зростання «еллінської» свідомости в середовищі грецьких кипріотів призвело до поширення на Кипрі ідеї про приєднання острова до незалежної грецької держави та встановлення постійних контактів між представниками греко-кипрської громади та національними революційними групами з материкової Греції. Однак це жодним чином не призводило до загострення стосунків між турецьким і грецьким етносами на острові. Початок війни за незалежність Греції не викликав там заворушень, проте спровокував (як і в інших регіонах Османської імперії) переслідування греків, причому успіхи грецьких патріотів на Пелопоннесі призводили до все більшого посилення репресивних заходів турецької адміністрації Кипру щодо місцевої грецької громади. Щоправда репресії спрямовувались майже виключно проти проводу греко-кипрської громади – вищого православного духовенства [15, 13].

Хоча греки-кипріоти долучилися до війни за незалежність Греції незначною мірою (лише кілька десятків з них воювали зі зброєю в руках проти турецьких військ), створення Грецької держави суттєво пришвидшило процес поширення на Кипрі «еллінської» свідомости. Це зокрема виявилось в запозиченні навчальних програм шкіл Греції для освітніх закладів греко-кипрської громади, здобуттям вищої освіти кипріотами в університетах Греції тощо. Зусиллями кожного нового покоління греків-кипріотів ідея приєднання Кипру до Греції вкорінювалася в свідомості грецької частини острова все глибше. Велике значення для засвоєння

таких поглядів мало й те, що греки-кипріоти фактично монополізували торгівлю та в такий спосіб зміцнили своє матеріальне становище (у порівнянні з турецькою частиною острова). Це утворило потужну базу для подальшого розповсюдження ідей «еносіса», зміцненню яких всебічно сприяв православний клір та грецьке учительство. При цьому розвиток греко-кипрської ідентичности у цей час практично не торкнувся сільського населення Кипру, тому взаємини спільнот залишалися абсолютно неконфліктними [16, 40].

Проголошення незалежности Греції у лютому 1830 р. було неприхильно зустрінуте Портою, і погодитись на це її змусила лише поразка у війні з Росією та тиск великих держав. Одночасно переважна більшість греків дотримувалась думки, що боротьба з Османською імперією ще не закінчена. Їх об'єднувала ідея *панеллінізму* (об'єднання всіх грецьких земель в межах однієї національної держави), яка завжди мала у Греції масову підтримку, а відтак всі національні уряди мали на це зважати. «Велика ідея» або «Мегалі ідея», що передбачала створення Великої Греції, найпоспідовніше обстоювалася прем'єр-міністром Греції Іоаннісом Колеттісом (1844-1847). Виступаючи 27 січня 1844 р. на одному із засідань парламенту, він заявив, що Національні збори країни покликані вирішити не тільки долю Греції, але й всієї грецької нації, до якої також належать і греки європейської Туреччини та Малої Азії. Саме Колеттісу належали слова, які можливо найповніше розкривали сутність цієї ідеї: «Існують два головні центри еллінізму: Атени – столиця королівства,

і Константинополь – велика столиця, місто яке є мрією і надією усіх греків»[21, 57].

Іншими словами – реалізація цього гасла передбачала анексію Грецією деяких турецьких територій у Малій Азії, і навіть розширення її кордонів до меж колишніх володінь Візантійської імперії. Очевидно, що такі гасла рішуче заперечувалися провідними колами Османської імперії, які вбачали в них пряму загрозу її самостійному існуванню. Починаючи війну з Росією у 1853 р. Оттоманська Порта зважала на потенційну можливість втрати прикордонних земель – Фессалії, Епіру і Македонії, які населяли переважно греки. Ця загроза набула реальних обрисів після того, як до цих провінцій почали напливати грецькі добровольці, що розпочали підготовку до збройного повстання проти Порти. Усі спроби Стамбулу вирішити тліючий конфлікт мирним шляхом виявилися марними, країни розірвали дипломатичні взаємини, після чого Греція почала готуватися до війни. Проте Англія та Франція не були зацікавлені у такому розвитку подій і запропонували Греції відмовитися від своїх претензій до Порти. Коли ж їх нота не справила належного враження на грецький уряд, поблизу Еллади з'явилися флоти цих держав, які здійснили висадку десанту (травень 1854 р.), змусивши Грецію заявити про свій повний нейтралітет.

Але й надалі прагнення Греції приєднати турецькі провінції з переважно грецьким населенням призводило до серйозних ускладнень не лише з Османською імперією, але й деякими європейськими країнами (насамперед – з Англією). Греція не

могла спокійно спостерігати за репресіями, до яких час від часу вдавалася Порта щодо своїх підданих-християн. Особливо трагічним було становище греків на острові Кандія, що призвело до їх повстання у 1866 р. У Греції розпочався збір коштів для повстанців та формування загонів добровольців. Грецький уряд не міг та й не мав бажання перешкоджати цьому; більше того – міністр іноземних справ Теодос Деліянїс у своєму виступі на Народних зборах прямо заявив, що він робитиме все можливе для приєднання Кандії до складу Греції.

Загрозлива нота Порти була фактично проігнорована грецьким урядом, після чого дипломатичні взаємини між країнами було розірвано, до того ж Стамбул депортував усіх грецьких громадян зі своєї території та розпочав блокування грецьких портів силами свого флоту. У Фессалії була розміщена турецька армія, яка була готова за першим наказом рушити на Грецію. Атени також готувались до війни. Англія знову заявила про свою підтримку Османської імперії, заборонивши капітанам своїх кораблів навіть брати на борт біженців (жінок і дітей) з Кандії, демонструючи у такий досить негуманний спосіб своє ставлення визвольної боротьби греків. Обидві країни активно готувалися до війни й тому, для нормалізації греко-турецьких стосунків у 1869 р., в Парижі була скликана міжнародна конференція, до участі в якій не були запрошені представники Греції (натомість був турецький делегат). Європейські держави на цій конференції підтримали Порту, вважаючи претензії Греції недоречними та надмірними. Під їх тиском греки

були змушені поступитися, і країни відновили дипломатичні взаємини [21, 58].

У 1876 році, у зв'язку з повстанням у Сербії Фессалія та Епір знову піднялися на боротьбу, на що Порта відповіла репресіями. У Греції ідея пан-еллінізму знову охопила широкі кола грецького суспільства: у цей час у багатьох містах Греції збиралися велелюдні мітинги, учасники яких адресували уряду петиції із закликами надати допомогу одновітцям; у газетах публікувалися статті, що закликали греків до продовження боротьби проти турків. На цій хвилі Народні збори прийняли рішення про виділення 10 млн. драхм на воєнні приготування, а також оголосили про призов до армії 120 тис. чоловіків (при загальній кількості населення менше двох млн. осіб). У 1877 р. приймається закон про загальний військовий обов'язок. Момент для початку воєнних дій проти Туреччини був дуже сприятливим, бо у квітні того ж року Росія оголосила війну Порті. Англія у цій ситуації вжила всіх заходів, аби запобігти початку війни між Грецією та Туреччиною (англійський уряд навіть заявив, що вторгнення грецької армії на територію Порті призведе до інтервенції англійських військ до Еллади) [15, 15].

Така позиція британського уряду стримувала антитурецьку активність Греції, яка тим не менш де-факто робила все для підтримки повстанців. Греція приймала усіх біженців з Фессалії, які почали масово збиратись до неї з цієї провінції; прикметним було й те, що значна їх кількість як добровольці вступала до лав грецької армії. Порта не могли з цим

змиритись, і дипломатичними каналами вимагала у Греції пояснень. У свою чергу грецький уряд звинувачував турків у проведенні жорстоких репресій щодо цивільного населення в Фессалії, і навіть заявив, що їх продовження змусить Грецію оголосити війну Туреччині. У свою чергу Порта погрожувала спрямувати свої війська на Атени та вимагала припинення військових приготувань.

Але в цій ситуації Туреччина нічим не могла підкріпити своїх погроз, бо всі її сили були зв'язані боротьбою з російською армією на півночі. Тим не менш Греція вичікувала, і цим втратила слушний момент для відкриття воєнних дій проти Порті. Її рішення відрядити 2 лютого 1878 р. 12-ти тисячний корпус до Фессалії виявилось запізним, бо Росія кількома днями пізніше підписала з Туреччиною Андріанопольське перемир'я. Відтак Порта отримала можливість передислокувати свої війська та флот на південь для організації опору грецькій армії. Ця обставина, а також постійний тиск на Грецію з боку європейської дипломатії, змусив грецький уряд уже 7 лютого того ж року відкликати свої війська [21, 59].

Для обговорення міжнародних назрілих проблем представники європейських держав зібралися на Берлінський конгрес (1878 р.), на якому було розглянуто і грецьке питання. Греції було відмовлено у можливості мати своїх представників на ньому, і лише під час розгляду власне грецької проблеми на конгрес було запрошено міністра МЗС Греції Т. Деліяниса. Грецький представник, усвідомлюючи безнадійність надто великих територіальних претензій

до Порти, наполягав на переданні Греції Фессалії, Епіра і Кандії. Греків у цьому підтримав французький делегат Ваддінгтон, на думку якого ці провінції мали бути обов'язково передані Греції, бо вони є для останньої джерелом посилення (і, відповідно, для Порти джерелом слабкості). Англія висловилася рішуче проти цього, внаслідок чого конгрес прийняв ухильне рішення про бажаність передання Греції частини цих провінцій, що тільки загострювало греко-турецькі стосунки. Греція знову була змушена погодитися, бо стан її фінансів (зокрема зростання державних видатків з 39 млн. драхм у 1876 р. до 113 млн. у 1911 р.), не дозволяв їй вдатися до відкритих антитурецьких акцій.

Зрештою, відмова Греції від активних дій на міжнародній арені в той час принесла їй політичні та територіальні дивіденди. Хоча Берлінська міжнародна конференція 1880 р., що була скликана за ініціативою нового уряду Англії для вирішення грецького питання, й закінчилася нічим, обговорення цієї проблеми тримало в напрузі Порту. Греція не припиняла своїх військових приготувань, і зрештою, Османська імперія була змушена піти на поступки. За її ініціативою була скликана чергова конференція в Стамбулі (1881), на якій Туреччина погодилась передати Греції частину своїх володінь (Фессалію та частково Епір), що збільшило кількість населення останньої на 300 тисяч осіб.

У 1878 р. острів Кипр перейшов під контроль Англії, хоча формально й залишався під зверхністю Османської імперії. Керуючись ліберальними принципами організації

управління, британська адміністрація відразу вдалась до здійснення реформ на острові. При англійському губернаторові була створена дорадча адміністративна рада з фіксованими квотами для представників двох громад, які обиралися місцевим населенням. Це стало наочним свідченням «різности» інтересів двох етнічних спільнот, що надалі призвело до їх майже цілковитої сепаратизації. Цьому ж сприяло й те, що з числа авторитетних представників двох громад були утворені спеціальні ради, які наділялися правом самостійного вирішення широкого кола гуманітарних питань (особливо у сфері віросповідання та культури) в рамках «своєї» етнічної групи.

Ще одним кроком, який дистанціював дві громади, стала шкільна реформа, що зберегла принцип їх комплектування за етнічною ознакою, а також розширювало практику набору вчителів з Греції та Туреччини. Нарешті – православна спільнота Кипру не сприйняла рішення англійців про скасування всіх привілеїв церкви. По суті вперше зіштовхуючись з могутньою православною традицією, уряд Великобританії не усвідомлював небезпеки прямої конфронтації з нею. Поступово православне духовенство, що було здатне швидко мобілізувати грецьку спільноту острова, перетворилось на послідовного опонента місцевої англійської влади. Як вже зазначалося, ситуація на цьому острові була не типовою – на відміну від переважної більшості інших островів у басейні Егейського моря, населених переважно греками, які продовжували перебувати під османською юрисдикцією [16, 41].

Під час балканських війн Греція спрямувала всі свої зусилля на творення антитурецької коаліції балканських держав [22], що дозволило Атенам забезпечити собі величезні територіальні придбання за рахунок Болгарії та Туреччини, а також майже вдвічі збільшити своє населення (з 2,6 млн. чол. до 5 млн.). Після підписання нею у серпні й вересні 1913 р. відповідно Бухарестського та Атенського мирних договорів з цими державами, до складу Греції увійшли обширні території, які збільшили загальну площу країни майже удвічі (з 65 тис. кв. км у 1907 р. до 120 тис. у 1913 р.). Так, зокрема, до Греції були приєднані Південна Македонія (включаючи порт Салоніки), частина Західної Фракії, м. Яніна, о. Крит та більшість островів у басейні Егейського моря. Тоді ж британський уряд обговорював можливість передання Греції Кипру в обмін на військові бази на узбережжі Пелопоннесу та Іонічних островах. З початком Першої світової війни Англія ясно давала зрозуміти, що у випадку негайного вступу Греції до війни на боці Антанти, вона погодиться на приєднання острова до Еллади після її закінчення. Але грецький уряд під тиском проницецьки налаштованого королівського двору згаяв час, і це питання так і залишилося невирішеним, і в 1914 р. Кипр увійшов до складу Британської колоніальної імперії.

Остання обставина стала для Греції джерелом нестабільності, оскільки Порти рішуче виступала проти грецької військової присутності на найбільш наближених до її малоазійського узбережжя островах. І знову арбітраж греко-турецьких територіальних суперечок взяли на

себе європейські держави, які вирішили залишити ці острови за Грецією – за умови надання нею гарантій мусульманському населенню та недопущення спорудження тут грецьких військових баз. Проте це рішення не зняло гостроти греко-турецьких протиріч. Справа у тім, що після територіальних придбань Греції під час Балканських війн, поза її кордонами продовжувало проживати від 1,5 до 2 млн. греків (найбільше в Османській імперії).

Усвідомлюючи потенційну небезпеку поновлення Грецією спроб продовжити реалізацію «Мегалі ідеї», уряд Порти активізував процес «османізації» тих греків, які мешкали у Малій Азії. Фактично підданці турецького султана грецької національності були поставлені перед вибором: прийняти іслам або залишити межі імперії. Щодо тих греків, які ухилялися робити такий драматичний вибір, організовувався бойкот (включаючи заборону мусульманам працювати на їх виноградниках та тютюнових плантаціях, а також відмову в придбанні товарів, виготовлених грецькими ремісниками). Врешті-решт така політика турецького уряду призвела до масового виїзду греків (до початку Першої світової війни Туреччину залишило близько 130 тис. осіб), які покинули свої господарства, сподіваючись на майбутню допомогу грецької влади. Зі свого боку грецький уряд вдався до аналогічних обмежувальних заходів щодо турків – громадян Греції, що змушувало їх масово (лише упродовж 1912-1914 рр. з Македонії виїхало понад 250 тис. мусульман) переселитися до Туреччини [21, 68].

Все це надзвичайно загострюва-

ло стосунки між двома країнами, які вже відкрито готувалися до війни. Греція придбала для своїх військово-морських сил два панцерники, крейсер, шість міноносців, але, не обмежуючись цим, зробила замовлення в Англії, Франції та США на будівництво нових кораблів. До середини 1914 р. Греція поповнила запаси палива, військового спорядження та провіанту для свого флоту, а всі кораблі були приведені у бойову готовність. Англія намагалась запобігти черговій греко-турецькій війні, побоюючись за власні транспортні комунікації з Росією (турки могли вдатися до закриття Дарданельської протоки для англійських кораблів), а також того, що збройне зіткнення з Грецією остаточно приєднає Османську імперію до австро-німецького блоку. Для цього вони ініціювали проведення греко-турецьких переговорів, на яких мав бути врегульований статус Егейських островів. Передбачалося, що на ці острови поширюватиметься турецький сюзеренітет, але управлятимуться вони грецькою адміністрацією на чолі з грецьким принцом Павлом на автономних засадах. Проте від початку мало хто як в Англії та, зрештою, й у Греції вивірив у можливість підписання угоди на цих умовах, бо таке вирішення проблеми не влаштувало жодну зі сторін.

До кінця червня 1917 р. Греція з різних причин зберігала нейтралітет у війні, а потім стала на бік Антант, у перемозі якої в цей час вже мало хто сумнівався. Досягти гучних перемог грецька армія зуміла лише усередині вересня 1918 р., коли вона спільно з іншими військами Антант прорвала болгарський фронт та, як

переможець, підписала почесне для себе Салонікське перемир'я. Взавши участь у вирішальних боях на Салонікському фронті, Греція розраховувала отримати за це відповідні територіяльні компенсації за кошт переможених країн – передовсім Туреччини і Болгарії. Після їх капітуляції ця мета грецького уряду могла бути реалізована лише через участь Греції у роботі Паризької мирної конференції, бо власне великих військових здобутків грецькі війська так і не досягли. Свідченням цього є, наприклад те, що лише у середині грудня 1918 р. (тобто вже після припинення військових дій) основні сили грецьких військ окупували Ізмір (Смирну), а грецькі військові кораблі кинули якір у Босфорі [21, 71].

Грецькій уряд був переконаний, що західні держави обов'язково підуть назустріч територіяльним домаганням Греції. Для висловлення грецьких претензій на конференцію була відправлена представницька (19 осіб) делегація, двоє з яких отримали статус офіційних представників Греції – прем'єр-міністр Е. Венізелос і глава зовнішньополітичного відомства Н. Політіс. Грецька делегація доклала всіх зусиль для реалізації «великогрецької програми» («Мегалі ідеї»). Особливо активно у цьому напрямку працював Елефтеріос Венізелос, який використовував увесь свій шарм, ораторський дар і дипломатичний хист для того, щоб переконати великі держави в обґрунтованості грецьких територіяльних вимог.

Ще в грудні 1918 року він, на прохання англійського прем'єр-міністра Вільсона, уклав меморандум, в якому пропонувалося приєднати до Греції Північний Епір, Західну і Східну

Фракію, частину Малої Азії разом зі Смирною, практично всі острови Егейського моря. Крім того, Венізелос сподівався, що йому вдасться переконати союзні держави в інтернаціоналізації Константинополя, який, за сприятливих умов, мав перетворитися на «вільне місто» під грецьким протекторатом. Очевидно, що плани греків не враховували інтереси інших балканських держав, що могло призвести до великих ускладнень у майбутньому – при позитивному для Греції вирішенні цього питання.

3-4 лютого 1919 р. Верховна рада держав у Парижі заслухала тригодинну доповідь Е. Венізелоса, і, окрім Італії, підтримала грецькі претензії. На боці Греції виступала Англія, яка була зацікавлена у зміцненні цієї країни на Балканах, а також прагнула додатково посилити позиції Венізелоса в грецькому політикумі. Одночасно прем'єр-міністр Греції розраховував отримати від західних держав і США гарантії виконання всіх грецьких вимог та негайного уведення грецьких військ до меж згадуваних територій. Венізелос вважав, що настав найзручніший час для реалізації великогрецької програми-максимуму – встановлення контролю Греції над східним узбережжям Середземного моря й Анатолією.

Користуючись підтримкою Лондону, Греція продовжувала нарощувати свою військову присутність на турецькому малоазійському узбережжі, а у травні 1919 р. розпочала воєнні дії проти Туреччини, прагнучи здобути нові території та реалізувати в такий спосіб «Мегалі ідею». Користуючись тим, що остання була виснажена чотирьохлітньою участю у Першій світовій війні, грецькі вій-

ська успішно розвивали наступ. Військові досягнення були підкріплені дипломатичними – завдяки заступництву Англії, Греція отримала всю Фракію, півострів Галліполі, європейську частину Дарданелл, Смирну, що було зафіксовано у Севрському договорі (серпень 1920 р.). У випадку виконання цієї угоди Туреччина фактично ставала відрізаною від Егейського моря, а грецькі володіння з усіх боків оточували Стамбул. Такі принизливі умови договору спонукали турків об'єднатися та збройним шляхом унеможливити виконання положень Севрської угоди [21, 72].

Відтак наступне просування греків углиб території Туреччини та їх наближення до Анкари призвело до активізації національного руху опору в Туреччині, який з середини 1919 р. очолив генерал Мустафа Кемаль. Смертельна загроза самостійному існуванню Туреччини згуртувала турків, які зуміли завдати грекам дві важкі поразки (у вересні 1921 і серпні 1922 рр.), що змусило Грецію евакуювати свої війська з усіх турецьких територій. Малоазійський похід призвів і до тяжких людських втрат – 50 тис. загиблих та 70 тис. поранених. Після цього Греція змушена була підписати важкий для себе Лозанський договір, яким зреклась майже усіх своїх територіяльних придбань (власне єдиним територіяльним здобутком Греції стала Західна Фракія, отримана нею від Болгарії за умовами Неїського мирного договору (листопад 1919 р. – *І. С.*). Крім того за його умовами між двома країнами мав відбутися безпрецедентний обмін населенням – 1,5 млн. греків, які Упродовж століть з покоління у покоління мешкали в Анатолії, і 400

тис. мусульман, в жилах яких часто текла грецька кров, були змушені переселитися на нові місця.

Нормалізація стосунків між двома державами не означала повної відмови Греції від спроб продовжити «збирання» населених греками земель. Ці настрої були добре відомі грекам-кипріотам, радикально налаштована частина яких у 1931 р. виступила за приєднання Кипру до Грецької держави. Але англійцям вдалося швидко придушити це повстання, після чого вони вдалися до реалізації комплексу заходів, покликаних запобігти посиленню національних почуттів греків та турків на острові. Це виявилось у забороні використання державних кольорів і символів Греції та Туреччини на острові, відмови від практики запрошення вчителів та імпорту підручників з цих країн [16, 42]. Тим не менш ці кроки вже не могли призупинити розвиток національної самосвідомості у кипріотів двох спільнот. Під час Другої світової війни греки сподівалися, що їх участь у боротьбі з нацизмом спонукає англійців передати острів до складу Греції, але єдине, на що погоджувався Лондон, було надання Кипрові автономного статусу. Справа у тім, що після втрати більшості своїх колоніальних володінь англійці вбачали в острові останній свій форпост у Середземномор'ї, який слід зберегти будь-якою ціною.

У свою чергу Греція – через складні політичні та економічні проблеми – довгий час не мала можливості для вироблення власної позиції щодо Кипру, крім того перспектива входження до НАТО також обмежувала можливості маневру щодо майбутніх союзників по блоку. Лише

після перемоги над комуністами та приєднання до НАТО, Греція підняла в ООН питання про права Кипру на самовизначення (1954 р.). У цій ситуації Лондон, намагаючись збалансувати грецьку активність, вдався до втягування в кипрську ситуацію Туреччини. Маючи таку підтримку, турки-кипріоти почали вимагати поділу острова, побоюючись за свою безпеку у випадку приєднання Кипру до Греції [15, 20].

Відсутність прогресу в переговорах між Англією і греками-кипріотами, призвела до радикалізації в настроях останніх, і в квітні 1955 р. на острові відбулися збройні сутички між бойовиками з «Національної організації кипрських борців» з поліцією, яка комплектувалася переважно з числа турків-кипріотів. Після цього міжетнічне протистояння набуло крайніх форм, бо місцеві турки за допомогою Англії також почали творити бойові групи для боротьби з «грецькими терористами». Зрештою у 1958 р. Лондон був змушений піти на встановлення роз'єднувальної лінії між грецькими та турецькими кварталами в Нікосії, але такий крок на спонукав протиборчі табори скласти зброю. Розуміючи, що приборкати партизанський рух греків на острові буде надзвичайно важко, та прагнучи забезпечити свої інтереси у цьому регіоні, Англія вже у наступному році виступила з планом надання незалежності Кипру. Лондон запропонував Атенам та Стамбулу виступити разом з Англією гарантами такого статусу острова (за умови збереження етнічного дуалізму з чітким дотриманням прав кожної з громад). Після підписання відповідних домовленостей у серпні 1960 р. Кипр

був проголошений незалежною державою [16, 43].

На жаль запропонована крайна-ми-гарантами модель управління островом виявилася неефективною через те, що чільні представники двох спільнот не були готові до співробітництва як в центральних органах влади, так і на місцях. Спроба греків восени 1963 р. досягти повного домінування в урядових та представницьких структурах не могла бути сприйнята турками, і вже грудні того ж року на острові знову поновилася збройна боротьба між радикально налаштованими представниками двох громад. У цій ситуації спочатку Англія, а потім і ООН були змушені ввести свої війська на Кипр, але збройне протистояння тривало. Грекам вдалося витіснити турків-кипріотів на північ та ізолювати у кількох районах їх компактного проживання, де вони перебували під захистом своїх напіввійськових формувань. Ці анклавні щільно блокувались, туди заборонялося довозити товари, які були оголошені греками стратегічними (зокрема транспортні засоби, будматеріяли, електрообладнання тощо).

Відчуваючи свою перевагу та при підтримці ООН, грецька сторона впродовж кількох років утримувала блокаду турецьких анклавів на Кипрі, сподіваючись досягти максимальних уступок з турків-кипріотів. Але після спроби місцевих грецьких радикалів усунути від влади (за допомогою хунти «чорних полковників» в Атенах) президента Кипру Макаріуса (липень 1974 р.), Туреччина здійснила вторгнення та окупувала 37% території острова. Під час операцій турецьких військ 200 тис. греків

змушені були залишити свої домівки та стати біженцями. Наступного року сторони провели обмін населенням, після чого турки-кипріоти зосередилися на півночі острова, а греки – на півдні.

Парламентські вибори 1981 р. в Греції принесли перемогу партії ПАСОК, лідер якої – А. Папандреу – отримав можливість сформувати новий уряд. Зміна уряду призвела й до важливих зрушень як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики країни. Зокрема уряд Папандреу дистанціювався від НАТО, яке на думку грецького політичного керівництва ставило на відвічного опонента Греції – Туреччину. Довший час у центрі уваги прем'єр-міністра продовжувала залишатися кипрська проблема, яка була «найважливішим національним питанням», бо Кипр, на його думку, завжди залишатиметься «частиною грецької нації», хоча й є незалежною державою. Відтак не є дивним, що греко-турецькі стосунки набували часом відверто конфліктного забарвлення, що також пояснювалося й наявністю глибоких протиріч у вирішенні проблем розмежування територіяльних вод у басейні Егейського моря.

Цьому сприяло й те, що у листопаді 1983 року в межах проживання турецько-кипрської спільноти турецька громада Кипру проголосила створення «Турецької Республіки Північного Кипру», що закріпило поділ острову на дві етнічно-територіяльні частини. Цей крок учергове загострив греко-турецькі взаємини й надовго затьмарив стосунки двох країн. Грецька громада наполягає на об'єднанні острова та виведенні з Кипру турецьких військ, причому греки

погоджуються на створення двохзональної держави з рівними правами двох етносів. Але турки-кипріоти не прагнуть такого компромісу та орієнтуються у своїй політиці на Анкару. На цьому тлі час від часу між двома громадами трапляються окремі інциденти на етнічному ґрунті, що свідчить про живучість «образу ворога», який сформувався у свідомості двох громад у ставленні один до одного.

Через це як Анкара, так і Атени ще донедавна уникали здійснення будь-яких кроків назустріч у кипрській проблемі, що унеможливило її конструктивне вирішення. Діалог між двома країнами було поновлено лише у 1998 р., коли міністр закордонних справ Туреччини І. Джем звернувся до свого грецького колеги Т. Пангалоса з «пляном дій», що складався з п'яти пунктів, реалізація яких на думку Анкари, нормалізувала би стосунки між двома державами. І хоча ця ініціатива МЗС Туреччини не була почута, об'єктивно це звернення зрушило «з мертвої точки» греко-турецький переговорний процес. У наступному році Греція і Туреччина взяли участь у засіданні представницького Середземноморського форуму на Мальті. Ці контакти підготували сприятливий ґрунт для двосторонніх зустрічей міністрів МЗС Туреччини та Греції у столицях обох країн (січень-лютий 2000 р.), під час яких була підписана низка угод торговельно-економічного змісту [14, 30–32].

Разом з тим Кипр продовжує залишатися серйозною проблемою у двосторонніх взаєминах двох держав – з огляду на те, що Туреччина намагається зберегти статус-кво

(тобто наполягає на збереженні невизнаної Турецької Республіки Північного Кипру), натомість Греція, шляхом доозброєння Республіки Кипр прагне змінити стратегічний баланс сил на свою користь. З великою ймовірністю можна припускати, що Анкара та Атени не змінять свого ставлення до кипрської проблеми, відтак її остаточне вирішення відкладається на довшу перспективу, залишаючись чинником, який, за словом міністра закордонних справ Греції Г.Папандреу, «як об'єднує, так і роз'єднує Туреччину та Грецію» [14, 35].

Нині греки- та турки-кипріоти не вповні готові до проведення діалогу та пошуку шляхів для взаємопорозуміння, але приєднання Кипру до Євросоюзу (2003 р.) та прагнення того ж Туреччиною створює нові можливості для проведення переговорного процесу – з метою об'єднання острова в рамках однієї держави та цілковитої нормалізації двосторонніх взаємин й зняття напруги у середземноморському регіоні. Саме у цьому ракурсі слід розцінювати запропонований Генеральним секретарем ООН Кофі Аннаном план урегулювання згадуваної проблеми (шляхом створення на Кипрі конфедеративної держави із фактичною «консервацією» турецької військової присутності), в рамках якого було проведено два референдуми – у «грецькій» та «турецькій» частинах острова. І хоча населення двох анклавів по-різному поставилось до ініціативи К. Аннана (греки-кипріоти проголосували проти (76%), турки-кипріоти – підтримали план (67%)), це дозволяє з обережним оптимізмом дивитися на розвиток двосторонніх взаємин між

Поділ Кіпру на північну («турецьку») і південну («грецьку») частини «буферною» зоною ООН. Чорним кольором позначена територія британських військових баз.

Туреччиною та Грецією, сподіваючись на те, що ці дві порубіжні (між Європою та Азією) країни колись таки знайдуть між собою спільну мову та зуміють конструктивно й на компромісних засадах вирішити всі нагальні проблеми [23, 60].

Разом із тим необхідно відзначити, що досі ще не заліковані рани двох народів залишаються важливим чинником у переговорному процесі; до того ж трагічні події міжетнічного протистояння двох народів у XIX і XX ст. навечно закарбувалися в їх історичній пам'яті, що суттєво обмежує можливості для міждержавного розуміння. Жодна з країн не має бажання поступатися у вирішенні проблеми Кипру, не вірячи у можливість формування окремої греко-турецької ідентичності на цьому острові. Проте на думку значної частини міжнародних експертів, така перспектива залишається єдиною можливою у ситуації, яка склалася на острові та навколо нього.

Історія розвитку міжнаціональних взаємин двох народів доводить,

що турки та греки мають не лише деструктивний, але й, без сумніву, успішний досвід сусідського або навіть спільного існування їх чисельних громад у рамках інонаціональних державних утворень (у даному випадку насамперед Греції та Туреччини). Відтак головним завданням істориків та політиків обох країн мусить стати пошук факторів, що об'єднують, а не навпаки. Політичні еліти двох держав мають піднятися вище минулих образ та зробити потрібні у даній ситуації кроки для ініціювання процесу примирення двох народів, що дало би відчутний поштовх у справі розбудови об'єднаної Європи.

Bibliography and Notes

1. Про це зокрема див.: Шпаро О. Б., *Захват Кипра Англией*, Москва 1974, 282 с.
2. Дзелепи Э., *Правда о Кипре*, Москва 1958, 63 с.
3. Леонидов С. М., *Кипр в борьбе за независимость*, Москва 1963, 140 с.

4. Шмаров В. А., *Кипр в средиземно-морской политике НАТО*, Москва 1982, 248 с.
5. Анисимов Л. Н., *Проблема Кипра: Исторический и международно-правовой аспекты*, Москва 1986, 182 с.
6. Гарабедян А., *Национально-освободительная борьба и провозглашение на республика Кипр (1945-1960)*, София 1989, 281 с.
7. Шахбазов В. А., *Кипрский вопрос в политике Турции (1960-1975): автореферат диссертации ... кандидата исторических наук*, Москва 1977, 23 с.
8. Ковалев В. Н., *Проблема Кипра и Организация Объединенных Наций (1954-1977 годы): автореферат диссертации ... кандидата исторических наук*, Москва 1978, 26 с.
9. Андреу Николас, *Кипрская проблема в международных отношениях в 1960-1975 гг.:* автореферат диссертации ... кандидата исторических наук, Киев 1979, 24 с.
10. Шмаров В. А., *Кипрская проблема в политике империализма (1963-1978 гг.):* автореферат диссертации ... кандидата исторических наук, Москва 1979, 20 с.
11. Калимджян Г., *Турецко-греческие отношения в 1908-1914 гг.:* автореферат диссертации ... кандидата исторических наук, Ереван 1971, 22 с.
12. Поцхверия Б. М., *Внешняя политика Турции после второй мировой войны*, Москва 1976, 306 с.
13. Поцхверия Б. М., *Внешняя политика Турции в 60-х – начале 80-х годов XX в.*, Москва 1986, 294 с.
14. Ксьондзик Наталія, *Греко-турецький чинник середземноморської стабільності*, [у:] *Дослідження світової політики*, Київ 2000, Вип. 12, с. 30-36.
15. Срібняк Ігор, *Між Сходом і Заходом: греко-турецькі міжнаціональні та міждержавні взаємини в історичній ретроспективі*, [у:] *Українська орієнталістика: Збірник наукових праць* / Ред. І. Срібняк, Київ: Інститут східних мов Київського національного лінгвістичного університету 2006, Вип. 1, с. 10-21.
16. Бредихин О. Н., *Эволюция межобщинных отношений на Кипре*, [в:] *„Вопросы истории“*, Москва 2003, № 10, с. 36-42.
17. Бредихин О. Н., *Кипрский конфликт: генезис и основные этапы развития: диссертация ... кандидата исторических наук*, 07.00.15. «История международных отношений и внешней политики», Москва 2006, 183 с.
18. Биктимиров Б. Т., *Кипрская проблема в политике Великобритании в 1945-1965 годы. Историко-политический анализ: диссертация ... кандидата исторических наук*, 23.00.01., Казань 2009, 181 с.
19. Жукова Н. М., *Кипрский вопрос в глобальной структуре международных отношений: диссертация ... кандидата исторических наук*, 07.00.15., «История международных отношений и внешней политики», Москва 2011, 177 с.
20. Див. зокрема: *ООН. Совет Безопасности. Доклад Генерального секретаря об операциях ООН на Кипре (за период с 11 марта по 10 июня 1966 г.)*, Б.м. 1966, 74 с.
21. Срібняк Ігор, *Країнознавство (Греція)*, Київ 2005, 120 с.
22. Детально про це: Кирсенко М. В., *Внешняя политика Греции в период Балканских войн*, Киев 1973.
23. Сафрастян Р., *Турция и Кипрская проблема: эпизоды «большой игры»*, “21-й ВЕК”, Ереван 2005, № 2, с. 54-66.

Vitaliya Yurchak

ISRAELI-PALESTINIAN CONFLICT IN THE FRANCO-AMERICAN BILATERAL RELATIONS

Precarpathian National University, Ukraine

Abstract: The article examines the position of the French Republic and the United States concerning the resolving of the Israeli-Palestinian conflict. The author describes the differences in the foreign policy of both countries in the Middle East and demonstrates the development of Franco-American relations.

Keywords: Franco-American relations, the Palestinian-Israeli conflict, the "Road Map", Hamas, Gaza Strip

The Middle East is considered to be a competition zone of big states. Rich in natural resources and geo-strategically important because of its conflictogenity this region has always attracted the leading actors of international relations.

The Palestinian-Israeli conflict remains one of the most critical problems in the Middle East. It destabilized the situation not just in the region but also affected the worldwide. The United States and the French Republic as the leading countries didn't stay aside of these processes, trying to be a mediator in the conflict resolution.

The problems of the relationship evolution between the French Republic and the USA are currently not well studied in the Ukrainian scientific literature. The publications of Ukrainian authors dedicated to the Middle East role in the evolution of Franco-American relations are presented as a separate issue. Thus, A. Zaharchenko studies the Middle East conflicts and

researches the relations problems between France and Israel. However, French and American authors deeply research this subject. Among them the works of the French historian J. Vaisse, professor of Sorbonne University F. Bozo, director of the Institute of International and Strategic Studies (Paris) P. Boniface and others should be emphasized. The Polish scientist M. Lakomy and Russian researchers N. Tyschuk, N. Borodkina, M. Panyuzheva etc. pay great attention in their researches to the bilateral relations between France and the USA.

The goal of this research is to elucidate the Franco-American relations in the context of the Palestinian-Israeli conflict, the attitude of the USA and France to the course of events in the Middle East and their influence on the Franco-American bilateral relations.

The Palestinian-Israeli conflict is considered to be "the bone of contention" between the French Republic and the USA. Both countries have taken

certain positions on the Middle East, while Paris prefers multilateral peaceful international conflicts solutions; Washington conducts an open pro-Israeli policy. The events of September 11, 2001 led the USA to a purely realistic policy based on immediate interests and military power. But the French Republic keeps to more pragmatic position. Perhaps it is because of the strong post-colonial connections with the countries of the Middle East and North Africa. In addition, the Middle East region is close enough to Europe geographically and historically.

During the Cold War France became a western defender of the Arab world interests. According to the director of the Institute of International and Strategic Studies (Paris) P. Boniface, friendly relations with the developing countries, give an independence aura from the United States and are considered to be a part of the French fight for international influence in the bipolar world [6].

Although recently the differences scale decreased and this gave an impetus to a deeper understanding and cooperation among the states. The Oslo peace process (1993-2000 years), the initiative of the "Roadmap" and the efforts to revive the dialogue between two sides led by the U.S. Secretary C. Rice were examples of this cooperation.

Thus, the opportunity to resolve the Palestinian-Israeli conflict was a plan "Roadmap", proclaimed on June 24, 2002 by J. Bush which reflected a three-stage plan of the building of an independent Palestinian state. The final form of the "Roadmap" was published in November of the same year by Russia, UN, EU and the U.S. [8, 242]. The

participation of the EU in this group was, of course, the success of France - the most interested in the role of mediator in the Middle East peace process. It is worth noting that at the same time there were the discussions about the future of Iraq. For France and EU representatives the Israeli-Palestinian conflict and the Iraq case were directly related, as there was a real threat of the situation deteriorating in the whole region in case of war outbreak in Iraq. One of the conditions for the successful implementation of the "Roadmap" was the withdrawal of Israeli settlements and troops from the Gaza Strip [9, 142]. However, the United States believed that Israel is not obligated to leave all occupied territories. France had the opposite position. Perhaps because of this fact the Arab countries have better relationship with the EU countries than with the USA, and are in constant dialogue with European capitals. However, as practice showed, the actions of the leading EU countries are more predictable and less radical than the USA that increases the level of confidence of Arab countries.

Amid pro-Israeli U.S. position, France seeks the support of the dialogue with both parties. Achieving mutual recognition of the rights of existence and security of each other by Israelis and Palestinians - is the main idea of French policy in the region. An approach adduced by J. Bush administration concerning the Israeli-Palestinian conflict based on non-interference in the affairs of other countries caused serious anxiety in Paris. The Franco-American conceptions of the Middle East had some discordance despite the hope that had quickly snuffed out, due to the initiative of the "Roadmap".

Firstly, the establishment of the Israeli-Palestinian peace process for the whole region was supported in Paris, but it was called into question by the Bush Administration. Many representative of the U.S. government believed that other regional problems were more critical, including the lack of freedom and democracy in Iraq. The American position, *"the road to Jerusalem runs through Baghdad"* did not coincide with the French point of view in 2002-2003. The hope that regime change in Iraq will serve as an example of freedom for other countries in the region, including Palestine, was observed in the words of President Bush in February 2003 [10].

Secondly, Paris blamed the U.S. position concerning the conceptual relations between "Al Qaeda" and Palestinian terroristic groups. In contrast to the "Al Qaeda", that doesn't want to negotiate, the Palestinians have legitimate policy goals, and terrorists and armed groups should be distinguished from the moderate political parties, which the resolution of the problem will eventually be found with. And comparing the Palestinians to "Al Qaeda", *"global war with terrorism"* makes illegal the requirements of the Palestinians and eventually playing into the radicals' hands.

Thirdly, since 2001, many events illustrated the differences in the points of view of France and the United States. For example, the construction of the barrier on the West Bank was criticized by Paris and the international community, but not in the U.S., although it did not pass along the Green Line (the armistice line of 1949) and decreased the ability of Palestinians to move, work and cultivate

their fields, thus their views became more radical.

One more factor was that Paris was judged for anti-Semitic policy. The Vice Prime-Minister of Foreign Affairs of Israel in 2002, claimed: *"Concerning anti-Semitism, France is the worst country of the West"* [8, 244]. This appeal corresponds to the current Israeli public opinion of Pro-Palestinian and Anti-Semitic mood in Western Europe. The culmination of the French-Israeli crisis should be recognized in the year of 2004, when Prime-Minister A. Sharon urged the Jewish minority in France to emigrate from the country *"as soon as possible"* [8, 245].

The tension reducing between two countries occurred only at the end of 2004 when A. Sharon softened his position and negotiated with French Minister of Foreign Affairs M. Bar-nier. It can be asserted that this meeting was a turning point in the restoration of partnerships between Paris, Israel and Washington [8, 245]. These long-awaited changes were influenced by the events in the PA. In November 2004 J. Arafat died, and his successor for the president position of the PA was M. Abbas. The choice of M. Abbas, who was considered as a man of moderate views, was approved in both Tel Aviv and Washington. Thanks to this fact one of the major problems between France and Israel disappeared.

However, the French position was often different from the U.S. On the one hand, Europe is the most important trading partner of Israel. But on the other hand, France constantly occupied divergent position from Israel in this conflict. In May 1, 2005 the U.S. rejected the offer of European countries to give the guarantees to the Palestinian

leader M. Abbas according to which, as part of the Palestinian-Israeli negotiations, Jerusalem should be considered as the capital of two states – Israel and the PA. France was for the Palestinian state formation and sharply criticized Israel's settlements building policy in the occupied territories. Because of these fundamental differences Israel did not accept the French Republic as an objective partner during the peace process negotiations [5, 450].

The reaction to Hamas victory in January 2006 was too determined in Paris unlike in Washington. France asked the new government as one of the preconditions of further conflict arrangement to recognize Israel. Paris, however, considering Hamas as a terroristic organization, refused to recognize it as such, while Washington insisted on it.

Since the summer of 2007 Israel tightened up the blockade of the Gaza Strip. On November 27, 2007 E. Olmert and M. Abbas agreed to negotiate and to come to a final agreement to resolve the conflict by the end of 2008. However it wasn't succeed, the negotiations were broken off in late December 2008 due to the Israeli operation "*Cast Lead*" against Hamas group in the Gaza Strip [7, 189].

France, in its turn, tried to resolve the conflict. It was the initiator of the EU Seville Declaration adopted in June 2002, where the right of the Palestinians to self-determination during 1967 was recognized. In December 2007, in Paris the World Conference of donors took place, its participants pledged to tender \$ 7, 7 billion to PA within three years. N. Sarkozy set forth two new ideas: to make Jerusalem the capital of two states and to create a French-Pal-

estinian industrial zone in Bethlehem. The aim of the Paris conference was to provide greater assistance to the Palestinian population, which suffered greatly in recent years, especially in the Gaza Strip, where currently the situation is close to the humanitarian catastrophe. Concerning this issue Paris was expressing its anxiety more often than Washington and was providing significant financial and humanitarian assistance with some EU countries to the Palestinians in recent years. Paris assumed that the poverty and despair increase could lead only to further radicalization of Hamas. Also France reacted negatively to the event of October 29, 2007, when Israeli sanctions against civilians were strengthened in the Gaza Strip.

So Paris traditionally favored Arab countries, but often criticized the government of Tel Aviv (especially in 2000-2004). The criticism of the most serious U.S. ally in the Middle East reflected the nature of Franco-American relations. Tensions between Paris and Tel Aviv, due to the often pro-Israeli policy of Washington, prevented the close cooperation of France and the United States in case of the peace process resumption. Although it is worth remembering that Paris often tried to take a compromise position. This proves the fact that France formulated a number of conditions for the PA, which are obligatory for the Elysée Palace in the recovery process of the Middle East dialogue, namely: the cessation of terrorist attacks in Israel, the absolute recognition of Israel's right to exist by Hamas, and the abidance by agreements adopted in 1993 in Oslo [10, 250]. Closer cooperation between France and the USA was possible only

after the improvement of Franco-Israeli relations and also the withdrawal of U.S. of George Bush's first term unilateral policy. So, since 2005, we can talk about the first signs of convergence in the field, which caused the constant controversy in bilateral relations before.

Sarkozy's opinion about the Middle East was very different from the position of J. Chirac. The reason was the fact that both men do not belong to the same generation and they certainly do not have the same personal relations and experience in the region. Unlike the old Jacques Chirac's friendship with many Arab leaders, N. Sarkozy made it clear that he is Israel's friend, and he was recognized in Tel Aviv and Washington.

As we can see, with the accession to power of N. Sarkozy Israeli-Arab relations showed a great improvement. However, the situation was not stable, the evidence of what were regular incidents both in Israel and in the PA. The Sarkozy's position on the conflict in the Middle East at the beginning was quite incomprehensible: in the first weeks of the presidency, he did not show his attitude to the problem. For the first time N. Sarkozy raised this problem in his speech on August 27, 2007: "I have a reputation of an Israeli friend, and it is true. Concerning the security of Israel, I will never settle for a compromise. However, all Arab leaders including President M. Abbas, who had visited Paris since my election, know about my friendship and respect to their people. This friendship give me an opportunity to tell the Israeli and Palestinian leaders that France has decided to initiate or maintain all necessary actions. But it persuaded in one thing: there should

be peace talks first of all between Israel and Palestine" [8, 250].

It should be noted that N. Sarkozy wanted to improve Franco-Israeli relations. Taking into consideration that more than 800,000 of Francophones are located in Israel, France is the largest trading partner of Tel Aviv, and the population of Jewish who lives in France is second after the number of Jewish in the U.S., that leads to the maintenance of diplomatic relations and friendly and successful visits of Prime-Minister A. Sharon are the symbol of this [10].

The main goal of the Elysée Palace continues to be the formation of an independent democratic Palestinian state, which would be an important factor of the long-term conflict end in the Middle East in the concept of Paris. However, the French Republic is seeking the greatest influence in the Middle East to implement its own national interests in the region.

In the context of Franco-American relations, it is evident that the actions of Paris in the Middle East don't cause such an active controversy in Franco-American relations. This is due to two factors. Firstly, unlike in 2000-2004 the French and American positions became very close in the matter of the Israeli-Palestinian conflict, the evidence of this is the support of two countries President M. Abbas and also the project of fast formation of an independent Palestinian state. Secondly, the value of the American diplomacy dropped in the peace process in 2008, because of the expiration of the Bush presidency, as well as weakening of the U.S. positions in the Middle East after a number of significant errors since 2003.

Summarizing, we can confirm that in 2007-2008 the peace process in the Middle East was not a major contentious question in relations between Paris and Washington any more, but rather showed that despite often different philosophy of directing policy in the region both countries are capable of the effective cooperation.

J. Bush's administration favored the creation of the Palestinian state, but the French Republic always insisted that the Palestinian state must be viable, and "*it is not a patchwork of remote areas of the earth*" [10].

An example of the differences between the U.S. and the French Republic is the treatment of "Hezbollah", which Washington considers only as a terroristic organization, but Paris sees in it the political force in Lebanese politics, which should be considered. That's why B. Kouchner and N. Sarkozy have included "Hezbollah" in the negotiations in La Celle-Saint-Cloud in July 2007 and it was a move that provoked an angry letter from the U.S. Congress to Paris, authored by Congressman Robert Wexler and which was signed by his colleagues.

Since 2009, the negotiations between the State of Israel and the PA continued with the new Israeli Prime Minister B. Netanyahu and the new U.S. president B. Obama. However, these negotiations were under the threat of failure because of the disagreements within the Israeli government over the extension of the moratorium on settlement construction.

The new French President F. Hollande tries to stop the Israeli-Palestinian conflict, negotiating with the leaders of these countries. In November 16, 2012 at a joint press conference

with Polish President B. Komorowski, F. Hollande said that "*France should use its influence ... to avoid the escalation of the conflict "between the State of Israel and the PA"* [8].

The EU Members States on the initiative of the French Republic prepared a plan to resolve the conflict between the Palestinians and Israel. It provides the creation of the Palestinian state in the 1967 borders with its capital in East Jerusalem. According to the document, Israel should freeze settlement construction in the Palestinian territories. The developers of this plan intend to establish a clear timetable of negotiations and to complete the discussion of this question during 2013.

Thus, the French Republic always wanted to participate in the settlement of the Palestinian-Israeli conflict. Since 1967, President de Gaulle opposed the Israeli occupation of Arab countries. In 1982, F. Mitterrand spoke about the future of Palestine as a separate state. J. Chirac during two presidential terms held the idea of peaceful conflict resolution. In 2011, N. Sarkozy at the rostrum of the General Assembly spoke in support of giving Palestine the UN observer status. F. Hollande during the pre-election campaign has repeatedly talked about the need for the international recognition of the Palestinian state and new negotiations to achieve peace and stability between Israel and Palestine.

However, it should be mentioned that the French tend to think the U.S. and Israel to be allies and the pro-Israeli lobby is sometimes credited with more influence than it is actually. The Americans, for their part, think that France is a country which supports PA and distrust the French position on

Israel's security, considering the relationship between Paris and Tel Aviv to be unfriendly. Nevertheless, both countries need to reach a consensus on resolving the Israeli-Palestinian conflict, which is an abscess in the Middle East.

Bibliography and Notes

1. Бородкина Н., *Ближневосточная политика Франции в период президентства Ж. Ширака (1995-2007 гг.)* : автореферат диссертации ... кандидата исторических наук, 07.00.03., Иваново 2010, 23 с.

2. Эпштейн Е., *Стратегический союз США и Израиля как фактор ближневосточного конфликта*, [в:] *Вестник Санкт-Петербургского университета*, Серия 6: *Философия, политология, социология, психология, право, международные отношения* 2006, № 3, с. 207-212.

3. Панюжева М., *Особенности ближневосточной политики США и Франции (2002-2009 гг.)*, [в:] *Современные проблемы и перспективы развития исламоведения, востоковедения и тюркологии* / Ред. Д. Мухетдинов, Нижний Новгород: Медина 2009, с. 103-105.

4. Тищук Н., *Развитие отношений Франции и США в начале XXI века*: автореферат диссертации ... кан-

дидата политических наук, 07.00.15, Санкт-Петербург 2011, 27 с.

5. Шелест Г., Синовець П., *Позиції США та ЄС щодо вирішення кризових ситуацій на Близькому Сході: співробітництво та розбіжності*, [в:] *Востоковедный сборник*: Выпуск седьмой, Москва: Институт востоковедения РАН 2006, с. 445-468.

6. Boniface P., *Is France Cooling Toward Its Arab Friends?*

Web. 08.06.2013. <<http://yale-global.yale.edu/content/france-cooling-toward-its-arab-friends>>.

7. Hage Armand, *Histoire des relations franco-américaines: des origines à nos jours*, Paris: Ellipses 2010, 201 p.

8. Lakomy Miron, *Stany Zjednoczone w polityce zagranicznej Francji w okresie pozimnowojennym*, Toruń: Adam Marszałek 2012, 430 s.

9. Lukic Renéo, *Conflit et coopération dans les relations franco-américaines: Du Général de Gaulle à Nicolas Sarkozy*, Québec: Presses de l'Université Laval 2009, 366 p., (*Collection Politique étrangère et sécurité*).

10. Vaïsse Justin, *The arab-israeli conflict as a franco-american challenge*, [in:] CSIS for the 3rd CSIS US-France Bilateral Dialogue, Washington DC and Annapolis, MD, Nov. 16-18, 2007. Web. 06.06.2013. <<http://www.brookings.edu/research/papers/2007/11/18-arab-israeli-conflict-vaïsse>>.

Serhiy Vonsovych

**POLITICAL CULTURE AS A STRUCTURAL PRECONDITION
OF POLITICAL TRANSIT**

Taras Shevchenko Kyiv National University, Ukraine

Сергій Вонсович

**ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК СТРУКТУРНА ПЕРЕДУМОВА
ПОЛІТИЧНОГО ТРАНЗИТУ**

Abstract: The article deals with political culture as a structural precondition of political transit. The significance of the spread and establishment of values, attitudes, norms of behavior that are associated with the political culture of citizenship, civility is shown. Various approaches to the interpretation of the notion “political culture” in reference to the transitology paradigm are analyzed. The influence of socio-cultural sphere and the historical context of the character, tempo, and the results of political transit in the transformation context is revealed. It is substantiated that the Protestant, Orthodox, or the Confucian traditions cause the formation of cultural zones with their own values. The peculiarities of spiritual and cultural components of modern democratic transit are described. Criteria of variables in the study of political transit in post-communist, post-soviet countries are clarified.

Keywords: political transit, political culture, structural preconditions, civilization approach, political transformation

У статті розглядається політична культура як структурна передумова політичного транзиту. Показано значення поширення і вкорінення цінностей, установок, норм поведінки, що асоціюються з політичною культурою громадянськості, цивільності. Проаналізовані різноманітні підходи до трактування поняття “політична культура” стосовно транзитологічної парадигми. Розглянуто вплив соціально – культурної сфери і історичного контексту на характер, темпи і результати політичного

транзиту у трансформаційному контексті. Обґрунтовано, що протестантські, православні або конфуціанські традиції зумовлюють формування культурних зон зі своїми цінностями. Розглянуто особливості духовно – культурної складової сучасного політичного транзиту. Уточнені критерії змінюваних під час дослідження політичного транзиту у посткомуністичних, постсоветських країнах.

Починаючи з кінця ХІХ – початку ХХІ сторіччя, проблема політичного переходу (транзиту) набуває

своєї значимости. Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена, по-перше, необхідністю усвідомлення ролі не тільки суб'єктивного чинника, але й ірраціонального у політиці; по-друге, корегуванням телеологічності у транзитології в контексті "хвиль демократизації" як варіанту політичного транзиту; по-третє, переосмисленням неліберальних варіантів політичного транзиту у країнах незахідного типу розвитку; по-четверте, тенденцією до відродження авторитарних режимів на значній постсоветського простору і, по-п'яте, розумінням того, що політичний розвиток посткомуністичних і постсоветських країн може здійснюватися за різновекторними траєкторіями.

Проблематика політичного транзиту досліджувалася західними вченими, починаючи з 1980-их років у зв'язку з виникненням так званої "третьої хвилі" демократії (Л. Даймонд, А. Валенцуела, С. Гантінгтон, Г. О'Доннел, Р. Пірс, Ф. Шміттер). Сутності політичного процесу, функціонуванню політичних систем і політичної культури присвячені роботи дослідників західної демократії (А. Бентлі, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Інглгарт, Д. Істон, Т. Парсонс, Г. Лассвел, Л. Козер, Д. Трумен та ін.). Перехід як демократичний транзит, його причини, умови та передумови досліджувалися Р. Далем, Т. Карозерсом, Д. Растоу, Ф. фон Гайеком та іншими. Окремим аспектам соціально-політичної трансформації суспільства присвячені роботи А. Кинева, М. Лебедевої, А. Мельвіля, А. Нікітченко, В. Пастухова, Л. Сморгунова, Л. Шевцової, О. Харітонової та ін. Різні аспекти демократичного транзиту у країнах Центрально-Східної Європи і на пост-

советському просторі розглядалися українськими дослідниками Б. Андресюком, В. Богдановим, С. Василенко, Е. Гансовою, В. Дергачовим, Л. Корич, І. Кресіною, М. Лукашевичем, О. Марчак, М. Михальченком, С. Наумкіною, Н. Паніною, В. Полохалом, Ф. Рудичем, Д. Ткачем, Д. Шелестом та ін.

Не дивлячись на значний теоретичний пласт, потребує уточнення і конкретизації чинник політичної культури в якості структурної передумови політичного транзиту. Окреслена мета потребує вирішення наступних завдань: розкрити зв'язок політичної, громадянської культури із реалізацією демократичного транзиту, виходячи із її новітніх дефініцій; проаналізувати різноманітні схеми політичного транзиту і визначити кореляційний зв'язок між його різновекторністю і роллю та значенням культурного чинника; обґрунтувати кореляцію між основними цивілізаційними характеристиками і успіхом демократичних перетворень, яка загалом підтверджується на порівняльному матеріалі транзитів в посткомуністичній Центральній і Східній Європі; уточнити критеріальну складову політичного транзиту у постсоветських суспільствах.

Звертаючи увагу на фундаментальну відмінність проблем, що постали перед суспільствами у кінці XIX і XX століть, французький соціолог Ален Турен зазначав: "У кінці XIX століття партнери, проблеми, відповіді залишалися соціальними. Це були питання праці, виробництва, виробничих відносин, соціальних класів, соціальних прав, права на працю тощо. На сьогодні проблеми, які викликають занепокоєння, більше стосуються залишків колективної діяльності,

ніж засобів і тому вони ставлять питання про культуру й індивідуальності [...]. Таким чином, наші зусилля спираються на цінності і норми, а не просто на технічні прийоми і засоби” [10, 14-15].

Американський політолог Р. Даль звертає увагу на особливу роль для утвердження і збереження демократії політичних норм, установок і цінностей. Він зазначає, що “поява і живучість демократичного правління серед групи людей визначальним чином залежить від їхніх переконань” [1]. Конкретніше цю ідею окреслює Рональд Інглгарт. Перехід у напрямку демократії, на його думку, “передбачає появу деяких звичок і орієнтацій, які її підтримують серед широкого загалу, таких як: міжособистісна довіра (за А. Кіршманом – моральний або соціальний капітал), підтримка демократичних інститутів, визнання індивідуальних прав і свобод, політична толерантність, почуття індивідуальної політичної «ефективності», політична участь тощо” [18].

Мова йде про поширення і вкорінення цінностей і установок, які асоціюються із політичною культурою громадянськості, цивільності. Окреслення цього типу політичної культури належить Габрієлеві Алмондові та Сідні Вербі. Зокрема, даючи загальну характеристику такому типові політичної культури, вони акцентували на тому, що “політична активність є не настільки великою, щоб підірвати урядову владу; реально – включення громадян у політику та відданість політичній системі, але помірковано, мають місце політичні розбіжності, які перебувають під контролем. У той же час політичні орієнтації, що утворюють гро-

мадянську політичну культуру, тісно пов’язані зі спільними соціальними міжособистісними орієнтаціями. У рамках громадянської культури норми міжособистісних взаємин, загальної довіри й довірливого ставлення до свого соціального оточення пронизують усі установки і пом’якшують їх” [12].

Відштовхуючись від такої характеристики, Р. Інглгарт, на початку 1990-х років проаналізував роль громадянської культури в становленні й розвитку демократії за трьома показниками – міжособистісна довіра, задоволення життям і відсоткове співвідношення людей, які підтримують радикальні революційні зміни. У підсумку він дійшов таких висновків:

По-перше, існують стійкі культурні цінності та установки, що є подібними для більшості демократичних країн.

По-друге, держави з високим рівнем життя, міжособистісної довіри і толерантності більше схильні до сприйняття і підтримки демократичних інститутів, на відміну від країн з низьким рівнем таких показників.

По-третє, проведений аналіз не показав прямої й безпосередньої залежності між рівнем економічного розвитку і демократією, однак, на думку Р. Інглгарта, між вказаними змінними існують ланки, що їх об’єднують – соціальна структура та політична культура [17]. “Різні суспільства, – наголошує Рональд Інглгарт, – йдуть за своїми траєкторіями, навіть якщо вони перебувають під впливом однакових сил економічного порядку, частково тому, що на розвиток країн також впливають специфічні чинники, зокрема культурна спадщина” [20, 19-22]. Водночас, на думку Інглгарта,

незважаючи на її значимість, вплив культури не є фатальним. Зокрема він доходить висновку про появу в суспільствах з незахідною культурою тенденції формування атитюдів підтримки демократичних і громадянських інститутів, приміром, у мусульманських країнах: Азербайджані, Албанії, Бангладеші, Єгипті, Індонезії, Марокко, Туреччині [19, 65].

Проте застосування концептуальної схеми Р. Інлгарта щодо політичного транзиту у перехідних суспільствах має свої обмеження. Не випадково його гіпотеза про глобальну конвергенцію цінностей є спірною; особливої ставлять під сумнів дослідники, які обґрунтовують тезу про дивергенцію цінностей в суспільствах з різним рівнем соціально – економічного розвитку [21, 342]. На думку багатьох аналітиків, за допомогою поняття «політична культура» важко пояснити політичні зміни у суспільстві, зокрема процес демократичного транзиту. Звернення до фіксованих культурних патернів більшою мірою сприяло поясненню наступності у політичному розвитку котроїсь із націй, аніж розумінню причин порушення такої наступності.

Згідно з інтерпретацією Гаррі Екстайна, політична культура є своєрідним психологічним «фільтром». Йдеться про закорінені у свідомості людини з дитинства уявлення і установки, що здійснюють постійний вплив на її політичну поведінку. Через такий фільтр пропускається і «відсіюється» або ж «приймається» інформація, яка надходить ззовні. Зрозуміло, що приймається лише те, що відповідає базовим установкам та цінностям людини. Адже людина втілює власний досвід сприйняття

ситуації в конкретну дію за допомогою «системи загальних за своїм характером когнітивних, афективних і евалюативних переддиспозицій; патерни таких переддиспозицій вирізняються в залежності від рівня розвитку соціуму, соціального прошарку, до якого належить конкретний індивід» [14, 792].

Як зазначає Екстайн, «відмінності в орієнтаціях пояснюються не відмінними характеристиками об'єктивних соціальних ситуацій або структур; вони зумовлені, у першу чергу, процесом соціалізації особистості, що визначається особливостями культури; рання соціалізація визначає пізню соціалізацію; загалом вони представляють власне процес досягнення цілісності у системі диспозицій особистості. Така цілісність необхідна особистості для оперативності прийняття дієвих рішень і забезпечує їй уявлення щодо передбачуваності соціальної взаємодії» [Див.: 14].

Така інтерпретація політичної культури неминуче змушує шукати джерело змін у суспільстві та за його межами, примушуючи звертатися до інших моделей трактування емпіричних даних. Саме у цьому вбачають слабкість і нерелевантність теорії політичної культури її критики. Вони виходять з того, що її адепти не спромоглися ні передбачити стабілізацію і консолідацію демократичного режиму у ФРН і Японії, ні початку демократичних трансформацій у постсоціалістичному світі [7, 40-45].

Значна частина досліджень соціально-політичних трансформацій за допомогою використання концепта «політична культура», зазвичай, зводиться до констатації неоднорідності, гетерогенності культурної тра-

диції. Такий підхід дозволяє різним її складовим визначити специфіку політичної системи певної країни і політичну поведінку її громадян. Тому “ядро” політичної культури не варто сприймати як монолітне утворення. Швидше за все це “рухома комбінація різноманітних «установок» або стандартів – патернів. При цьому «питома вага» таких патернів у загальній композиції може протягом часу змінюватися”, – вважає культуролог Борис Межуєв [5, 38-40]. Він уточнює, що “політичну культуру варто розглядати як набір позицій, що конфліктують між собою, та установок, – таких як діяпазон численних можливостей, в іншому ж випадку культурна трансформація тієї чи іншої нації стає загадковою і незрозумілою [...]. Політична культура не зводиться лише до ціннісно визначених, ідеологічно артикульованих позицій; у ній відіграють роль і ряд інших компонентів: психологічні установки населення щодо політичної системи, їхні підсвідомі орієнтації, забобони тощо” [5, 35-36].

Зауважимо, що дослідниками відзначається ще одна стійка кореляція, яка засвідчує про значний і суттєвий вплив соціально-культурної сфери та історичного контексту на характер, темпи й результати політичного транзиту в трансформаційному контексті. За визначенням Р. Інглгарта, прихильники теорії модернізації помиляються лише частково. “Піднесення індустріального виробництва, – зазначає він, – справді змушує відійти суспільство від традиційних цінностей. Становлення й розвиток постіндустріального суспільства супроводжується зрушенням від абсолютних норм і уявлень до зроста-

ючого раціоналізму, взаємодовіри та постіндустріальних цінностей” [Див.: 20, 48].

Проте характерні для різних країн ідеали суттєво залежать від шляхів їхнього історичного розвитку. Протестантські, православні або конфуціянські традиції зумовлюють формування культурних зон – зі своїми особливими цінностями, зберігаються, незалежно від історичного розвитку. Справді, відбувається підштовхування усіх країн у загальному напрямку, але воно призводить не до конвергенції, а, радше, до просування паралельними траєкторіями, які відображають наявну культурну спадщину.

Варто нагадати, що сучасна демократія історично зароджувалася насамперед у протестантських країнах Заходу, а її поширення у католицькому світі було непростим. Вже зазначалося, що С. Гантінгтон виокремлював “третю хвилю демократизації” як хвилю переважно католицьку й пов’язував початок демократичних трансформацій у католицьких країнах в 1970 – 1980-х роках із глибоким доктринальним переломом, зокрема й у діяльності Католицької Церкви та переходом національних Церков до протидії авторитаризму. Так, у останній третині минулого сторіччя християнська демократія зуміла зліквідувати спадщину військово-авторитарних диктаторських режимів у Латинській Америці, де прихильники переходу від авторитаризму поклали в основу трансформації неохристиянство, яке зумовило «теологію визволення» [4, 67-70]. «Теологія визволення» виникла на початку 1960-х років як прояв соціальних первнів у католицизмі. Зауважимо, що політика ла-

тиноамериканських християнських демократів, заснована на пріоритеті особистості, виявилася найефективнішою у перехідний період, особливо у Венесуелі. Політична еліта цієї країни оголосила своєю метою не знищення існуючих національних інститутів, а захист тих із них, які найбільше відповідають ідеї реформаційного розвитку країни. Політичний транзит від традиційного суспільства до суспільства відкритого ішов через поступове оновлення старих структур, не допускаючи силової руйнації діючих політичних інститутів.

Транзит засновувався на пріоритетній ролі національної держави як головного рушія соціально-політичних перетворень. При цьому політична система Венесуели трансформувалася у двопартійну (Християнсько-Демократична партія та Демократичний рух), яка функціонувала, зберігаючи атрибути багатопартійності. Економічною передумовою транзиту став нафтовий бум середини 1970-х років, який перетворив Венесуелу в одну із відносно багатих країн регіону. Основою політичного транзиту, за якого пішов процес генезису вільного законослухняного суспільства, соціально зорієнтованої економіки стали моральні цінності християнства.

Спираючись на досвід політичного транзиту в католицьких країнах, у час понтифікату Івана Павла II Церква почала відкриту боротьбу з авторитарними режимами – не тільки у Латинській Америці, але й у шерезі європейських постсоціалістичних країн (Польща, Угорщина), у яких вплив Католицької Церкви на процеси політичного транзиту (у цьому випадку через демократизацію) був

досить помітним. Проте, на думку деяких дослідників, сьогодні ще не доведено, що саме демократія та ринкова економіка можуть міцно вкоренитися у православному, мусульманському і конфуціянському світах. Так, на думку Шале Горовіца, “переважання ісламських або православних релігійних традицій робить менш вірогідним прийняття демократичних інститутів і сприяє встановленню різних авторитарних альтернатив” [22, 123].

Аргументом може слугувати російська культурна традиція підкорення православної Церкви і пасивного суспільства у авторитарній державі (традиція цезарепапізму).

Наприклад, у ісламських суспільствах існує релігійна заборона на здійснення операцій з позиками. Однак тепер, на початку XXI віку, в деяких ісламських країнах змушені створювати спеціальну систему банків, у якій формально відсутній позиковий кредит [Див.: 9]. Це демонструє, як потреби економічної модернізації, зокрема утворення розвиненої банківської системи, суперечать фундаментальним соціальним цінностям. Тому вибір між минулим і майбутнім для таких суспільств є надзвичайно складним.

Щодо буддизму, то вважається, що він має ряд функціональних паралелей з “протестантською етикою”, які сприяють транзиту до демократії у “неклясичних” культурно-ціннісних умовах. На думку С. Ліпсета, стійкість індійської демократії зумовлена “основним наскрізним розмежуванням: каста, раса, етнічність, релігія, економічний клас, мова, які утворюють базові структури як для тривалих конфліктів, так і для со-

юзів. Ці розмежування зберігаються навіть після втрати партійних прихильностей. Стійка сила британських політичних традицій, особливо у політичній клясі, разом із державною службою й судовою системою, також сприяла встановленню стабільності в Індії” [3, 19].

Кореляція між основними цивілізаційними характеристиками та успіхом демократичних перетворень загалом підтверджується на порівняльному матеріалі транзитів у посткомуністичній Центральній і Східній Європі, однак потребує активної й ефективної діяльності державних інститутів з подолання і/або адаптації до нових умов деяких культурних традицій посткомуністичних країн. Тут зазначимо, що які б не були історичні тенденції, якими важкими не були б чинники, що заважають переходу, не варто применшувати важливість людських зусиль в часи складного перехідного періоду. Дж. ді Пальма наголошує на тому, що структурний або культурний детермінізм “не лише призводить до передбачуваних провалів, але й засновується на теоретичній помилці, що містить також і моральний аспект, оскільки вона може здаватися “моральним пророцтвом”. Спостерігачі, схильні до детермінізму, мають пам’ятати, що людям у складних ситуаціях не завжди допомагає така перспектива. За відсутності незаперечних доказів безперспективності майбутнього є всі підстави шукати шляхи виходу, або, як мінімум, залишати вихід відкритим” [13]. Тому наголосимо, що наявність подібних кореляцій – не є попередніми структурними умовами, без яких неможливо починати перехід. По-перше, встановлені кореляції

вказують не на обов’язкові передумови, а лише на фактори, що сприяють переходу або ж гальмують його. Скажімо, практика одночасної трансформації економічних і політичних засад суспільства у постсоціалістичних країнах змусила транзитологів відмовитися від переконаності, що політична демократизація неможлива без міцного економічного підґрунтя. По-друге, те, що деякі дослідники вважають передумовами демократії, насправді може виявитися результатом самого процесу демократизації, бо “демократія часто сама створює демократів, а не навпаки” [16, 79].

Проте є чимало підстав стверджувати, що реалізація демократичного проєкту у багатьох посткомуністичних країнах була здійснена практично без урахування особливостей соціокультурного контексту. Так, прагнення одразу стати “цивілізованою Європою”, поза сумнівом визначало дії політичної кляси на початку 1990-х років у багатьох постсоветських країнах, зокрема й в Україні. У свою чергу, таке “мавпування”, механічне копіювання багатьох західних демократичних інститутів призвело до негативних результатів. Впроваджені у незахідний соціокультурний контекст формальні інститути неминуче наповнювалися неформальним, “незахідним, а то й антизахідним” змістом.

Свого часу, висуваючи гіпотезу про дивергенцію цілей радикальних перетворень, які здійснюються, та їхніх результатів, Гаррі Екстайн зазначав, що “патерни і диспозиції культури, яка реконструюється, будуть (з їх революційним баченням) значно вирізнятися своєю орієнтацією на патерни попереднього соціуму й відпо-

відного йому режиму” [14, 804]. Тому, зокрема для України, при модернізації політичної системи важливим є врахування особливостей політичної культури суспільства й опертя переважно на власний досвід у розвитку політичних інститутів.

Загалом, досвід політичних транзитів “третьої хвилі” засвідчив, що крах недемократичних режимів і спроби будівництва нових, запозичених, демократичних інститутів не зв’язані напряму й безпосередньо з наявністю масового поширення якихось демократичних цінностей та орієнтацій. З цього приводу, відповідаючи на питання про падіння авторитарних режимів, А. Пшеворський зазначає, що це відбувається тоді, коли втрачається легітимність режиму, коли мають місце конфлікти у правлячій еліті, а також, коли зростає тиск з боку міжнародного оточення [11, 51-54].

Свого часу Баррінгтон Мур висловлював сумнів щодо можливості виокремлення деяких спільних і обов’язкових передумов політичного транзиту, переходу, зокрема, до демократії. З цього приводу він наголошував на тому, що “загальні твердження про історичні передумови демократії або авторитаризму, застосовані як до малих, так і до великих держав, будуть настільки широкими, що перетворяться у абстрактні банальності” [8, 98].

У цьому плані цікавим є підхід до політичного транзиту політолога А. Мельвіля. Одним із суттєвих недоліків транзитології, особливо при дослідженні посткомуністичних транзитів, він вважає відсутність розширеної системи критеріїв соціальних перемін. Такими критеріями, на його думку, є:

- характер докомуністичних і досоветських традицій суспільства (цивілізаційних, культурних, політичних), наявність демократичного досвіду;

- особливості зовнішнього середовища як чинника трансформацій;

- стан соціально-економічної, політичної культурної царин у вихідних точках трансформацій;

- конкретний варіант ерозії й розпаду авторитарних структур;

- принципи зміни й відновлення еліт;

- своєрідність нових політичних інститутів та шляхів їхньої відбудови;

- тактика політичних акторів із врахуванням їхніх психологічних особливостей [6, 74].

Така позиція змушує переглянути класичні підходи щодо варіативності транзиту. Тому актуальною може бути точка зору політолога Герберта Кітчелта, який вважає, що “новий підхід у політичному транзиті засновується не на виявленні структурних передумов демократизації, а на процесах політичних взаємодій та угод між основами недемократичного режиму, що панує, реформаторською елітою і борцями за демократію, що перебувають поза межами системи” [15, 413-414].

Таким чином виявляється, що прихильність соціальних груп до демократичних принципів є результатом, а не передумовою демократизації. При цьому демократія є можливим результатом конфліктів. Результат залежить від вихідного потенціалу їхніх учасників, а не від цінностей, які вони поділяють. Власне, не легітимність, а відсутність альтернативи демократії є основним

чинником, що уможливорює виникнення і подальший розвиток демократичних режимів. Звичайно, це не означає, що високий рівень добробуту, відносно рівний розподіл матеріальних і духових благ, відкрита конкурентна економіка, високий рівень освіти населення, широкий прошарок середньої класи, здатність демонструвати толерантне ставлення, довіра до суперників і заміна конфліктів на компроміси не є перевагою. Такий стан означатиме тільки те, що демократія може бути вибрана, встановлена і зміцнена політичними акторами з їхніми певними інтересами, пристрастями, спогадами, а також, можливо, долею та їхньою гідністю. Поза сумнівом, що політичні актори будуть поставлені у певні рамки культурними й еволюційними чинниками, що домінують, проте існує величезний простір для прийняття ними правильного або помилкового рішення. “Навіть найнесприятливіше середовище, – зауважує Г. Кітчелт, – спроможне дати змогу здійснити перехід до демократії, як це було в Гаїті, Монголії, Беніні чи Албанії, і, можливо, деякі з них можуть бути такими ж вдалими, як в Індії, Болівії, Португалії, жоден з яких спочатку не мав шансів на успіх” [15, 415-416].

Політичні транзити кінця ХХ – початку ХХІ століття за своїм характером були різноманітними і досить часто були результатом не існування або відсутності структурних передумов, а певних рішень і вибору політичних стратегій і тактик основними політичними акторами – елітами. “Елітисти” тією чи іншою мірою визнавали, що структурні передумови створювали більш-менш сприятли-

вий фон для змін радикального характеру.

Проте, у темпоральній перспективі “третьа хвиля” все більше набувала ретроспективного змісту, а надії на радикальні зміни у перехідних країнах не справджувалися. Ставало очевидним, “яким важливим є врахування вихідних умов і структур, які існували в тих чи інших країнах, щоб демократичний перехід відбувся успішно” [2, 98]. Не випадково актуальною стає тенденція до синтезу структурного та процедурного (елітистського) підходів до розгляду політичного транзиту.

Таким чином, досліджуючи динаміку політичного транзиту в різних регіонах світу, транзитологи відштовхуються від постулату про те, що процес зародження й дозрівання демократії не обов’язково мусить бути однаковим і універсальним як у соціальному пляні, так і за темпоральністю. У такий період поведінка і дії політичних акторів зумовлюються комбінацією ендогенних і екзогенних чинників. Іншими словами, для кожного етапу транзиту і для кожного регіону є власний алгоритм переходу. Але в алгоритмі управління цим переходом виявляються загальні кореляційні (позитивні й негативні) зв’язки, розуміння яких може бути корисним як з науково-теоретичної, так і з практичної точки зору. “Неспрацювання” більшості класичних типологічних моделей політичного транзиту у практиці переходу до демократії в посткомуністичних, постсоветських країнах обумовлене не стільки їх певною “давниною”, скільки іншою специфікою, у якій проходить транзит у цих країнах. Звідси виникає необхідність створення ці-

лісної концепції політичного транзиту на посткомуністичному просторі, яка має розвинути певні клясичні концепції транзиту.

Bibliography and Notes

1. Даль Р., *О демократии*, Москва: Аспект Пресс 2000, 208 с.
2. Карозерс Т., *Ошибка теории "поэтапной демократизации"*, "Pro et contra" 2007, № 1, с. 85-102.
3. Липсет С. М., *Неизбывность политических партий*, "Политическая наука" 2006, № 1, с. 14-26.
4. Мамонтов С., *Иберамерика и Евразия: цивилизационные параллели*, "Латинская Америка" 1998, № 4. с. 64-77.
5. Межуев Б. В., *Возможности применения понятия "гражданской культуры" к российской политике*, [в:] *Гражданская культура в современной России: Сборник научных работ грантодержателей МОНФ*, Москва 1999, с. 33-43.
6. Мельвиль А. Ю., *О траекториях посткоммунистических трансформаций*, "Полис" 2004, № 2, с. 64-75.
7. Петро Н., *О концепции политической культуры, или основная ошибка советологии*, "Полис" 1998, № 1, с. 36-51.
8. *Политическая наука: Сборник научных трудов*, Москва 2006, Вып. 4. / Ред. М. Ильин, Е. Мелешкина, Москва 2006, 203 с.
9. Травин Д., Маргания О., *Европейская модернизация*, Москва 2004, 672 с.
10. Турэн А., *Социальные трансформации двадцатого столетия*, "Международный журнал социальных наук" 1998, № 23, с. 9-16.
11. Adam Przeworski, *Some Problems in the Study of the Transition to Democracy*, [in:] *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy* / Eds. Guillermo O'Donnell, Phillippe C. Schmitter, Laurence Whitehead, Part III. Baltimore: Johns Hopkins University Press 1986, pp. 47-63.
12. Almond Gabriel, Verba Sidney, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton 1963, 498 p.
13. Giuseppe Di Palma, *To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1990, 248 p.
14. Eckstein Harry, *A Culturalist Theory of Political Change*, "The American Political Science Review", Vol. 82, No. 3 (September), 1988, pp. 789-804.
15. Kitschelt Herbert, *Comparative Historical Research and Rational Choice Theory. The Case of Transitions to Democracy. A Review Essay on Adam Przeworski's Democracy and the Market*, "Theory and Society", Vol. 22, No. 3 (June), 1993, pp. 413-427
16. Fish M. Steven, *Democracy From Scratch: Opposition and Regime in the New Russian Revolution*, Princeton: Publisher Princeton University Press 1995, 300 p.
17. Inglehart Ronald, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton: Princeton University Press 1990. 484 p.
18. Inglehart Ronald, *The Renaissance of Political Culture*, "American Political Science Review", Vol. LXXXII, 1988, pp. 1203-1230.
19. Inglehart Ronald, Pippa Norris, *The True Clash of Civilizations*, "Foreign Policy", No 135 (March-April), 2003, pp. 62-70.
20. Inglehart Ronald, Wayne E. Baker, *Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values*, "American Sociological Review", Vol. 65, February 2000, pp. 19-51.
21. Dalton Russell J., *Comparative Politics: Micro-Behavioral Perspective*, "The New Handbook of Political Science", New York 1996, pp. 341-442.
22. Horowitz Shale, *Sources of Post-communist Democratization: Economic Structure, Political Culture, War, and Political Institutions. Nationalities Papers*, "The Journal of Nationalism and Ethnicity", Vol. 31, Issue 2, 2003. pp. 119-137.

Tetiana Poyarkova

THE PECULIARITIES OF INVESTIGATION OF THE MULTIPLICITY OF POLITICAL CRISES OF MODERNIZATION

Mykhaylo Drahomanov National Pedagogical University, Ukraine

Тетяна Пояркова

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ МНОЖИНИ ПОЛІТИЧНИХ КРИЗ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Abstract: In the article the peculiarities of investigation the multiplicity of political crises of modernization are exposed. The author proposes the model of analysis for multiple crisis phenomena in political system, which includes: 1) horizontal and vertical types of connections in the political system and in geopolitical environment; 2) system memory acquired by the system as a result of modernization experience.

Keywords: political crises multitude, modernization, crisis syndrome of modernization

Множина політичних криз як предмет аналізу ставить перед необхідністю вирішення комплексу наукових завдань: 1) подолання дилеми відносно того, як саме позиціонувати “політичну кризу”: як точку зламу системи або як тривалий процес накопичення дисфункціональностей політичною системою; 2) виокремлення причин різних політичних криз; 3) вирішення проблеми взаємодії різних політичних криз.

Практично єдиним більш-менш теоретично обґрунтованим поняттям, що охоплює множинні кризові ураження політичної системи, є поняття “кризовий синдром модернізації” (далі КСМ). Проте аналіз полі-

тичної системи через поняття КСМ має певні недоліки – у вигляді необхідності розрізнення криз–причин модернізації від криз–наслідків модернізації.

Водночас причина кризовості української політичної системи все частіше вбачається у наслідках глобального зіткнення дискурсів традиційного, модернізованого та постмодернізованого суспільства [15, 18]. Саме це й актуалізує необхідність виокремлення таких кризових параметрів політичної системи, які б надали можливість урахувати українську специфіку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що все частіше в наукових студіях знаходить

підтримку ідея розгляду множини криз модернізації як результату накладення та взаємодії тенденцій і ритмів різної природи. Стають популярними припущення про те, що: 1) множинні кризові ураження підпорядковуються власним законам; 2) кризи різних рівнів системи здатні створювати акумулятивний ефект, де спільна дія є сильнішою, ніж сума ефектів частин; 3) криза у тривалій перспективі може не бути такою; 4) кризи, що сприймаються як суто регіональні та локальні, насправді є проявами глобального зрушення [10, 103-112].

Підтримку цієї ідеї можна знайти і в роботах В. Пантіна, й В. Лапіна, де кризовий синдром визначається як поєднання основних та залежних криз [13]. Так, основні кризи завжди передують наддовгій хвилі диференціації, що відкриває новий глобальний цикл, новий спосіб виробництва, новий спосіб використання людиною природних ресурсів, нову соціально-політичну організацію. Виникнення “залежних” криз пов’язується з випадками, коли політичні системи підпорядковують процеси трансформації політико-економічних інститутів меті власного збереження. Тільки після того, як така система пройде власний пік розвитку, виникають глибокі кризи, що ведуть до органічної модернізації.

На наше переконання, подібні підходи залишають більше питань, ніж відповідей, і це зумовлює мету дослідження – пошук кризових параметрів системи та визначає наукові завдання у вигляді аналізу основних закономірностей поведінки політичної системи, що вбирає в

себе досвід неодноразових модернізацій.

Е. Юдін ще у 80 рр. XX ст., аналізуючи особливості використання системного методу, зосереджував увагу на необхідності дослідження зв’язків усередині об’єкта, де “зв’язки” – це те, що безпосередньо скріплює його частини. Така позиція пояснювалася тим, що “найзначніші успіхи пізнання зазвичай пов’язані не тільки з відкриттям елементів, а й зі знаходженням специфічних якостей цілого” [16, 21].

Для узгодження отриманих результатів, на думку Е. Юдіна, потрібно здійснити функціональне розчленування об’єкта, підсумком якого стане модель його функціональної будівлі [16, 151]. Завдання отримання такого зрізу є важливим для пояснення життя об’єкта через принципи його організації, функціонування та розвитку. Методологічна перевага такого підходу втілюється у визнанні того, що, як правило, не помічається – первинності зв’язків об’єкта над його структурою [16, 239].

На нашу думку, завдання визначення кризових параметрів, що дадуть можливість діагностувати зародження кризових феноменів на ранніх стадіях будь-якої системи, підводить до припущення, що саме тип зв’язності об’єктів буде визначати тип політичної системи. Зрозуміло, що будь-яка політична система буде характеризуватися вимірами горизонтальної та вертикальної зв’язності. До горизонтальних типів віднесемо зв’язки соціуму та політичної еліти, а вертикальний вимір охопить саме стосунки між соціумом та політичною елітою.

Логіка подібного підходу потребує, щоб процес дослідження здійснювався як за лінією аналізу будови окремих елементів, так і поза нею (за лінією аналізу об'єкта як складової ширшої множини). Таким чином виникає можливість окреслити модель досліджуваного явища тільки за умови врахування поведінки геополітичного середовища.

Водночас необхідно враховувати два моменти. По-перше, будь-яка система під час кризи змінює програми поведінки як системи загалом, так і її окремих елементів, а, по-друге, ці програми видозмінюються і ускладнюються після кожної вдалої модернізації [1, 203]. Як результат цього, система накопичує досвід подолання таких станів (у вигляді системної пам'яті) й в умовах нової кризи, за відсутності інноваційних пропозицій, відтворює попередній досвід.

У визначених рамках спробуємо надати опис традиційної політичної системи. Так, основу соціальної зв'язності становить спільний досвід засвоєння просторово-часового виміру, збіг моделей поведінки та уявлення про форми діяльності.

З цієї точки зору, необхідність модернізації традиційної системи може бути спричинена, по-перше, розривами соціальних зв'язків через появу прошарків, соціальний образ яких (мета існування, уявлення про себе, цінності та дозволені моделі поведінки) буде потрапляти у стан "ворожих" до системи – через співвіднесення з чужим простором та чужим часом (минулим або майбутнім).

Кризовість традиційної політичної системи може каталізувати-

ся втратою панівної ролі певних соціальних прошарків через: 1) зростання кількості елітарних груп та, як наслідок, послаблення їх сили; 2) загибель принципу замкненості елітарних груп; 3) зміну принципів відбору цих еліт; 4) заміну політичної еліти іншими політичними прошарками, зокрема бюрократією [9, 13].

У традиційному суспільстві канали взаємодії між політичною елітою та різними соціальними прошарками визначені місцями в політичній ієрархії й мають переважно однобічний характер. У критичних ситуаціях традиційні суспільства розширюють контроль засобами експлуатації, фізичної сили, мобілізації, єднання [17, 4-5]. Тому кризи, як правило, є результатом проблем, що роблять необхідним зміцнення системи та здійснення репресивних заходів. Унаслідок такого "лікування" керівництво, у свою чергу, втрачає легітимність, а репресії можуть довести до загострення класового протистояння та спричинити пошук нових підстав легітимності влади.

Очевидним є й те, що політичні кризи можуть виникати внаслідок геополітичного тиску. (Наприклад, Т. Скочпол вказувала на досвід японської революції Мейозі, яка проходила під тиском іноземних морських держав (перш за все Англії і Франції), що змушували відкрити порти для іноземної торгівлі [18, 24].)

Отже, модернізація для традиційної політичної системи виступає як засіб подолання кризових феноменів шляхом формування неієрархічної інфраструктури: у вигляді

соціяльних ліфтів на підставі збільшення значення освіти, що стала умовою зміни соціального статусу та оформлення двобічних комунікаційних каналів (ЗМІ, громадської думки та соціяльних очікувань). Проявом інфраструктурного зв'язку між соціумом та владою стає: 1) громадська думка як соціяльний канал взаємодії; 2) ЗМІ – публічна комунікація, протилежна людському спілкуванню, яка є інстанцією, що фокусує суспільну увагу на певній ідеї, повідомленні, перспективі, а з іншого – є інститутом, що судить [4], [11].

Властивістю самої модернізованої політичної системи стає генерування політичних криз. Причини цього знаходяться в систематичному розриванні суспільної зв'язності. Так, Я. Келлер зауважував, що на ранніх етапах ліквідувався тогочасний центр традиційних форм – світ домашнього господарства, а на наступному етапі відбувалася руйнація світу формальних організацій, перетворення його на нестабільне середовище нестійких зв'язків, де одна частина населення виграла, а інша – поповнила сектор маргінальних індивідів [7]. Не менш кризогенною є необхідність для політичної еліти відповідати більш артикульованим соціяльним вимогам і діям.

Кризи модернізованої політичної системи уможливорюються і через розбіжності між імперським центром та периферійними суспільствами, між багатим та бідним світом [2, 25-26].

Наступний етап – пост модернізація, яка характеризується інтерсуб'єктністю – спільнотою, що

щохвилини народжується та щохвилини зникає у ході процесу комунікації між автономними індивідами. У такій ситуації стає неможливим вирішення будь-яких тривалих колективних завдань, оскільки відсутнім є стійкий суб'єкт [12, 209].

Занепад багатьох соціяльних інституцій (сім'я, школа) на тлі значного збільшення рухливості населення (де “індивіди більше не належать до єдиного суспільства, а входять у численні мережі”) зумовлює розпорошення центрів влади, де всі мережеві суб'єкти стають рівними один одному [14, 37]. Наслідком цього є принципова недоречність досвіду як попередніх поколінь, так і близького оточення та освіти взагалі. У цих умовах найбільшу ефективність отримують ЗМІ, які перебирають на себе роль експертів, тобто – якщо дивитися глибше – ідентифікація стає штучною і все більше перетворюється на політичний засіб, який використовується для відчуження соціуму від політики.

Відбувається і звуження фізичного простору – до масштабів глобального села, де відсутня таємниця і уявлення про особистий недоторканий простір. Компенсаторним механізмом стають консервативні реакції: націоналізм, локалізація, регіоналізація. Д. Лайон вбачав у цьому підстави для виникнення “нового типу суспільства”, який з розвитком інформаційної технології призводить до збільшення вже існуючого розриву між соціяльними групами й націями, розширює можливості держави та інших інституцій спрямовувати й контролювати життя людей і підсилює владу еко-

номічних інтересів, що постійно зростають [8, 365-366].

Технологія також пропонує певну компенсацію: це віртуальний світ, який існує в режимі “реального часу” та формує нову форму соціальності – мережу. Однак віртуальність не вирішує окреслених проблем. Так, з одного боку, відбувається згортання особистісного часу, оскільки віртуальність існує в режимі реального часу, який відкидає минуле та заперечує майбутнє. Не сприяє віртуальність і просторовому розширенню, оскільки сама комп’ютерна технологія є засобом втручання в особисте життя, де статусне розмежування формується вільним допуском до місць формування влади. Зворотний бік – зменшення особистісного простору через можливість всеохопного контролю за особистістю без її дозволу на це.

Як можна помітити, для постмодернізаційного періоду притаманна підміна повноцінної політичної інфраструктури, що найяскравіше втілюється у підміні освіти процесом отримання диплому, який є головним для локалізації соціального статусу [3, 238].

У свою чергу, занепад соціальних ліфтів зумовлює закритість елітного прошарку. А це означає, що втрачається здатність генерувати спільне рішення, яке зв’язувало б елементи системи, структури та інституції у єдине ціле і спрямовувало б енергію системи на виживання.

Ці симптоми поступово набувають рис незворотності й, накопичуючись, призводять до появи ключової ознаки руйнації соціальності – втрати системної пам’яті. Д. Дже-

кобс позиціонує цей стан як точку неповернення, перейшовши через яку суспільство втрачає можливості для оновлення [5, 20].

Введення до нашого дослідження фактору навколишнього середовища дозволяє враховувати ще одну рису постмодернізаційної епохи – укрупнення політичної системи з відповідними змінами правил гри, функцій та поведінки основних політичних інститутів. Це відбувається за рахунок спрощення функцій держави, унаслідок чого такі держави починають виконувати нові, незвичні функції (наприклад, бізнесові), а бізнес-структури, навпаки, беруть на себе певні державні функції (безпека, захист, охорона здоров’я, освіта тощо).

Щодо наднаціональних утворень, то вони тільки набувають вигляду “відновлення національної єдності та блоків, а по суті це абсолютно нові надбудови, де частини отримали елементи нової якості й вже не є тим, чим вони були раніше” [6, 19]. Наднаціональні утворення стають монстрами, що поглинають колишні соціальні об’єднання. Делегування рішень на наднаціональний рівень суттєво обмежує вплив громадян на політичну систему власної країни. Звичайні канали артикуляції інтересів та механізмів контролю за їх втіленням стають більш формальними та втрачають дієвість.

Погляд під запропонованим нами кутом зору на особливості взаємодії політичних криз різного походження в політичній системі дозволяє припустити, що на рівні окремої політичної системи більш визначальними будуть кризові яви-

ща таких анклавів, які переважають у системі. Наприклад, в умовах невдалої модернізації політична система буде відтворювати попередні форми виживання засобами системної пам'яті.

Парадокс, але неодноразові розриви соціальної тканини внаслідок модернізаційних спроб не призводять до руйнації рис традиційного суспільства, а, навпаки, затверджують їх відтворення як алгоритм виживання системи. Саме це і слугує поясненням архаїчних рис української політичної системи у вигляді клановості політичної еліти, цінності знайомств та спільного територіального походження для соціуму.

Це підтверджується й на геополітичному рівні. Так, взаємодія окремої політичної системи (з невдалим досвідом модернізації) з геополітичним середовищем тільки на перший погляд завершується отриманням нової мети існування, проходженням та фіксацією нового розподілу влади, затвердженням нових форм суспільної мобілізації, поведінки, ідей, цінностей, творенням нових структур. Насправді все це не змінює стан системної пам'яті, оскільки, нагадаємо, постмодернізаційна фаза її не формує.

Так, декілька невдалих спроб модернізації в Україні зумовили одночасність різновекторних явищ: деградації індустріального здобутку, архаїзації та набуття певних рис сучасного глобалізованого суспільства. Але олігархізація політичної системи засвідчує неофеодальне переосвоєння часу та простору, що формує нову ієрархію на підставі

наближення до впливового політика. Передавання елітних привілеїв у спадок (у вигляді феномену "мажорства") засвідчує звуження допуску до правлячого класу. А надалі – ставка на силові відомства; залежність законотворчої діяльності від кон'юнктурних інтересів; перетворення державної служби на політичну здобич; підконтрольність медій правлячій партії; політизація спецслужб; отримання в економіці пріоритету фірмами, пов'язаними з правлячою партією; маргіналізація ролі парламентської опозиції; бюрократизація як ознака втрати здатності до інновацій – тільки підтверджують наші висновки.

Таким чином, запропонована модель дослідження множини кризових феноменів політичної системи через фактор зв'язності всередині та ззовні політичної системи, з урахуванням системної пам'яті як алгоритму подолання криз, дозволяє: 1) спростити проблему дослідження множини політичних криз; 2) пояснити певну ієрархію впливовості політичних криз різного ґатунку.

Проте подібний підхід, незважаючи на методологічні переваги, потребує поєднання з іншими методологічними вимірами для надання об'ємності та достовірності дослідженню множини політичних криз.

Bibliography and Notes

1. Арманд А. Д., Люри Д. И., Жерихин В. В., *Анатомия кризисов*, Москва: Наука 1999, 238 с.
2. Бек Уильрих, *Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию*, Москва: Прогресс-Традиция 2001, 304 с.

3. Белл Деніел, *Прихід постіндустріального суспільства* [у:] *Сучасна зарубіжна соціальна філософія*: Хрестоматія, Київ: Либідь 1996, с. 194-250.
4. Бурдьє Пьер, *Социология политики*, Москва: Socio-Logos 1993, 336 с.
5. Джекобс Джейн, *Закат Америки. Впереди Средневековье*, Москва: Европа 2007, 264 с.
6. Зиновьев Александр, *Глобальный человек*, Москва: Алгоритм; Эксмо 2006, 448 с.
7. Келлер Ян, *Модернизация – гуманизация общества или коррозия бытия? (критические заметки о теории модернизации)*, “Социологические исследования” 2002, № 7, с. 48-53.
8. Лайон Девід, *Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії. Інформація, ідеологія та утопія*, [у:] *Сучасна зарубіжна соціальна філософія*: Хрестоматія, Київ: Либідь 1996, с. 362-380.
9. Манхейм Карл, *Диагноз нашего времени*, Москва: Юрист 1994, 700 с.
10. Неклесса Александр, *Управляемый хаос, движение к нестационарной системе мировых связей*, [в:] *Мировая экономика и международные отношения*, 2002, № 9, с. 103-112.
11. Ноэль-Нойман Элизабет, *Общественное мнение. Открытие спирали молчания*, Москва: Прогресс-Академия; Весь мир 1996, 352 с.
12. Панарин Александр, *Народ без элиты*, Москва: Алгоритм; Эксмо 2006, 352 с.
13. Пантин В. И., Лапкин В. В., *Философия исторического прогнозирования: Ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века*, Дубна: Феникс+ 2006, 448 с.
14. Перотті Антоніо, *Виступ на захист полікультурності*, Львів: Кальварія 2001, 128 с.
15. *Україна: політичні стратегії модернізації* / Ред. М. Розумний, Київ: НІСД 2011, 328 с.
16. Юдин Эрик, *Системный поход и принцип деятельности. Методологические проблемы науки*, Москва: Наука 1978, 378 с.
17. Habermas Jurgen, *Legitimation Crisis*, London: Heinemann Educational Books Ltd 1973, 164 p.
18. Skocpol Theda, *States and Social Revolutions: a Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Harvard: Harvard University Press 1978, 196 p.

Khrystyna Fedoriv

POLITICS OF MEMORY AND AUTHORITY: THE CASE OF UKRAINE

Precarpathian National University, Ukraine

Христина Федорів

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТИ І ВЛАДА: ПРИКЛАД УКРАЇНИ

Abstract: In the article, the author pointed out the example of Ukrainian interaction politics of memory and power. The politics of memory is the political means by which events are remembered and recorded, or discarded. Memories are influenced by political and cultural forces. Government policies and social rules, as well as popular culture and social norms, influence the way events are remembered. History is never only about the past. It is also an image that people create based on the present reality in which they live. Historically oriented political science also analyzes the political function of interpretations of the past; it analyzes historical debates and images of the past and attempts to form a collective identity based on history. That's why no doubt about the fact that it is the politics of memory simultaneously integrates and disintegrates the society. Therefore the authority is trying to construct a memory of the people in their own direction. Today for Ukraine it becomes extraordinarily actual the question of connection of politics of memory and imperious structures. Understanding spiritual, cultural, political, historical meaningfulness of this concept, authority tries to use it as an instrument for the sake of achievement of their aim.

Keywords: politics of memory, authority, historical memory, types of historical memory

На початку ХХІ століття світова спільнота усе більше усвідомлює зростання активності колективної пам'яті. Пам'ять людства про своє минуле, виникнення, еволюцію, сьогодення одночасно об'єднує й роз'єднує громадян різних країн світу. Для суспільств постімперського або постсовєтського періоду надзвичайно характерними є намагання швидкими темпами вибудувати актуальну лінію історії, яка б заперечувала попередній історичний канон і,

водночас, нав'язувала до нової «правдивої» історичної традиції.

Деконструкція попередніх усталених підходів і мітів спонукає до появи нових, а їхнє актуалізування є нічим іншим, як елементами історичної політики. Наразі науковці переважно вживають два терміни для означення цього явища: «історична політика» та «політика пам'яті». Перше є досить однозначним і часто використовується для означення політизації історії, показує його у

вигляді одностороннього руху, при-
таманного усім суспільствам і у всі
часи, тим самим намагаючись надати
йому рис нормальності та невідво-
ротності, фактично легітимізуючи
інструменталізацію історії. Термін
«історична політика» містить в собі
такі негативні, а подекуди й недопус-
тимі елементи, як намагання певних
політичних сил використати владу
для встановлення єдино правиль-
них історичних орієнтирів і взагалі
– використання владних важелів для
утвердження в колективній історич-
ній свідомості певних ідеологем та
кліше. З повною впевненістю можна
стверджувати, що «історична політи-
ка» в тій чи іншій мірі ведеться у всіх
країнах, а рівень її бруталності за-
лежить від функціонування демокра-
тичних інститутів держави.

Натомість термін «політика
пам'яти» передбачає не тільки ціле-
спрямовану діяльність державних ін-
ституцій та груп істориків в історич-
ній сфері, але й ініціативу «знизу»,
тобто у всій їх взаємодії та багатопла-
новості. «Політика пам'яти» є набага-
то ширшим поняттям, яке включає
в себе також «історичну політику».
Оскільки до «політики пам'яти» ан-
гажуються не тільки державні інсти-
туції, але й окремі суспільні групи,
які формуються за різними критері-
ями, то, отже, не варто цей складний
і багатогранний процес звужувати до
рівня політизації історії, або ж лише
до якоїсь конкретної цілеспрямова-
ної діяльності в історичній сфері.

Зазначимо, що участь у вироблен-
ні політики пам'яти беруть не тільки
державні інституції, але й різноманіт-
ні громадські організації. Фінансовий
ресурс держави є визначальним, але
не монопольним в сучасних умовах,

а його монополізм розбивають різно-
манітні приватні фундації та інститу-
ції. Але все ж, за державою залишаєть-
ся дуже важлива функція формування
політики пам'яти, а саме підготовка
шкільних програм з історії та фінан-
сування пріоритетних дослідницьких
проектів, які ведуть науково-дослідні
інститути та університети. Держава
має також потужний ресурс у вигляді
«нормативної сили» і через різнома-
нітні розпорядження, закони та де-
крети може фаворизувати окремі ідеї,
події минулого та діячів [12].

Сучасний стан історичної пам'яти
українського суспільства характери-
зується існуванням одночасно різних
моделей пам'яти, які належать окре-
мим групам населення. Існують кіль-
ка версій історичного розвитку Укра-
їни у суспільній свідомості. Особливо
це стосується ХХ століття і питань,
пов'язаних із становленням незалеж-
ної держави: по-різному трактуються
події громадянської війни, індустрі-
ялізації, колективізації, Другої світо-
вої війни, травматичні для людської
пам'яти події, такі як голодомори,
голокості, депортації, терори. Да-
ються різні оцінки не лише окремим
фактам і подіям минулого, а також
узагалі політиці советської влади
стосовно України [6]. У своїх дослі-
дженнях Ігор Гирич і Юрій Шаповал
говорять про територіальний прин-
цип розділення пам'яти, «існування
різних історичних пам'ятей для різ-
них регіонів України, [які] є причи-
ною роз'єднаності й поділу України
на два головних регіони: української
європейської і советсько-російської
євразійської орієнтацій» [2].

Зосібна В'ячеслав Артюх наголо-
шує на трьох основних типах історич-
ної пам'яти, що побутують в україн-

ському суспільстві – це комуністичному, російському та українському. На його думку, між ними не існує жодної взаємоузгодженості – тільки протистояння. На жаль, ці моделі існують не лише на рівні суспільної але й індивідуальної свідомості. Дослідник наголошує на тому, що «нація може вважати себе сформованою, коли у переважної більшості населення країни сформовано ототожнення з цією нацією в минулому, теперішньому і майбутньому. Складовою такого ототожнення з цією однією нацією є і відповідно одна модель пам'яті, яка формує у свідомості окремої людини позитивне сприйняття цієї однієї нації» [1].

За останніх кілька десятиліть у європейських країнах вироблено значний арсенал механізмів формування та підтримування /реагування форм державної політики у сфері пам'яті. Окремі країни Європейського Союзу широко використовують *інституційний механізм*, коли функції держави у формуванні та підтриманні політики пам'яті з окремих, найбільш фундаментальних питань покладаються на спеціально створені установи. Яскравим прикладом цього є Інститути національної пам'яті або інші аналогічні за функціями установи, що існують у багатьох країнах Європи. Окрім інституційного механізму можуть бути й інші форми закріплення певної історичної візії на державному рівні. Так, у Російській Федерації існує окремий Закон *Про дні військової слави та пам'ятні дати Росії*, яким на державному рівні визначається перелік найважливіших віх історії держави Росії. Нарешті, можливим є й такий механізм, як сукупність здійснених на державно-

му рівні відзначень окремих подій та вшанування пам'яті чи відзначення ювілеїв окремих осіб, що у комплексі також становлять певну «карту» загальнодержавної пам'яті.

В Україні за роки незалежності здійснено спроби використання всіх трьох *механізмів формування політики пам'яті*. Спробу застосування інституційного способу формування національної пам'яті було здійснено у 2006 році, коли було утворено Інститут національної пам'яті [8, 167].

Аналогічного до російського закону в Україні так і не було прийнято. На практиці перелік державних свят визначає Кодекс законів про працю, згідно з яким святковими (вихідними) днями в Україні є: 1 січня – Новий рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День Перемоги, 28 червня – День Конституції України, 24 серпня – День Незалежності України. Крім того, за останні двадцять років Верховною Радою України двічі ухвалювались до певної міри тимчасові документи: дві ухвалені у 2008 році Постанови Верховної Ради України *Про відзначення пам'ятних дат та ювілеїв на 2008 та 2009 роки*.

В Україні про політику пам'яті говорять як про «поле змагань», зокрема змагань за ідентичність. Вочевидь однією з підстав для цього твердження є той факт, що найбільш вживаним в Україні протягом усіх років незалежності лишається третій спосіб формування політики пам'яті – прийняття окремих нормативних документів щодо відзначення на державному рівні тієї чи іншої події чи вшанування окремої особи [8, 168].

Оцінка державної політики дає підстави виокремити етапи її встановлення, які характеризуються суттєвими відмінностями. Пропонуючи періодизацію, ми виходимо з того, що на теренах України цей сегмент політики держави спрямовується президентами України. Коротко їхню діяльність можна охарактеризувати так: Л. Кравчука – як національно-романтичну, Л. Кучми – територіально-державницьку, В. Ющенко – національно-духову, В. Януковича – економічно-державною.

Правління Леоніда Кравчука демонструвало повагу до національної історії, адекватно оцінюючи її силу легітимізації. Зокрема А. Портнов влучно зазначив, що «Для пострадянської України особливо важлива спадковість (хай і достатньо ілюзорна) із дорадянськими формами української державности. Тому Леонідові Кравчукові було важливо прийняти у 1993 р. президентські регалії від голови Української Народної Республіки в екзилі Миколи Плав'юка» [9, 102]. Відтак державою формується запит на поглиблення досліджень з історії України, її вузлових сюжетів. У результаті копіткої роботи українських істориків створено ґрунтовну наукову базу для конструювання українського національного історичного нарративу, запропоновано новий історіографічний синтез, який дозволяє оновити погляд на минуле України та українців

Розпочинається процес «відкриття» архівів, публікацій раніше забаронених історичних праць, зокрема напрацювань українознавчих зарубіжних центрів. Видавничі проекти *Повернені імена*, *Реабілітовані історії* свідчать про відродження тради-

цій національної біографістики. Важливим кроком стало впровадження у навчальний процес курсу історії України (замість курсу історії СРСР), розпочинається робота над створенням україноцентричних історичних навчальних програм, підручників та методичних посібників для середньої та вищої школи.

Держава, хоча і з великою мірою непослідовності, сприяє декомунізації символічного простору країни: демонтуються пам'ятники вождям доби тоталітаризму, усувається советська символіка, перейменовуються населені пункти, вулиці, промислові об'єкти, заклади культури і освіти. Проте, на першому етапі державна політика пам'яті характеризується розмитістю контурів, її практики значною мірою залишаються компромісними й мають відбиток советської традиції. Офіційним репрезентаціям минулого притаманний еклектичний характер, калькування меморіальних прийомів минулої доби. Все це свідчить про те, що тодішня влада не готова була радикально розірвати зв'язки з імперсько-советським минулим, підпорядкувати державну політику пам'яті формуванню національної [4].

Вдало підкреслив двоїстість офіційної політики пам'яті Микола Рябчук, наголосивши на тому, що гібридна природа режиму, що винила у результаті ситуаційного компромісу між ідеологічними супротивниками – націонал-демократами і суверен-комуністами [13].

Наступним етапом розвитку політики пам'яті в Україні стало правління Леоніда Кучми. Він кардинально не відрізняється від попереднього, й можна сказати що й став органічним продовженням попереднього.

Новий президент Л. Кучма досить чітко вловив зростання політичного впливу історичних та культурних відмінностей України, і тому всіляко намагався його нейтралізувати: вміло і навіть превентивно, затіняючи найбільш суперечливі історичні сюжети. Його гуманітарна політика характеризувалася спробами поєднати советський і україноцентричний історичні наративи. Сьогодні можна почути думку про штучність і згубність такого підходу, проте слід відзначити, що він не викликав занадто резонансного обурення прихильників того або іншого бачення минулого. Хоча тут, вочевидь, зіграла свою роль не тільки і не стільки позірна «збалансованість» такого ставлення до історії, а й перш за все, чітка, централізована, замкнена на президентові та його адміністрації система влади та підкреслено жорстке підкорення їй регіональних політичних еліт, які в таких умовах не мали ані можливості, ані бажання використовувати гуманітарні питання для підбурювання протестних настроїв у суспільстві [7].

У той період продовжувалася робота з удосконалення стандартів історичної освіти, модернізації методики викладання історії країни, створення нових підручників. За оцінками експертів, це було найбільшим досягненням державної політики пам'яті. Держава актуалізує нові «місця пам'яті» Українського народу: у багатьох населених пунктах зводяться монументи, меморіальні знаки, культові споруди на пам'ять про трагедію та жертви аварії на Чорнобильській АЕС. У 1994 р. у Києві встановлено пам'ятний знак воїнам-афганцям, у 1999 р. відбулося відкриття меморіального комплек-

су пам'яті жертв Чорнобиллю – *Коло пам'яті* та *Курган-могила*. По всій Україні поширюється процес зведення пам'ятників жертвам Голодомору 1932-1933 років та політичних репресій. До 85-ої річниці бою під Крутами Президент України Л. Кучма видає Розпорядження *Про вшанування пам'яті героїв Крут* (№ 12/2003–рп від 24 січня 2003 р.), в якому офіційно визначаються пріоритети державної політики пам'яті, наголошується на «утвердженні високої політичної культури у суспільстві, вихованні у молоді патріотизму, поваги до історичного минулого Українського народу, вшануванні пам'яті полеглих за незалежність Батьківщини».

За часів правління Л. Кучми, започатковується діалог між Україною та Польщею щодо «болючих» питань українсько-польського минулого: тема початкового етапу діяльності українських націоналістичних організацій у міжвоєнній Польщі, оцінка Волинської трагедії й операції *Вісла*, проблематика відкриття меморіалу Орлят на Личаківському цвинтарі у Львові тощо. Але, на відміну від польського керівництва, українські керманічі намагалися не створювати широкої полеміки навколо таких гострих питань, переводили їх у регіональну площину [4].

Найбільш яскравого забарвлення політика пам'яті досягає за правління Віктора Ющенка. Починаючи з перших днів новий очільник держави акцентує на історичному минулому України. В своїй інавгураційній промові він зазначає, що «Українська держава відбулася. Наш вибір це ще раз підтвердив. Наша перемога – це свято української державності. У цей день згадаймо героїв, що полягли за

Перемогу, мучеників Освенцимів і ГУЛАГів, жертв Голодоморів, депортацій і Голокосту. Вони бачать нас і сьогодні з небес, я переконаний, пишуться нами! Ми зробили свій вибір, бо пам'ятаємо хто ми, чиї діти й онуки. Не в минулому нам шукати відповідей на виклик майбутнього. Проте, ми завжди будемо берегти свої джерела. Тільки так залишимося самими собою. Тільки так завжди будемо переможцями!» [5].

За сприянням Глави держави реалізується розбудова інституційних механізмів реалізації політики пам'яті. Ініціативу президента Віктора Ющенка оформили як Постанову Кабінету Міністрів від 5 липня 2006 р. Відповідно до неї, Український інститут національної пам'яті (УІНП) визначався як центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу [10].

Помітна діяльність УІНП фактично зосереджувалася довкола участі у створенні меморіялу Голодомору в Києві та підготовки багатотомної *Національної книги жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні*, розробці концепції історичної освіти в Україні [11].

Здійснюються масштабні проекти, спрямовані на відродження та актуалізацію історико-культурної спадщини. Під особистим патронатом Президента України втілюється в життя низка таких проектів: культурно-мистецький та музейний комплекс *Мистецький арсенал, Гетьманська столиця* у Батурині, Шевченківський національний заповідник у Каневі, Національний заповідник *Батьківщина Тараса Шевченка* тощо [4].

Нової якості набув процес українсько-польського примирення. 24 червня 2005 р. за участю президентів України і Польщі відбулася церемонія відкриття Польських військових поховань 1918-1920 рр. на Личаківському цвинтарі у Львові. У своєму виступі В. Ющенко згадав про протисторство двох народів у період Визвольної боротьби 1918-1920 рр. Президент України закликав: «Відрізнати минуле від майбутнього, особисті емоції від національних інтересів. Так само, як німецько-французьке примирення відкрило шлях до об'єднання європейських народів, так і україно-польське примирення стане «завершальним каменем у будівництві куполу миру і єдності над Європою» [4].

Широка публічна дискусія навколо подій Волинської трагедії, відкриття 13 травня 2006 р. пам'ятника-меморіялу загиблим українцям у польському селі Павлокома, спільне відзначення роковин операції *Вісла* стали послідовними кроками на шляху порозуміння і примирення двох народів, остаточного подолання за давненого україно-польського антагонізму. Як зазначив Ярослав Грицак, цей процес «можна назвати одним з найбільших феноменів Східної і Центральної Європи після занепаду комунізму. Із перспективи історичної ваги його можна порівняти з повоєнним французько-німецьким примиренням» [3].

Політичне керівництво держави у різний спосіб демонструє повагу до етноісторії національних меншин. Минуле кримських татар, євреїв, вірменів, греків, німців, угорців, румунів, ромів, представників інших етнічних спільнот поволі інтегрується

до загальнонаціонального історичного наративу. Теми депортацій, Голокосту стають об'єктом поглиблених наукових досліджень, роковини цих подій відзначаються на загальнодержавному рівні [4].

З приходом до влади В. Януковича в Україні розгортається новий етап «модернізації» національного історичного наративу, що починається із санації попередніх ініціатив і характеризується зміною основного курсу національного будівництва, провідним вектором якого проголошується економічно-державницький фактор [17].

Практичними заходами в реалізації програми офіційної політики пам'яті стає ліквідація Інституту національної пам'яті як центрального органу виконавчої влади [15]. Проте, 9 грудня 2010 р. іншим указом Віктор Янукович створив Український інститут національної пам'яті як науково-дослідну бюджетну установу при Кабінеті Міністрів України [16].

У зв'язку з ліквідацією спеціальних повноважень попереднього Інституту, закріплених Положенням про УІНП та Законом України *Про Голодомор 1932–1933 років в Україні* відбувається абсолютне переформатування офіційного курсу національної пам'яті, а подекуди, на думку експерта історика В. В'ятковича, припинення державної політики в цьому напрямі загалом. У медійному секторі ці процеси репрезентували такі дискурси: закриття музеїв та архівів, політичне втручання в академічну дискусію щодо питань Голодомору, політичних репресій та вивольного руху; вилучення зі шкільних підручників історії окремих періодів та історичних постатей; політи-

зовані дискусії навколо посад Голови УІНП та Держкомархіву; публічне заперечення правлячою елітою Голодомору як акту ґеноциду тощо.

Наведені приклади свідчать про зміну модеруючої ролі влади у просуванні національно-патріотичного дискурсу й демонструють коригування основних аспектів комунікаційної діяльності в напрямі формування історичної пам'яті. Характерною ознакою цих процесів є згортання широких медійних дискусій навколо найбільш політизованих питань українського минулого, інформаційне замовчування регіональних розбіжностей різних версій історичної пам'яті, трактування окремих аспектів національно-патріотичного дискурсу як таких, що поляризують українську спорідненість тощо. Формування «умовної стабільності» й прилаштування до потреб сьогодення керованих символів послідовників постсоветського й державницького наративів стають провідною ознакою економічно-державницької концепції сучасної політики пам'яті [17].

Внутрішня політика компромісів призводить до хаотичності в репрезентації історичних дискурс-категорій та, як наслідок, помітної дезорієнтації суспільної свідомості громадян. Фактично, сьогодні маємо справу з двома несумісними уявленнями щодо історичної концепції України, які репрезентують антагоністичні вектори національної політики пам'яті. Владислав Гриневич наголошує з цього приводу, що «гра на двох полях історичної пам'яті стала звичною справою для вищої української влади, яка рівною мірою віддала належне як націоналістичним, так і со-

ветським датам та ювілеям». Схожої думки й притримується Микола Рябчук, стверджуючи, що сьогоднішній національний наратив базується на історичній моделі Михайла Грушевського, де владна еліта займає доволі зручну позицію між двома опозиційними концепціями офіційної політики пам'яті, залишаючи по собі свободу тлумачення важливих положень національного наративу – в межах нагальних завдань та політичних потреб [13].

Що стосується україно-польських взаємин, то наглядним прикладом буде думка Анджея Шептицького, який зазначає, що «за часів Віктора Ющенка (зокрема 2009-2010 роками) негативне ставлення у Варшави викликала історична політика, особливо надання звання Героя України Степанові Бандері. І в цьому сенсі влада Януковича, за деякими політичними коментарями, викликала більший позитив. Другий пункт, який, на мою думку, є дуже важливим, пов'язаний із обговоренням у Польщі внутрішніх політичних проблем в Україні. У польських ЗМІ наразі не дуже часто говорять про проблеми України, і, як на мене – це свідомо політика, щоб не згадувати про проблеми нашого «стратегічного партнера» [14].

Виходячи з вище сказаного, можемо висновати, що впровадження політики пам'яті на державному рівні в Україні потребує суттєвого вдосконалення:

1. Створення належного нормативно-правового забезпечення.

Сьогодні державна політика пам'яті спрямовується указами Президента України, та виданих, на виконання цих указів, постанов Кабінету Міністрів України, Ради Міністрів АР

Крим, розпоряджень обласних державних адміністрацій, міст Києва та Севастополя. Цілісної концепції, яка б визначала цілі, пріоритети, механізми, суб'єкти впровадження державної політики пам'яті, в Україні не вироблено. Ухвалення подібного правового акту (на рівні Закону або Указу Президента України) сприяло б забезпеченню єдності, спадковості та ефективності державного управління, унеможливило б різновекторність офіційних репрезентації історії в Україні. Хоча прийняття такого закону (з огляду на політичні реалії) є надзвичайно складним завданням.

2. Визначення суб'єктів впровадження державної політики пам'яті.

Окрім Українського інституту національної пам'яті, до її реалізації дотичні також: Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури України, Міністерство закордонних справ України, Державна архівна служба України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Державний комітет України у справах національностей та релігій.

3. Закріплення на державному рівні, за допомогою Закону, переліку найважливіших пам'ятних дат в історії Української держави.

4. Злагоджена координація політики пам'яті та науково-експертне супроводження її реалізації.

Підсумовуючи, висновуємо: політика пам'яті – це надзвичайно потужний засіб, що впливає на світосприйняття особи та громадянина, це «битва за минуле» з зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Розуміючи це, влада вдало намагається сформува-ти своє бачення цього явища. Відтак

характеризуючи діяльність президентів України, які мають найбільший вплив на її формування, можна стверджувати, що вони намагались збалансувати її в советському або в україноцентричному напрямі.

Bibliography and Notes

1. Артюх В., *Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій*, Web. 28.10.2012. <http://soippo.narod.ru/documents/konf_zhuk/artuh.doc>.

2. Гирич Ігор, Шаповал Юрій, *Чому необхідно переосмислювати минуле?* Web. 08.05.2012. <http://www.kas.de/wf/doc/kas_21888-1522-13-30.pdf?110210161845>.

3. Грицак Ярослав, *Про відповідальність і безвідповідальність українських інтелектуалів*, "Форум націй" 2008, № 7(74), с. 4-5.

4. Зерній Ю., *Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан*, Web. 18.05.2012. <<http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/8/7.pdf>>.

5. Інавгураційна промова Віктора Ющенка, Web. 04.08.2011. <<http://www.pravda.com.ua/articles/2005/01/23/3006391>>.

6. Наумова І., *Проблеми історичної пам'яті в сучасних українських дослідженнях: історіографічний аспект*, Web. 12.09.2012. <<http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/issues/33/naumova.pdf>>.

7. Пахоменко С., «Випробування» Донбасом: регіональний контекст політики історичної пам'яті, Web. 19.12.2012. <<http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/649-serhii-pakhomenko-vyprobuvannia-donbasom-rehionalnyi-kontekst-polityky-istorychnoi-pamiati>>.

8. *Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних до-*

сліджень ім. І. Кураса НАН України, Київ 2012, 600 с.

9. Портнов А., *Упражнения с историей по-украински (Заметки об исторических сюжетах общественно-политических дебатов в постсоветской Украине)*, "Ab Imperio" 2007, № 3, с. 93-138.

10. *Постанова КМУ «Про створення Інституту національної пам'яті»*, Web. 13.10.2011. <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF>>.

11. Портнов А., *Інститут національної пам'яті в Польщі та Україні. Спроба порівняння*, Web. 17.11.2012. <http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?institut_natsionalnoyi_pamyati_v_polshhi_ta_ukrayini_sproba_porivnyannya&objectId=1246616>.

12. Расевич В., *Ще раз про політику пам'яті*, Web. 17.12.2012. <http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?shhe_raz_pro_politiku_pamyati&objectId=1097971>.

13. Рябчук Микола, *Культура пам'яті и політика забвения*, Web. 19.12.2012. <<http://www.bigvalta.om.ua/node/2626>>.

14. *Україна за двадцять років (Стан ідентичності і політика пам'яті. Експерти в Чернігові – про двадцять років незалежності)*, "День" 9 вересня 2011, № 160-161, с. 4-7.

15. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», Web. 17.12.2012. <<http://www.president.gov.ua/documents/12584.html>>.

16. Указ Президента України «Про створення Інституту національної пам'яті», Web. 17.12.2012. <<http://www.president.gov.ua/documents/12604.html>>.

17. Хітрова Т., *Медійні засоби репрезентації дискурсу «історична пам'ять» у концепції реалізації державної політики пам'яті*, Web. 16.12.2012. <http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dtrsk/2012_4/files/SC412_133.pdf>.

Natalia Holubyak (Abramchuk)

**THE EVOLUTION OF THE REGIONAL POLICY OF THE REPUBLIC
OF POLAND IN THE PROCESS OF THE EUROPEAN INTEGRATION
(THE EXPERIENCE FOR UKRAINE)**

Precarpathian National University, Ukraine

Наталія Голуб'як (Абрамчук)

**ЕВОЛЮЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА В
ПРОЦЕСІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ)**

Abstract: The article covers the main stages of forming of the regional policy in the Republic of Poland. It focuses on the most problematic aspects and difficulties of implementing the administrative reforms in Poland. The article analyses positive and negative effects of changes in the country, including the reforms of public authority at regional level. In the conclusion it is stated that the established system of the regional authorities is in accordance with the European Union standard. This should enable Ukraine to use Polish experience of reforms.

Keywords: region, regional policy, regionalization, regional development, state regional policy, regional strategy, decentralization, administrative reform

У країнах Європейського Союзу однією з головних причин виникнення та інституціоналізації регіональної політики, як окремої галузі, є усвідомлення того, що географічний, або просторовий чинник має значний вплив на ефективність функціонування політичної системи. Процес управління регіональним розвитком зародився як засіб розв'язання державою проблем, які не можуть бути вирішені за рахунок ринкової економіки, як один із інструментів уникнення значних дисбалансів у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів.

Сучасні засади регіональної політики Республіки Польща сформува-

лись під впливом зміни європейських контурів та глобальних викликів. Лібералізація торгівлі й посилення конкуренції актуалізували питання наявної якісної інфраструктури та кваліфікованої робочої сили, оскільки вони визначають привабливість регіонів для ведення бізнесу, можливості надання якісних послуг та подальшого їх розвитку. Інновації роблять регіональний розвиток більш гнучким, а відповідно, більш адаптованим до змін середовища.

Оскільки розвиток будь-якої держави безпосередньо пов'язаний з розвитком її регіонів, то чим більш організовані й самостійні у прийнят-

ті рішень вони будуть, тим більше можливостей отримує країна для представництва на світовому ринку. Таким чином, на сьогоднішній день важливість реалізації регіональної політики є об'єктивною необхідністю як для розбудови політичної системи в цілому, так і для посилення регіонального рівня – з метою оптимізації вертикалі влади.

Суттєвий внесок у розробку цієї проблематики зробили зарубіжні й українські дослідники. Серед них: Т. Г. Гроссе, А. Гучек, С. Бочаров, Н. Кондратьєва, Д. Марчук, О. Соскін, Т. Потканьський та ін. Їх роботи містять важливий теоретичний та фактологічний матеріал. У цих дослідженнях критично та об'єктивно проаналізовано позитивні та негативні сторони регіональної політики Республіки Польща, визначено перспективи та шляхи подальшого розвитку. Проте, слід зазначити, що усе ще не повністю розкрито особливості регіональної політики Польщі, особливо в контексті можливості застосування її досвіду для України. Таким чином, проблема є актуальною і заслуговує на більшу увагу з боку українських дослідників.

Аналіз еволюції моделі регіональної політики Республіки Польща повинен виявити основну причину регіональної диференціації та різномірності розвитку території. Не ставлячи під сумнів ідею європейської інтеграції, існує необхідність у переосмисленні концептуальних засад регіональної політики Польщі, розмежуванні повноважень між регіональними, національними та європейськими органами, удосконаленні організаційно-економічного та фінансового механізму регіональної

політики. Мета статті полягає у розкритті особливості еволюції регіональної політики Республіки Польща в контексті європейської інтеграції та можливостей запозичення цього досвіду для України.

Ключова роль регіональної політики у процесах об'єднання Європи відображає ідеали та цінності солідарності, партнерства, згуртованості та сталого розвитку. Вплив на регіональний розвиток вважається одним з найважливіших інструментів для реалізації стратегічних цілей, прагненням до економічної та територіальної згуртованості, мобілізації всіх засобів та рівнів управління для конкуренції на світовому ринку. У зв'язку з цим, відслідковується еволюція принципів та засад регіональної політики Польщі, що викликано, насамперед, поглибленням інтеграції, а також розширенням Європейського Союзу. Відповідно формується система трансформацій та змін, які стосуються постсоціалістичного минулого країни [8, 116].

Польський дослідник Томаш Потканьський пропонує розглядати процес розробки регіональної політики Польщі у вигляді трьох стадій, що частково перетинаються:

1. Бездіяльність держави щодо регіонального розвитку (1989-1995 рр.).
2. Побудова моделі регіональної політики, адміністративна реформа на місцевому рівні та розробка законодавчої бази, необхідної для підтримки регіонального розвитку (1995-2000 рр.).
3. Імплементация нової моделі регіонального розвитку (2001-2006 рр.), яка включає використання структурних фондів та фондів підго-

товки до вступу до ЄС, а також перегляд функціонування системи та вироблення більш обґрунтованої моделі регіонального розвитку Польщі в контексті програми вступу до ЄС на 2007-2013 рр. [12, 4].

Більшість західних демократій з 80-х років ХХ століття у різних формах вдалися до спроб реформування управлінських систем. Такий процес характеризувався активною реформаторською діяльністю та різним характером змін і наслідків трансформування публічного адміністрування. Натомість у період існування Польської Народної Республіки місцеве самоврядування було відсутнє. Органи місцевої влади будувалися на засадах централізації і практично відносилися до органів державної адміністрації. Низький рівень ефективності роботи системи місцевої влади спричинив потребу модернізації. Наприкінці 1980-х років децентралізація стала пріоритетним напрямом євроінтеграційної діяльності влади у Польщі [11, 13].

На початку 1990-х років у Польщі розпочалася перша хвиля реформ. Для впровадження офіційної регіональної політики було розроблено два важливі програмні документи, які визначили підґрунтя подальшого розвитку: *Довготермінова Концепція національного просторового розвитку* – підготовлена експертами Польської Академії Наук і прийнята Радою Міністрів та *Правила реалізації регіональних програм реструктуризації*, прийняті Радою Міністрів.

У 1992-1993 рр. експерти Організації економічного та соціального розвитку (ОЕСР) підготували звіт під назвою *Проблеми регіонального розвитку в Польщі*, у якому внесли про-

позицію: “Польща має винятково збалансовану просторову структуру. У цьому контексті регіональна політика повинна бути націлена на підтримку структурних корегувань, а не на нівелювання існуючих диспропорцій”. Завдяки офіційним заявам Польського Уряду цей підхід використовується і сьогодні [2, 152].

Однак недоліки системи державного управління залишалися, серед них такі проблеми як: відсутність координованих дій різних органів влади через суперечність структури системи органів державного управління засадам територіяльного поділу, централізація бюджетної системи, нечіткість відповідальності між рівнями влади; поділ влади між органами територіяльного самоврядування та державною адміністрацією носив хаотичний та конфліктний характер, контроль громадян за діяльністю державних органів управління практично був відсутній, існував і слабкий вплив громадян на розробку політики [12, 6].

Виходом із такої ситуації стало формування регіональної політики держави, яка повинна об’єднати регіональну політику уряду і самоврядування воєводств, тобто розпочати співпрацю у розробці та реалізації політики взаємин між урядом та воєводствами. Загалом, протягом першого періоду трансформацій у Польщі територіяльна політика не розглядалась як фактор, що сприяв би розвитку країни в цілому, а скоріш як можливість покращення стану справ на місцевому рівні. Проте, слід відзначити, прийняття у 1990 р. закону *Про територіяльне самоврядування*, що враховував засади Європейської хартії місцевого самоврядування та

започаткував трансформацію місцевих органів влади, внесення змін до територіального поділу Польщі на воєводства й муніципалітети, а також відновлення гміни, як найменшої територіальні одиниці [6].

У 1991-1993 рр. було ініційовано наступну фазу адміністративної реформи – утворення вищого рівня місцевого самоврядування та більших самоврядних регіонів. Але невдовзі цю діяльність було зупинено з економічних та політичних мотивів. Проблеми у становленні регіональної політики, окрім відсутності політичної волі, було пов'язано з відсутністю досвіду розробки регіональної політики та плану дій в умовах ринкової економіки; поділом країни на 49 малих воєводств, які представляли державні місцеві адміністрації. Вони залишались єдиним рівнем управління між центральними органами влади та нижчим рівнем місцевого управління (гмінами). Крім того, керівництво більшості воєводств не мало достатньо інтелектуального та економічного потенціалу, необхідного для формування, розробки і впровадження регіональної політики [3, 375].

Серйозна робота щодо державної регіональної політики, яка відкриває новий період, розпочалася лише у другій половині 1990-х. Дві групи експертів (Робоча група з питань регіональної політики (1996 р.) та Робоча група з питань структурної політики (1997 р.)) представили свої звіти з рекомендаціями.

В подальшому, Конституція, прийнята в 1997 році, закріпила децентралізацію місцевої влади у Польщі. Так, Стаття 16 Польської Конституції визначала місцеве самоврядування,

як суб'єкт здійснення публічної влади, встановила баланс між централізацією та децентралізацією в системі управління державою, закріпила існування управлінської моделі, яка базується на двох підсистемах: місцевого самоврядування, в основу функціонування якого було покладено принцип децентралізації та урядової адміністрації, яка мала діяти на засадах централізації. Слід підкреслити, що для переважної більшості країн Європейського Союзу характерною є подібна модель регіонального управління [4].

Польський досвід показує, що для того, щоб завчасно виявляти помилки та проблеми реформування і коригувати його перебіг, важливою складовою є моніторинг заходів та змін, що супроводжують цей процес. Польський уряд приготував повний пакет законопроектів протягом одного року і досить швидко провів їх через парламент. Безпосередніми розробниками реформи стали дослідники, які попередньо працювали над цією темою та виробили оптимальну модель адміністративної системи. Вони проводили компаративні дослідження спільно з представниками університетів Данії, Великої Британії, Швеції, Норвегії, Італії, Бельгії, Франції і США, створювали моделі регіональної політики. Рада Європи, у свою чергу, забезпечувала їм експертну підтримку. Поширенням інформації щодо реформи займалася Комісія Місцевого Самоврядування при Громадянському Комітеті та неурядова організація *Фонд розвитку місцевої демократії*. Були створені консультаційні та тренінгові центри. До 1998 р. тренінг-курси пройшли близько 50-ти тисяч учасників [13].

Наступним кроком стала адміністративна реформа і створення у 1998-1999 рр. двох нових адміністративно-територіальних одиниць: повітів – другий рівень місцевого самоуправління, та воєводства – регіональний рівень самоуправління. В результаті цього Польща отримала три рівні місцевого/ регіонального самоврядування, кожен з яких є незалежним від інших, володіє власними активами та фінансовими ресурсами. Отож, утворено 2478 гмін, на регіональному рівні з'явилися 373 повіти, з них 65 повітів, що мають статус виокремлених міст – міст на правах повітів. На регіональному рівні сформовано 16 воєводств, яких було 49. Новостворені воєводства утворили регіональну спільноту самоврядування в межах відповідної території [7, 13]

Саме такий поділ зміг гарантувати можливість проведення ефективної політики регіонального розвитку та можливість використання інструментів регіональної політики Європейського Союзу. Повіт – це другий рівень місцевого самоврядування, на відміну від гміни він виконує ті публічні завдання, які закріплені законодавчо. Завдання і функції повіту мають комплементарний характер по відношенню до функцій гміни, тобто повіт виконує те, чого гміна виконати не може. Це при тому, що перший не має жодних контрольних або керівних повноважень щодо останньої [6].

Польське законодавство також затверджує самостійність і власну юрисдикцію воєводства як одиниці самоврядування, а також дуалістичну модель управління воєводством двома окремими структурами: виконавчим органом регіонального самоврядування на чолі з маршал-

ком воєводства та урядовою адміністрацією – на чолі з воєводою. За проведення регіональної політики та створення стратегії всебічного розвитку регіону відповідальне воєводство. Така політика складається із забезпечення умов економічного розвитку, розбудови соціальної і технічної інфраструктури, пошуку і поєднання публічних та приватних коштів, підтримки освіти й науки, забезпечення співпраці між наукою й промисловістю, охорони природи й культурної спадщини [6].

Нова адміністративна структура та управління регіональних органів місцевого самоврядування відкрили можливості вироблення та впровадження справжньої регіональної політики. Власне це і визначало наступний період реалізації напрямів політики щодо регіонального розвитку на 2001-2006 рр., які склалися з двох стадій, що перетиналися, а саме: перша – апробація нової системи за рахунок використання фондів підготовки до вступу до ЄС у 2000-2003 рр. та структурних фондів у 2004-2006 рр.; друга – перегляд функціонування системи та вироблення системи більш обґрунтованої, необхідної для подальших дій в рамках пляну вступу до ЄС [12, 10].

Одним із основних пріоритетів реалізації регіональної політики стала вимога ефективнішого використання вже наявних ресурсів та можливостей перегляду функціонування системи та вироблення стратегії більшої ваги регіонів. Адже поряд із такими важливими принципами реалізації регіональної політики Польщі, як субсидіярність, децентралізація та інші, найпотужнішим визначено принцип ефективності.

Варто відзначити, що перший варіант Національної стратегії регіонального розвитку охопив період 2001-2006 рр. Уряд Польщі розробив стратегію протягом 1999-2000 рр. з метою гармонізації державної політики Польщі з вимогами ЄС. Остаточний документ було прийнято у грудні 2000 року. Додаткове підґрунтя для цього документа було сформульоване в Акті про Принципи підтримки регіонального розвитку. У цей час відповідно до чинного законодавства нові регіональні органи самоврядування були зобов'язані розробляти свої власні стратегії розвитку. Проте, робота у цьому напрямку велась абсолютно незалежно, без співробітництва між регіонами.

Важливим кроком Уряду на наступному етапі стала розробка Попереднього Національного плану розвитку (ПНПР) на 2000-2002 рр. Його було прийнято у грудні 1999 р., а в січні 2000 р. продовжено до 2003 р. За основу цього документа було прийнято секторальні стратегії, а пізніше додано напрями, спрямовані на посилення соціально-економічної відповідності в рамках підготовки Польщі до вступу в ЄС, шляхом стратегічного програмування фондів ЄС, виділених на підготовку до вступу [5, 14].

У період 2001-2004 рр. головна роль відводилась контрактам, укладеним між Радою Міністрів та органами регіонального (на рівні воєводств) самоврядування. Так звані *Контракти воєводств* були своєрідним договором на підтримку регіонального розвитку. В рамках цих контрактів органи місцевого самоуправління отримували дотації (гранти) з центрального бюджету на підтримку виконання їх власних завдань, ви-

значених у стратегіях регіонального розвитку воєводств та відповідних програмах дій.

Наступна важлива зміна моделі регіональної політики була пов'язана із вступом Польщі до Євросоюзу 1 травня 2004 року, що створило можливість використання фінансових засобів політики згуртування, прийняття децентралізованої форми управління та надання значної відповідальності воєводствам.

Протягом наступного періоду (2004-2006 рр.) допоміжні напрями діяльності, які були визначені у Попередньому Національному плані розвитку та підтримані фондами, виділеними на підготовку до вступу, у своїй більшості були продовжені в Національному плані розвитку (НПР) на 2004-2006 рр., що офіційно приводив у відповідність державну політику у різних секторах і відображав потреби розвитку окремих регіонів [2, 155].

Активізування регіональної політики та необхідність підвищення її ефективності потребувало, водночас, збільшення політичної ролі регіонів у системі відносин у Євросоюзі. Для цього змінено фундамент політичної єдності:

по-перше, в умовах поглиблення інституційно-політичної інтеграції ЄС – формування та здійснення регіональної політики має відбуватися не на національному, а на наднаціональному рівні (тобто провідну роль у її визначенні відіграють вже не національні уряди окремих країн, а загальноєвропейські інституції) [8, 121];

по-друге, регіональна політика має формуватися та здійснюватися за уніфікованими стандартами та правовими нормами, додержання

яких обов'язкове для всіх країн-учасниць Союзу і які в імперативному порядку перетворюються на норми національного законодавства;

по-третє, сучасна регіональна політика Польщі є невід'ємною складовою загальної інтеграційної політики, що її спільно проводять країни-учасниці Євросоюзу, тому її слід розглядати крізь призму стратегічного завдання – формування єдиної, гомогенної Європи.

Таким чином, важливість цих принципів регіональної політики і, зокрема, статус, що надається регіонам згідно головних цілей ЄС – *acquis communautaire* – як збереження забезпечених досі досягнень співтовариства, полягає у тому, що навіть для узгодженого переходу компетенцій і відповідної зміни окремих прав на рівні прийняття рішень, необхідні спільні, єдині правила. Тобто регіоналізація не зводиться до адміністративної децентралізації, а існують вибори легітимних органів регіонального представництва і передача їм основної компетенції відносин [8, 125].

Слід констатувати, що орієнтованість регіональних програм на участь у ЄС призвела до того, що національна складова польської регіональної політики практично зникла. Особливо це, можна показати на прикладі Національного плану розвитку, в якому вибір пріоритетів регіональної політики визначається обслуговуванням інтегративної операційної програми регіонального розвитку ЄС. Крім того, із вступом до ЄС вся територія Польщі була включена до семилітньої наднаціональної програми регіонального розвитку і була віднесена до цілі 1. Протягом 2007-2013

рр. Євросоюз передбачив виділити Польщі приблизно 67,3 млрд. євро на проведення регіональної політики. Всі регіони країни були віднесені до мети *Конвергенція* (колишня «мета 1») і на програми в її рамках виділено 66,6 млрд. євро. Ще 731 млн. євро пішло на програми в рамках мети «європейське територіальне співробітництво», яка замінила спеціальні ініціативи з прикордонного та транскордонного співробітництва. Причому вклад бюджетної системи Польщі у фінансування становить 1/5, а майже за всіма регіональними програмами – лише 15,0 – 15,6% [1].

Загалом реалізація регіональної політики у Польщі далека від ідеалів ефективності. Вступ Польщі до ЄС та приєднання до політики згуртування дозволив зменшити відставання країни щодо ВВП на душу населення від середніх європейських показників, однак контрасти між воєводствами лише зростають. Головною проблемою регіональної політики є те, що програмні документи воєводств мають швидше формальний характер і використовуються для отримання засобів ЄС – перелік цілей є швидше списком побажань, ніж реальними пріоритетами, тобто швидше йдеться про боротьбу за фінансові ресурси, ніж спроби адаптувати програму регіональної політики до реалій постсоціалістичної країни.

Виокремлення завдань у рамках цілей європейської регіональної політики: для успішних регіонів – регіональна конкурентоспроможність та зайнятість, а для відсталих регіонів – конвергенція – може призвести до консервації моделі центр-периферія. Тому для підйому відсталих регіонів доцільно розвивати та розкривати

їх внутрішній потенціал [6]. Певна недовіра населення до центральної влади, постсоціалістичне майбутнє гальмують успішний розвиток регіональної політики, яка в порівнянні з 1990-ми роками отримала значний розвиток у Польщі, але все ще характеризується низькою ефективністю.

Отже, реформування у Польщі засновувалась на деяких здобутках, які вже були. У більшості сфер воно була радше завершенням еволюційних змін, що розпочалися досить давно [13]. Тобто проведення реформ відбувалось у 2 основних етапи: політичний, пов'язаний з формуванням інституційних умов демократизації цієї сфери, та адміністративний, спрямований на перебудову її структурних елементів.

Слід підсумувати, що представлений досвід Польщі свідчить про те, що зробити державне управління ефективним без децентралізації у сучасній Європі нереально. Тобто загальні принципи ефективної адміністративної реформи та регіональної політики у будь-якій країні будуть практично тотожні. Звичайно, це не свідчить про те, що Україна може автоматично використати польський досвід та розробки науковців з цієї сфери, однак можна скористатися позитивними здобутками й намагатися пристосувати їх до українських реалій.

Bibliography and Notes

1. *Cohesion Policy 2007-13. Poland*, Web. 05.03.2013. <http://ec.europa.eu/regional_policy>.
2. Grosz T. Grz., *An Evaluation of the Regional Policy System in Poland: Challenges and Threats Emerging from Participation in the EUs Cohesion Policy*, "European Urban and Regional Studies" 2006, No 2, p. 153-155.

3. Huczek Agnieszka, *Polityka regionalna jako instrument rozwoju społeczno-gospodarczego polskich regionów*, "Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy", Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski 2010, Nr 16, p. 375-387.

4. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Art. 16, 146, 165, "Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej" 1997, nr 78.

5. *Polityka regionalna w Polsce*, Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Departament Koordynacji Polityki Strukturalnej, Wydział Wymiaru Regionalnego 2011, 45 s.

6. Апончик Т., *Адміністративна реформа Польщі. Напрями змін і результати, як позитивний приклад для України*, [у:] *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут": Політологія. Соціологія. Право*, 2012, № 1, Web. 09.08.2012. <<http://visnyk-ppsp.kpi.ua/ru/2012-1/20.pdf>>.

7. Бочаров С., *Адміністративна реформа в Польщі як крок до інтеграції в Європейський Союз*, "Схід" 2009, № 4 (95), с. 12-19.

8. Кондратьева Н. Б., *Образ Европы в региональной политике ЕС*, "Современная Европа" 2007, № 2, с. 116-128.

9. Марчук Д., *Адмінреформа в Україні через призму досвіду Польщі*, "Главком" 24.01.2011.

10. *Региональная политика стран ЕС* / Ред. А. Кузнецов, Москва: Центр европейских исследований Института мировой экономики и международных отношений РАН 2009, 230 с.

11. Соскін Олег, *Місцеве самоврядування: досвід Польщі*, "Економічний часопис-XXI" 11.11.2000, с. 13.

12. *Формування політики регіонального розвитку: досвід країн Центральної та Східної Європи в контексті вступу до ЄС* / Ред. О. Кілієвич, Київ: К.І.С. 2007, 166 с.

13. Шаповалова Н., Пресняков І. *Адміністративна реформа у Польщі: напрями змін та реальні результати*, "Діалог" 15.06. 2005.

Cultural Studies

Oleksandra Stebelska

CRITICAL ANALYSIS OF THE POSITION OF EVOLUTIONISTS ON THE NATURE OF CONSCIOUSNESS

Drohobych State Pedagogical University, Ukraine

Олександра Стебельська

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЗИЦІЇ ЕВОЛЮЦІОНІСТІВ ЩОДО ПРИРОДИ СВІДОМОСТІ

Abstract: The article represents the position of evolutionists about the nature of consciousness. Reducing consciousness to neurophysiology and adaptation, evolutionists, in fact, deny the ontological status of consciousness and its features such as freedom, creativity, thinking and so on. As a result the author insists that the evolutionists can't explain and argue their positions.

Keywords: consciousness, neurophysiology, creativity, freedom, thinking

Однією з найдавніших науково-світоглядних проблем, щодо якої дослідники намагаються дійти згоди є проблема свідомості. Що собою являє даний феномен: онтологічну сутність чи роботу мозку і вищої нервової системи? Ця проблема є актуальною власне тому, що від її розв'язання залежить вирішення практично усіх філософських проблем. У суперечку втрутились і філософи-еволюціоністи. Грунтуючись на основних принципах еволюційного вчення, вони редукують роботу свідомості до діяльності мозку. Серед авторитетних дослідників у цій галузі можна виокремити Ч. Дарвіна, Ч. Ламсдена, К. Лоренца, Е. Вілсона, Г. Фоллмера, Ж. Піяже, С. Тулміна, Е. фон Глазерсфельда, У. Матурану,

П. Черчленд, С. Северцова, В. Меркулова, В. Мерцалова, Є. Шульгу тощо.

Метою нашої статті є дослідження слабких сторін еволюціонізму у розв'язанні проблеми свідомості.

Як і всі інші теорії, еволюціонізм має сильні й слабкі сторони. Беззаперечними є досягнення науковців у спробі пояснити взаємозв'язок мозку та свідомості, а також намагання вивести свідомість із певних попередніх механізмів життя [10]. Розглянемо слабкі позиції теорії еволюціоністів. Вже сама еволюційна теорія, що є науковою базою еволюційної епістемології, має недоліки. Еволюціонізм для підтвердження правильності власної теорії потребує наявності артефактів. Еволюціоністи ж до сьогодні не відновили увесь ланцюг

еволюційних змін; багато перехідних форм життя так і не знайшли свого безпосереднього матеріального підтвердження. До того ж, “прийнято думати, що палеонтологічні факти підтверджують еволюцію. Проте палеонтологічний літопис – це перелік розрізнених подій, свого роду “гепенінг”. Щоб створити з нього зв’язну історію, потрібна керівна ідея. Якщо ж припустити, що ми бачимо прояви певних початкових властивостей живого, що не мають історії (початкової доцільності, наприклад), то така теорія буде нееволюційною або, принаймні, міститиме нееволюційні елементи. Вона буде протистояти загальній теорії еволюції” [7].

Відкритим також залишається питання виникнення самого життя. Заявки з приводу того, що життя створило саме себе порушують основні принципи науки та і здорового глузду теж. Навіть Ч. Дарвін висловлював деякі міркування із природу того, що життя не могло зародитись без втручання вищих сил. “Є велич у погляді, що життя у його різноманітних проявах Творець первинно вдихнув в одну або обмежену кількість форм” [6].

Суттєві проблеми виникають із тлумаченням свідомості.

Еволюціоністи, зрештою, взагалі не розглядають свідомість як таку [21]. Вони елімінують сферу первинної свідомості, що є умовою нашого існування. Їх підхід відзначається певною поверховістю, оскільки усе, з чим вони мають справу, – це вже конкретні прояви свідомості, яка залишається поза сферою їх досліджень. Ці ж прояви вони зводять до нейрофізіологічних процесів (Н. Бехтерева, В. Меркулов, В. Мерцалов, В.

Северцов, О. Лурія, Г. Фоллмер). “Сучасне уявлення про можливу локалізацію вищих психічних функцій змушує припускати їх широке динамічне розміщення по всій корі головного мозку [...] Матеріальною основою вищих психічних процесів є увесь мозок в цілому, але мозок як висококодифікована система, частини якої забезпечують різні сторони єдиного цілого” [11, 32]. Проте, результати експериментів показують, що наявність такого особливого органу як мозок не пояснює повною мірою наявності свідомості та мислення. Свідомість долає рамки мозку. Зокрема, У. Матурана, незважаючи на те, що вирішує багато проблем в нейрофізіологічному ключі, у книзі *Дерево пізнання* наголошує на тому, що такі феномени, як свідомість та розум, не обмежуються рамками мозкової діяльності, а є соціальними явищами. “Свідомість та розум знаходяться в сфері соціального взаємозв’язку – саме там джерело їх динаміки” [8, 206]. Сама свідомість, обмежена конкретним тілом, мало що, як така, означає. Вона перетворюється на ізолювану сутність, що не має шляхів розвитку. Тільки долаючи рамки тіла, вступаючи в комунікацію з іншими свідомостями, створюючи певне когнітивне поле, вона здатна самореалізовуватись [18]. Оскільки свідомість є надіндивідуальним феноменом, пояснити його досить важко методами сучасної науки. У жодній галузі фізики, хемії, біології не існує законів, що стосуються свідомості. Жодна з цих наук не здатна її навіть реєструвати. Причина проста: свідомість володіє духовою сутністю, а не фізичною. Таким чином, взагалі є незрозумілим, про що говорять еволюціоністи! Про

свідомість, яка не є предметом їх досліджень, а прояви якої вони вбачають у фізичних процесах, в яких її так само немає?!

У еволюціоністів є два шляхи: визнати наявність свідомості або заперечити її. Заперечуючи існування свідомості, вони перетворюють людину на високоякісний автомат, дії якого зумовлюються звичайними нейронами. Так ми повертаємось у межі біхевіоризму, тому що усі наші дії перетворюються на дії типу “стимул-реакція”. У такому випадку, не мають пояснення природа думок, їх різноманіття, свобода, творчість, квалії нашої свідомості. Елімінавання свідомості є поспішним. Навіть С. Рубінштейн зазначає у книзі *Буття і свідомість*, що повністю звести дії свідомості до нейрофізіології неможливо. Зважимо на те, що він був матеріялістично мислячим філософом. Мозок він називав лише органом психічної діяльності, а не її джерелом. Почуття, як і думки людини, виникають із діяльності мозку, але любить та ненавидить, пізнає та змінює світ не мозок, а людина [14]. С. Рубінштейн, досліджуючи природу слуху, звуку, сприйняття, відзначає, зокрема, що “ми локалізуємо не слухові та зорові відчуття й образи сприйняття в слуховому та зоровому полі, а реальні явища, що відображаються в наших відчуттях, в сприйняттях в реальному просторі” [14, 252]. Сприйняття людини являє собою “єдність чуттєвого та логічного, чуттєвого та смислового, відчуття та мислення” [15, 285].

Для доказу того, що свідомість володіє певними нередукованими до фізіології якостями, вчені досліджують проблему квалія [4], [17], [20],

[21], [22]. “Квалія” – (від лат. *qualia*) – *властивості, якості*. Термін введений американським філософом К. Льюїсом у 1929 р. Існує багато дефініцій квалія, проте найточнішим визначенням вважаємо таке: “якою є” властивість ментальних станів, тобто *те, як ми відчуваємо такі стани, як біль, бачення червоного, запах троянди тощо*. По суті, квалія – це незвичайний термін для позначення однієї з найпростіших для нас речей: того, як речі виглядають для нас. Важливість квалія у філософії свідомості пов’язана перш за все з тим, що вони часто подаються в якості фундаментальної проблеми біологічно налаштованих теорій. Аргументи на користь квалія зазвичай мають форму мисленневих експериментів, спрямованих на те, щоб довести їх існування. Серед таких експериментів назовемо експерименти з летючою мишею, з інвертуванням кольорів, “філософськими зомбі” тощо [5]. Охарактеризуємо, для прикладу, один із них, що частіше згадується. Його автором є Т. Нагель, який висвітлив експеримент у статті *Як це бути летючою мишею?* Зрозуміло, що автор статті використовує приклад із летючою мишею [22]. Вона, як і будь-яка істота, має власний досвід, який важко відчути іншій істоті. “Мені недостатньо уявити, що на руках у мене перепончасті крила, котрі дозволяють літати на світанку і на заході сонця, лапаючи ротом комах; що я дуже погано бачу і сприймаю довкілля за допомогою системи відбивання високочастотних сигналів; що вдень я сплю на горищі, повиснувши головою вниз. Усе, що я можу собі уявити (а це зовсім небагато), говорить мені лише про те, як би відчув себе я, якщо захо-

тів би поводити себе так, як летюча миша. Але я ставлю питання не так! Я хочу знати, як почуває себе зсередини *сама летюча миша!* Але коли я намагаюсь це уявити, я є обмеженим ресурсами мого мозку, а ці ресурси неадекватні поставленій меті” [22, 439]. Відповідно Т. Нагель стверджує, що свідомість так само має сутнісно суб’єктивний характер, а саме аспект “як це”. Те, що ми переживаємо, відчуваємо, проживаємо, має дійсний смисл саме *для нас*. Він стверджує, що будь-який організм має свідомі ментальні стани, і якщо тільки і є дещо, що є буттям цього організму, – це дещо є подібним “для” цього організму. “...Певний організм знаходиться у свідомому стані лише тоді, коли *бути* цим організмом *для* нього самого схоже на щось. Ми можемо назвати це суб’єктивним характером досвіду” [22, 436]. Звісно, можна було б вважати квалії звичайною здатністю бачити та відчувати. Ці здібності мозок має можливість розвивати. І тоді не було б нічого такого, чого не можна було пояснити термінами фізіології. Цей аргумент проти існування квалія є недосконалим: здатність бачити та відчувати – це одне, але зовсім іншим є те, *як* ми усе це робимо. Якби не було цієї відмінності, люди бачили і відчували б усе однаково.

Також у межах нейрофізіологічних досліджень є спірним питання природи рефлексії. Більшість науковців дотримується думки щодо зумовленості думки діяльністю мозку. Зазвичай, вони повністю редукують наші думки до діяльності нейронних сіток [3], [11]. Також наше мислення ставиться у залежність від генетично закладеної інформації, діяльності півкуль мозку тощо. Відтак

зв’язок між діяльністю мозку та свідомістю мало хто заперечує й серед представників менталістського напрямку. Проблема полягає в іншому. Зведення рефлексивної активності лише до функціонування мозку призводить до *повного* редукціонізму, з чим важко погодитись. Звести думку *лише* до функціонування мозку неможливо: неможливо пояснити ані інтенціонального характеру думки, ані її творчого та вільного пориву, ані її якінності (проблема *qualia*), ані того, чому виникає саме ця думка, а не інша (смысловий компонент) [4, 228]. Максимум, що ми здатні спостерігати впродовж наукового експерименту, – це взаємодію нейронів, але не взаємодію смислів [9]. Відтак, рішення щодо елімінування рефлексії є поспішними, адже те, що ми не знаходимо витоків думки у нейронах, може говорити і про протилежне. Ми просто не там шукаємо.

Еволюціоністи також відмовляють самому предметному змісту свідомості у певному надприродному статусі, оскільки вважають, що усе підпорядковується рухові еволюційних процесів. Проте є важливий момент, який не дозволяє менталістам зупинитись і погодитись із цими твердженнями. Якщо спиратись лише на чуттєве пізнання і бачити у ньому дійсне пізнання світу, то неможливим є подолання скептицизму, останній можна лише закріпити. Самі ідеальні сутності не існують в реальному, фізичному світі, наш розум не може їх здобути через спостереження, а значить вони не можуть бути продуктами еволюційних процесів. “Не виходь у світ, а повертайся до самого себе: всередині людини перебуває правда” [1, 488]. Усе,

що ми здатні спостерегти, – це низка подій, які ми поєднуємо на основі каузальних факторів [19, 135-140]. Саме про це говорить Анрі Бергсон у *Творчій еволюції*, розглядаючи кінематографічний метод пізнання. “Ми схоплюємо майже миттєві відбитки з реальності, що проходить, і оскільки ці відбитки є характерними для цієї реальності, то нам достатньо налізувати їх впродовж абстрактного невидимого становлення...” [2, 292]. Самі ж ідеальні сутності є радше результатами діяльності свідомости, які визначають наш досвід, є орієнтирами на шляху нашого пізнання і які неможливо зафіксувати ніякими фізичними приладами.

Проблема свободи є не менш гострою. Пояснити її біологічно – значить звести усе до детермінізму. Знову ж таки ніхто і не заперечує того факту, що ми обмежені обставинами, фактами, подіями і навіть іншими людьми. Наша свобода закінчується там, де починається свобода іншої людини [16]. Проте ми не можемо заперечувати того, що певний момент вибору в нашому житті все ж існує. Навіть якщо ми обмежені певними обставинами, ми здатні самі вибирати, підкорятись їм чи ні. Якби все пояснювалось генами, то ми завжди діяли б однаково, а наші творчі пориви були би лише перестановкою образів. Однак, людська історія демонструє настільки різноманітні прояви та реакції людини, що важко повірити в те, що ми чимось обмежені. Проте що тоді є свобода? Вчені намагаються пояснити існування свободи не категоріями класичної фізики, яка детермінована законами, а категоріями квантовомеханічних теорій (Р. Пенроуз, Д. Бом, К. Прібрам,

В. Штанько, І. Цехмістро). Не можна сказати, що їх спроби є невдалими [12]. Але головним недоліком зазначених досліджень є їх гіпотетичність. Поки що усі ці теорії активно розробляються, тому вичерпного пояснення існування свободи волі немає.

Проблема творчости також викликає багато запитань. Учені-еволюціоністи пояснюють виникнення творчости генетичною мутацією, а її функціонування – діяльністю мозку [3]. Традиційно науковці одностайно розділяють думку про те, що найбільш втягнутою у творчий процес є права півкуля, яка пов'язана з образним мисленням, що доводиться експериментальними даними. У більшості отриманих результатів бачимо, що в процесі творчого мислення права півкуля активована більшою мірою, ніж ліва. Проте ці прояви творчої діяльності є проявами вторинними, оскільки в мозку ми не спостерігаємо образів, думок, натхнення, ми бачимо лише ритми, які можуть бути вже результатами певної творчої роботи, а не самою роботою. Сам творчий процес залишається за межами функціонування мозку. Ніякі альфа-ритми, бета-ритми не пояснюють якості творчости, її смислової компоненти й того, чому в нас виникають одні образи, а не інші, вони не пояснюють ірраціонального, дещо містичного характеру творчости, її несподіваних осяянь тощо; загадкою для науковців є і взаємодія творчого акту з емоційною сферою.

Так, Л. Петрановська вважає, що творчости можна навчити. Просто навчання треба починати із самого дитинства, урізноманітнюючи діяльність людини, що буде сприяти розвиткові її пізнавальних здібностей.

“...Креативність, навпаки, залежить від умов, в яких формується людина. Дитина виростає пасивною і нетворчою не тому, що такою народилася, а тому, що в дитинстві отримувала мало евристичного... У неї не було іграшок, що розвивають, з нею мало розмовляли, їй рідко надавали право вибору, їй не давали пробувати і помилятися, її не хвалили за самостійність і незалежність” [13]. Але це лише доводить той факт, що наша уява не закладена в нашому генотипі; вона, радше, каталізується внутрішніми і зовнішніми чинниками. Усе це дає підставу вважати її особливою характеристикою нашої свідомості. Тому для вчених-еволюціоністів поспішним є зведення творчого акту до простої мозкової діяльності, що зумовлена дією генів. *Таким чином, неможливо заперечувати існування свідомості та абсолютно редукувати її до діяльності нейронних сіток.*

Якщо ж еволюціоністи виділяють певне місце свідомості і називають її емерджентною функцією мозку, тим не менше вони не здатні пояснити, де та межа, на якій відбувається якісний перехід від звичайної чуттєвості до свідомості. Відповідно свідомість у розумінні еволюціоністів є певним дивом, основною функцією якого є адаптація до довкілля. Редукуючи свідомість до адаптативних процесів, еволюціоністи, по суті, отожднюють свідомість із психікою. Виникають два запитання: 1. наскільки коректним є ототожнення свідомості та психіки, та 2 чи є адаптація єдиною функцією свідомості?

Відповідаючи на перше запитання, відзначимо, що свідомість та психіка мають різні риси. Психіка є

рефлекторною діяльністю, спрямованою на задоволення елементарних потреб та на найоптимальнішу взаємодію людини із довкіллям. У той час, як свідомість є творчою реальністю, що не діє за принципом “ключ-замок”, вона навпаки розриває цю ланку і є феноменом, який змінює світ, а не максимально пристосовується до нього. Однак, повністю роз’єднувати свідомість та психіку теж неправильно, оскільки, спираючись на досягнення еволюціоністів, можна припустити, що психіка є основою для виникнення свідомості, із психіки свідомість “стартує”. Це є певний діалектичний зв’язок, який важко роз’єднати, але й пояснити надзвичайно складно. Свідомість є реальністю, яка здатна функціонувати на різних щаблях, починаючи з психічної діяльності (оскільки саме звідси вона “стартує”), завершуючи вищою пізнавальною діяльністю, спрямованою на продукування ідеального змісту.

Таке розуміння взаємодії свідомості та психіки дає відповідь на друге запитання, а саме чи є адаптація єдиною функцією свідомості. Адаптація аж ніяк не є найголовнішою та найважливішою функцією свідомості. Якби свідомість виступала лише в якості адаптативного елемента, ми б застрягли ще на нижчому рівні розвитку, маючи одяг, їжу й усе необхідне для виживання. У межах адаптаційної діяльності навіть пізнавальний процес втрачає свою актуальність, оскільки для того, щоб забезпечити свої елементарні потреби, не потрібні значні наукові досягнення. Людині ж важливо мати щось більше. Про яку адаптацію йшлося під час написання *Сікстинської Ма-*

донни? Або ж який адаптативний смисл є у творах В. Пелевіна або ж просто у прагненні людини під час їжі естетично її прикрасити? Або ж який адаптативний смисл є у дослідженнях самих еволюціоністів, що прагнуть відновити увесь хід еволюції та в їх розмірковуваннях щодо місця свідомості у межах еволюційного процесу? Схоже, еволюціоністи не здатні відповісти на усі ці запитання, які є каменем спотикання в їх теорії. Свідомість все ж таки виривається з меж, поставлених еволюціоністами, заявляючи про свою оригінальну, своєрідну, автономну природу.

Bibliography and Notes

1. Августин Блаженный, *Об истинной религии*, Мінск: Харвест 1999, 1600 с.
2. Бергсон Анри, *Творческая эволюция*, Москва: ТЕРРА 2001, 384 с.
3. Бехтерева Н., *Магия мозга и лабиринты жизни*, Санкт-Петербург: Нотабене 1999, 297 с.
4. Вильянуэва Э., *Что такое психологические свойства? Метафизика психологи*, Москва: Идея-Пресс 2006, 256 с.
5. Волков В., *Бостонский зомби: Дэниел Деннет и его теория сознания*, Москва: Либроком 2010, 320 с.
6. Дарвин Чарльз, *О происхождении видов путем естественного отбора*, Web.12.06.2011. <http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/darv_proish/15.php>.
7. Красилов В. А., *Нерешенные проблемы теории эволюции*, Web. 03.05.2011. <<http://evolbiol.ru/kr1.htm>>.
8. Матурана У., Варела Ф., *Древо познания*, Москва: Прогресс-Традиция 2001, 224 с.
9. Мень Александр, *История религии*, Т. 1, Web. 12.06.2011. <http://krotov.info/library/13_m/myen/1_2_06.htm>.

10. Меркулов И., *Как возможна рациональная эпистемология?* [в:] *Философия науки*, Москва: Институт философии Российской академии наук 2004, Вып. 10, с. 172-187.

11. Лурия А. Р., *Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга*, Москва: Издательство Московского университета, 1962. – 432 с.

12. Пенроуз Р., *Тени разума. В поисках науки о сознании*, Москва-Ижевск: Институт компьютерных исследований 2005, 688 с.

13. Петрановская Л., *Творчеству можно научить*, Web. 08.12.2011. <<http://rus.1september.ru/article.php?ID=200101203>>.

14. Рубинштейн С., *Бытие и сознание. Человек и мир*, Санкт-Петербург: Питер 2003, 512 с.

15. Рубинштейн С., *Основы общей психологи*, Санкт-Петербург: Питер 2002, 720 с.

16. Сартр Жан-Поль, *Буття і ніщо* / Пер. з франц., Київ: Основи 2001, 855 с.

17. Серл Дж., *Открывая сознание заново*, Москва: Идея-Пресс 2002, 256 с.

18. Франк С., *Душа человека. Опыт введения в философскую психологию*, Москва 1917, 252 с.

19. Юм Д., *Трактат о человеческой природе, или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам*: Сочинения в 2-х томах, Т. 1, Москва: Мысль 1996, 733 с.

20. Chalmers D., *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*, New York: Oxford University Press 1996. 415 p.

21. Churchland P., *Eliminative Materialism and the Propositional Attitudes*, "The Journal of Philosophy" 1981, Vol. 78, No 2, p. 67-90.

22. Nagel T., *What Is It Like to Be a Bat?* "The Philosophical Review" 1974, Vol. 83, No 4, p. 435-450.

Liubomyr Fedoriv

**THE PLACE OF THE TRANSCENDENTAL IN CLASSICAL
AND NON-CLASSICAL THEORIES OF COGNITION**

Lviv Polytechnic National University, Ukraine

Любомир Федорів

**МІСЦЕ ТРАНСЦЕНДЕНТНОГО У КЛАСИЧНІЙ
ТА НЕКЛАСИЧНІЙ ТЕОРІЇ ПІЗНАННЯ**

Abstract: In the article researches the particularities of classical and non-classical understanding of knowledge subject, cognition object and cognition process in general. The problem of the transcendent in the context of these questions is examined. Based on this the conclusion made about the loss of initial factor and form of fixation and implementation of the transcendent while transition from classic to non-classic philosophy.

Keywords: cognition, gnoseology, transcendent, immanent, subject, object, thinking

Теорія пізнання – розділ філософії, в якому аналізується природа, можливості знання та пізнання, їх межі та умови достовірності. Актуальність теоретико-пізнавальних досліджень у сучасній філософській науці пояснюється хоча б тим, що гносеологічна проблематика була і є органічною складовою філософії і жодна філософська система, оскільки вона претендує на віднайдення граничних підстав знання, не може обійтись без дослідження цих питань. Незважаючи на досить помітну диференційованість та розгалуженість сучасної науки та філософії в першу чергу, все ж залишаються наріжні теми і питання, на яких вона “утримується”. Пізнавальна проблематика – одна із них.

Філософське обґрунтування проблеми пізнання особливо гостро актуалізується зараз ще й тому, що служить орієнтиром для наукових пошуків. Сьогодні теорія пізнання постає у центрі уваги багатьох наук про людину. Виникнення інформаційного суспільства робить проблематику отримання і асиміляції знання однією із центральних для культури в цілому, що вимагає постійної уваги та нових досліджень у цій сфері. Разом з тим проблематика і характер теорії пізнання суттєво змінюються. Знаходяться нові шляхи для обґрунтування традиційних проблем, з’являються питання, яких не існувало для класичної теорії пізнання. Усе це вимагає постійної уваги та нових досліджень у цій сфе-

рі – особливо з огляду на те, що розробка ґрунтовних гносеологічних та епістемологічних досліджень не є прерогативою сучасної філософії. Найперш це стосується сучасного стану історико-філософського процесу в Україні. Цим обумовлена теоретична актуальність теми нашої статті. Важливість та актуальність дослідження, проведеного у статті, пояснюється ще й тим, що у ній чи не вперше сфокусована увага саме на аналізі внутрішніх умов та структури пізнавального процесу, які сьогодні особливо гостро потребують детального аналізу та дослідження. Якщо вивченню та аналізу соціальних аспектів пізнання приділяється певна увага, то внутрішні механізми, внутрішня структура, внутрішні умови пізнавального процесу залишаються зараз недостатньо дослідженими. На даний час процес пізнання постає досить складним та неоднорідним явищем. І у зв'язку з ускладненням структури та обсягів пізнавальної діяльності виникає потреба у дослідженні саме внутрішніх її механізмів та принципів, а також в аналізі історико-філософських їх репрезентацій, позаемпіричних трансцендентних форм фіксації та способів здійснення процесу пізнання.

З огляду на згадану вище органічну спорідненість гносеологічних досліджень із філософською наукою загалом, історія філософії дійсно багата різноманітними підходами, концепціями та теоріями стосовно пояснення пізнавального процесу. Зважаючи на сучасні аспекти важливості цього питання та на потребу визначення чітких змістовних акцентів у ньому, виникає потреба

в аналізі історичної генези теоретико-пізнавальних досліджень, що теж є відвертою рідкістю у сучасній науці. Та варто згадати про деяких досить авторитетних дослідників у цій галузі науки, праці яких були використані при підготовці статті. Це насамперед В. Лекторський, І. Касавін, М. Мамардашвілі, П. Гайденко, історико-філософські дослідження яких стосуються аналізу відмінностей клясичної та неклясичної філософії і гносеології; Л. Мікешина, Н. Мотрошлова, В. Порус, які досліджують чинники, умови та механізми функціонування пізнавального процесу. Серед сучасних українських авторів гносеологічними та епістемологічними дослідженнями займаються С. Кримський, І. Цехмістро, А. Лой, В. Петрушенко, В. Лук'янець; результати їх досліджень також були використані. Заповненням значної прогалини у цій сфері, на нашу думку, є і запропонована стаття, у якій аналізуються основні методологічні тенденції клясичної та неклясичної теорії пізнання; здійснена спроба на фоні великої кількості теоретико-пізнавальних позицій та підходів визначити притаманні їм принципів спрямування. Отже, мета статті – на основі аналізу підходів клясичної та неклясичної філософії до розуміння вихідних гносеологічних понять та проблем розкрити місце, роль і форми виявлення у них трансцендентного.

Поняття “трансцендентного” першочергово адресує нас до чогось надчуттєвого, безмежного, позаматеріяльного, а разом з тим – і до поза- та надлюдського. Однак трансцендентний характер притаманний перш за все ідеальним,

граничним, абсолютним сутностями, які відіграють помітну й навіть вирішальну роль у житті людини. До таких абсолютних, еталонних сутностей людина апелює практично у будь-якій ситуації життєдіяльності та у кожному випадку реалізації людської буттєвості. Це ті граничні виміри, на які орієнтується людина у своїх вчинках, у процесі власної самореалізації, які, своєю чергою, характеризуються перебуванням на межі – на межі між буттям та небуттям: це – “повне буття, за яким одразу лежить повне небуття” [9, 60]. Можна погодитися із думкою про те, що “уся людська культуротворчість, смисложиттєві пошуки і вчинки неодмінно пов’язані із абсолютним або відбуваються під модусом абсолютного” [9, 33]. Все людське життя, сам спосіб перебування людини у світі, є апеляцією її до трансцендентного.

Найвиразніше ця характеристика проявляється у пізнавальній діяльності людини. Специфіка пізнання людини полягає у тому, що вона кожен рік розглядає крізь призму визначення, осмислення. Визначення ж передбачає підведення певної речі під відповідне поняття, передбачає наявність певних орієнтирів, відношення до них, до сфери речей як таких. А це є не що інше, як відношення до трансцендентних сутностей. Адже “пошуки орієнтирів все одно, рано чи пізно, приведуть нас до абсолютних (ідеалізованих) граней і градацій дійсності – з тої простої причини, що за суттєвий орієнтир можуть служити лише такі сутності, які не можуть бути то більшими, то меншими; в останньому випадку у нас постійно будуть виходити різні, недостовірні оцінки.

Нам потрібні абсолютні еталони” [10, 19]. Знання та пізнання були б просто неможливими, якби людина не могла у чомусь припинити потік чуттєвості, створити у своєму інтелекті ідеалізовані конструкції, використати їх як вихідні орієнтовні визначення того, що надане через чуття, та здійснювати роботу по відношенню до цих визначень усієї багатоманітної сукупності “вторинних якостей” речей і при цьому ще й розвивати, удосконалювати самі ідеалізовані конструкції.

Ці особливості пізнавальної діяльності людини виразно постулюються у клясичній філософії, яка будь-яку проблему розглядала “під оглядом абсолютного”. Звідси – особливий підхід клясичної філософії до розуміння об’єктивного світу і буття взагалі: “буття є цілісне, глибинно узаasadнене, внутрішньо концентроване, чітко структуроване” [11, 165]. Клясична філософія буквально одержима ідеєю раціонального влаштування світу, що витікає із самоочевидностей розуму.

“Основне уявлення клясики, – за словами Мераба Мамардашвілі, – з якого взагалі починається філософія й наука, – це ідея позаособистісного природного порядку, безмежного причинного ланцюга, який пронизує все буття, який трансцендує поміщену у нього людину і володіє при цьому раціонально осяжною структурою. Це образ «світу як він є», незалежно від людини й від людства” [5, 109].

Ця тенденція виведення окремих питань на рівень “чистих, абсолютних сутностей”, на рівень “сутностей як таких”, притаманна і гносеологічним ідеям клясичної

філософії. Як зазначає Ілья Касавін: “Клясична теорія пізнання у числі своїх передумов містила переконання у тому, що аналіз наукового знання є найкращим способом дослідження «знання взагалі»” [3, 23].

У клясичну епоху ставлення до світу, як, у кінцевих своїх основах, розумного і впорядкованого процесу, виступає як основна онтологічна установка, парадигма мислителя стосовно реальності, основної “інтенції” його свідомості. Сам же акт пізнання “переживається як реалізація здатності (й обов’язку) «абсолютно мислити», тобто здійснюється інтелектуалом з відчуттям привілейованості, «чистоти» й безумовності його мислення, з переконанням у тому, що голова інтелектуала є особливе, Богом освячене місце, де світ розкриває свої останні таємниці, перетворюється у знання, досконале й абсолютне” [5, 124].

У клясичній філософії досить швидко оформилася й устійнилася конструкція та процедура «чистої свідомості», «чистої рефлексії», «чистої самосвідомості». Передбачалося, що виокремлюючи раціонально очевидні формування у складі внутрішнього досвіду, індивід, що мислить, одночасно вбачає й основні, фундаментальні характеристики “світу як він є” [5, 112]. Найбільш яскраве вираження ця версія пізнання отримала, перш за все, у клясичному раціоналізмі й у німецькому ідеалізмі, однак у специфічному вигляді вона присутня й у емпірико-сенсуалістичних напрямках клясичної філософії, представники яких допускали, що осягнення світу в його незалежності від свідомості досягається виділенням “істинних”,

“чистих” переживань, які фіксуються за допомогою раціональних процедур. І в одному, і в іншому випадку аналіз тяжіє до образу “чистої” і “універсальної” свідомості, переслідуючи мету десуб’єктивізації внутрішнього досвіду.

Отже, клясична філософія досить виразно пропонує абстракцію здатності усвідомлення та пізнання, розглядає цю здатність у граничній, ледь не божественній формі, апелюючи до образу суб’єкта як “абсолютного спостерігача”. Такий суб’єкт абстрактно ідентифікує себе з деякою абсолютною точкою зору й із цієї позиції, ніби ззовні, оглядає й свої стани, й зовнішнє буття. Його мислення функціонує як “мислення під кутом зору абсолютного”, мислення як таке (безвідносно до конкретних умов його продукування).

Такий суб’єкт оперує у процесі пізнавальної діяльності узагальненими та універсальними за змістом поняттями, в яких та сфера реальності, до якої вони належать, доводиться до граничного вичерпування (напр., “буття як таке”, “істина як така”, людина як “абсолютний суб’єкт” і ін.).

З цим погоджується Мераб Мамардашвілі, на думку якого такому суб’єкту притаманні дві основні характеристики: “1. інтенція реальності, яка виступає як інтенція «істинної» реальності, істинних абсолютних і граничних станів світу, свідчення про які очікуються від досвіду «абсолютного тіла» інтелектуала; 2. припущення, що власний досвід того, кому притаманне знання, стосується одного й того ж єдиного світу, який містить і цього носія досвіду” [5, 137].

У зрілих формах клясичної філософії, отже, присутні дві основні компенсаторні ідеї: ідея розумного у своїх надчуттєвих і “абсолютних основах” буття та ідея індивіда, здатного піднятися до “абсолютного мислення”, відтворити і утримувати у своїй духовій організації все складне влаштування світу. Ці універсальні, абсолютні визначення, які фігурують у клясичних теоретико-пізнавальних дослідженнях, постають як формою, так і результатом трансцендування. Їх можна визначити як граничні межі аналізу тої чи іншої сфери реальності, в горизонті яких і здійснюється процедура класичного мислення. Трансцендентні сутності виконують тут роль смислових орієнтирів та еталонів істинності, через ставлення до яких і визначається вся сукупність іманентного досвіду. Таким чином, трансцендентне постає у клясичній гносеології не тільки сферою, у формах якої фіксується та здійснюється пізнавальне відношення людини до світу, а й необхідною умовою і принципом функціонування його внутрішніх механізмів.

У цьому корінна відмінність клясичного розуміння пізнання від того його розуміння, яке введене у вжиток філософією початку ХХ віку, що робила головний акцент саме на функції, яка ресуб’єктивізує рефлексивні акти, на фіксації з їх допомогою всієї цілості внутрішніх переживань суб’єкта.

Неклясична гносеологія, як і неклясична філософія загалом, прямує у напрямку деталізації та конкретизації основних понять та проблем. Як зазначає Владіслав Лекторський: “для сучасної філософії суб’єкт – це

перш за все конкретний тілесний індивід, який існує в просторі та у часі, включений у певну культуру, який має біографію, знаходиться у комунікативних та інших взаєминах з іншими людьми” [4, 155]. Мова йде про зміну у розумінні суб’єкта: він постає обумовленим різного роду досвідами – особистим, соціальним, політичним.

У неклясичній філософії, таким чином, спостерігається поступовий відхід від розуміння суб’єкта як посередника трансцендентного в сторону деталізації та конкретизації його змісту. Мераб Мамардашвілі визначає це як характерну ознаку неклясичної культури, неклясичного способу мислення узагалі, наголошуючи на тому, що “духова діяльність тут стає відкритою, альтернативною, виключає абсолютистську свідомість автора, [...] вимагає самостійного зусилля і праці споживача духової продукції, втягуючи автора останньої не як посередника трансцендентного, а як партнера власної мисленнєвої роботи” [5, 144].

Отже, неклясична гносеологія заміняє образ суб’єкта як “абсолютного спостерігача”, як певну абсолютну, трансцендентну сутність, суб’єктом, у якому клясична строгість, універсальність, поступаються місцем конкретизації, персоніфікації, індивідуалізації.

Звернення до емпіричного суб’єкта породжує багато власне когнітивних проблем. Як зазначає Вікторія Гайдено: “відмова від “безпристрасного”, відчуженого знання веде до появи спроб його певного “урізноманітнення”: сучасні епістемологи пропонують багато інтерпретацій пізнавальних проце-

дур, вибираючи різні точки відліку – клясу, расу, стать, гендер” [1, 25]. Всі ці фактори, безперечно, накладають свій відбиток на процес продукування знання, його репрезентацію та трансляцію. “Стає зрозумілим, – слушно зауважує І. Касавін, – що його (пізнання – Л. Ф.) не можна також розглядати безвідносно до його історичних форм, які переживають суттєві зміни від епохи до епохи. Його не можна аналізувати поза приналежністю до тієї чи іншої соціальної групи (нації, вікових, професійних спільнот)” [3, 29].

Можливість мисленнєвої діяльності задається визначеними концептуальними рамками, специфічними для даної культури, мітологічної, філософської, наукової картини світу, для тієї чи іншої школи мислення. Для сучасних теоретико-пізнавальних досліджень “не існує позаісторичних псевдопроблем, а мислення постає також історичним і культурним феноменом” [4, 144]. У неклясичній гносеології “чисте, абсолютне мислення”, як апелювання до сфери трансцендентних сутностей, замінюється мисленням конкретизованим, спеціалізованим, яке здійснюється у певній ситуації, у певних умовах, а тому зумовлюється ними. Тобто, неклясичні теоретико-пізнавальні дослідження, сучасні дослідження в області когнітивної науки, більш диференціюють та деталізують аналіз мислення, тим самим дають новий матеріал і, разом з цим, ставлять нові проблеми, пов’язані з розумінням таких клясичних філософських тем, як взаємовідношення мислення та досвіду, мови і мислення, свідомого та несвідомого в мисленні, тощо. Така

мисленнєва діяльність поступово втрачає своє “вертикальне спрямування”, свою націленість на всезагальні, абсолютні, трансцендентні визначення, окреслюючись сферою конкретного, іманентного досвіду. Адже “форми духовної діяльності, які виникають тут, можна назвати «розімкненими», або «відкритими», які не потребують причетності їх автора до трансцендентного, припущення, що він повинен бути посередником з позиції останнього та що його свідомість повинна бути «чистим мисленням» у клясичному розумінні цього слова” [5, 144].

Кардинальні зміни відбуваються й у розумінні об’єкта пізнання. Об’єкт пізнання у неклясичній гносеології не ототожнюється із об’єктивною реальністю. По-перше, та частина останньої, яка не вступила у відношення до суб’єкта, не є об’єктом. “Картина світу, яка складається у свідомості суб’єкта пізнання, повністю ототожнюється із самим світом. Пізнання об’єктивного предмета було замінене мисленнєвою побудовою об’єкта пізнання...” [2, 18]. Тобто опозиції “суб’єкт-об’єкт” більше не формують дуальності, а обумовлюють одне одного. По-друге, тут все менш актуальною постає потреба взагалі вести мову про “об’єкт як такий” як про деяке еталонне визначення і спостерігається поворот від такого об’єкта до диференціації та деталізації його змістового наповнення. Як зазначає Нельсон Гудмен “існує багато способів буття світу, і будь-який істинний опис схоплює один із них; світ різноманітний, його можна по-різному описувати, бачити, розкривати” [12, 722]. Тому неклясичні теоретико-

пізнавальні дослідження розглядають різні типи об'єктів і, відповідно, різні типи суб'єктно-об'єктних взаємин.

У такій ситуації багатовимірною мислення, яке стосується конкретизованої об'єктивної реальності, логічним постає питання про істину. Особливість цього питання полягає у тому, що тут знову ж таки невиправдано говорити про якусь єдину істину як про деякий універсальний орієнтир пізнавальної діяльності. Істина розуміється тут як істина в певному контексті, істина у стосунку до конкретної реальності та як ознака конкретної мисленнєвої діяльності. Адже сьогодні "опис реальності не може бути зведений, підсумований у будь-яку єдину домінуючу епістемологію. Проліферація різноманітних шляхів бачення реальності, множинність істин і відсутність домінування будь-якої із них – одна із можливих епістемологічних альтернатив. У специфічному просторі й часі може існувати багато істин, які конкурують між собою, велика кількість методів, підходів і напрямків, які критикують ту чи іншу істину, створюючи таким чином "ігри в істину" [1, 46]. Трансцендентне як форма репрезентації істини поступається тут місцем деталізації та конкретизації її розуміння.

Отже, неклясична гносеологія поступово позбавляє трансцендентне статусу провідного чинника та умови інтелектуальної діяльності. Основна увага зосереджується тут в першу чергу на сфері іманентного, суб'єктивного та емпіричного досвіду. Саме тому у неклясичних теоретико-пізнавальних дослідженнях

практично відсутні такі поняття як "суб'єкт як такий", "об'єкт як такий", "мислення взагалі", "абсолютна істина" і ін. Неклясична гносеологія в певній мірі "відмовляється" від універсальних, ідеальних, абсолютизованих побудов клясики. Для неї "немає єдиного, тотожного собі й універсального чистого розуміння, чистого духу, незалежного від простору і часу..." [6, 82]. Тому предметне поле неклясичної теорії пізнання значно розширюється, вона стає соціально-історично та гуманітарно орієнтованим синтетичним знанням, яке долає голий теоретизм, обмежену автономність з її внутрішніми законами і принципами. Універсальна, задана раз і назавжди форма раціональності постає з точки зору таких підходів черговою утопією.

Неклясична теорія пізнання досліджує когнітивні процеси, об'єктивні явища такими, якими вони є, у всій сукупності їх характеристик, ознак, зовнішніх та внутрішніх умов їх виникнення і функціонування. За словами М. Мамардашвілі "свідомість насправді не є привілейованим місцем перебування «проблем як таких», «проблем в чистому вигляді» або «істин як таких», а досить своєрідна призма, яка розбиває і заломлює відображення – в залежності від особливої природи і розміщення цього тіла. Дзеркало абсолютної й універсальної свідомості, вручене колись привілейованому і, ніби безтілесному, індивідові, який займав абсолютистську позицію у світі й уявляв себе кінцевою точкою відліку, покритися тріщинами" [5, 132]. Трансцендентне таким чином набуває тут дещо іншого статусу.

Bibliography and Notes

Принцип трансцендування, тобто аналіз будь-яких проблем з позиції “абсолютного підходу” компенсується тут принципами індивідуалізації, конкретизації, деталізації, диференціації.

Отже, при переході від класичної до неklasичної філософії трансцендентне поступово позбавляється свого “привілейованого статусу” (який воно отримало у класичній гносеології) як основної форми фіксації та здійснення пізнавальних актів, вихідного чинника інтелектуальної діяльності. У певній мірі – це закономірний процес, адже разом зі зміною уявлення про мислення, про пізнавальну діяльність, відбулися зміни і в розумінні їх внутрішньої структури, форм їх фіксації та презентації. У неklasичній (і особливо у постнеklasичній філософії і науці) загалом недоцільно говорити про якісь абсолютні сутності, еталонні орієнтири, зокрема й коли мова йде про мислення та пізнання. Особливо це декларується філософськими напрямками, які розвиваються у межах сучасного постмодернізму, постпозитивізму та ін. і розкривають нові горизонти та перспективи наступних теоретико-пізнавальних досліджень.

1. Гайденок Вікторія, *Поворот к феминистской эпистемологии. Постнеклассика – феминизм – наука*, Суми 2003, 174 с.

2. Зотов А. Ф., Мельвиль Ю. К., *Буржуазная философия середины XIX – начала XX века*, Москва 1988, 518 с.

3. Касавин И. Т., *Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания*, Санкт-Петербург 1998, 408 с.

4. Лекторский В. А., *Эпистемология классическая и неклассическая*, Москва 2001, 256 с.

5. Мамардашвили М. К., *Классический и неклассический идеалы рациональности*, Москва: Логос 2004, 352 с.

6. Мамардашвили М. К., *Стрела познания (набросок естественноисторической гносеологии)*, Москва 1997, 304 с.

7. Микешина Л. А., *Философия познания. Полемиические главы*, Москва: 2002, 624 с.

8. *Перспективы метафизики: классическая и неклассическая метафизика на рубеже веков*, Санкт-Петербург: Алетейя 2000, 415 с.

9. Петрушенко Віктор, *Епістемологія як філософська теорія знання*, Львів: Видавництво державного університету «Львівська політехніка» 2000, 296 с.

10. Петрушенко В. Л., *Ностальгія по абсолютному*, Київ 1995, 188 с.

11. Петрушенко Віктор, *Філософія*, Київ-Львів 2002, 544 с.

12. Реале Дж., Антисери Д., *Западная философия от истоков до наших дней: в 4 томах*, Санкт-Петербург 1997, Т. 4, 880 с.

Mariya Shymchyshyn

METAMORPHOSES OF IDENTITY IN THE CONTEXT OF RACE

Kyiv National Linguistic University, Ukraine

Марія Шимчишин

МЕТАМОРФОЗИ ІДЕНТИЧНОСТІ У КОНТЕКСТІ РАСИ

Abstract: The article deals with the theories of identity that have become popular through the twentieth century. The author has paid special attention to the dynamics of racial identity formation. It has been taken into account Erikson's concept of identity, which comprises a oneness in the way one experiences oneself and the way others seem to experience us. The inferiority feelings and negative consciousness have been figured out as the main characteristic features of minority groups. The author sums up that politics of multiculturalism is one of the most effective for the realization of different cultural, racial, national and ethnic identities. It presupposes a dialogical process of the identity formation. A multicultural society is bound to protect universal rights and recognize particular cultures.

Keywords: identity, race, multiculturalism, double consciousness

Термін, а згодом концепт «ідентичність» став предметом посиленої уваги вчених різних галузей знання впродовж усього ХХ століття. Він майже цілком витіснив з ужитку такі поняття, як «самосвідомість» та «самовизначення». Як стверджує Кеннет Гувер, сьогодні ідентичність є «визначальним політичним концептом» [19, xi]. Дослідник відзначає, що «незалежно від економічного розвитку, зосередження на ідентичності має *подвійну* (письмівка в оригіналі – *М. Ш.*) силу: розірвати спільноти на частини й об'єднати їх» [19, 61]. Тому політика ідентичності залишається актуальною у будь-якій частині світу, хоча «суттєво відрізняється у

різних соціальних групах залежно від їхньої історично детермінованої центральності / маргіальності у громадському дискурсі» [25, 33]. Досвід та динаміка політичних процесів останньої половини ХХ століття продемонстрували, що найбільш вагомими для формування колективної ідентичності є *конфлікт та співпраця*. Лише через протест, а згодом діалог колишні колонізовані спільноти здобули та вберегли свою ідентичність.

Роздуми про позиціонування людини в соціумі розпочалися не вчора, не з громадянських рухів 1960-х років, не з низки національних чи расових відроджень. Це питання

хвилювало ще Плятона й Арістотеля, а згодом Августина, Р. Декарта, Дж. Локка, М. Гайдеггера та К. Маркса. Уся західна філософська думка співвідносилася з проблематикою самовизначення особистості, уявленнями людини про саму себе при паралельному зіставленні, порівнянні себе з Іншим. Отже, у кожному разі ідентичність передбачає включення Іншого: чи це розпізнання / визнання, коли індивідуальна самість для утвердження себе потребує Іншого, якого вона визнає (за Гегелем), чи діалог, коли самосвідомість індивіда формується та розвивається у процесі діалогу з Іншим (Ч. Тейлор). Осмислюючи цю проблему у площині імагології, Дмитро Наливайко слушно зазначає: «Своє й Чуже, Свій і Інший виступають у сучасній імагології як взаємопов'язані й взаємопроникні світи, тут Інший є не лише опозицією своєму, а й способом та формою його присутності у світі» [4, 93].

Паралельно до філософського дискурсу поняття ідентичності розвивалось у соціально-гуманітарних науках. Причому наголос робився на «самості» («self»), що формувалась у процесі соціальної інтеракції. Найбільш вагомими в цій галузі праці Дж. Міда [21] та Ч. Кулі [13].

У психології та психоаналізі особлива увагу до «ідентичності» простежується в постфрейдистський період, зокрема, в дослідженнях Е. Фромма [8], Ж. Лакана [2], [3], [20] та Е. Еріксона [9], [10], [14], [15], [16]. Останній звернув увагу на неповноту вчення З. Фрейда через ігнорування ним факторів навколишнього середовища. На відміну від свого попередника він вважав,

що період формування особистості триває все життя, а не закінчується у підлітковому віці, як стверджував З. Фрейд. Звідси ідентичність людини не постійна, а змінна упродовж її життєвого шляху. Дослідник Л. Фрідман [18] підкреслює, що Е. Еріксон запозичив термін «ідентичність» у Е. Фромма, який у праці *Втеча від свободи* розмірковував над проблемами альєнації. Людина масового суспільства, на думку Е. Фромма, формує власну ідентичність через постійне визнання з боку інших, і таким чином, є лише відображенням чужих сподівань про себе.

Введення поняття ідентичності в міждисциплінарний дискурс пов'язують з ім'ям Е. Еріксона, якого Л. Фрідман назвав архітектором ідентичності [18]. Після виходу таких його праць, як *Молодий Лютер, Ідентичність: молодість та криза, Дитинство та суспільство*, термін «ідентичність» буквально заповнив лексикон гуманітаристики. Е. Еріксон у розмислах про «ідентичність» вирішальну роль відводив комунікації індивіда зі «значимим Іншим», під час якої формується соціальна ідентичність. Дослідник наголошував на здатності людини безкінечно пізнавати Іншого, що передбачає наявність двох процесів: відображення і спостереження. «Індивідуум оцінює себе з точки зору того, як інші оцінюють його в порівнянні зі собою, в рамках значимої для них типології, і в той же час він оцінює їхні судження про нього з точки зору того, як він сприймає себе в порівнянні з ними і з типами, що значимі для нього» [9, 123]. Отже, ідентичність поєднує те, як людина усвідомлює себе та як її сприймають

інші. Відсутність узгодження між внутрішнім світом та зовнішньою реальністю спричинює кризу ідентичності. Як зазначав Е. Еріксон, «ключем до проблеми ідентичності є здатність «єго» зберігати самототожність і нерозривну цілісність, незважаючи на численні перипетії долі» [10, 135]. Водночас людина змушена переживати внутрішні зміни, що часто зумовлені зовнішніми трансформаціями соціального середовища чи історичною ситуацією. Звідси «ідентичність означає також свого роду гнучкість життєво важливих структур у процесі змін» [10, 135]. Ідентичність – не закрита внутрішня система, а психологічний процес. Дослідження людської самоти Е. Еріксон сформулював у теорію «єго ідентичності», що складається з двох компонентів: *компетентності* у суспільних й особистісних відносинах та *інтегрованості* в соціум. Перша складова передбачає визнання з боку членів спільноти, друга – дотримання певних соціальних моделей. Таким чином «формування ідентичності – це процес, що локалізований в серцевині самого індивіда, а також у серцевині його культурної спільноти» [15, 48]. Згодом вчення про індивідуальну ідентичність психоаналітик використав при аналізі феноменології колективної ідентичності.

Вивчення расових взаємовідносин дало підстави Е. Еріксону виділити найбільш суттєві для колективної ідентичності параметри, а саме: спільна історична пам'ять, спільне минуле, просторово-часові концепти, мітологія, релігійні вірування, ритуали, система загально-значимих зразків, колективні

думки, упередження, моделі сім'ї, негативні та ідеальні прототипи, ставлення до чужих цінностей. Значну увагу психоаналітик звернув на самосвідомість маргінальних груп. Особливістю колективної ідентичності пригноблених чи зневажених є відчуття «гіркої гордості». Їхня позитивна самосвідомість формується шляхом протиставлення до негативного образу панівної спільноти. Звертаючись до досвіду чорношкірих, Е. Еріксон зазначав, що твердження В. Дюбуа про «непочутого негра» чи Дж. Болдуїна та Р. Еллісона про його невидимість, безіменність та безликість засвідчили невідсутність ідентичності чорношкірих, а їхнє бажання бути почутими й побаченими, бути сприйнятими як «індивідууми з правом вибору, а не як люди, позначені кольором» [16, 258]. У такий спосіб вони намагалися «відвоювати підкорену ідентичність» [16, 258]. Внутрішнє звільнення від панівної ідеології є необхідною передумовою повернення / набуття позитивного усвідомлення себе для принижених чи упосліджених спільнот. Адже так вони можуть протистояти усталеним стереотипам.

Дослідження Е. Еріксоном самосвідомості маргінальних груп (чорношкірих американців, індіанців, євреїв) дало підстави стверджувати, що їхньою характерною ознакою є негативна ідентичність. «Індивідуум, який належить до упослідженої чи експлуатованої меншини, що знає домінуючі культурні ідеали, але не має змоги наслідувати їх, схильний поєднувати негативні образи, прищеплені йому правлячою більшістю, з його власною негатив-

ною ідентичністю [16, 263]. Відчуття меншовартости та самоненависти – іманентні ознаки будь-якої меншини. Часто для таких спільнот своєю нішею для втечі від ворожої реальності та протесту проти неї ставав релігійний або музичний світ. Водночас ці захисні механізми висміювалися з боку панівної більшості. Обмеження вибору та свободи, яке постійно переживають представники меншин, є причиною кризи ідентичности, що може мати негативний чи позитивний розв'язок. Найгіршим наслідком є заплутування ідентичности, коли суспільство та панівна ідеологія не виправдовують сподівань особистости, а вона не здатна конструктивно спрямувати свою агресію. Водночас негативна ідентичність підкорених існує, на думку Е. Еріксона, як психологічна потреба самого гнобителя. Адже вона є проєкцією його власної несвідомої негативної ідентичности – проєкцією, яка дає йому відчуття переваги, і в той же час, без неї він не цілісний [16, 264]. Зокрема негритянська дезінтегрована самість взаємопов'язана з інтегрованою білошкірою.

Іманентною ознакою меншин є цілковите перегрупування образів [16, 271], за якого елементи негативної ідентичности стають визначальними / основними. Тотальний негативізм чи, іншими словами, *виняткова ідентичність*, породжує радикальну сегрегацію або екстремізм (як приклад Ерік Еріксон використав Малкольма Екса). Альтернативою до *виняткового тотального* є *інклюзивна ідентичність*. Щодо афроамериканців, то вона передбачає сумісність їхньої негритянської

сутности з паралельною інтеграцією в американське суспільство. Інклюзивна ідентичність – це ознака сучасного світу: люди, народи, країни не відмежовуються одні від одних, а, навпаки, намагаються пізнати та увібрати в себе відмінність Іншого. Інклюзивна ідентичність – це розвиток, у процесі якого дві групи, які перед тим були пов'язані одна з одною негативними ідентичностями кожної (перебуваючи у традиційній ситуації взаємної ворожнечі чи односторонньої експлуатації), об'єднують свої ідентичності й отримують нові можливості [16, 273]. Е. Еріксон заявляв, що безмежна, як і занадто вузька самосвідомість, теж небезпечна. Адже узагальнення (типу *вселюдська ідентичність*) нівелює специфічність та унікальність. Інклюзивна ідентичність, яка передбачає гнучкість та здатність інтегрувати в себе відмінний досвід, є необхідною умовою успішних міжрасових взаємин. Відтак Е. Еріксон вбачав розв'язання проблеми негативної ідентичности маргіналізованих груп, у тому числі й афроамериканців, через розвиток ширшої самости, сутність якої складає симбіоз двох / декількох самосвідомостей.

Інтенсивні національні та етнічні рухи минулого століття, у процесі яких формувались нові ідентичності колишніх поневолених, спричинили інтерес до технології творення самости людини та спільноти, до світовідчуття індивідуума в кризові історичні моменти та його вміння адаптуватись до нових, іноді ворожих, реалій життя.

Ідеї З. Фройда, Е. Еріксона, К. Г. Юнга, А. Адлера та Ж. Лакана про людську самосвідомість використав

психоаналітик, філософ та активний громадський діяч середини ХХ століття Ф. Фанон [17]. У праці *Чорна шкіра, білі маски* [17] він звернувся до проблеми психічного стану колонізованого суб'єкта, характерною ознакою якого є розщеплена свідомість (хоча дослідник переважно брав до уваги чорношкірих із французьких колоній, його спостереження багато в чому перегукуються з міркуваннями В. Дюбуа. Наприклад, ідея останнього про «подвійну свідомість» афроамериканців співзвучна зі станом розщепленої свідомості Ф. Фанона). Ф. Фанон вивчав не лише психічний стан європейських та американських африканців, які прикуті до «своєї чорношкірості» [17, 11], а й білих, що так само знаходяться в кайданах автостереотипу «білошкірості». Протистояння між двома групами має подвійну природу: білі вважають себе кращими та розумнішими за чорних, а останні за будь-яку ціну намагаються довести білим «багатство свого розуму та рівноцінний інтелектуальний розвиток» [17, 12]. Ф. Фанон підкреслював негативний вплив колонізації не лише на корінне населення, але й на самих колонізаторів, які втрачають людську гідність у процесі поневолення «примітивних народів». Подібне судження висловлював й інший франкомовний дослідник та поет з Мартиніки Е. Сезер, до праць якого звертався Ф. Фанон. Зокрема, у книжці *Дискурс колоніалізму* автор писав: «...Колонізація дегуманізує навіть найбільш цивілізовану людину; колоніальна діяльність, колоніальна активність, колоніальне завоювання, що ґрунтуються на зневазі до корінного населення та підсилю-

ються нею, неминуче зумовлюють зміни в тих, хто це здійснює; колонізатор, який аби звільнити свою свідомість виробляє звичку бачити іншу людину як *тварину* (письмівка в оригіналі – *М. Ш.*), призвичаюється вважати й самого себе твариною і має схильність трансформувати *себе* (письмівка в оригіналі – *М. Ш.*) у тварину. Цей результат, цей бумеранг колонізації я хотів би підкреслити» [12, 20].

Основною рисою психічного стану чорношкірих, який вони переживають у процесі співіснування з білими, є почуття *незначущості, мізерності, ницості*. Це, на думку Ф. Фанона, зумовлює приховану злість та агресію африканців. Вони не відчують з боку білих адекватної поведінки, а тому постійно намагаються завоювати їхнє визнання, увагу та схвалення. Стан меншовартості негрів та вищості білошкірих породжує невроз в обох расових групах. Перші, переслідувані почуттям знеціненості в очах значимих інших, намагаються змінити цей стереотип. Другі, обтяжені наперед заданою вищістю свого стану, відчують потребу постійно відповідати йому. В той час, коли білі мають змогу переживати колективний катарсис через, наприклад, масову культуру (дитячі комікси, художні фільми, популярну літературу) і, таким чином, давати вихід своїй агресії щодо чорношкірих, то останні вимушені витісняти та приглушувати свій негативізм, що зумовлює колективний невроз раси. Чорношкірі постійно перебувають в амбівалентному стані, розриваючись між власним та білим світами. Кожен рух, дія чорношкірих сприймається

ними крізь призму погляду білого, що породжує цілу спільноту [порівняння]. Людина бажає бути визнана Іншим, що згодом ствердить і Ч. Тейлор у *Політиці визнання* [25]. У випадку, коли хтось не бажає визнати мене, він – в опозиції до мене [17, 218]. Розв'язок расового конфлікту, на думку Ф. Фанона, вимагає зусиль з обох сторін. Білі повинні визнати людську гідність чорношкірих, вважати їх рівними, а чорношкірі – позбутись комплексу меншовартости, звички міряти своє життя мірками колишніх господарів. Адже не існує білого світу, не існує білої етики, так само як і білого розуму. В кожній частині світу живуть люди, що знаходяться в пошуку... У світі, де я мандрую, я безкінечно творю себе [17, 229]. В епілозі до праці *Чорна шкіра, білі маски* автор запитував, чому людські стосунки завжди зводяться до проблеми панування / підлеглості, чому ми просто не спробуємо торкнутись Іншого, відчутти Іншого, пояснити Іншого собі [17, 231]. Расова нетерпимість може бути подолана через діалог спільнот, які в процесі спілкування розпізнають в Іншому себе і через нього поглиблюють знання про світ та самих себе. Іншими словами, чорношкірий не повинен стояти перед дилемою: *стати білим або зникнути*, але розпізнати можливість існування [17, 100].

Праці Ф. Фанона суттєво вплинули на перспективу досліджень Е. Саїда [6, 24], що мали справу з ідентичністю (колишнього) колонізованого суб'єкта. Причини актуалізації проблем національної ідентичності Е. Саїд вбачав у тривалій західній імперіалістичній експансії.

Епістемологія імперіалізму зумовила розподіл людей на окремі штучно сконструйовані групи. В його (імперіалізму – М. Ш.) основі лежить беззаперечне твердження про те, що кожен передусім і остаточно належить до певної раси чи категорії, і та раса чи категорія не може асимілюватися з іншими або бути прийнята ними – окрім самої себе. Звідси виникають такі штучні поняття, як орієнтальність чи англійськість, французькість, африканськість чи американська місія, так ніби кожне з цих понять має плятонічну ідею над собою, що гарантує йому бездоганність та незмінність до кінця світу [24, 376–377]. Система репрезентацій та інтерпретацій залежних спільнот ґрунтувалась на некритичному повторенні авторитарних та авторитетних ідей.

Опірна (негативна) ідентичність – іманентна ознака підкореного, стверджує Е. Саїд [24]. Тому після розвалу імперій виникла проблема відновлення втраченої ідентичності чи, краще сказати, конструювання нової. Проте часто політика національної ідентичності виявляється неефективною для подальшого розвитку країн, що здобули незалежність. Вона є нагальною для періоду здобуття та становлення державної суверенності, але опісля національна свідомість повинна бути негайно трансформована у [...] соціальну свідомість [24, 378]. Услід за Ф. Фаноном Е. Саїд вважає, що в іншому випадку виникають сепаратистські настрої чи удавана автономія. Якщо така трансформація не відбулася, тоді на рівні знання знаки та символи незалежності сприймаються як сама реальність.

Визнання заради визнання визначає статус постколоніального суверенного суб'єкта. Ідентичність заради самої ідентичності прирікає його на маргінальний і залежний стан. Така ситуація характерна для багатьох сьгоднішніх постколоніальних країн. Стратегія, яку запропонував Е. Саїд для вирішення проблеми, ґрунтується на *інтеграції* новоутвореної чи відновленої ідентичності у світовий контекст. Гомогенна модель культури та суспільства трансформується, таким чином, у гетерогенну з неймовірною палітрою традицій. Такі міркування прямо пов'язані з ідеєю багатокультурності, що 1994 року констатував і сам Е. Саїд: «Я щасливий відзначити, що багато читачів у Британії та в Америці, а також і в англomовних Африці, Азії, Австралії та на Карибах зрозуміли, що в моїй книжці наголошується на актуальності явища, яке згодом буде названо мультикультуралізмом, і рекомендується всляко уникати ксенофобії та агресивного, орієнтованого на расові ознаки, націоналізму» [6, 434].

Мультикультуралізм як форма інтеграції Іншого, що довгий час не мав можливості «промовляти за себе», та як спосіб самовизначення особистості, що зазнала впливу багатьох культурних традицій, видається на сьогодні найоптимальнішим форматом функціонування суспільства. Як стверджує Н. Висоцька: «Здається, що саме плюралістична перспектива є нині найплідніша, коли йдеться про факти світової культури, бо саме вона відповідає новому баченню людством себе як духової цілісності, утвореної розмаїттям елементів. Лише в «зу-

стрічі» культур можна шукати виходу з ідейної кризи, відчутної і на Заході, і на Сході» [1, 5]. Дихотомія колоніального світобачення *ми / вони*, що у постколоніальних студіях інверсована у *вони / ми*, розщеплена в мультикультуральній парадигмі на багатоманітні клаптики. Ознаки такої роздрібленості спостерігаємо як в *Орієнталізмі* Е. Саїда, який розвінчує стереотипне розуміння Сходу та спростовує саме розуміння відмінності як ворожості, так і в критичних відгуках на цю концепцію як дискурсу, що містить однозначний образ Заходу.

Відтак із середини минулого століття активізувався перегляд сутності поняття расової ідентичності, так само, як і національної, класової, гендерної. Відбувся процес розщеплення, розшарування сконструйованих уявлень. Попри те, що і до середини минулого століття існували багатокультурні та багатоетнічні спільноти (Оттоманська імперія, Індія), особливість сучасного мультикультуралізму, як нової політичної ідеї, полягає, на думку Т. Модуда, у тому, що «він (мультикультуралізм – *М. Ш.*) функціонує у контексті ліберального та соціально-демократичного егалітаризму та громадянства, в той час, коли подібні політичні ідеї існували за відсутності політичного громадянства, за умов підпорядкування меншин та більшості владі корони чи монарха» [22, 6]. Відтак, з одного боку, мультикультуралізм розглядається як політична доктрина нетоталітарного ґатунку, яка «впроваджує в західні нації-держави своєрідну етнорелігійну суміш» [22, 8]. З іншого боку, мультикультуралізм розуміють як

спосіб світобачення, що передбачає відкритість, неупередженість та визнання багатолікості Іншого.

Ідеї Б. Андерсона, Е. Сезера, Ф. Фанона, Е. Саїда та багатьох інших, що постулювали право колишніх колонізованих промовляти самим за себе, а також виступали проти їхньої уніфікації, узагальнення та стереотипізації, відіграли не останню роль у виникненні ситуації мультикультуралізму, основним питанням якої стало переосмислення поняття ідентичності. У Європі мультикультуралістська ідеологія спричинила суттєве переосмислення національної ідентичності. О. Пронкевич, аналізуючи сучасну еспанську самість та підходи до її конструювання, робить висновок: «Сучасна національна ідентичність (еспанська, еспаномовна або будь-яка інша) явище спектральне. Що таке нація і національна ідентичність, сьогодні дає можливість побачити тільки симультанне сприйняття всіх променів спектра в їхній сукупності: старе і нове, традиційне й новаторське, модерно-націоналістичне й космополітично-постмодерністське борються одне з одним, а водночас й уживаються, утворюючи строкатий комплекс символічних репрезентацій і нарацій самоутвердження» [5, 56]. Суголосними зі спектральним розумінням національної ідентичності є праці Ч. Тейлора [7], [25] та Е. Аппія [11] про расову та національну самість у США.

У праці *Джерела себе* [7] Ч. Тейлор досліджує різноманітні аспекти «модерної ідентичності», новочасні уявлення про те, «що означає бути людиною-діячем, особою або самістю» [7, 13]. На відміну від до-

модерної сучасна людина визначає себе через орієнтування у просторі людських благ. У моральному просторі індивідуума орієнтирами є чітко визначені оцінки, моральні системи координат і надблага. Філософ зазначає: «Моральний світ людей модерної епохи відрізняється від світу минулих цивілізацій. Це стає зрозумілим зокрема тоді, коли ми маємо справу з почуттям поваги до всіх людських істот... Говорити про універсальні, природні або людські права – означає пов'язувати повагу до людського життя й недоторканності з поняттям автономії. Це означає бачити людей як дієвих співучасників у встановленні та забезпеченні тієї поваги, яка їм належить. І це – вияв центральної риси сучасного західного морального світогляду» [7, 23].

Ч. Тейлор наголошує, що для формування ідентичності важливим є визнання або ж його відсутність, але найчастіше людина стикається зі спотвореним визнанням з боку Інших. Через це індивідуум і цілі спільноти страждають, коли бачать, що суспільство чи особа сприймають їх як нижчих або обездолених. Відтак для ідентичності визнання є вагомим та необхідним. «Моя ідентичність головним чином залежить від діалогічних взаємин з іншими» [25, 34]. Розвиток людської свідомості є не монологічним процесом, а діалогом, у процесі якого ми набуваємо нового досвіду, оволодіваємо мовою в широкому смислі слова, тобто не лише словами, а й жестами, поведінкою, «мовою кохання, мистецтва» [25, 32]. Людська ідентичність перебуває у постійному діалозі (зовнішньому та вну-

трішньому) зі значимими іншими, погоджується чи дискутує з ними, і навіть коли переростає їх (як наприклад, діти батьків), продовжує вести з ними перемовини чи дебати. Зусилля та життєва енергія індивідуума спрямовані на утвердження власної самости, на творення своєї неповторності шляхом поглинання досвіду інших. Це довгий шлях побудови своєї незалежності від батьків, оточення та авторитетів. Ч. Тейлор підкреслює необхідність *визнання* з боку значимих інших для творення індивідуальної ідентичності. Його (визнання) відсутність розглядається дослідником як одна з форм пригнічення. Дискурс визнання передбачає дві парадигми: політику рівності та відмінності.

Екстраполюючи цю думку на колективну ідентичність, можемо стверджувати, що для будь-якої спільноти формування її ідентичності відбувається у процесі взаємодії з іншими спільнотами, з одночасним необхідним їхнім визнанням.

Е. Аппія розуміє ідентифікацію як процес, у ході якого індивідуум цілеспрямовано формує свої проекти – включаючи життєві плани та розуміння добра – через співвіднесеність з доступними ярликами, доступними ідентичностями [11, 78]. Таким чином те, як люди поведуться чи сприймають світ, залежить від тих моделей, серед яких вони живуть, які вважаються прийнятними для тієї чи іншої ситуації. Відповідно формуються й їхні сподівання щодо інших членів спільноти, що пов'язуються з поняттям *впізнаної ідентичності* [11, 79]. Подібно розмірковує й Б. А. Саенз: *Ніхто не*

народжується з «основною» ідентичністю. Ідентичності створюються, і вони мають сенс, мають значення тільки у культурному контексті свого створення [23, 95]. Відтак, як і багато науковців сучасності, дослідник підтримує думку про перформативність концепту ідентичності. Поняття, за допомогою яких ми визначаємо себе та інших, не є постійними та наперед визначеними: вони, перш за все, – соціальні артефакти, що сконструйовані культурно-історичним контекстом.

Ідентифікація – волюнтаристська за своєю природою, адже вимагає від індивіда чи групи поводитись відповідно до усталених норм чи стереотипів. Існують випадки, коли людина може приховати чи не визнавати свою ідентичність (геї, євреї та ін.) і, як наслідок, має змогу уникнути тиску з боку соціуму. Проте ситуація відмінна з колективною ідентичністю, особливо расовою. Очікування щодо поведінки, становища, культури білих чи чорношкірих були сформовані у процесі довготривалої расистської політики. Тому раса, поряд із клясою, гендером, віросповіданням, є одним з визначальних факторів сучасної політики ідентичності.

Мультикультуральна ситуація у США, що склалась під час довготривалої боротьби різних меншин за право голосу, провокує твердження про відсутність якоїсь певної *спільної культури*, тобто спільних вірувань, цінностей та практик, які визнаються універсальними. Існує незліченна кількість субкультур, які поділяються окремими соціальними групами. Е. Аппія наполягає на розмежуванні понять *культу-*

ра та ідентичність. Різноманітні практики, ідеї, норми поведінки, традиції, що характеризують кожну окрему етнічну групу, існують саме тому, що люди насправді хочуть відрізнитись одні від одних, тому, що у відмінності від інших корениться відчуття групової єдності. Через це етнічність у сучасному світі передбачає передусім і відмінну ідентичність, яка передує культурній відмінності, що породжується та підтримується нею (етнічною ідентичністю – М. Ш.) [11, 89]. Сплутування культури та ідентичності, що характерно для культурного генетизму, спричинює віру в те, що кожна колективна ідентичність позначена культурними відмінностями. Таку позицію заперечує Е. Аппія, коли заявляє, що афроамериканці не мають єдиної культури [11, 90], а те, що існує сьогодні, означено як афро-американські культури. Наприклад, не зовсім слушно вважати, що всі чорношкірі люблять та знають джаз чи гіп-гоп. Слід розглядати колективну ідентичність не як однозначну мірку, за якою визначається модель поведінки та життя індивідуума, а як множинні скрипти: наративи, які можуть використовувати люди при формуванні своїх життєвих плянів [11, 97], і тоді вона не буде для нас тягарем чи тиском. Усе популярніша сьогодні політика визнання (за Ч. Тейлором) якраз і сприяє утвердженню множинного характеру колективної ідентичності. За таких обставин індивідуальна ідентичність знаходитиме частинку себе в будь-якій колективній самості.

Сьогодні на порядку денному багатьох спільнот стоїть питання,

як культурні групи повинні визнаватися [25, 5]. У своїй інавгураційній лекції для Центру людських цінностей при Принстонському університеті, що згодом лягла в основу відомої статті *Політика визнання* [25], Чарльз Тейлор стверджує, що потреба визнання передбачає два напрямки: захист основних прав індивідуумів як людей і визнання їхніх (індивідуумів) особливих потреб як членів певних культурних груп, визнання за кожним індивідуумом його загальнолюдських та особистісних свобод.

Bibliography and Notes

1. Висоцька Наталія, *На перехресті цивілізацій (афро-американська драма як мультикультурний феномен)*, Київ: Київський державний лінгвістичний університет 1997, 167 с.
2. Лакан Жан, *Семинари*, Кн. 1: *Работы Фрейда по технике психоанализа (1953/1954)*, Москва: Логос 1998, 427 с.
3. Лакан Жан, *Семинари*, Кн. 2: *Я в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954/1955)*, Москва: Логос 1999, 516 с.
4. Наливайко Дмитро, *Теорія літератури й компаративістика*, Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія 2006, 347 с.
5. Пронкевич Олександр, *Нація-Нарація в іспанській літературі доби Модернізму*, Київ: Педагогічна преса 2007, 254 с.
6. Саїд Едвард, *Орієнталізм* / Пер. з англійської Віктор Шовкун, Київ: Основи 2001, 511 с.
7. Тейлор Чарльз, *Джерела себе. Творення новочасної ідентичності*, Київ: Дух і літера 2005, 678 с.
8. Фромм Ерих, *Бегство от свободы*, Минск: Харвест 2004, 383 с.
9. Эриксон Эрик, *Идентичность: юность и кризис*, Москва 2006, 352 с.

10. Эриксон Эрик, *Трагедия личности*, Москва: Алгоритм 2008, 256 с.

11. Appiah Anthony, *Race, Culture, Identity: Misunderstood Connections*, [in:] Appiah Anthony, Gutmann Amy, *Color Conscious. The Political Morality of Race*, New Jersey: Princeton University Press, 1996, p. 30–105.

12. Césaire Aimé, *Discourse on Colonialism* / Translated from French by J. Pinkhman, New York, MR 1972, 79 p.

13. Cooley H. Charles, *Human Nature and Social Order*, New York: Schocken Books 1964, 444 p.

14. Erikson Erik, *Childhood and Society*, New York: Norton 1964, 445 p.

15. Erikson Erik, *Identity and the Life Cycle: Selected Papers*, New York: International Universities Press 1959, 171 p.

16. Erikson Erik, *The Concept of Identity in Race Relations*, [in:] *Race Awareness* / Ed. by Ruth Miller, Paul Dolan, Oxford: Oxford University Press 1971, p. 254–277.

17. Fanon Frantz, *Black Skin, White Masks* / Translated from French by Charles Lam Markmann, New York: Grove Press Inc. 1967, 232 p.

18. Friedman Lawrence, *Identity's Architect: a Biography of Erik H. Erikson* / Foreword by Robert Coles, New York: Scribner 1999, 592 p.

19. Hoover Kenneth, Marcia James, Parris Kristen, *The Power of Identity: Politics in a New Key*, Chatham, NJ: Chatham House Publishers 1997, 160 p.

20. Lacan Jacques, *The Mirror-Stage as Formative of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience*, [in:] *The Blackwell Reader in Contemporary Social Theory* / Ed. by Anthony Elliott, Wiley-Blackwell 1999, p. 61–81.

21. Mead George Herbert, *Self and Society*, Chicago: The University of Chicago Press 1934, 400 p.

22. Modood Tariq, *Multiculturalism: A Civic Idea*, Cambridge: Polity Press 2007, 193 p.

23. Sáenz B. A., *In the Borderlands of Chicano Identity*, [in:] *Border Theory. The Limits of Cultural Politics* / Ed. S. Michaelsen and D. E. Johnson, Minneapolis: University of Minnesota Press 1997, p. 68–97.

24. Said Edward, *Reflections on Exile and Other Essays*, Cambridge: Harvard University Press 2002, 617 p.

25. Charles, Appiah K. Anthony, Habermas Jürgen, Steven Rockefeller, Walzer Michael, Wolf Susan, Gutmann Amy, *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, Princeton NJ: Princeton University Press 1994, 175 p.

26. Vysotska Natalia, *(Re)Constructing Asian-American Identity: Dialectics of Presence. Absence as a Textual Strategy in Sigrid Nunez' Chang*, [in:] *E Pluribus Unum? Ethnic Identities in the Process of Transnational Integration in the Americas: Abstracts of Conference Presentations*, Center for Interdisciplinary Research (ZiF), Germany. October 8 – 11, 2008, Bielefeld: Bielefeld University 2008, p. 33–34.

Social Communication

Yuliya Shafarenko

THE USE OF PR-RESEARCH IN UKRAINIAN PRACTICE OF PUBLIC RELATIONS

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Юлія Шафаренко

ЗАСТОСУВАННЯ ПР-ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАКТИЦІ ПАБЛІК РИЛЕЙШНЗ

Abstract: The article addresses theoretical principles and methodology of public relations research, importance of the research for planning and evaluations of public relations. The results of survey among Ukrainian PR-practitioners about use of research in public relations activities are presented.

According to a survey, in Ukraine the research is conducted for both: planning, and the evaluation of public relations. It is an important component of PR agencies and PR departments of companies. The development of PR industry is shown, in particular, through the fact that a part of the research work carried out specialized companies. Another important (and expected) feature of the whole industry is small budget allocated to research. PR practitioners are aware of the methodology of the research and use various methods. Although respondents receive useful information as a result of research, they both expressed dissatisfaction with existing research tools and the completeness and accuracy of the data.

Keywords: public relations, research, situational analysis, evaluation

Ефективна ПР-діяльність ґрунтується на дослідженнях, які слугують основою для прийняття рішень у процесі паблік рилейшнз. Саме такий підхід домінує на розвинених ринках ПР. Дослідження є частиною повсякденної діяльності українських ПР-агенцій та ПР-підрозділів компаній, проте у науковому дискурсі ця проблема не має належного висвітлення, що й зумовлює актуальність нашої статті.

Розглядаючи проблему досліджень у паблік рилейшнз, слід виокремити праці зарубіжних науковців та практиків ПР, зокрема роботи Г. Брума, Р. Віммера, Т. Вотсона, Е. Грегорі, Дж. Грюніґа, Л. Грюніґ, Д. Дозьє, Дж. Домініка, А. Зерфаса, В. Лінденманна, Дж. Макнамари, П. Нобла, К. Пейн, Р. Сміта, Д. Стекса. Деякі аспекти цієї проблеми розглядають українські дослідники В. Королько, О. Некрасова, А. Ротовський, К. Ягельська. Мета нашої публікації –

окреслити основні підходи до проведення досліджень у паблік рилейшнз та проаналізувати їх застосування в українській практиці ПР.

Дискусія навколо необхідності проведення досліджень для планування та оцінки ПР-діяльності розгорнулася у США наприкінці 1970-х років, а у 1990-х до неї долучилися науковці та практики ПР в усьому світі [17]. У цей час оцінювання ПР-програм стало найактуальнішим та найдискусійнішим питанням на конференціях та семінарах з паблік рилейшнз на розвинених ринках ПР [11]. Широке обговорення цього питання призвело, зокрема, до того, що у багатьох країнах ПР-дослідження стали обов'язковою дисципліною у навчальних закладах, які готують фахівців з паблік рилейшнз. Про зрушення, що відбулися відтоді у ставленні до досліджень як до важливого етапу ПР-діяльності, свідчать, зокрема, й дані дослідження загальноприйнятих практик комунікацій та паблік рилейшнз, що періодично проводяться у США: у 2011 році витрати на вимірювання та оцінку зросли до 11 % порівняно з 4 % у 2009 році [9].

За визначенням словника ПР-досліджень, «дослідження – це систематична робота до (формує дослідження) або під час та/або після (підсумкове або оціночне дослідження) комунікативної діяльності з метою виявлення та збору фактів або думок щодо певної проблеми, ситуації або питання» [8]. Дослідження проводиться на усіх етапах ПР-діяльності – від задуму до оцінки результатів зробленого.

Дослідження можуть бути формальними або неформальними. За Д.

Стексом, неформальне дослідження – це спостереження за людьми, подіями або об'єктами інтересу зазвичай за допомогою якісних методів [14, 5]. Неформальне дослідження ведеться без дотримання правил та процедур, а їх результати дають лише загальне уявлення про об'єкт дослідження і не можуть бути використані як основа для планування. Значну роль при здійсненні таких досліджень відіграють інтуїція та досвід дослідника [13, 65]. На противагу неформальним, формальні (наукові) дослідження проводяться за певною методологією і є «систематичним збором, аналізом та оцінкою даних» [14, 8].

Якщо інформація збирається «у полях» і є новою, специфічною для даної проблеми або ситуації, йдеться про первинні або польові дослідження. Якщо ж аналізується раніше зібрана інформація, яка вже існує, то таке дослідження називається вторинним або кабінетним.

Дослідження поділяють на кількісні та якісні. За допомогою кількісних методів можна отримати точні дані, виражені у цифрах. Результати такого дослідження є об'єктивними і можуть бути узагальнені або екстрапольовані на більші групи громадськості. До кількісних методів, що використовуються у паблік рилейшнз, належать опитування та експеримент. Результати якісних досліджень більш суб'єктивні і залежать від оцінки дослідника. Вони дають можливість краще зрозуміти суть проблеми, але в той же час унеможливають узагальнення інформації. До якісних методів належать інтерв'ю, фокус-групи, спостереження, аналіз ситуацій. Метод контент-

аналізу, що широко використовується у паблік рилейшнз, можна віднести як до кількісних, так і до якісних [14; 17].

Дослідження є невід'ємною складовою PR-процесу. Одна з найвідоміших моделей, що описують процес паблік рилейшнз, – RACE (research, action, communication, evaluation), запропонована Дж. Марстоном. За нею дослідження виконується на початку PR-кампанії для її планування, а також наприкінці для оцінки ефективності зробленого. Але це не виключає необхідності здійснення досліджень у ході виконання програми.

Т. Вотсон та П. Нобл [16, 56] відзначають зв'язок між дослідженнями та розробкою PR-стратегії. Вони виділяють такі етапи PR-процесу:

- аналіз проблеми,
- встановлення цілей,
- розробка креативної теми,
- сегментування цільової громадськості,
- позиціонування організації,
- оцінка результатів.

Кожен з цих етапів може потребувати додаткової інформації або уточнення тієї, що вже існує. Тож потреба у дослідженнях може виникнути на усіх етапах PR-процесу.

Дослідження на етапі планування PR-кампанії найчастіше називають ситуаційним аналізом. Його проводять з метою виявлення та аналізу усієї інформації, пов'язаної з об'єктом PR: ситуації, що склалася, зовнішнього оточення та внутрішнього становища організації, а також її громадськості. Уся подальша PR-діяльність будується, виходячи з отриманих у результаті цього дослідження даних, тож проводити його слід ретельно та точно. Як влучно

охарактеризували цей етап С. Катліп, А. Сентер та Г. Брум, «це не лише перший етап процесу розв'язання проблеми. Це ще й найскладніший його етап» [6].

Зібрані у ході ситуаційного аналізу дані використовуються для планування PR-кампанії. Це означає, що виходячи з цих даних встановлюються цілі кампанії, тобто бажані результати PR-діяльності, що водночас є базисом для проведення оціночних досліджень. Таким чином проявляється зв'язок між плануванням та оцінкою PR-кампанії: «процес, що почався дослідженням, завершується дослідницькою інформацією, що веде до постановки нових цілей та завдань» [13, 65]. Це пояснює також значну увагу, яка приділяється оціночним дослідженням. Адже з одного боку, оцінка виявляє ефективність проведених PR-дій, а з іншого – дає інформацію для планування наступних PR-активностей, якщо в них буде потреба. Оціночне дослідження має не лише виявити, наскільки ефективною була робота PR-підрозділу або PR-агенції, але й показати, як PR впливає на досягнення організаційних цілей, успішність бізнесу та фінансові результати компанії.

Важливість оцінки PR-діяльності не викликає сумнівів, втім поки що не існує загальноприйнятої моделі її здійснення. У науковій літературі найчастіше зустрічаються наступні основні моделі оцінювання PR-діяльності:

- Модель РІ С. Катліпа, А. Сентера, Г. Брума (РІ – planning, implementation, impact – планування, виконання, наслідки);

- Продовжувана модель оцінки Т. Вотсона;

- Уніфікована модель оцінки Т. Вотсона та П. Нобла;
- Пірамідальна модель PR-дослідження Дж. Макнамари;
- Модель PRE (planning, research, evaluation – планування, дослідження, оцінка);
- Лінійка ефективності PR В. Лінденманна.

Усі названі моделі мають спільну рису: вони розглядають процес публік рилейшнз як певну послідовність дій, результат яких необхідно оцінити. Оцінка здійснюється на усіх етапах, втім передбачається, що у кожного етапу є початок і кінець, зрештою наприкінці кожного з етапів та програми в цілому проводиться оцінка.

Здійснюючи оцінку проведеної PR-кампанії необхідно всебічно проаналізувати її ефективність. Згідно із прийнятими у світі стандартами, коректна PR-оцінка має здійснюватися за такими рівнями: outputs (негайні результати, наприклад, кількість публікацій, відвідувань сайту), out-takes (реакції: сприйняття повідомлення аудиторією) та outcomes (результат комунікативної програми, який може проявлятися на трьох рівнях: пізнавальному, емоційному та мотиваційному [10]). Е. Ґреґорі виокремлює ще один рівень – outflow, тобто сукупні наслідки довготривалої PR-програми або декількох PR-кампаній та програм, які можуть перевищувати результати окремих кампаній [10, 162]. Крім того, слід оцінювати завжди, коли це можливо, вплив PR на бізнес-результати компанії, як це вказано у Барселонських принципах, прийнятих 2010 року на саміті Міжнародної асоціа-

ції з вимірювань та оцінки комунікацій (AMEC) [5].

З урахуванням Барселонських принципів AMEC було розроблено матрицю оцінки PR-діяльності. Причиною для розробки нового інструменту оцінки стало широке використання рекламного еквіваленту при аналізі ефективності проведеної PR-кампанії, що не відображає справжню цінність PR, а також той факт, що «для того, щоб повністю демонструвати цінність PR, метрики повинні бути пов'язані з бізнес-завданнями програм» [15]. Таким чином було розроблено матрицю, на вертикальній осі якої відображено етапи комунікації (PR-дія, проміжні наслідки та вплив на цільову аудиторію), на горизонтальній – етапи впливу комунікації (поінформованість, розуміння, інтерес, підтримка, дія). Окрім результатів безпосередньо PR-діяльності у матриці аналізується також вплив PR-дій на організаційні або бізнес-результати.

Схожий підхід використали розробники моделі комунікативного контролінгу, яка призначена для оцінки діяльності PR-підрозділів компаній. Комунікативний контролінг «підвищує інтеграцію корпоративних комунікацій до організаційних процесів та надає інструменти для планування комунікативної діяльності, відстеження їхнього внеску та оцінки результатів у досягненні корпоративних цілей. Таким чином він допомагає підвищити ефективність, результативність та прозорість корпоративних комунікацій [7]. Подібно до матриці AMEC комунікативний контролінг буде відповідно до рівнів впливу: від затрат (input) до безпосеред-

ніх результатів (output), проміжних результатів (outcome) та наслідків (outflow). Наслідки кампанії розглядаються як створення вартості, що проявляється у вигляді впливу на досягнення стратегічних або фінансових цілей, примноженні матеріальних та нематеріальних цінностей, збільшенні продажів, репутаційного капіталу, цінності бренду тощо. Таким чином, модель комунікативного контролінгу відображає результати, досягнуті на усіх етапах комунікації відповідно до встановлених фінансових та стратегічних цілей [7].

Одне з обмежень, що стримує використання досліджень у практиці PR, пов'язане з нестачею коштів, що виділяються на проведення досліджень. Як слушно зауважують Д. Ньюсом та Дж. Гейнс, кошти на дослідження мають бути закладені у бюджет кампанії. «Якщо на моніторинг та ефективну оцінку не виділяється достатньо коштів, неможливо виконати ці завдання належним чином. Відсутність оцінки обмежує стратегічне планування наступних кампаній» [12, 92].

Таким чином, з метою з'ясування ставлення українських PR-фахівців до досліджень у паблік рилейшнз та їх практичного застосування нами було проведено дослідження методом інтернет-анкетування у період з 6 по 11 квітня 2013 року. Анкети було надіслано 97 адресатам, з них 54 – PR-агенції та 43 – PR-підрозділи великих компаній. Перелік PR-агенцій було укладено за *Рейтингом PR-агентств України* [2] та даних із сайтів PR-ліги [1] та ProPR [4]. PR-підрозділи компаній було відібрано з рейтингу *Форбс-Україна 200 найбільших компаній* [3] за умови на-

явності на корпоративному сайті структурного підрозділу, що займається паблік рилейшнз.

Відповіді надійшли від 24 PR-агенцій та 23 підрозділів компаній. Переважна більшість опитаних проводить дослідження для планування та оцінювання PR-діяльності, хоча 20 % стверджують, що дослідження проводяться лише для планування або лише для оцінювання. Одна агенція та один PR-підрозділ заявили, що не проводять досліджень.

63 % опитаних вважають, що потреба у проведенні досліджень зумовлюється ситуацією (ця думка превалює серед представників PR-агенцій – її підтримали 75 % респондентів). Третина опитаних вважають, що будь-яка PR-діяльність має ґрунтуватися на дослідженнях. Жоден з респондентів не підтримав думку, що дослідження можуть замінити досвід та інтуїція PR-фахівця.

Чверть із опитаних проводять дослідження власними силами, переважна ж більшість (63 %) частину досліджень здійснює самостійно, для проведення інших звертається до спеціалізованих компаній. Загалом послугами дослідницьких компаній за останні два роки користувалися 76 % респондентів.

У бюджетах 77 % агенцій виділяються кошти на проведення досліджень. Найчастіше на дослідження йде 1 – 5 % бюджету (хоча одна агенція заявила, що витрачає на це більше 10 %). Що стосується PR-відділів компаній, то більше третини з них не мають окремої статті на дослідження у PR-бюджеті, чверть отримує з цієї метою 1 – 5 %, а ще чверть стверджує, що на дослідження виділяється менше 1 %.

Лише у чотирьох відповідях було зазначено, що оцінка PR-діяльності зводиться до підрахунку кількості публікацій або проведених заходів. Майже всі опитані (85 %) аналізують сприйняття повідомлень аудиторією та її обізнаність після проведених PR-заходів. Половина опитаних аналізують подальшу поведінку, дії, спричинені PR-діяльністю. 40 % агенцій та 18 % PR-підрозділів аналізують також вплив PR-діяльності на фінансові результати компаній.

Серед методів досліджень, які найчастіше використовуються, - моніторинг медій та аналіз вторинної інформації. Частота використання інших методів різниться у PR-агенціях та PR-підрозділах компаній: PR-агенції найчастіше використовують контент-аналіз повідомлень, аналіз ситуацій (case study), PR- та комунікативний аудит, у той час як PR-підрозділи - опитування, інтерв'ю та контент-аналіз.

Більшість опитаних вважають методи досліджень у PR зручними та зрозумілими (з цим не погоджуються 8 %, а 30 % погоджуються частково). Більше половини опитаних не отримують від досліджень того, на що очікували, хоча 80 % вважають, що дослідження надають корисну інформацію. Майже всі респонденти вважають, що дослідження дають можливість оцінити результати PR та корисні для подальшого стратегічного планування. Логічно, що на питання щодо того, з якою метою проводяться дослідження, майже всі опитані відповіли, що використовують їх дані для стратегічного планування та оцінювання PR-результатів. Значна кіль-

кість респондентів (68 %) проводить дослідження для обґрунтування витрат на PR, а близько половини - для надання більшої вагомості PR в очах керівництва. 83 % респондентів вважають, що найближчими роками буде проводитись більше досліджень.

Як свідчать результати опитування, в Україні дослідження проводяться як для планування, так і з метою оцінювання публік рилейшнз і є важливою складовою діяльності PR-агенцій та PR-підрозділів компаній. Про розвиток PR-галузі свідчить, зокрема, той факт, що частину дослідницької роботи здійснюють спеціалізовані компанії. Ще однією важливою (і очікуваною) характеристикою галузі в цілому є незначні бюджети, що виділяються на проведення досліджень. PR-практики обізнані із методологією досліджень і послуговуються різноманітними методами. Хоча опитані отримують корисну інформацію у результаті проведення досліджень, вони, водночас, висловили незадоволення наявним дослідницьким інструментарієм та повнотою і точністю отримуваних даних. Отримані кількісні дані потребують наступного вивчення шляхом проведення особистих інтерв'ю з PR-фахівцями.

Bibliography and Notes

1. *PR-ліга*, Web. 23.02.2013. <<http://www.pr-liga.org.ua/node/7>>.
2. *Рейтинг PR-агентств по біллінгах*, Web. 11.03.2013. <<http://adcoalition.org.ua/ru/reitingi/2012/pr-rating>>.
3. *Рейтинг Форбс-Україна. 200 найбільших компаній України*, Web. 04.02.2013. <<http://forbes.ua/ratings/2>>.

4. *ProPR - oca nro PR*, Web. 11.03.2013. <<http://propr.com.ua/ru/agencies>>.
5. *Barcelona Declaration of Measurement Principles*, Web. 18.06.2012. <<http://www.instituteforpr.org/topics/barcelona-declaration-of-measurement-principles-2/>>.
6. Broom Glenn M., *Cutlip and Center's Effective Public Relations*, 11th ed., Prentice Hall 2012, 456 p.
7. *Communication Controlling: How to Maximize and Demonstrate the Value Creation Through Communication. Position Paper*, Web. 21.01.2013. <http://www.quadriga.eu/_files/downloads/2011-11-16_position-paper-com-controlling.pdf>.
8. *Dictionary of Public Relations Measurement and Research*, Web. 11.03.2013. <<http://www.instituteforpr.org/topics/dictionary-measurement-research/>>.
9. *GAP VII: Seventh Communication and Public Relations General Accepted Practices Study (Q4 2011 data)*, Web. 21.12.2012. <<http://ascjweb.org/gapstudy/wp-content/uploads/2012/03/GAPVII-Report4.pdf>>.
10. *Gregory Anne, Planning and Managing Public Relations Campaigns : a Strategic Approach*, 3rd ed., Kogan Page 2010, 186 p.
11. *Macnamara Jim, Research in Public Relations. A Review of the Use of Evaluation and Formative Research*, Web. 11.03.2013. <<http://195.130.87.21:8080/dspace/bitstream/123456789/233/1/Macnamara-research%20in%20public%20relations.pdf>>.
12. Newsom Doug, Haynes Jim, *Public Relations Writing: Form and Style*, 8th ed., Belmont: Thomson Wadsworth 2008, 458 p.
13. Newsom Doug, Turk Judy, Kruckeberg Dean, *This is PR: The Realities of Public Relations*, 11th ed., Belmont: Wadsworth Publishing 2012, 384 p.
14. *Stacks Don W., Primer of Public Relations Research*, 2nd ed., New York: The Guilford Press 2011, 367 p.
15. *The Valid metrics guidelines, AMEC 2011*, Web. 28.10.2012. <<http://amecorg.com/wp-content/uploads/2011/08/Explaining-the-Valid-Metrics-Guidelines-February.pdf>>.
16. *Watson Tom, Noble Paul, Evaluating Public Relations : a Best Practice Guide to Public Relations Planning, Research & Evaluation*, 2nd ed., London: Kogan Page Limited 2007, 252 p.
17. *Watson Tom, The Evolution of Evaluation - the Accelerating March Towards the Measurement of Public Relations Effectiveness*, Web. 28.10.2012. <<http://79.170.44.76/amecks.com/wp-content/uploads/2011/10/the-evolution-of-evaluation-the-accelerating-march-towards-the-measurement-of-public-relations-effectiveness-tom-watson.pdf>>.
18. *Wimmer Roger D., Dominick Joseph R., Mass Media Research: An Introduction*, 9th ed., Wadsworth Cengage Learning 2011, 464 p.

Zoriana Frankevych

**CHILDREN THEATER AS A FORM OF GAME SUPPORTING
THE DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH IMPAIRED HEARING**

Special educational institution for the deaf and the children with impaired hearing
named after John Paul II in Lublin, Poland

Zoriana Frankewycz

**TEATRZYK DZIECIĘCY JAKO FORMA ZABAWY WSPIERAJĄCA
ROZWÓJ DZIECKA Z USZKODZONYM SŁUCHEM**

Abstract: This article is devoted to one form of entertainment – children’s theater club, which strongly supports the development of children with hearing impairment. The article outlines the specifics of children’s theater group, shows the value of differentiated gaming and various games methods that improve auditory perception and articulation and help children to work on breathing, which is especially important for children with various hearing impairments.

Keywords: development of children with hearing impairment, children’s theater club, game

Mów sercem, a i głusi cię zrozumieją
(Przysłowie)

Dziecko z wadą słuchu, tak samo jak dziecko słyszące bardzo potrzebuje zabawy. To podstawowa forma działalności każdego dziecka – nieważne czy dziecko słyszy, czy nie. Zatem powinna pełnić jedną z nadrzędnych funkcji, często dominując nawet nad zajęciami stricte dydaktycznymi. Wywołuje ona bowiem radość, zapewnia dzieciom komfort psychiczny. Bawiąc się dziecko ma okazję do patrzenia, słuchania, dotykania, smakowania czyli do aktywnego poznawania świata.

Zabawa w teatr, która jest obecna w ruchu amatorskim od wielu lat,

zdobywa coraz więcej zwolenników. Jest to ważne ponieważ w dobie telewizji, multikina i internetu zabawa dziecięca zmienia się, nie budzi zainteresowania pięknem lecz promuje kicz. Niestety większość współczesnych zabaw, zwłaszcza gier komputerowych, zarówno dla dzieci zdrowych, jak i z uszkodzonym słuchem uczy brutalności oraz zachowań agresywnych [5], [7]. Takie gry nie otwierają na drugiego człowieka, nie rozwijają wyobraźni lecz ją zamykają.

Coraz częściej obserwujemy poczucie osamotnienia u dzieci, gdyż coraz rzadziej wspólnie z rówieśnikami bawią się w gry zespołowe, rzadko poznają nowych przyjaciół do zabaw

i rozmów. Spotkanie z taką rzeczywistością powoduje niebezpieczeństwo ucieczki zarówno dziecka zdrowego, jak i z wadą słuchu od realnego świata. Właśnie dlatego powinniśmy więcej uwagi udzielać dziecięcym zabawom grupowym, integracyjnym zaczynając od wieku przedszkolnego, żeby każde dziecko nie miało poczucia samotności, lecz żyło pełnowartościowym życiem w społeczeństwie [6, 33].

W tym właśnie celu został założony przeze mnie teatrzyk dziecięcy „Strumyk” w Specjalnym Ośrodku Szkolno-Wychowawczym dla Dzieci i Młodzieży Nieśłyszącej i Słabo Słyszącej im. Jana Pawła II w Lublinie. Zajęcia z zakresu edukacji teatralnej, które prowadzę przeznaczone są dla dzieci z wadą słuchu w wieku przedszkolnym i w klasach początkowych. Prowadzone one są przede wszystkim metodą zabawową. Uważam, że „zabawa stymuluje rozwój dziecka, stwarza strefę w której poznaje ono lepiej otoczenie i siebie samego, odkrywa i tworzy jednocześnie” [3, 28]. Dzięki zabawie dzieci otrzymują satysfakcję ze wspólnych działań i obcowania z rówieśnikami [8]. Należy całkowicie zgodzić się ze stwierdzeniem, że „radość przebierania się w kostiumy, kontakt z rekwizytem umożliwiają dzieciom wyrażanie swoich przeżyć, pozwalają przenieść się w krainę marzeń i fantazji” [1].

Teatr dziecięcy jako forma zabawy stwarza możliwość powiązania wszystkich rodzajów ekspresji twórczej z uczestnictwem w zabawie [2]. Specyfika teatru dziecięcego polega na tym, że nie ma w nim z góry określonych reguł, wymagań, sztywnych zasad, a jego celem nie jest tylko prezentacja sceniczna lecz przede wszystkim gra i zabawa [4]. Staram się prowadzić zajęcia tak,

by nie kojarzyły się dzieciom z ciężką pracą, ale z zabawą. Podczas takiej zabawy w teatr dzieci mogą uczyć się aktorstwa lub doskonalić swój warsztat aktorski. Ważne jest, że takie zajęcia mają interesującą formę i nie polegają na uciążliwym „wkuwaniu” ruchu na scenie lub tekstów.

Zastosowane przeze mnie metody zabawowe są zróżnicowane i uatrakcyjniane, zaspokajają potrzeby wszystkich uczestników i rozwijają ich wszechstronnie. Zabawy posiadają określoną fabułę i mają charakter improwizacji na dowolny lub zadany temat. Są one inspiracją do tworzenia fragmentów przyszłego przedstawienia teatralnego. W celu uzyskania oczekiwanych wyników zabawy w teatr zarówno dzieci, jak i pedagog muszą dołożyć maksymalnego wysiłku. Dlatego zawsze staram się zapewnić odpowiednie do zabawy warunki poprzez gromadzenie rekwizytów, lalek, strojów, dekoracji itp. Stworzenie sprzyjającej atmosfery, inspirowanie się różnymi pomysłami oraz czynny udział pedagoga w zabawie razem z dziećmi jest jednym z warunków uzyskania oczekiwanych wyników pracy.

W prawdziwej zabawie dziecko z uszkodzonym słuchem przebywa w innym miejscu, czasie, przeżywa wiele różnych i silnych emocji (radość, smutek, strach), przekształca otaczającą rzeczywistość we własny świat.

Często wykorzystuję w pracy z grupą dzieci niesłyszących i słabo słyszących przedstawienia lalkowe, kukielkowe (poprzez oglądanie filmów oraz zwiedzanie teatru lalek), które pomagają małym widzom w odbieraniu prezentowanej historii, opowiadaniu o losach bohaterów. Ważne znaczenie w mojej pracy z dziećmi odgrywa panto-

Zabawa jako inspiracja do tworzenia fragmentów przedstawienia teatralnego pt. „Idziemy na wakacje”

Prezentacja przedstawienia Jasełek pt. „Bóg się rodzi, moc truchleje”

Ćwiczenia oddechowe i artykulacyjne z dziećmi niesłyszącymi na zajęciach kółka teatralnego „Strumyk”

mima, której wartość polega na tym, że jest to forma bardzo bliska manualnym sposobom porozumiewania się dzieci z wadą słuchu, opiera się na niewerbalnym środku przekazu, a zatem jest w pełni czytelna w odbiorze dla niesłyszących.

Zajęcia teatralne prowadzone przeze mnie dają możliwość zrealizowania wielu celów dydaktycznych i wychowawczych. Przede wszystkim zapoznają dzieci z szeroką gamą utworów literackich, egzekwują poprawną wymowę, doskonałą dykcję. W czasie zabawy jest bowiem wiele okazji dla wprowadzenia nowego i stosowania starego „materiału językowego”. Podczas zajęć skłaniam dzieci do głośnego mówienia i uczenia krótkich kwestii na

pamięć co jest sposobem do doskonalenia pamięci, spostrzegawczości, logicznego myślenia i podobnych operacji umysłowych. Dla dzieci z wadą słuchu cenne są wszystkie te zabawy, które usprawniają percepcję słuchową, narządy artykulacyjne, pomagają dziecku pracować nad oddechem. Dlatego stwarzam takie sytuacje zabawowe, w których dziecko będzie się bawić wykorzystując dmuchanie, parskanie, cmokanie itp.

Podczas zabawy, wykorzystując formy i techniki teatralne bliżej poznaję swoich podopiecznych, odkrywam wśród nich wiele talentów, oceniam ich zdolność fizyczną, zachowania emocjonalne, agresję itp. Kryteria te są notowane i po pewnym czasie mam możliwość sprawdzić poziom rozwoju dziecka (lub

ewentualne zmiany postępowania w przypadku agresywnych zachowań). Organizując teatrzyk dziecięcy jako formę zabawy staram się, aby dzieci same odkryły, że mają prawo do improwizacji, do wprowadzenia własnych pomysłów, że ich poczynania są akceptowane i nie podlegają krytyce czy ocenie. To jest bardzo ważne dla dzieci z wadą słuchu.

Mogę stwierdzić, że zabawa teatralna stymuluje dzieci niesłyszące i słabo słyszające do większego wysiłku i staje się motywacją do nowych wyzwań. Ale przede wszystkim daje poczucie wartości, godności i nadaje sens własnej aktywności zarówno dzieciom, jak i mnie.

Można mówić o pozytywnych stronach działalności teatryka dziecięcego „Strumyk”, skoro udało mi się zainteresować dzieci zabawą w teatr do tego stopnia, że stała się ona przeciwwagą dla komercyjnej produkcji medialnej. Uważam to za swój ogromny sukces.

W podsumowaniu mogę stwierdzić, że teatryk dziecięcy jest formą zabawy wspierającą rozwój osobowości dziecka z uszkodzonym słuchem. Aktywne zaangażowanie dziecka w zajęcia teatralnych uczy systematyczności myślenia, koncentracji uwagi, pobudza twórczą aktywność, kształci wyobraźnię. Dziecko specjalnej troski przyswaja jednocześnie umiejętności i zdobywa doświadczenia. Pedagog powinien tak zorganizować pracę, żeby wychowankowie rozwijali w sobie umiejętność dochodzenia do określonego, wcześniej założonego celu, uczyli się pokonywać trudności oraz byli dumni ze swoich osiągnięć oraz sukcesów kolegów i koleżanek. Teatryk dziecięcy powinien wywoływać wiarę we własne siły, poczucie wartości, przynależności do społeczeństwa. Podczas zabawy teatralnej dzieci wyzbywają się strachu i wstydu, „otwierają się”, nawiązują bliskie kontakty z rówieśnikami i surdopedagogami.

Dzięki zabawie w teatr dzieci z wadą słuchu osiągają coraz lepsze wyniki w zakresie mówienia, rozwijają zdolności teatralne, plastyczne i muzyczne, są twórczo aktywni.

Poprzez teatryk dziecięcy dzieci niesłyszące i słabo słyszające poznają swoje możliwości i predyspozycje,

przełamują negatywne zachowania, zwalczają nudę i pesymizm oraz odkrywają zależność między uczuciem, gestem, mimiką i postawą. Teatryk dziecięcy jako forma zabawy jest nowym, interesującym i oczekującym krokiem dla wychowanków z uszkodzonym słuchem, ich rodzin i pedagogów.

Bibliography and Notes

1. *Akademia Zabawy i Twórczego Rozwoju – EDUKADO. Nowość! – Zajęcia teatralne dla dzieci*, Web. 20.03.2011. <<http://www.edukado.pl/news.php?nid=559&lang=pl&sid=36>>.

2. Bembenek Maria, *Edukacja & wychowanie*, Web. 24.05.2012. <<http://www.teatr-edukacja.pl/>>.

3. Brzezińska A., *Zabawa a postawa twórcza dziecka*, „Wychowanie w przedszkolu” 1987, nr 6.

4. *Czytelnictwo młodszych dzieci niesłyszących*, Web. 20.05.2012. <<http://www.soswddn.krakow.pl/izaalk2.htm>>.

5. Krzyszkowska Renata, *Czy gry rodzą przemoc?*, Web. 11.06.2012. <http://www.przewodnik-katolicki.pl/nr/horyzonty/czy_gry_rodza_przemoc.html>.

6. Marcinkowska Joanna, *Rozwój dziecka głuchego*, [w:] *Moje głuche dziecko. Kompendium wiedzy na temat rehabilitacji dziecka głuchego* / Red. M. Kowalska, Łódź 2009.

7. Nowak Marta, *Czy gry uczą agresywnych zachowań?* Web. 05.03.2013. <<http://www.edunews.pl/nowoczesna-edukacja/ict-w-edukacji/168>>.

8. Wieczorek Danuta, *Rola gier i zabaw dydaktycznych w rozwoju dziecka w wieku przedszkolnym*, Web. 24.04.2013. <<http://sod.ids.czyst.pl/publikacje2/1890/1890.pdf>>.

Reviews

THE OTHERS AND / NOT THE OWN

Ivan Monolatii, *The Others Own. Political Participation of Ethnic Actors of Galicia and Bukovina under the Late Habsburgs*. A Monograph. (In Ukrainian), Ivano-Frankivsk: Lileya-NV, 2012, 432 p.

INNI A / NIE SWOI

Іван Монолатій, *Інші свої: Політична участь етнічних акторів пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини*, Івано-Франківськ: Лілея-НВ 2012, 432 с.

Abstract: The monograph institutional processes are explored in sphere of ethnic politics of Austria-Hungary, securing rights and needs of ethnic political actors, the processes of internal and external institutionalization of Ukrainian, Polish, Jewish, Romanian and German political actors in Galicia and the Bukovina concern. The peculiarities of the realization of power interests, formation of political institutions, implementation of public policy of ethnic political actors due to the combination of different methods – from the symbolic relationship, ethnosymbolisms, phenomenological, structural-functional, system-related neo-institutionalism and rational choice theory – are the monograph examined. It was normative-legal basis for the formalization of the political participation of citizens in the priorities of the state policy in the circumstances of ethnic awakening. It is the genesis of ethnic political mobilization catalyst was analyzed and determined the ratio of the professional structure to lines of social demarcation. The platforms and strategies of the activity created in the principle of ethnic political parties to be elucidat-

ed. It covers the mobilization factors of picky and choosy protest participation, the catalysts of the competition between ethno-national communities with different status, the variability of the protection of group interests, compromise and consensus of the formal and informal ethnic and political actors.

Iwan Monolatiј, *Die anderen Eigenen. Politische Teilnahme ethnischer Akteure von Galizien und der Bukowina in späthabsburgischer Zeit*. Monografie. (In ukrainischer Sprache), Iwano-Frankiwsk: Lileja-NW, 2012, 432 S.

Zusammenfassung: In der Monographie werden institutionelle Prozesse in Sphäre der ethnischen Politik von Österreich-Ungarn erforscht, die die Sicherung von Rechten und Bedürfnissen ethnischer politischer Akteure, die Prozesse der äußeren und inneren Institutionalisierung von ukrainischen, polnischen, jüdischen, rumänischen und deutschen politischen Akteuren Galiziens und der Bukowina betreffen. Die Besonderheiten der Realisation von Machtinteressen, Bildung von po-

litischen Instituten, Durchführung der öffentlichen Politik von ethnischen politischen Akteuren aufgrund der Verbindung von verschiedenen Methoden – vom symbolischen Relationismus, Ethnosymbolismus, phänomenologischen, strukturell-funktionalen, systembezogenen Neoinstitutionalismus und der Theorie der rationalen Entscheidung – werden in der Monografie untersucht. Es wurde normativ-rechtliche Grundlage der Formalisierung der politischen Teilnahme von Bürgern, die Prioritäten der Staatspolitik in den Umständen des ethnischen Erwachens gekennzeichnet. Es wurde die Genese des ethnischen Katalysators politischer Mobilisierung analysiert und das Verhältnis der professionellen Struktur zu Linien der sozialen Abgrenzung bestimmt. Die Plattformen und Strategien von Tätigkeit der nach dem ethnischen Prinzip geschaffenen politischen Parteien werden aufgeklärt. Es werden die Mobilisationsfaktoren der wählerischen und protestwählerischen Teilnahme, die Katalysatoren der Konkurrenz zwischen ethnonationalen Gemeinschaften mit dem verschiedenen Status, die Variabilität des Schutzes von Gruppeninteressen, Kompromisse und Konsens von formalisierten und unformalisierten ethnischen politischen Akteuren behandelt.

Profesor Iwan Monolatij podjął w swojej monografii ważki dla politologów problem – polityzacja kwestii etnicznych we współczesności, dostrzegając w niej czynnik mobilizacji politycznej regionalnych społeczności, które ukonstytuowały własne podmioty polityczne (partie polityczne) w celu uczestnictwa w rywalizacji politycznej, aby zawłaszczyć zasoby pozwalające zrealizować własne wizje ładu społecznego na terenie Galicji i Bukowiny. Tym samym

autor dokonał w skali regionalnej analizy rzeczywistości politycznej w okresie 1867–1914 za pomocą kryterium analitycznego swój–obcy, czyli sojusznik–wróg w przestrzeni publicznej. Tak określony cel należy uznać za ambitny oraz warty wnikliwych badań politologicznych, z których I. Monolatij wywiązał się bardzo dobrze. Należy podkreślić, że monografia prof. Monolatija jest oparta na poprawnej metodologii badań politologicznych, zwłaszcza w jej sensie przedmiotowym – autor właściwie definiuje polityczność, co przesądziło o jego rozumieniu polityki. W zupełności zgadzam się z takim pojmowaniem teorii polityki.

Ukraińskojęzyczne opracowanie Iwana Monolatija składa się z pięciu rozdziałów, wniosków, aneksu, wykazu piśmiennictwa, streszczenia w języku angielskim, niemieckim i polskim. Nadano jej adekwatny do treści tytuł, bardzo trafnie posługując się określeniami inny i swój. Można jedynie wyrazić zastrzeżenie, że autor nie zdecydował się w tytule dokonać lokalizacji temporalnej swoich rozważań i wprowadzić datacji. Iwan Monolatij pisząc monografię *Inni swoi* wyszedł z założenia, że w każdej społeczności – nie tylko państwowej, ale również regionalnej i lokalnej – dokonują się polaryzacja, koncentracja i mobilizacja polityczna według kryteriów swój–obcy. To właśnie one określają oś konfliktów w danym czasie historycznym. Autora zainteresowała na terenie Galicji i Bukowiny aktywność podmiotów politycznych, których tożsamość została zbudowana na podstawie cech etnicznych, bowiem uznał, że w tych dwóch regionach historycznych nastąpiło upolitycznienie etniczności. W tych warunkach kształt przestrzeni publicznej w Galicji i Bukowinie miał być dogodny do rozwoju aktywności społeczności etnicznych, które nie tylko same były aktorami politycznymi, ale były również reprezentowane przez

określone podmioty polityczne (np. partie i stowarzyszenia oraz kościoły). W mojej opinii są to założenia jak najbardziej poprawne, gdyż na przełomie XIX i XX wieku narody na obszarze Europy Środkowej i Wschodniej zaczęły przybierać postać zbiorowości etniczno-kulturowych, a nie wspólnot politycznych.

Iwan Monolatijski dokonał przeglądu piśmiennictwa naukowego na temat aktywności podmiotów politycznych, nazywanych przez niego aktorami, których tożsamość została zdominowana przez etniczność (rozdział 1). Wprowadził w swoim wywodzie określenie etnopolityka, za którą uznał działalność państwa, która jest ukierunkowana na podział ograniczonych i cennych zasobów według kryterium etnicznego, aby zakonserwować lub wprowadzić nierówność szans realizacji partycularnych celów przez aktorów politycznych wyodrębnionych w oparciu o kryterium etniczności. Według autora państwo, w tym przypadku habsburskie, dokonało formalizacji uczestnictwa politycznego w wyniku reform konstytucyjnych w latach sześćdziesiątych XIX wieku (analiza w rozdziale 2). Ustanowiono wówczas stosowne instytucje, mechanizmy i procedury, aby zapewnić minimum współdziałania różnych grup etnicznych oraz ustanowić katalog praw i wolności człowieka, spełnianych niezależnie od przynależności etnicznej. Austro-Węgry przyjęły wtedy model polityki etnonarodowościowej, która: 1) sprzyjała harmonizacji relacji między państwem a mniejszościami etnicznymi; 2) gwarantowała prawa jednostkowe i zbiorowe mieszkańcom państwa; 3) określiła (narzuciła) pionowe stosunki międzyetniczne oparte na uprzywilejowaniu w poszczególnych regionach historycznych wybranych narodów. Biorąc pod uwagę trzecią cechę, należy uznać za trafny tytuł monografii *Inni swoi*.

Według Monolatijskiego państwo habsburskie przyjęło w Galicji pionowy model stosunków międzyetnicznych zdominowany przez zasadę obrony interesów narodu polskiego kosztem Ukraińców i Żydów. W ten sposób państwo zdeterminowało aktywność podmiotów politycznych działających w Galicji, dążąc do narzucenia własnego kryterium polaryzacji mieszkańców na swoich i obcych. Takie nastawienie nie musiało być zgodne z przekonaniem poszczególnych mniejszości etnicznych, które inaczej określały swoich i obcych. Dla Habsburgów swoimi byli mieszkańcy akceptujący pryncypia ustrojowe i model wielokulturowości wprowadzony w monarchii. Natomiast władze w prowincji starały się realizować interesy narodu dominującego (w Galicji Polaków, w Bukowinie Niemców), co było widoczne w stosunku do języka. Starano się rozszerzać zakres obowiązywania języka polskiego lub języka niemieckiego, kosztem języków obcych – jidysz, hebrajski i ukraiński. W tych warunkach korzystając z praw obowiązujących w monarchii narody podporządkowane podjęły politykę tworzenia własnego szkolnictwa, opartej na zasadzie etniczności i wyznaniowości.

Autor bardzo umiejętnie połączył kształtowanie się tożsamości etnicznej z uprzednią identyfikacją religijno-wyznaniową, niezwykle ważną w Galicji i Bukowinie z racji zróżnicowanej struktury społeczności regionalnych. Nie tylko mieszkające tam zbiorowości nie miały własnych państw, ale również przynależały do różnych, często skonfliktowanych religii. To właśnie ten czynnik decydował o polaryzacji politycznej na swoich i obcych w obu krainach. Innym czynnikiem polaryzacyjnym była aktywność ekonomiczna oraz miejsce zamieszkania (wieś–miasto). W tych sferach powstawały regionalne linie rozgraniczenia wspólnot etnicznych oraz szczegółowe właściwości konfliktów po-

litycznych. Działania różnych wymienionych czynników (religijno-konfesyjnego, kulturowo-językowego, ekonomiczno-socjalnego) powodowały kształtowanie się stereotypów, mitów, wizerunków oraz odmiennej narracji historycznej. Ta ostatnia została zdominowana przez opisywanie własnych krzywd poniesionych od obcych, ale w wymiarze raczej regionalnym niż ogólnopaństwowym. Społeczności etniczne w rywalizacji politycznej były reprezentowane przez podmioty polityczne; główną rolę odgrywały partie polityczne, mające charakter etniczny (polska, ukraińska, niemiecka, żydowska i rumuńska lewica, centrum, prawica). To właśnie one nadały kategoriom swój i obcy znaczenie konkretno szczegółowe, lokalizując je w określonym czasie historycznym i strukturach politycznych (samorząd prowincjonalny i lokalny, instytucje cesarsko-królewskie) oraz ukształtowały specyficzne więzi międzyludzkie oparte nie tylko na wspólnocie poglądów, ale również na świadomości etnicznej. Stanem normalnym w Galicji i Bukowinie stało się lekceważenie wizji, pragnień, oczekiwań i projektów obcych grup etnicznych. Interesy etniczne narzucały partiom politycznym strategię i taktykę polityczną, Wszystkie wymienione zagadnienia zbadał I. Monolatiw w swojej monografii, co jest jej cennym walorem.

Wiele miejsca I. Monolatiw poświęcił w monografii na rozważania na temat metod i środków walki politycznej stosowanych przez galicyjskiej i bukowińskie podmioty polityczne (rozdział 4). Dość przekonująco wytłumaczył sięganie po terroryzm, uzasadniany etnicznie. Nade wszystko miał być skutecznym narzędziem w blokowaniu kolonizacji i migracji, stosowanych przez uprzywilejowane grupy etniczne (Polacy galicyjscy i Niemcy bukowińscy). Spory o ziemię na wsi oraz o handel w miastach stały się ostrym przejawem dzia-

łania kryterium swój-obcy.

Niekwestionowanym dorobkiem monografii prof. I. Monolatiwa, oprócz ustaleń faktograficznych i propozycji interpretacyjnych, jest wyjaśnienie przyczyn klęski w latach 1867–1914 koncepcji zbudowania ze społeczności zamieszkującej cesarską część monarchii jednego narodu politycznego. Działanie kryterium swój-obcy nie tylko zniszczyło ten projekt polityczny, ale doprowadziło do realizacji przez partie polityczne alternatywnej wizji porządku społecznego – budowy narodów etniczno-kulturowych w odniesieniu do Polaków, Ukraińców, Żydów, Niemców, Rumunów. Autor dokonał też racjonalizacji na poziomie wyjaśniania zachowań politycznych różnych aktorów politycznych działających w strukturach państwa habsburskiego, przede wszystkim stronnictw politycznych, ale również kościołów oraz organizacji społeczno-zawodowych. Definiowanie grup społecznych w kategoriach swój-obcy przesądziło też w Galicji i Bukowinie o wyznaczeniu wrogów, doborze sojuszników na poszczególnych odcinkach rywalizacji politycznej (o ziemię, handel, szkołę, samorząd, język, banki, kulturę) o skali zawierania kompromisów – tzw. kompromis bukowiński z 1910 roku i kompromis galicyjski z 1914 roku. W wymienionych przypadkach akty ugody były następstwem działania czynników i sił zewnętrznych, a nie następstwem woli politycznej swobodnie wyrażonej przez grupy etniczne. Nasuwa się więc wniosek z monografii Monolatiwa, że konflikt w Galicji i Bukowinie był stanem normalnym, natomiast kompromis wyjątkowym, nietrwałym i heretyckim, w którym było zainteresowane jedynie państwo, a nie regionalni aktorzy polityczni.

Waldemar Paruch

*Maria Curie-Sklodowska University
in Lublin, Poland*

ABOUT SHEVCHENKO AND THE ROADS TO UKRAINIAN-POLISH UNDERSTANDING

Stefan Kozak, *Shevchenko Studies and Comparative Studies. Papers. Articles. Lectures.* (In Ukrainian) / Ed. by H. Skrypnyk, Kyiv: Maksym Rylskyi Institute of Art, Folklore, and Ethnology, The National Academy of Sciences of Ukraine; International Association of Ukrainian Studies; International School of Ukrainian Studies, 2012, 568 p.

ПРО ШЕВЧЕНКА ТА ДОРОГИ ДО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ

Стефан Козак, *Шевченкознавчі та порівняльні студії. Статті. Розвідки. Лекції* / Ред. Г. Скрипник, Київ: Видавництво Інституту мистецтвознавства, фольклористики, етнології ім. М. Рильського Національної Академії Наук України; Міжнародна асоціація українців; Міжнародна школа україністики 2012, 568 с.)

Abstract: The monograph of Professor Stefan Kozak from Warsaw University presented the most important researches during 50 years of the scientific work. In the first part of the book there is examined the dialogic of Shevchenko's works with Polish literature, there is a reception of works of Ukrainian poet in the researches of famous Polish scientists.

In the second part, the book deals with Ukrainian-Polish literature relations from the Dark Ages to the era of Romanticism, with its phenomenon of "Ukrainian school". Wide panorama of problems, phenomena and processes in the book are combined with projection of concepts of each time landmark on periodical-historical and historical-fictional Ukrainian, Polish and world literature.

Stefan Kosak, *Schewtschenkokunde- und Komparativistikstudien. Beiträge. Abhandlungen. Lektionen* / Hrsg. von H. Skrypnyk, (in ukrainischer Sprache), Kiew 2012, 568 S.

Zusammenfassung: In der Monografie von Professor der Universität zu Warschau Stefan Kosak sind die wichtigsten Beiträge für 50-jährige wissenschaftliche Tätigkeit repräsentiert. Im ersten Teil des Buches wird die Dialogizität von Schewtschenkos Werken mit polnischer Literatur analysiert und die Rezeption von Werken des ukrainischen Dichters in Beiträgen bekannter polnischer Wissenschaftler festgestellt.

Im zweiten Teil des Buches werden ukrainisch-polnische Literaturbeziehungen vom Mittelalter bis Romantik

mit ihrem Phänomen «ukrainischer Schule» behandelt. Ein breites Panorama von Problemen, Erscheinungen und Prozessen in der Monografie ist mit der Projektion von Konzepten jedes Zeitraums auf historische Etappenwerke und historisch-künstlerische Werke der ukrainischen, polnischen Literatur und der Weltliteratur verbunden.

Нова монографічна праця професора Стефана Козака, видана у 2012 році в Києві називається *Шевченкознавчі та порівняльні студії. Статті. Розвідки. Лекції*. Ця книга започатковує нову серію наукових видань, які побачать світ у зв'язку із 200-річчям від дня народження Тараса Шевченка. Годиться пригадати, що ця праця є продовженням його студій: попередня книжка *Християнство-романтичний місянізм-сучасність. Статті. Розвідки. Лекції* побачила світ також у Києві в 2011 році [1]. Ганна Скрипник, автор вступного *Слова до читача*, а водночас головний редактор книги, наголошує, що внесок, який зробив Стефан Козак в дослідження „проблем української гуманітаристики в царинах літературознавства, фольклористики, філософії, релігієзнавства та націоналізму, є суспільновизнаним і високоцінованим як в Україні, так і в Польщі” [3, 5]. У томі поміщено ґрунтовну вступну синтезу Ростислава Радишевського про науковий доробок Стефана Козака [2].

Творчість Т. Шевченка в інтерпретації С. Козака розглядається у координатній системі визвольного руху в Європі, так і в царині прочитання творчості українського генія, сягаючи до методологічних засад у площині не лише літературоз-

навства, а й історіософії, культури, соціології. Відкриває цикл шевченкознавчих студій розвідка *Історіософські концепції Тараса Шевченка*, яка порушує ряд важливих питань, у тому числі проблему теодицеї, проблему, над якою міркував також Григорій Сковорода, творчість якого мала значний вплив на Тараса Шевченка [Дивись детальніше: 4; Зазначимо тут тільки, що стаття *Teodycea Hryhorija Skoworody na tle słowiańskiej myśli religijnej okresu Oświecenia* (Теодицея Григорія Сковороди на фоні релігійної слов'янської думки епохи Просвітництва, 1983) – це одна із кращих розвідок Ришарда Лужного, який звертався до творчості Григорія Сковороди упродовж всього творчого життя]. Спершу для Шевченка це було мов би принагідно, а в останні роки – цілеспрямовано. Т. Шевченко, якого „характеризує християнська турбота про олюднення світу”, за переконанням С. Козака трактує християнство „як есхатологічне очікування, повернене до майбутнього, як релігію надії та визволення. У такому контексті значення історії є формулою проектування майбутнього” (с. 32).

Новаторським як на час появи самої розвідки є трактування теодицеї, яке Автор кваліфікує як „обґрунтування Бога як творця світу, в якому невідокремленими складовими є різні форми зла і страждання” (с. 32). Ще у статті *Правда як sacrum у творчості Тараса Шевченка*, яка була опублікована С. Козаком у 1977-му, він заторкнув комплекс таких проблем, дискутувати навколо яких науковці в підсоветській Україні на той час могли тільки мріяти... Йдеться про принципи християнської моралі,

про сакрум, про розуміння традиції як джерела національної свідомості, що пов'язується, як підкреслено дослідником, „з вибором таких історичних і народних елементів, де найвиразніше проявляється національний характер, «ідея нації», історична роль суспільних сил і чинників, які становлять національну спільноту, право репрезентувати її та бути ідейним провідником” (с. 41). Дослідник проводить ідею болючого доходження Шевченка до правди, акцентуючи, що „перевага чинника самосвідомості закладає початок процесу пізнання правди” (с. 40), показуючи глибину історіософічного думання поета, врешті, наголошуючи у висновку: „не буде перебільшенням, що романтичну революційність, демократизм Шевченка слід поставити на чільне місце в загальній боротьбі народів Європи проти деспотизму монархів, проти гнобителів Божих та природних прав, а особливо проти гнобителів свободи і правди, фінал яких поет зображував як невідстороненість справедливої кари за злочини” (с. 42).

Прочитання поезії Шевченка крізь призму головної формули романтичної історіософії – історіософії свободи дозволило автору монографії розширити горизонти відчитання пророчої мови поета, які сягають своїми коренями Біблії, козацьких літописів, *Історії Русів*, української народнопоетичної спадщини...

Герменевтичному аналізу топіки правди присвячена ще одна стаття С. Козака, а саме *Ідеал правди у Шевченка*, яка вперше побачила світ у авторитетному науковому часописі „Слово і час” у 1990-му.

Дослідник простежує, як взяті з Євангелія від Івана слова „І пізнаєте правду, а правда вас вільними зробить” (як відомо, саме вони стали девізом Кирило-Методіївського братства) – знаходять реалізацію у поезії Шевченка „в довершеній поетичній формі”, переплавляються в пророчи передбачення.

„Романтики, до речі вважали, що народам дав життя Бог, і тому боротьба за незалежність – то просто виконання волі Провидіння, здійснення Божих принципів людської гідності й правди, тоді як їх втрата чи поправлення є першим кроком до втрати свободи” (с. 58), – наголошує дослідник і далі, апелюючи до поезії Шевченка, твердить, що окремі елементи його творів свідчать, що такого роду філософія була відома Шевченкові.

Розвідка *Тарас Шевченко та Юліуш Словацький*, яка вперше побачила світ у 2000-му сьогодні видається знаковою з кількох причин. По-перше, поема *Беньовський* Юліуша Словацького потрактована С. Козаком як ключ, який відкриває читачеві не сентиментально-сільський образ України, але України „символічної і трагічної”: „А тому це є образ, в якому відбивається найглибший сенс її історії і водночас найважливіші суспільні, політичні, релігійні та екзистенційно-філософські проблеми, які хвилювали людей тієї епохи” (с. 67). По-друге, справді, дещо ідеалізовано-перебільшений дискурс спонукає до дискусії, коли читаємо, що в таких творах, як *Беньовський*, а особливо у *Срібному сні Саломеї* Юліуш Словацький постає перед нами як постать, „акт відмови від шляхетських традицій, атрибу-

тів, характеру і ментальности якої став конструктивним актом пошуку польсько-українського порозуміння і згоди” (с. 67-68). По-третє, автор відкриває багаторівневий вимір та глибоке філософське підґрунтя, аналізуючи те, як саме у творах Словацького й Шевченка знаходить відображення гострота українсько-польського конфлікту. Професор С. Козак слушно наголошує, що бурхлива реакція Т. Шевченка на деспотизм „приводить на думку *Плач Єремії*, але набагато важливіше те, що, як і Ю. Словацький, поет представляв ту школу мислення, яка робить спроби розв’язання універсальних питань, що керують перебігом історії, – свободи і деспотизму” (с. 74). На підставі заново осмислених творів Тараса Шевченка та Юліуша Словацького, встановлюючи взаємовпливи „на осі історія-фольклор-література”, автор у *Тарасі Шевченкові та Юліушеві Словацькому* робить перспективні висновки, торкаючись надзвичайно складного, але й дуже цікавого для наступних студій питання – „переходу від історії до історіософії, сповненої елементів містики та космогонії” (с. 73).

Наступний цикл розвідок, умовно можна окреслити дефініцією *Польська рецепція Шевченка*. Український геній очима видатних польських науковців, таких як професор М. Якубець та професор В. Кубацький (статті *Дарунок Шевченкові від професора Мар’яна Якубця та Контекстовий погляд на Шевченка професора Кубацького*), а також таких знаних діячів, як Павлин Свенціцький та Гвідо Батталія, Єжи Єнджеєвич (розвідки *Павлин Свенціцький – популяризатор тво-*

рів Шевченка, Гвідо Батталія про Тараса Шевченка, Єжи Єнджеєвич та його „...Родовід українського генія”).

Розвідка з 1967 року *Контекстовий погляд на Шевченка професора Кубацького* спонукає до співдумання і дискусії. Автор наголошує, що „в ранньому та зрілому романтизмі польська літературна україноманія була явищем політичним і вагомим. Кількісно вона була найчисленніша. Та й таланти значні були: Мальчевський, Гощинський, Богдан Залеський, Чайковський, Михайло Грабовський. До них належали Словацький, Поль і Семенський. Не кажучи вже про другорядних представників «української школи», наприклад, Падуру, Грозу, Осташевського. Цій плеяді авторів протистоять Міцкевич, Красінський та Норвід, але й вони не зовсім вільні од «хвороби віку» – україноманії”. З огляду на аксіому, що польський Романтизм належить до явищ світової літератури, цитований тут фрагмент набуває особливої значущости, інспірує не тільки до оцінки українського чинника в польському культурному космосі, а й до окреслення такого ж контексту літератури українського Середньовіччя чи, наприклад, видатної літератури українського Бароко в періоді його потуги й розквіту¹.

¹ Тут варто назвати бодай найбільш знакові праці останнього двадцятиліття: Анатолій Макаров, *Світло українського бароко*, Київ 1994; Валерій Шевчук, *Муза Роксоланська: У 2-х томах*, Київ 2005-2006; Ірина Бондаревська, *Парадоксальність естетичного в українській літературі XVII-XVIII ст.*, Київ 2005. Не можна поминути також також новаторських розвідок Богдани Криси, Леоніда Ушкалова, Юрія Пелешенка, Геннадія Ноги, Миколи Сулими, Петра Білоуса, архієпископа Ігоря

Невипадковим у цій рецензії бачиться саме такий акцент. Адже ж наступну, ще більш об'ємну частину частину монографічної праці, яку озаглавлено *Українсько-польські дискурси*, започатковують статті, об'єктом дослідницької уваги в яких є давньоукраїнське та давньопольське письменство, культура, міжнародні стосунки та перспективи.

У статті *Польсько-українське культурне порубіжжя* по-новому звернуто увагу на проблематику середньовічного польсько-українського пограниччя, засигналізовано маловивчені аспекти українсько-польського культурного космосу XV-XVI віків. Ідеться ж бо, – наголошує професор С. Козак, – про „усвідомлювану етнічно-релігійну своєрідність русинів, про місце, позицію, гідність – *dignitas* – і географічні межі їхньої мови. Після тривалого політичного і воєнного суперництва між Польщею та Київською Руссю й Галицько-Волинською, а також прийняття інкорпораційно-унійних пактів, Русь була приєднана до Речі Посполитої. Отже, вона опинилась у багатонаціональній державі, але, свідомо власної своєрідності й давніх традицій, зокрема й мови, рішуче вимагала трактування її в новій історичній реальності нарівні з латиною, а згодом, коли латину почала витісняти польська мова, нарівні з польською” (с. 177-178). Написана й надрукована ще в 2000-му, ця розвідка вражає яснобаченням реалій, свідками яких ми нині є і будемо. Так, розмірковуючи про єдність та цивілізаційну спадкоємність українсько-польського прикордоння, яке

спирається на тотожність «місця» і «коріння», автор передбачив, що воно „більшою мірою, ніж прийнято думати, буде прямувати у західному напрямі, до наднаціональних, а отже, універсальних явищ і процесів, що є знаменням новочасної епохи, пов'язаної з визначними подіями і змінами” (с. 181).

Побудована із двох самостійних підрозділів розвідка *Український струмінь у старопольській літературі* (опублікована вперше у 1971 р.) могла б претендувати на проспект окремої монографічної праці, особливо ж, якщо взяти до уваги уміння автора побачити в окремих явищах перспективи майбутніх досліджень, які й справді постали після написання його праці (наприклад, дисертації Олі Гнатюк, Генрика Сушка в Польщі, а в Україні Миколи Сулими, Ростислава Радишевського, Юрія Луценка, Миколи Корпанюка, Петра Білоуса та інших), або ж постануть. Щодо останніх, то тут не викликає сумніву, настільки своєчасно прозвучали заохочувальні міркування автора щодо необхідності простежити традиції українських літописів XVI-XVIII ст. в історіографії А. Нарушевича, Є. Кітовича, Ю. Немцевича, С. Брандке, Й. Лелевеля та ін. Бо ж і в найскладніші, найсумніші часи, зазначено в статті, український струмок у тодішньому польському письменстві „давав себе знати у творах таких письменників, як І. Красіцький (*Хотинська війна*), Ф. Князьнін (*Потрійне весілля*, де він використав пісню про козака Захаренка), Ф. Карпінський, згадуваний уже Ю. Немцевич, який в *Історичних піснях* прославляв козацькі часи в Україні (про свої подорожі по Україні він

розповідає в *Мемуарах з моїх літ*). Красу України оспівав у поемі *Софіївка* С. Трембецький (1735-1812). Степові простори, на яких пшеничні лани вигойдуються, як морська хвиля, табуни овець і тонконогих коней – ось як змальовує автор українську зеємлю, називаючи її країною, що пливе молоком і медом...” (с. 204). Додамо тут: ці суперлятиви виразно вказують на те, що С. Трембецький добре простудіював українські козацькі літописи, зокрема літопис Самійла Величка.

Стаття С. Козака *Польська течія в давньоукраїнському письменстві* (1970 р.), хоча й постала раніше за аналізовану нами вище, в книзі *Шевченкознавчі та порівняльні студії. Статті. Розвідки. Лекції* розташована не відразу після розвідки *Український струм у старопольській літературі*, а щойно після статті *На порозі нової літератури*. Шкода, що певно через недогляд видавців зазначені дослідження не виєкспоновано як два крила, умовно кажучи, одного великого птаха в польоті, бо ж обидві культури й літератури перебувають на стадії невпинного розвитку, а контакти літератур, культур, мистецтва, музики набули нині особливої активності. Наголосимо також, що саме розвідки, присвячені проблематиці середньовічного польсько-українського пограниччя, мають блискучий науковий апарат, вони мають необхідні коментарі, пояснення.

Стратегічним замислом позначена розвідка *Реорієнтація польської думки щодо України*, яка вперше побачила світ у 2007-му в „*Slavia Orientalis*”. Проблема народження нової польської суспільно-політич-

ної думки щодо України осмислюється на матеріялі тих процесів, які мали місце в епоху Романтизму, але генеалогію позитивних змін С. Козак шукає у XVIII віці, коли український і польський народи не мали самостійного політичного статусу і були „змушені до пошуків ремедіуму і шляхів виходу зі стану неволи” (с. 329). Автор розвідки сягає до численних вже призабутих, але як же нині злободенних матеріялів авторства Йоахіма Лелевеля, Тадеуша Кремповецького, Яна Чинського, ксьондза Пуласького, Станіслава Ворцеля, Шимона Конарського, Петра Семененка та ін. Автор у розвідці *Реорієнтація польської думки щодо України* переконливо показує, що в ході дискусії (а до неї залучались щоразу ширші польсько-українські кола) про причини поразки Листопадового повстання „історичні, народні та релігійні мотиви перепліталися із суспільними; не забували й про найбільш палючу й конфліктогенну проблему – ставлення поляків до українців, їхніх національно-визвольних повстань і боротьби, взаємних польсько-українських стосунків та можливих контактних впливів” (с. 334). Наголошуючи, що еміграційна переорієнтація польської суспільно-політичної думки щодо України була „сучасною, революційною та безкомпромісною”, С. Козак апелює до діяльності таких радикально-демократичних часописів, як “*Nowa Polska*” та “*Postę*”. Це, власне, на сторінках останнього було оцінено заслуги українців не тільки щодо Польщі, а щодо всього Слов’янського космосу, бо ж було наголошено, що український народ „є серцем слов’яського тіла”, окресле-

но його велику роль в історії (с. 334-335).

Порушується також питання про те, що саме Козаччина, а не Річ Посполита „була оплотом християнства в Європі. Хоча усвідомлення цього факту, а також суспільної та військової ролі Козаччини в історії не було поширене” (с. 335). Цитована розвідка цінна й тим, що в ході аналізу промови Яна Чинського наводяться й вияскравлюються конструктивні свідчення переорієнтації польської демократичної думки щодо України (с. 337). Головні тези промови Міхала Чайковського Стефан Козак аналізує невіддільно від його політично-дипломатичної діяльності на терені Константинополя й Туреччини як представника *Hotelu Lambert* і особисто князя Адама Чарториського. Доречним і надзвичайно потрібним нині є посилання на працю Марселя Гандельсмана *Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską* (Warszawa, 1937: *Українська політика князя Адама Чарториського перед кримською війною*, Варшава, 1937), з її акцентом на мудрих і далекоглядних засадах політики (або ж „української концепції”) Адама Чарториського, яку він проводив у Парижі в 40-50-ті роки XIX століття і яка залишається актуальною донині, бо ж разуче відрізняються від тенденційних оцінок шляхетської думки та історіографії стосовно українського народу, української історії.

Позитивними змінами, які настали в українсько-польських контактах за минулі два десятиліття, маємо завдячувати також і працям автора, в чому переконують розвідки *Білі плями в найновішій історії*

польсько-українських політично-культурних зв'язків, Українці й поляки, Варшавська й польська україністика в процесі трансформації та глобалізації суспільства. У першій із названих статей, першодрук якої випадає на знаменний для України рід здобуття незалежності, а саме 1991-й, – засигналізовано комплекс проблем, важливість яких, як можна нині сміливо стверджувати, була почута й належним чином оцінена по обидві сторони кордону. Зрушення відбулись на всіх рівнях, в усіх площинах. Хоча й сьогодні значною мірою справедливим (а це спонукає до поважної праці) є твердження С. Козака про те, що „ані польська література, ані українська не засвоїла собі золотого фонду української літератури, ані українська – польської” (с. 529). Має рацію дослідник у тому, що тільки добра воля з обох сторін та глибше пізнання допоможуть подолати негативні стереотипи, упередження і застарілу взаємну неприхильність.

У завершальній синтетичній статті *Україна між Сходом і Заходом (до новітніх часів)* домінує історіософічний дискурс. Пошанівно і водночас критично С. Козак прочитує і оцінює праці попередників, які студіювали окреслену в назві розвідки проблему: *Europa między Wschodem a Zachodem (Європа між Сходом та Заходом)* Нормана Девіса (N. Davies), *Ukraińcy (Українці)* Ендрю Вілсона (A. Wilson), *Latinatas Slaviae Romanae (Латинський слов'янський світ)* Ріккардо Піккіо, *Україна між Сходом і Заходом* Ігоря Шевченка, *Несподіванки української історії, представлена латиною* Наталії Яковенко, *Латина на Запоріжжі* Терези Хинчевської-Хен-

нелі, описи України Ерика Ляссоти, Гійома Боплана та інших.

Добрим знаком розвідки бачаться її дискусійні, інспіруючі до подальших студій моменти, як наприклад у розмислі про те, що „роль України як «захисного муру християнства», ясна річ, похвальна і почесна, але чи пам'ятає про це Європа, чи залишається це у пам'яті нащадків”? „Не слід забувати, – розмірковує Автор, що саме Україна, її населення протягом багатьох віків ставали здобиччю і жертвою нищівних нападів османських грабіжників. Можна припустити, що у європейській свідомості ця роль України як „захисного муру християнства”, як „буферної” держави, врешті, як держави, котра лежить на межі між Сходом і Заходом, залишається радше скромною” (с. 551).

В іншому контрапункті доречним бачиться діалог із ідеями Ендрю Вілсона про те, що „повторне відкриття генетичного зв'язку” України з Київською Руссю треба розглядати як значною мірою відкриття вже українських істориків ХІХ століття. С. Козак переконує, що така картина є далеко не повною. Аргументи вченого є ваговитими, бо ж і справді „не можна забувати, що провідні козацькі літописці – Самовидець, Граб'янка, Величко, анонімний автор *Історії Русів*, цілком свідомо посилалися на геополітичну концепцію Київської Русі, яка була звернена й на Схід, і на Захід, а також драматично описували козацьку місію *antymurale Cristianitas*, опираючись на концепції Лівія і Тацита, та вкладаючи у вуста історичних персонажів надто патріотичні промови” (с. 552).

Широка панорама проблем, явищ і процесів у монографії поєднується із проекцією концептів кожної доби на етапні історичні та історико-художні твори українського, польського й світового письменства. Це твори, які стали видатними явищами європейської й світової культури. Твори як авторські, так і народнопоетичні, такі як *Повість временних літ*, *Слово о полку Ігоревім*, *Історія Русів*, *Маніфест до держав Європи* та *Вивід прав України* Пилипа Орлика, козацькі літописи, козацький героїчний епос... На окрему розмову заслуговує дипломатична діяльність, наприклад, Григорія Орлика, який виконував спеціальні дипломатичні місії у справах Східної Європи.

Зазначимо, що месіаністичну історіософію анонімного видатного твору *Історія Русів* С. Козак уперше проаналізував ще в 1990-х роках, а повніше її окреслив у своїй книжці *Preromantyzm ukraiński (Український передромантизм)*, Варшава 2003).

Окремі ідеї книги, як видається, часом вимагають докладнішого пояснення: „Викладання поетики і риторики сприяло тоді поширенню в руській культурі такого сприйняття письменницької творчості, яке радикально вирізнялося від того, котре століттями нав'язувалося церковною доктриною православного слов'янства. Заміна клясичними гуманістичними нормами староруських письменницьких парадигм і доктрин викликала сильний шок, наслідки якого досить швидко з українських земель поширилися і в Московській державі” (с. 550). Можна мати претензії до не за-

вжди пильно вичитаної коректи (с. 339, 529, 559, 564, 565). Гостро потрібним у такій книзі бачиться біо-бібліографічний покажчик та розлоге резюме англійською та польською мовами.

Загалом же нова книга професора Стефана Козака, яка є підсумком його півстолітньої наукової праці на ниві українознавчо-культурологічній, української суспільно-філософської думки та українсько-польських історичних, культурних, літературних взаємин, – переконує читача у творчому повносиллі вченого.

Bibliography and Notes

1. Козак Стефан, *Християнство-романтичний месіанізм-сучасність. Статті. Розвідки. Лекції*, Київ 2011, 336 с.
2. Радишевський Ростислав, *Творчість Тараса Шевченка і порівняльні*

студії Стефана Козака [у:] Стефан Козак, *Шевченкознавчі та порівняльні студії. Статті. Розвідки. Лекції*, Київ 2012, с.7-25.

3. Скрипник Ганна, *Слово до читача* [у:] Стефан Козак, *Шевченкознавчі та порівняльні студії. Статті. Розвідки. Лекції*, Київ: Видавництво Інституту мистецтвознавства, фольклористики, етнології ім. Рильського НАНУ; Міжнародна асоціація українців; Міжнародна школа україністики 2012, с. 5-6.

4. Łużny Ryszard, *Teodycea Hryhorija Skoworody na tle słowiańskiej myśli religijnej okresu Oświecenia*, [in:] *Studia slavica: In honorem viri doctriissimi Oleksa Horbatsch. Festgabe zum 65. Geburtstag*, / Herausgegeben von G. Freihof, P. Kosta und M. Schüttrumpf, Teil 2: Beiträge zur Ostslawischen Philologie (II), München: Verlag Otto Wagner 1983, s. 98-108.

Valentyna Sobol
University of Warsaw,
Poland

IN MEMORIAM

Professor der Ukrainischen Freien Universität, Schriftsteller, Übersetzer und Literaturwissenschaftler **Ihor Katschurovskyj** ist am 18. Juli 2013 im Alter von 95 Jahren in München (Bayern) gestorben

On July 18th, 2013 in Munich (Bavaria) at age 95 y. o. passed away a professor from Ukrainian Free University, writer and translator, a literary critic **Ihor Kachurovskyi**

Пішов з життя професор Ігор Качуровський... Він залишив після себе й мистецьку прозу (автобіографічна дилогія *Шлях Невідомого, Дім над кручею та Залізний куркуль*), цілий поетичний світ, що постав у збірках його поезій та поетичних перекладів українською мовою більш ніж із двох десятків мов.

Окрім художньої творчості Ігор Качуровський, в жилах якого текла українська та білоруська кров, багато років займався літературознавчими дослідженнями, писав літературно-критичні огляди й статті. Його *Строфіка, Фоніка, Метрика, Генерика і архітектоніка* та інші наукові дослідження, й надалі залишатимуться потужними джерелами для інспірацій багатьох наступних поколінь дослідників: і для тих, хто займається науковими студіями, й для тих, хто просто в часи духового бездоріжжя, постмодерного кітчу й несмаку, прагне зануритися у світ поезії, культури, високого мистецтва.

За книгу літературознавчих досліджень *Променисті силвети* Ігор Качуровський отримав Шевченківську премію.

Багато з нас (й, зокрема, дехто з членів редколегії «Spheres of Culture») пам'ятають його лекції в Українському Вільному Університеті в Мюнхені; є й ті, хто нині може сказати, що ми пішли в самостійний науковий пошук з «його духа печаттю». Він вважав себе учнем професора Бориса Ярхо, який читав йому в студентські роки лекції з літературознавства, був молодшим другом Юрія Клена (Освальда Бурггардта), Володимира Державина...

Професор Ігор Качуровський був життєлюбом, любив мистецтво, подорожі. Література була тим простором людського буття, в якому він став Володарем духу. Він був (за широтою знань, розмахом творчої діяльності, потужною енергією невтомного наукового пошуку) людиною Ренесансу. Енциклопедичні знання професора Качуровського про різні простори світової культури були, здавалося, невичерпні. Власне світова культура та культура України в контексті світовому були його непроминальною творчою та науковою пристастю, великою любов'ю. Неокласицизм був творчою стихією

I. Качуровського й із його відходом відбулося своєрідне завершення цілої епохи в українському письменстві, епохи, розпочатої київськими неоклясиками...

Він був людиною (Людиною!), про яку багато хто колись з гордістю скаже, що Ігор Качуровський – наш Маестро, був йому другом, колегою-професором, читав йому лекції, був радником у науковому пошуку. Однак, він не був благодушним, умів бути прискіпливим і дотепним опонентом у гострих наукових дискусіях.

Він був...

Пам'ятаю, як у середині 1990-их років один із майбутніх магістрів прийшов до Ігоря Качуровського з повідомленням, що Деканат Філософського факультету УВУ затвердив йому тему магістерського дослідження, присвячену студіям власне поетичної творчості професора. Маестро попросив майбутнього магістра написати про його творчість свою наукову студію так, ніби він (Ігор Качуровський) уже помер,

і ця дослідницька робота підводить підсумки його творчого життя...

І ще один невеликий, особистий, спогад. Пізній баварський липень, майже два десятки років тому. З об'єктивних причин в аудиторії Українського Вільного Університету на лекцію Ігоря Качуровського чекає один-єдиний докторант. Професор, з посмішкою починаючи лекцію для цього слухача, каже: «Ну що ж, почнімо! Колись Ви зможете сказати, що професор Качуровський читав лекцію Вам єдиному». Цей спогад про Маестро й нині щемливо бринить у моїй душі, бо тим єдиним слухачем його лекції тоді був автор цих рядків...

Вічна пам'ять Мистцеві й Людині!

Хай рідна земля, в яку він повернувся після смерті, буде йому пухом...

Requiescat in Pace!

Ihor Nabytovych,
Maria Curie-Sklodowska University
in Lublin, Poland

